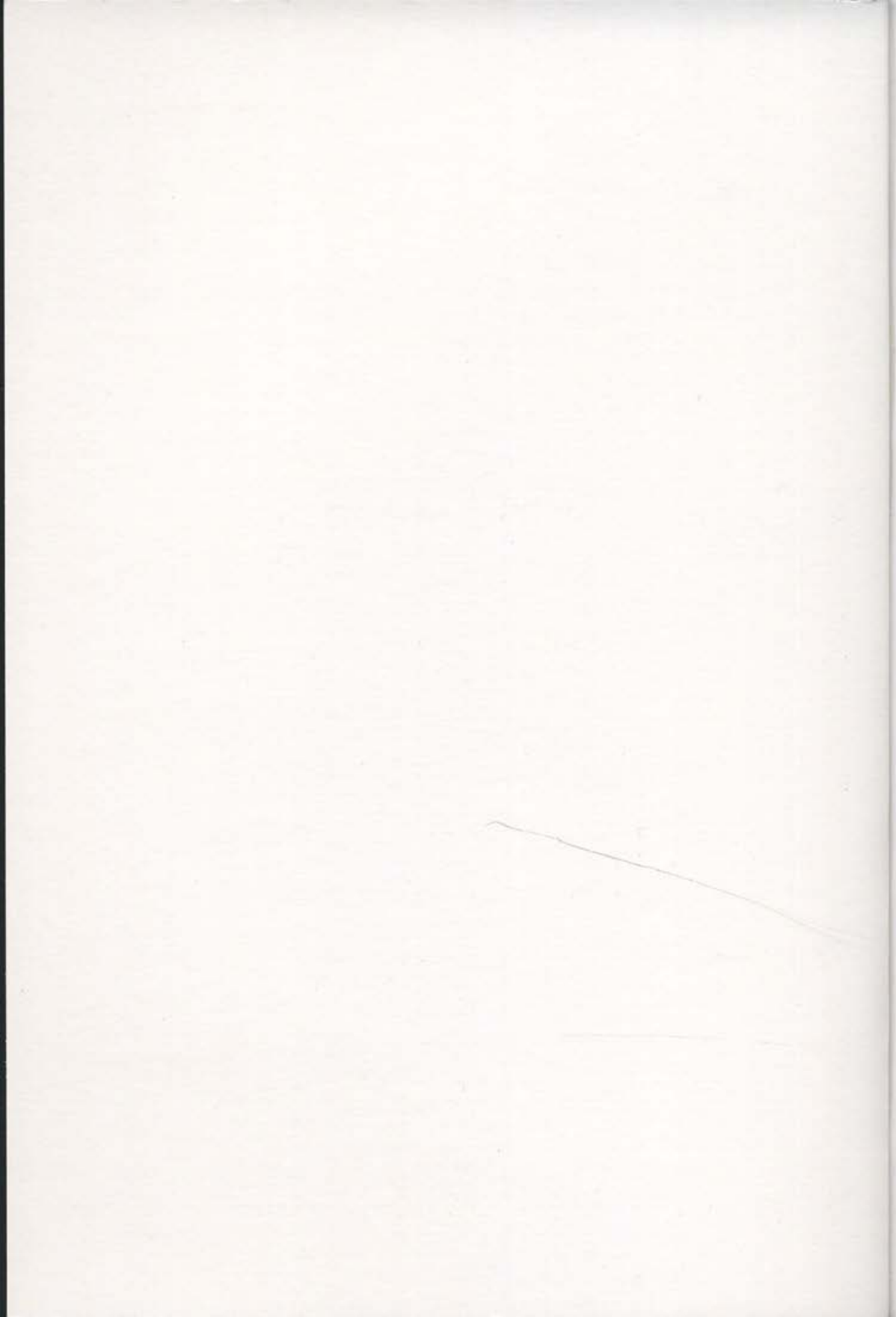

XXI • 2006

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TURNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XXI / 2006

BULLETIN

XXI / 2006

Велико Търново
Veliko Turnovo
2006

**Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново.
Том XXI. Велико Търново, 2006.**

РЕДАКТОРИ:

Весела Маринова - *отговорен редактор*
д-р Васил Мутафов
Евгени Дерменджиев
Павлина Владкова

ПРЕВОДАЧ:

Румяна Павлова

ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА И ДИЗАЙН:

Александър Чоухаджиев

АВТОРИТЕ НОСЯТ ОТГОВОРНОСТ ЗА НАПИСАНОТО ОТ ТЯХ

НА КОРИЦАТА: Ктиторска композиция. Стенопис от
църквата "Рождество Христово" в с. Арбанаси

Издателство **АБАГАР, 2006**

Печат: **АБАГАР АД**

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ – ARCHAEOLOGY

Един тип "лабрети" от ранния неолит на Балканския полуостров – функция и представа (една възможна интерпретация).....	9
Недко Еленски	
One Type of "Labrets" from the Balkans' Early Neolithic – Function and Idea (one possible interpretation)	14
Nedko Elenski	
Култови масички от неолитното селище при с. Копривец, община Бяла	15
Димитър Чернаков	
Cult Tables from the Neolithic Settlement of the Village of Koprivetz	26
Dimitar Chernakov	
Семантика на пластичните фалически изображения от неолита и халколита	27
Илиян Петракиев	
Die Semantic der Plastisch-phallischen Gestaltungen seit der Epoche von Neolithicum und Aeneolithicum	35
Ilian Petrakiev	
Колективна находка от кухи бронзови брадви от село Самоводене, Великотърновско	36
Вълка Илчева	
Une trouvaille collective de haches en bronze creuses de Samovodene	42
Valka Ilcheva	
Нов паметник на Митра	43
Димитър Станчев	
A New Monument of Mithras	44
Dimitar Stanchev	
Emporium Piretensium: местонахождение и анализ на публикациите	45
Иван Църов	
Emporium Piretensium: Location and Analysis of the Publication	57
Ivan Tsarov	
Предмети от кост, свързани с въоръжението и снаряжението от Долна Мизия и Тракия през I–IV век	58
Павлина Владкова	
Des objets en os liés à l'armement et l'équipement de la Misie inférieure et la Thrace de I–IV ss.	74
Pavlina Vladkova	

Още за надписа върху лампа от римската епоха от Казанлъшкия музей	75
Богдана Лилова	
More for the Inscription on a Lamp from the Roman Age from the Kazanluk Museum	77
Bogdana Lilova	
Прабългарската писменост и култът към седемте планети	78
Венцислав Цонев	
Proto-Bulgarian Script and the Cult of the Seven Planets	91
Ventsislav Tsonev	
За мястото на везане на одеждата с монограми на цар Иван Александър от разкопките на храма "Св. Никола" до село Станичене, Пиротско	92
Иван Чокоев	
Concerning Location of Embroidery of Tzar (King) Ivan Alexander's Rich Garment with Monograms, Excavated at "St. Nicola" Temple, near the Village of Stanichene, Area of Piroto	99
Ivan Chokoev	
Художествената култура на Царевград Търнов	100
Мария Долмова-Лукановска	
Artistic Culture of Tsarevgrad Turnov	113
Maria Dolmova-Lukanovska	
"Некрополът на ктиторите" при храма "Рождество Христово" в Арбанаси	114
Хитко Вачев	
"La nécropole des donateurs" près de l'église de la Nativité à Arbanassi	124
Chitko Vatchev	
Кой е погребан в гроб № 16 от некропола на църквата "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси?	125
Хитко Вачев, Милена Станчева	
Who was buried in Grave № 16 from the Cemetery of the Church of "Sts. Archangels Michael and Gabriel" in Arbanassi?	130
Hitko Vachev, Milena Stancheva	
Триптих-поменик от 1806 г.	131
Диана Косева	
Tryptych with Beadroll from 1806	137
Diana Koseva	

ИСТОРИЯ – HISTORY

Цариград в съдбата на търновци през XIX век	138
Светлозара Чепкърнова-Станева	
Tsarigrad in the Fate of Turnovo's People in XIX Century	143
Svetlozara Chepkanova-Staneva	
120 години от гибелта на майор Райчо Николов	144
Марина Калчева	
120 Years from the Death of Major Raicho Nikolov	153
Marina Kalcheva	
Генерал-майор Сава Атанасов Муткуров – виден военен и политически деец	154
Мариана Русева	
General-major Sava Mutkurov – militaer- und politiktaetiger	163
Mariana Russeva	
Стефан Стамболов за националното обединение	164
Петър Горанов	
Stephane Stambolov et l'unification de la Bulgarie	170
Petar Goranov	
Отличителен знак за самоличността на българските народни представители от началото на XX век	171
Виолета Павлова	
Distinctive Badge for Identity of the Bulgarian Deputies from the Beginning of 20-th Century	175
Violeta Pavlova	
Генерал Иван Константинов Сарафов (23 март 1856–24 ноември 1935 г.)	176
Мария Димоларева	
General Ivan Konstantinov Sarafov (23 March 1856 – 4 November 1935)	185
Maria Dimolareva	
Министърът на войната генерал Никола Жеков и въвлечането на България в Първата световна война през месец август 1915 г.	186
Диана Вачева	
Der Militaerminister General Nikola Jekov und Hineinziehen Bulgariens im Ersten Weltkrieg – August 1915	194
Diana Vacheva	

По въпроса за унищожения архивен ресурс на Военния съюз – 1936 г.	195
Ася Стефанова	
On the Issue of the Destroyed Archive Resources of the Military Union – 1936	203
Asya Stefanova	

Великотърновската популярна банка (1919–1944 г.)	204
Весела Мартинова	
La Banque populaire de Veliko Tarnovo (1919–1944)	210
Vessela Martinova	

Дружеството на военните писатели и военните публицисти в България – по архивни документи на Централен военен архив	211
Елисавета Димитрова	
The Military Writers and Military Publicists Society in Bulgaria – According to Archival Documents of the Central Military Archive	216
Elisaveta Dimitrova	

Ценностите на българина в романа “Звезда керванджийка” на Змей Горянин	217
Радка Пенчева	
The Values of the Bulgarian in the Novel “Zvezda Kervandzhijka” by Zmey Goryanin	224
Radka Pencheva	

КРАЕЗНАНИЕ И ЕТНОЛОГИЯ – LOCAL STUDIES AND ETHNOLOGY

Етнографско-краеведски музей в с. Ягнило, община Ветрино, Варненска област	225
Алеко Константинов	
Musée ethnographique et d'histoire locale des Bulgares d'Asie Mineure du village Jagnilo, communauté de Vetrino, dep. de Varna	228
Aleko Konstantinov	

Заселване на малоазийските българи във Варненско	229
Йорданка Колиметчкова	
Peuplement des Bulgares d'Asie Mineure dans la région de Varna	234
Jordanka Kolimetchkova	

По следите на печата на четата на Панайот Хитов	235
Христо Станев	
A la suite du sceau de la troupe de Panajot Chitov	239
Christo Stanev	

Издирени снимки, спомени и книги на великотърновци за японското учение "Оомото"	240
Олга Цанкова	
Tarnoviens-adeptes de la doctrine japonaise "Oomoto"	244
Olga Tsankova	
Краеведската дейност на Иван Богоров	245
Александър Ковачев	
Les recherches sur l'histoire locale de Ivan Bogorov	256
Alexander Kovatchev	
За научното наследство на Евдокия Петева	257
Теменуга Георгиева	
About the Scientific Heritage of Evdokia Peteva	267
Temenouga Georgieva	
Спомен за поредицата магазини от терена срещу бившия "Модерен театър" до днешния търговски комплекс "Европа" във Велико Търново	268
Христо Бодаков	
Souvenir de la série des magasins se trouvant en face de l'édifice du cinéma "Théâtre moderne", déjà détruit, a cote du complexe de commerce «L'Europe» d'aujourd'Hui a Veliko Tarnovo	281
Christo Bodakov	
Храмът "Св. Йоан Рилски" в с. Балван – минало и настояще	282
Елена Мачковска	
The Temple "Saint Joan Rilski" in the Village of Balvan – Past and Present	292
Elena Machkovska	
Към историята на фотографията във Велико Търново	293
Васил Мутафов	
Sur l'histoire de la photographie à Veliko Tarnovo	315
Vassil Moutafov	

МУЗЕОЛОГИЯ – MUSEOLOGY

Идеята за български музей между двете световни войни	316
Симеон Недков	
L'idée pour un musée bulgare dans la période entre les deux guerres mondiales	378
Simeon Nedkov	

РЕЦЕНЗИИ – REVIEW

Христо Харитонов. Стари мерки, теглилки и монети в България VII–XX век.	379
Николай Колев	

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Хроника за дейността на Регионален исторически музей – Велико Търново за 2004–2005 г.	383
--	-----

Книгообмен – Interlibrary Loan	395
--------------------------------------	-----

Изисквания към авторите в Известия на Регионален исторически музей – Велико Търново	399
---	-----

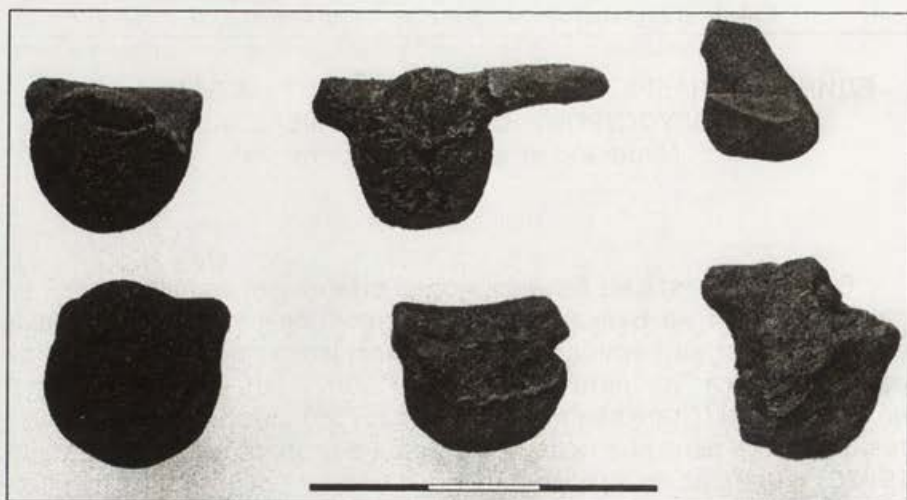
ЕДИН ТИП "ЛАБРЕТИ" ОТ РАННИЯ НЕОЛИТ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ – ФУНКЦИЯ И ПРЕДСТАВА (една възможна интерпретация)

Недко Еленски

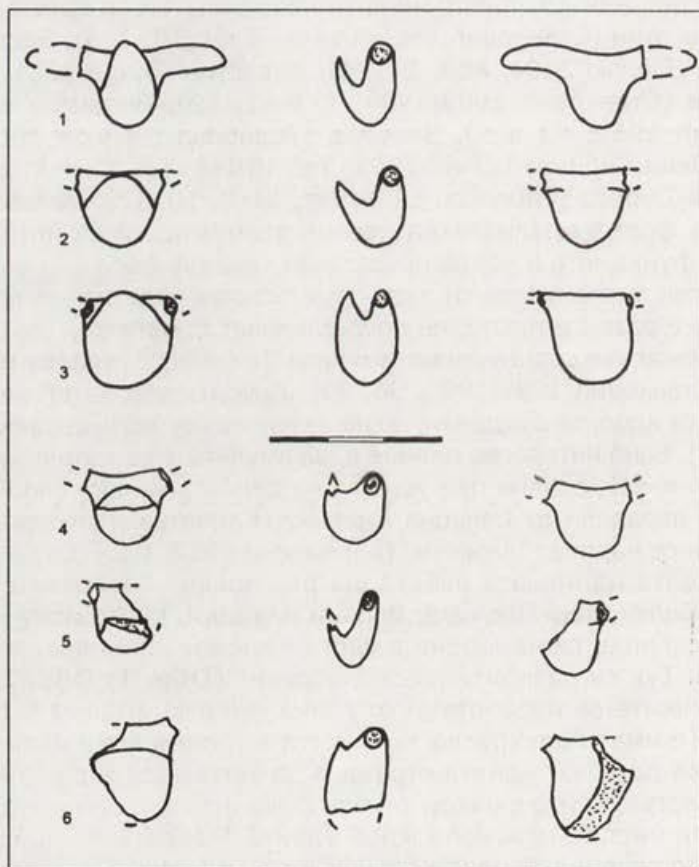
В проучванията на селища, които отбелязват първите фази на ранния неолит на Балканския полуостров, се разкриват находки, емблематични за периода. Най-популярните термини в литературата за тях са "лабрети" (Кармански 1987, 101–105) или *букрании* – амулети (Станковић 1989/1990, 36, 39). Застъпени са и други тези, но те са вече разгледани в по-ранна разработка (Elenski 2004, 19–20) и няма да се дискутират. В настоящата работа ще разгледаме само един тип (няма да се спираме на неговите вариации), който не е сред най-разпространените находки. Той се среща в селищата Благотин (Станковић, Реџић 1996, Табл. VI–2, 3), Беляковец–Плочите (Elenski 2004, Abb. 1–1–4), Дивостин (Budja 2001, Fig. 3), Кнепище (Станковић 1989/1990, Т. I–11, 12), Лепенски вир IIIa (Срејовић 1969, 43 а–5), Змаевац (Тодорова, Вайсов 1993, Рис. 49–4), Окна Сибиулуй (Paul 1995, Taf. VIII–4, Taf. XXX–1) и Куйна Туркулуй–Дубова (Păunescu 1979, Fig. 14–8, 10, 12). Неговата специфична форма предизвиква повече възможности за интерпретиране на функцията и какво представят тези находки.

За този тип амулети са застъпени основно три становища. Най-обстойно е развита тезата, че представляват стилизиран *букраний* и принадлежат към съставния тип амулети. Те са част от тялото или нещо друго (Станковић 1989/1990, 36, 39). Друг изследовател изключва този тип от *идолите-букрании*, но не изяснява неговата същност (Lusa 2002, 98). Едно интересно мнение е, че амулетите са използвани като украшения, закрепвани под устната на долната челюст според етноложките паралели от Северна Америка, Камчатка и тихоокеанския регион, и се наричат "лабрети" (Кармански 1987, 101–105).

За целта на нашата работа ще разгледаме "лабретите" от селището Беляковец–Плочите. Всички находки, които произхождат от това селище, са намерени в част от вкопано жилище, в радиус от 80 см. Тук са разкрити шест "лабрети" (**Обр. 1; Обр. 2. 1–6**), като всички са изработени от глина (Elenski 2004, 17–18, Abb. 1–1–4). Те имат полукръгло тяло, като в горния край излизат два израстъка-рога. От едната страна в долната част е оформен езичест израстък, който в някои случаи се издига над самата фигурка. В горната част се получава жлеб-улей и "лабретите" придобиват V-образно сечение. В някои случаи жлебът (улеят) в горната част може да не бъде толкова добре подчертан. Друг много важен еле-

06p. 1.

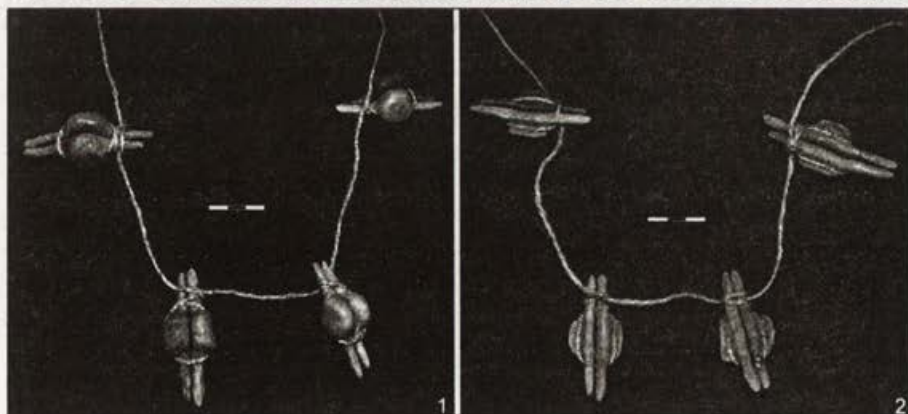
06p. 2.

мент при оформянето е, че от другата страна всички предмети са с равна и права страна. Самата "лабрета" също е леко сплескана.

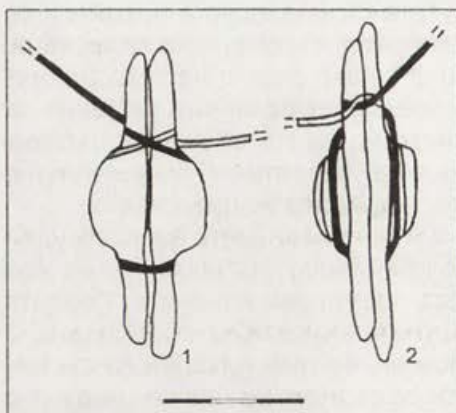
Както се вижда по горе, специфичната форма на тези "лабreti" кара някои изследователи да предлагат различни решения за тяхната интерпретация. Оформянето на двата елемента, разграничаващи тези находки от останалите, вероятно е продиктувано от промяна на функцията и същността, която те представят.

За да се реализира тази идея, е нужно наличието на жлеб-улей в този тип "лабreti". Това явно е причинено от търсенето на нов начин за прикрепване, откъдето да преминава влакното. Появата на улей за прикрепване на стандартните амулети не е оправдана, а по скоро – излишна. Ако предположим, че тези находки са съставна част от по-голям предмет, търси се възможност да се свържат с него. Затова се появяват и допълнителни елементи. Жлебът-улей е имал точно такава задача, която да даде възможност да се слепват отделните елементи. Заравняването и сплескването на предметите спомага за по-плътното им прилепване. Като търсихме логични възможности за реализирането на нашите предположения, се наложи идеята, че "лабретите" взаимно са прилепвали две по две с плоските и заравнени страни. Жлебът-улей в този случай намира своето логично обяснение. Мястото на разкриването на разглеждащите находки показват сравнително голяма концентрация. Според нас това предполага, че те са отделни елементи от една конфигурация, каквато може да бъде само огърлица (наниз).

За целта на нашата работа направихме 8 експериментални образца на "лабreti" (**Обр. 3**), с които да се извършат опити за сглобяването на накит (огърлица). Добре се вижда, че отделните елементи много добре си пасват, независимо от недоброто качество на експерименталните образци спрямо оригиналните находки. Свързването на сглобените вече образци с основната връв също има положителна изява спрямо нашите идеи. Всичките

Обр. 3.

Обр. 4.

в схематичната трактовка на женското тяло през неолитната епоха. Антропоморфната пластика абстрактно представя идеята за плодородието (Тодорова, Вайсов 1993, 188–211). Хиперболизацията на таза е тясно свързана с неолитния култ към плодородието.

Като самостоятелен елемент разглежданите "лабreti" от плоската си страна представляват идол-букраний, символизиращ бик. Бикът е зооморфната инкарнация, която представя оплодителните сили в неолитните култове. При почитането на бичите богове се анонсира оплодителната им способност. Тяхната сакралност произхожда от хиерогамията с Великата богиня-майка. Те решават плодовитостта и продължителността на живота (Елиаде 1995, 113).

Съчетаването на двете основни противоположни стойности (женското и мъжкото) като идея на неолитните общности не противоречи на религиозния им светоглед. Връзката между бичи рога и женски скулптурни изображения е установена още през палеолита (Елиаде 1995, 114).

Представянето на женските бедра по този начин (стеатопигия) имат значението на символ на богинята. Преходна форма потвърждава, че такъв произход има стара графема, която има формата на сърце (Голан 1994, 169, рис. 376–4). Съвременният графичен символ на любовта като сърце, пронизано със стрела, е с древен произход. Сърцевидният елемент са женските бедра, а стрелата е фалоса (Голан 1994, 169).

Древната андрогиния не е нищо друго освен архаична формула на божественото единство. През тези периоди изразните средства са биологични (бисексуалност). Истинският смисъл е с тези средства да се изрази съществуването на противоположностите, на космогоничните принципи в лоното на божествеността (Елиаде 1995, 464–465). Повечето божества на космическото плодородие са андрогини. По-голяма част от божествата на растителността и Великата Богиня са бисексуални (Елиаде 1995, 465).

екземпляри, без особена трудност и сложност на свързването, се "нанизаха" на едно влакно (**Обр. 4. 1–2**).

След сглобяването на два предмета се получава нова форма. В профил и от лицевата страна без затруднение се вижда стилизираното представяне на задната част на антропоморфна фигурка. Това са торса, хиперболизираната тазобедрена част и краката (**Обр. 3. 1**). Стеатопигията е основна концепция, заложена

Символиката на връзването е твърде разноточна, но са се запазили магически знания, които разкриват и една позитивна картина. Болната част на тялото е овързвана за да оздравее или да защитава от болестите. Жената е овързвана по време на раждане или са използвани възли по време на брачния ритуал (Елиаде б.г., 109). Божествената двойка Земя-Небе били свързани в здрава прегръдка. Децата, които се раждали непрекъснато от това съвкупление, решили да разделят своите родители. Един ден те прерязали сухожилията, които съединявали Небето със Земята (Елиаде 1995, 275).

Според нас, предложената теза за съчетаването на две "лабreti", които след това се трансформират в женска фигурка – Богинята-Майка, не противоречи на неолитните култови представи. Те отразяват една идея, от която зависи благополучието и реда в общността. Това е хиерогамията между плодотворното начало и оплодителните сили.

Връзването на отделните двойки в един наниз също има своята знакова стойност. Представата за връзките и връзването е магическо-религиозен престиж, който в по-общ смисъл изразява, този който владее, задържа и държи Вселената (Елиаде б.г., 89–120). Самият Космос се схваща като изтъкано платно (Елиаде б.г., 111) или нишката на живота, който се превърнал в символ на човешката съдба (Елиаде б.г., 111).

"Човекът от архаичните общества е осъзнал какво представлява в един "отворен" и изобилстващ от значения свят. А на нас ни остава да разберем дали тези "отворености", тези прозорци са му служили като средство за бягство от действителността или напротив, са представлявали едничката му възможност да се доближи до истинската реалност на света" (Елиаде б.г., 173).

ЛИТЕРАТУРА:

- Голан 1994:** А. Голан. Миф и Символ. Москва, 1994.
Елиаде 1995: М. Елиаде. Трактат по история на религиите. С., 1995.
Елиаде б.г.: М. Елиаде. Образи и символи. С., без година.
Кармански 1987: С. Кармански. Лабрете са локалитета Доня Браньевина у светлу нових археолошких и етнолошких података. – Гласник САД, 4, 1987, 101–106.
Станковић 1989/1990: С. Станковић. Представа бика у старијем неолиту. – Старијар, 1989/1990, XL/XLI, 35–41.
Станковић, Реџић 1996: С. Станковић, М. Реџић. Енеолитска и старчевачка кућа са локалитета Благодин код Трстеника. – Гласник САД, 12, 1996, 61–76.
Срејовић 1969: Д. Срејовић. Лепенски вир. Нова праисторијска култура у Подунављу. Београд, 1969.
Станев, Еленски 1998: П. Станев, Н. Еленски. Раннеолитно терасно селище "Плочите"–Велико Търново. – В: Дни на науката-98, 3, 1998, 3–12.
Тодорова, Вайсов 1993: Х. Тодорова, И. Вайсов. Новокаменната епоха в България. С., 1993.

- Budja 2001:** M. Budja. Seals, contracts and tokens in the Balkans Early Neolithic: where in the puzzle. – *Documenta Praehistorica*, XXX, 2001, 115–130.
- Elenski 2004:** N. Elenski. Frühneolithische zoomorphe Figurinen aus dem Zenttralen Nordbulgarien. – In: V. Nikolov, K. Băčvarov (Hrsg.). *Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus*. Sofia, 2004, 17–24.
- Luca 2002:** S. Luca. Eine zoomorphe statuette aus der jungsteinzeitliche siedlung von reussmarkt /Miercurea Sibiului/ Szerdahly – Petriș (kr. Hermannstedt /Sibiu/ Nagyssenben). 2002, 96–106.
- Paul 1995:** I. Paul. Aspekte des Karpatisch-Balkanisch-Donauländischen neolithikums die Präcris-kultur. – In: *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenbürgen*, Bibliotheca Universitatis Apulensis, I, Alba Iulia, 1995, 28– 68, taf. I-XXXII.
- Păunescu 1979:** A. Păunescu. Cercetările arheologice de la Cuina Turcului-Dubova (jud. Mehedinti). Tibiskus, 1979, 11–66.

ONE TYPE OF "LABRETS" FROM THE BALKANS' EARLY NEOLITHIC – FUNCTION AND IDEA (one possible interpretation)

NEDKO ELENSKI

(Summary)

Paper discusses one type finds from the earliest Balkans Neolithic, which are typical for this period. These artifacts have been defined as "zoomorphic amulets", "labrets" or "bucrania". The article analysis one not very common type "labrets" with V-like profile. A set of 6 pieces of this type was recovered at Beljakovetz-Plochite site on an area of radius of 80 cm. They are with a semicircular body with two "horns" and a specific "groove". We suppose that these artifacts are part of object built of two labrets united together with a string. The "groove" was intentionally designed so that the two "attached halves" could be easily united with a string. Furthermore, these artifacts united in this way may be seen as a backside of a female figurine. From this point of view these "figurines" can be considered as a parts of assemblage necklace.

For the proof of this hypothesis were made experimental models-labrets with which we were able to reconstruct the process of construction of a necklace.

The hypothesis for the two united labrets transformed into female figurine a prototype of Mother-Goddess reflects the idea of the Neolithic cult. This is the hierogamia between the fertile beginning – the female figurine and the inseminating powers – the head of bull.

КУЛТОВИ МАСИЧКИ ОТ НЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ ПРИ С. КОПРИВЕЦ, ОБЩИНА БЯЛА

ДИМИТЪР ЧЕРНАКОВ

Село Копривец се намира в Северна България, в Лудогорско-Добруджанската хълмисто-платовидна подобласт на Дунавската равнина. Селото е разположено в подножието на Поповско-Самуиловските височини (220–296 м надморско ниво), на 16 км от град Бяла, на 34 км от гр. Попово на пътя София–Варна. Надморската височина на Копривец е 116 м. Релефът се характеризира със заоблени ниски хълмове, които се редуват с платовидни участъци, прорязани от долини. През селото минава р. Баниски Лом, един от притоците на р. Русенски Лом.

Територията на селото е обитавана от човека от най-ранния период на новокаменната епоха (монохромен етап на ранния неолит) (Попов 1993, 104). До момента регистрираните праисторически селища в землището на с. Копривец са две:

1. Селищна могила – разположена е на 2 км от селото, в местността "Юджека". Има форма на нисък, пресечен конус, с височина 2 м и диаметър 55 м (Дремсизова-Нелчинова 1983, 37);
2. Неолитно селище в района на гробището и бензиностанцията (Попов 1993, 21), някои материали от което ще са обект на изследване в настоящото съобщение.

Селището, датирано от новокаменната епоха, е разположено върху площ от около 50 дка върху лъсочава тераса със слаб наклон към р. Баниски Лом. През периода 1990–1994 г. при строежа на бензиностанцията са предприети спасителни археологически разкопки на обекта под ръководството на Володя Попов (РИМ–Русе) и Иван Вайсов (АИМ при БАН). Направени са общо 3 сондажа – А, Б, В. Проучена е площ от 65 кв. м. Установена е дебелината на културните напластявания, която варира между 1,5 и 2,5 м. Изяснена е както вертикалната, така и хоризонталната стратиграфия на обекта. В Сондаж А са разграничени 4 строителни хоризонта, които хронологически са определени от проучвателите последователно от епохата на ранния към късен неолит. Находките от най-долния първи пласт са отнесени към култура Овчарово–Самоводене, а следващите три – към култура Хотница I, II (Попов 1996, 37), в съчетаване с форми, орнаменти и технически прийоми, срещащи се в групите Вадастра и Боян (Попов 1993, 23–24). Сондаж Б се състои от един хоризонт, който хронологически е отнесен към късния неолит, култура Хотница I (Попов 1996, 37). Сондаж В е представен от 4 строителни хоризонта, определени към самостоятелно обособена-

та от проучвателите, ранна фаза на българския керамичен неолит, култура Копривец (Попов 1996, 37).

В резултат на проучванията са открити множество цели и фрагментирани съдове, каменни и костени оръдия на труда, глинени предмети с култово предназначение. Интерес измежду находките представляват и намерените култови масички, които загатват за практикуваните култово-обредни действия в неолитното селище Копривец. Важно е да се подчертае, че тук този тип предмети се срещат значително в по-голяма част от идолната пластика. Интересната колекция от тях се съхранява във фонда на РИМ-Русе.

Колекцията от глинени култови масички включва 24 броя, които са изцяло във фрагментирано състояние, а една е с реставрирана липсваща част. Диференцирани са четири групи от фрагменти: 1. Крачета с част от коритцето; 2. Крачета; 3. Шайбовидни израстъци; 4. Фрагменти от коритцето. Материалът, от който са изработени те – глина, е изпичан в редукиционна, неутрална или оксидна среда. При една част от фрагментите е използван за примес в глинено то тесто минерален опестнител – пясък, а при други – органичен – слама. Ломът е както едноделен при една част от фрагментите, така и триделен при друга – една черна ивица е обрамчена от двете страни с две по-светли. От цяло парче добре омесена глина е моделирана формата на масичката. Г-образните крачета и пластичните израстъци по ъглите (при наличие на такива) са правени отделно и допълнително са прилепвани, а цилиндричните и конични крачета са моделирани заедно с останалите части. Повърхността е много добре загладена, в някои случаи дори излъскана, цветът ѝ е от червен и кафяв до сив и сиво-черен.

Орнаментацията по култовите масички има следните особености. При някои от тях от ранния неолит е използвана набодената украса. Тя е прилагана комплексно с изрязани мотиви, които оформят композиции от един или два хоризонтални реда триъгълници върху стените на предметите. Изрязаните мотиви се срещат също така и самостоятелно те са доста характерни за култовите масички от ранния неолит от Копривец (**Табл. 1, 1–6; Табл. 2, 1–2**). При друга част от украсата се наблюдава мрежест орнамент, както и производния на него шахматен орнамент, при който по-тъмните квадрати са изрязани. Така се получава комбинация от врязани линии и изрязани квадратни полета (**Табл. 2, 4, 5**). Орнаментацията по фрагментите от късния неолит (**Табл. 3, Табл. 4**) най-често е врязана, както врязана и запълнена с бяла боя. Мотивите са спирали, меандри, триъгълници, успоредни вертикални коси и хоризонтални зигзаговидни линии, стъпаловидни и V-образни орнаменти. Използвани са още дъгата и кръстът в комбинации с предходните мотиви. Част от тях се срещат и по керамичните съдове от късния неолит, характерни за културите Хотница (Еленски 1998, Табл. I, 3; Табл. II, 1–3; Табл. IV), Вадастра

(Nica 1970, 41, 42, 49), Дудещи (Nica 1976, 81, 88, 92) и Боян (Попов 191, 198 ; Comsa 1974, Pl. 3:9, Pl. 9:18). Комбинацията от стъпаловидни линии с набодени ленти също е позната. В повечето случаи връзванията и набожданията са запълнени с бяла боя. Украсата по култовите масички от Копривец е нанесена предимно по външната им страна, респективно по стените и крачетата, също така и по двете страни на роговидно издължените им ъгли. Изключение правят два от фрагментите, които са орнаментирани с V-образни мотиви както по външната, така и по вътрешната страна на ръба на коритцето.

Изключителната фрагментираност обаче на колекцията от култови масички, съхранявана във фонда РИМ-Русе, не позволява да ѝ бъде направена цялостна формална характеристика. На базата на разглеждания тук материал и стилистично-формативният му анализ, разбира се с известни условности, са обособени 2 групи култови масички, триъгълни и правоъгълни – състоящи се от по няколко вида. Формата на масичките в по голямата си част е реконструирана на базата на подобни цели предмети, открити досега в други неолитни селища:

I група: Правоъгълни култови масички:

1. (Табл. 1, 1–6) Цвят – бежово-кафяв. Коритото повтаря четвъртитата форма на масичките, което е дъговидно оформено с изтеглен нагоре перваз и е вдълбано в основната равнинна плоскост. При два фрагмента коритото е също вдълбано, но с ниско изнесен перваз над основната равнинна плоскост, подобно на II вид от същата група (Табл. 1, 4, 6). Краката на масичките (където има запазени такива) са ниски и цилиндрични, без наклон. Орнаментацията тук е от изрязани триъгълници по долната страна на стените на някои от масичките, като така са постигнати хоризонтални композиции от правилни триъгълни призми в комбинации с изрязани между тях триъгълници. Тези мотиви се срещат и комплексно с набоден орнамент, образуващ полета от хоризонтални зигзаговидни ленти.

2. (Табл. 2, 1–3) Цвят – керемидено-червен. Коритото повтаря четвъртитата форма на масичките и е дъговидно оформено, ъглите му са заоблени, леко издаден перваз над горната равнинна плоскост, краката са с Г-образно сечение с лек наклон навън и са моделирани от две плоски правоъгълни части. Украсата е изключително от връзани и изрязани триъгълници, групирани в по един и в по два хоризонтални реда, ситуирани в горната част от масичките, при ръба, образуван от сглобката между стените и горната хоризонтална плоскост. При един фрагмент триъгълниците са нанесени върху долната част на арковидно оформените стени (Табл. 2, 2).

3. (Табл. 1, 7) Цвят – бежово-кафяв. Този вид е представен от 1 фрагмент от култова масичка. Коритото е вдълбано в основната горна хоризонтална плоскост, като неговата дълбочина е почти двойно по-голяма от тази при култовите масички от 1 и 2 вид на съ-

щата група. То повтаря четвъртитата форма на предметите, с ниско изнесен нагоре перваз. Крачетата не са запазени, но по аналогии можем да допуснем, че те са били с Г-образно сечение. Орнаментацията тук е от връзани успоредни вертикално наклонени линии, нанесени по стените на масичката.

Култовите масички от I група са открити в сондаж В. Спецификата на керамичния комплекс е причина проучвателите да обособят материалите от него в самостоятелна раннонеолитна култура Копривец, която обхваща и комплекса от култовите масички. Направените в последно време сондажни археологически проучвания на раннонеолитното селище Джулюница-Смърдеш, Великотърновско, дават основания на проучвателите да отнесат находките от там също към култура Копривец. Измежду тях има и няколко култови масички, сходни с разглежданите тук от I група, 1 и 2 вид (Еленски 2004, 14–15). Те са правоъгълни с кръгло корито и ниско изнесен нагоре перваз над основната равнинна плоскост, както и декорация от изрязани триъгълници по долните части от стените.¹

Култовите масички могат да намерят известни съпоставки с подобни такива от други проучени раннонеолитни обекти от Балкано-анатолийския културен блок (Тодорова 1993, 74). От неолитното селище до град Ракитово са известни подобни на I. 2 вид култови масички с четириъгълна вдлъбнатина и украса по страните от изрязани триъгълници (Радунчева и кол. 2002, Обр. 25), както и един фрагмент без данни за орнаментиране (Радунчева и кол. 2002, Обр. 52). Пак от там формална аналогия с I. 1 вид може да се направи с един фрагмент, който е без украса (Радунчева и кол. 2002, Обр. 26). Декорация от редове изрязани триъгълници, подобни на **Табл. 2, 1, 3**, е позната и от култови масички от с. Прибой, Пернишко (Чоухаджиев 1986, Обр. 10), с. Анзабегово, Македония (Sanev 1999, Fig. 4:5) и др. Подобни, но с арковидно оформени стени или с украса от изрязани триъгълници по долните части от стените са известни от с. Чирча, близо до гр. Крайова, Румъния (Nica 1977, Fig. 13: 1, 4, 5) и др. В своето изследване "Типология на култовите масички от Южна България" Веселина Вандова обособява правоъгълните култови масички с вдлъбнато корито и оформен ръб в горната част в отделен тип, състоящи се от два подтипа – с четвъртито и с кръгло корито, които определя като две разновидности (Вандова 1995, 5). Съобразявайки се с това, аналогии на култовите масички от I група от Копривец могат да се потърсят и при формата на една цяла от с. Кремиковци (Георгиев, Обр. 11 а), както и при други от гр. Перник (Тодорова 1993, Рис. 90: 1), с. Оходен (Николов 1992, Обр. 3), с. Цаконица (Николов 1992, Обр. 5), с. Ковачево (Nikolov 2004, Abb. 1, 2) и т. н. Правоъгълни култови масички без украса с квадратно вдлъбнато корито, изнесен нагоре перваз и цилиндрични крачета, подобни на предметите от I група, вид 2, (**Табл. 1: 2**) от Копривец,

са известни от Анатолия, Турция – селищна могила Чатал Хююк, хоризонт VI A (Тодорова 1993, Обр. 34: 1), селищна могила Хюючек (Николов 2000, Обр. 1) и др. При формата и украсата на култова масичка от Сескло (Гърция) може да бъде потърсен аналог с такава от Копривец (**Табл. 1, 1**) (Nitu 1972, Fig. 6).

В ареала на култура Старчево–Криш също могат да се намерят доста добри паралели с някои от раннонеолитните материали, открити в Копривец (Larina 1994, Fig.12). Например две култови масички от неолитното селище при село Пионещи, Румъния намират почти точен паралел с подобна от Копривец (**Табл. 1, 7**), (Mantu 1992, Fig. 19: 1, 5).

II. Група: Триъгълни култови масички

II. 1. (**Табл. 2, 4, 5**) Цвят – тъмносив. Този вид е представен от два фрагмента – долна половина от крак и цял крак с част от коритото, което е вдълбано в горната равнинна плоскост. Крачетата са Г-образни, моделирани са от две правоъгълни плоскости, имат лек наклон навън. Украсата е от шахматен и мрежовиден мотив, вертикални зигзаговидни линии в комбинация с вертикални успоредни прави линии. Орнаментите са нанесени чрез врязвания, запълнени с бяла инкрустация. Мотивът при шахматния орнамент е постигнат чрез отнемания на глината. Този вид украса е нанесена по външната част на една от стените при единия от фрагментите от този вид. Пак при него се забелязва, че запазените участъци от двете страни на масичката са с различен орнамент. Единият е вече споменатият шахматен такъв, а другият е вертикални успоредни прави линии в комбинация с хоризонтален зигзаг (**Табл. 2, 4 а, б**). Най-долната част на крачетата и при двата фрагмента са обособени в орнаментални полета чрез мрежовидни мотиви.

Фрагментите от вид II. 1. са открити в I хоризонт на сондаж А. Те намират аналогии със сходни материали, принадлежащи хронологически към културите Караново II – III, Караново III, Самоводене. Става въпрос за култови масички, открити в неолитните селища при Драма – “Герена А” (Lichardus 2002, Taf. 11), Казанлък (Тодорова 1993, Рис. 208 :11; Рис. 212), неолитна селищна могила Самоводене (Станев 2002, Обр. 221; Обр. 222) и др.

II. 2. (**Табл. 3**) Цвят кафяв и керемидено-червен. С издължени ъгли във формата на дъговидни или шайбовидни израстъци, краката са с вътрешен наклон, вероятно са моделирани от две правоъгълни плоскости, вътрешната част (коритото) има кръгла форма и е под нивото на основната хоризонтална плоскост. От външната страна на масичките, както и по израстъците им, са врязани меандровидни, стъпаловидни или спираловидни мотиви, в повечето случаи запълнени с бяла боя.

II. 3. (**Табл. 4**) Цвят кафяв и керемидено-червен. Масички без крака, трите им страни образуват равноностранен триъгълник, разме-

рите им са значително по-малки спрямо тези от II. 1. Допускаме, че един от фрагментите е бил с пластични израстъци при всеки един от трите горни ъгъла на масичката. Украсата повтаря тази от вид 2 на същата група. Тук зоната на орнаментиране е включително и по вътрешния ръб на коритото. Характерно и за двата вида е, че украсата по всяка една от трите стени на масичките е различна.

Предметите от II. 2 и II. 3 принадлежат хронологично към късния неолит, откривани в сондажи А и Б. Култови масички с пластични израстъци по краищата и с украса от стъпаловидни, спираловидни и меандровидни мотиви са типично явление за ареала на Долния Дунав през късния неолит (Тодорова 1993, 219). Фрагменти, сходни по форма и орнамент с тези от Копривец, са познати от къснонеолитните селища Хотница-Къшлата (Илчева 2002, Табл. 14: 13-16; Табл. 15), Хотница-Орловка (Илчева 2002, Табл. 24), Хотница-Кая бунар (Илчева 2002, Табл. 33). От пластове B_2 и B_2-C от неолитната селищна могила Самоводене са известни няколко култови масички, подобни на анализираният тук (Станев 2002, Обр. 224, 225; Тодорова 1993, Рис. 210), както и такива от къснонеолитните пластове от праисторическото селище Качица (Станев 1982, Обр. 16, 17; Станев, 1988, Обр. 22). Орнаментацията и донякъде формата на култовите масички от ареала на къснонеолитните култури Вадастра (Nica 1970, Fig. 5; Fig. 11:1,7) и Дудещи, фаза Черника (Nica 1976, Fig. 5:1, 3, 4, 5, 6, 7, 9), са сходни с тези от къснонеолитните пластове от Копривец. Стъпаловидната, спираловидна и меандровидна украса е характерна и за ранните фази на култура Боян. Този вид орнамент е използван още и при един вид култови масички от къснонеолитното селище Дамяница, Санданско (Грембска-Кулова 2000, Обр. 5) и др.

Сходствата при характерните особености на култовите масички от Копривец с подобни от други микро и макрорегиони са показател за протекли интензивни културни контакти тук през новокаменната епоха. През ранния неолит в селището е позната изработката и употребата на правоъгълни култови масички с врязана, изрязана и набодена украса. На базата на направения формативно-стилистичен и сравнителен анализ допускаме, че голяма част от тях са местно явление. По време на финала на ранния и през късния неолит е наложено вече производството и употребата на триъгълни култови масички с врязана и запълнена с боя украса, широко разпространени в ареала на къснонеолитния културен блок по Долния Дунав, но намиращи най-точни паралели с подобни от култура Хотница. Както формите, така и декорацията са претърпели значителни изменения, проследени в хронологичен ред.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Лични наблюдения. Материалите се съхраняват във фонда на РИМ-Велико Търново. Благодаря на колегата Н. Еленски за оказаното съдействие.

ЛИТЕРАТУРА:

- Вандова 1995:** В. Вандова. Типология на неолитните култови масички от Южна България. – Археология, 1995, 4, 1–7.
- Георгиев 1975:** Г. Георгиев. Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийско. – Археология, 1975, 2, 17–30.
- Грембска-Кулова 2000:** М. Грембска-Кулова. Култови масички от къснонеолитното селище при Дамяница, Санданско. – В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита. С., 2000, 51–59.
- Дремсизова-Нелчинова 1983:** Цв. Дремсизова-Нелчинова и Д. Иванов. Археологически паметници в Русенски окръг. С., 1983.
- Еленски 1998:** Н. Еленски. Материали на прехода от късния неолит към ранния енеолит, произхождащи от землището на с. Хотница, Великотърновско. – Известия на Исторически музей-Велико Търново, 1998, XIII, 53–65.
- Еленски 2004:** Сондажни проучвания на раннонеолитното селище Джулоница-Смърдеш, Великотърновско. – В: Археологически открития и разкопки през 2003 г. С., 2004, 14–15.
- Илчева 2002:** В. Илчева. Хотница. Стари селища и находки в землището на с. Хотница. Част I – Праистория. В. Търново, 2002.
- Николов 1992:** Б. Николов. Периодизация на неолитните култури в Северна България – от Янтра до Тимок. – В: Известия на музеите в Северозападна България, 1992, XVIII, 11–23.
- Николов 2000:** В. Николов. Още за контактите между Анатолия и Балканите през VI хил. пр. Хр. – В: Тракия и съседните райони през неолита и халколита. С., 2000, 7–13.
- Попов 1993:** В. Попов, Б. Матева. Неолитно селище при с. Копривец. – Годишник на музеите от Северна България, 1993, XIX, 21–27.
- Попов 1996:** В. Попов. Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996.
- Радунчева 2002:** А. Радунчева, В. Мацанова, И. Гацов, Г. Ковачев, Г. Георгиев, Е. Чакалова, Е. Божилова. Неолитно селище до град Ракитово (Разкопки и проучвания, XXIX). С., 2002.
- Станев 1982:** П. Станев. Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на река Янтра. – Годишник на музеите от Северна България, 1982, VIII, 1–15.
- Станев 1988:** П. Станев. Археологически данни за духовния живот през неолита в басейна на р. Янтра. – Годишник на музеите от Северна България, 1988, XIV, 5–20.
- Станев 2002:** П. Станев. Самоводене. Неолитна селищна могила. В. Търново, 2002.
- Тодорова 1993:** Х. Тодорова. Новокаменната епоха в България. С., 1993.
- Чохаджиев 1986:** М. Чохаджиев. Проучване на раннонеолитното селище край село Прибой – Пернишки окръг. – Археология, 1986, 3, 41–49.
- Comsa 1974:** E. Comsa. Istoria comunităților culturii Boian. București, 1974.
- Larina 1994:** O. Larina. Culturi din epoca neolitică. Chisinau, 1994.
- Lichardus 2002:** J. Lichardus, I. Iliev und Chr. Christov. Die Karanovo I–IV – Perioden an der unteren Tundža und ihre chronologische Stellung zu den benachbarten Gebieten. – In: Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, 2002, 74, 325–410.
- Mantu 1992:** C. Mantu, Adrian Mantu, Ionela Scortanu. Date în legătură cu asezarea Starčevo – Cris La Pionesti, Judetul Vaslui. – In: Istorie veche si arheologie, 1992, 43, 148–177.
- Nica 1970:** M. Nica. Aspecte origini si dezvoltării culturii Vădastra de la fărscasele. – In: Historica, 1970, I, 31–52.
- Nica 1976:** M. Nica. La culture de Dudești en Oltenie. – Dacia, 1976, XX, 71–103.
- Nica 1977:** M. Nica. Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Oltenie. – Dacia, 1977, XXI, 13–53.
- Nikolov 2004:** V. Nikolov. Über dem Denotat der Kultischen. – In: Von domica bis Drama. Sofia, 2004, 33–41.
- Nitu 1972:** A. Nitu. Reprezentările zoomorfe plastice pe ceramica neo-eneolitică Carpato-Dunăreană. – Arheologia Moldovei, 1972, VII, 9–96.
- Sanev 1999:** V. Sanev. The Anzabegovo – Vršnik group and the problems of the Late Neolithic in the eastern part of R. Macedonia. – Старини, 1999, 2, 19–30.

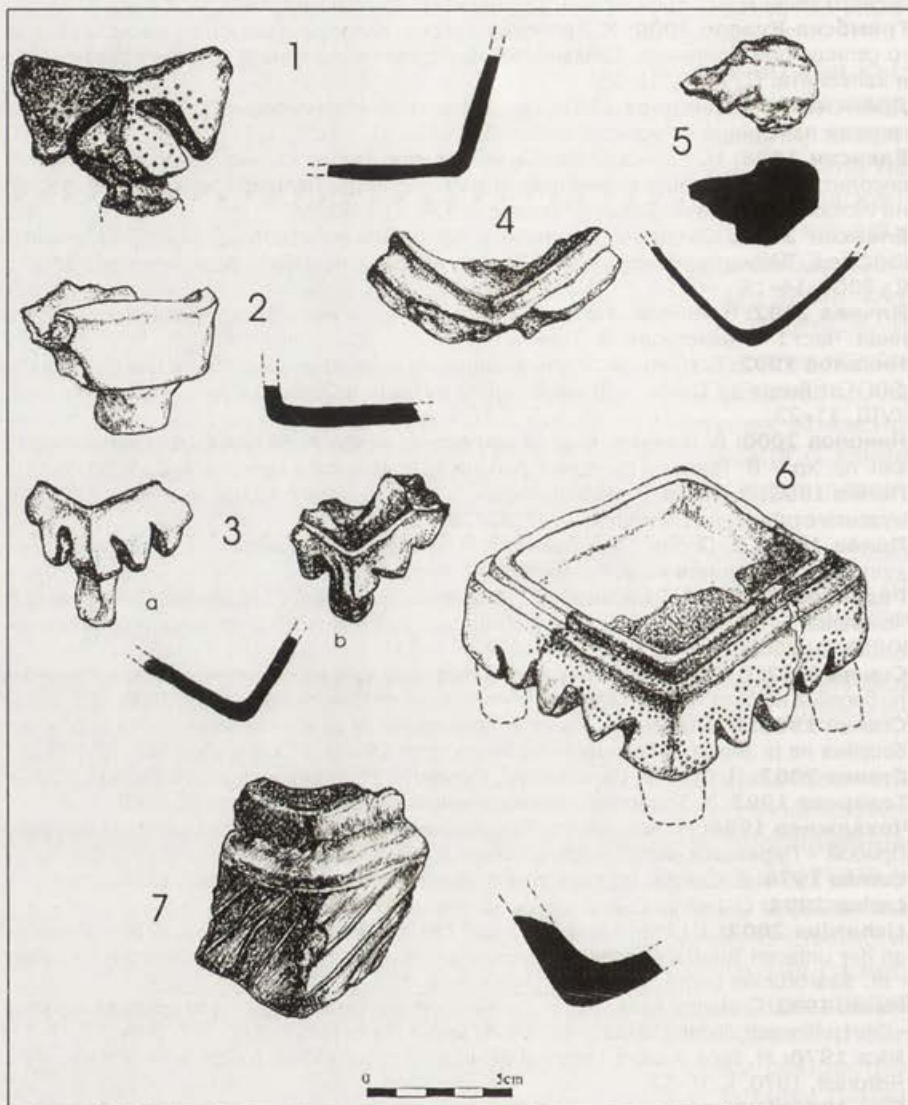

Табл. 1. Неолитно селище Копривец. Култови масички, фрагменти

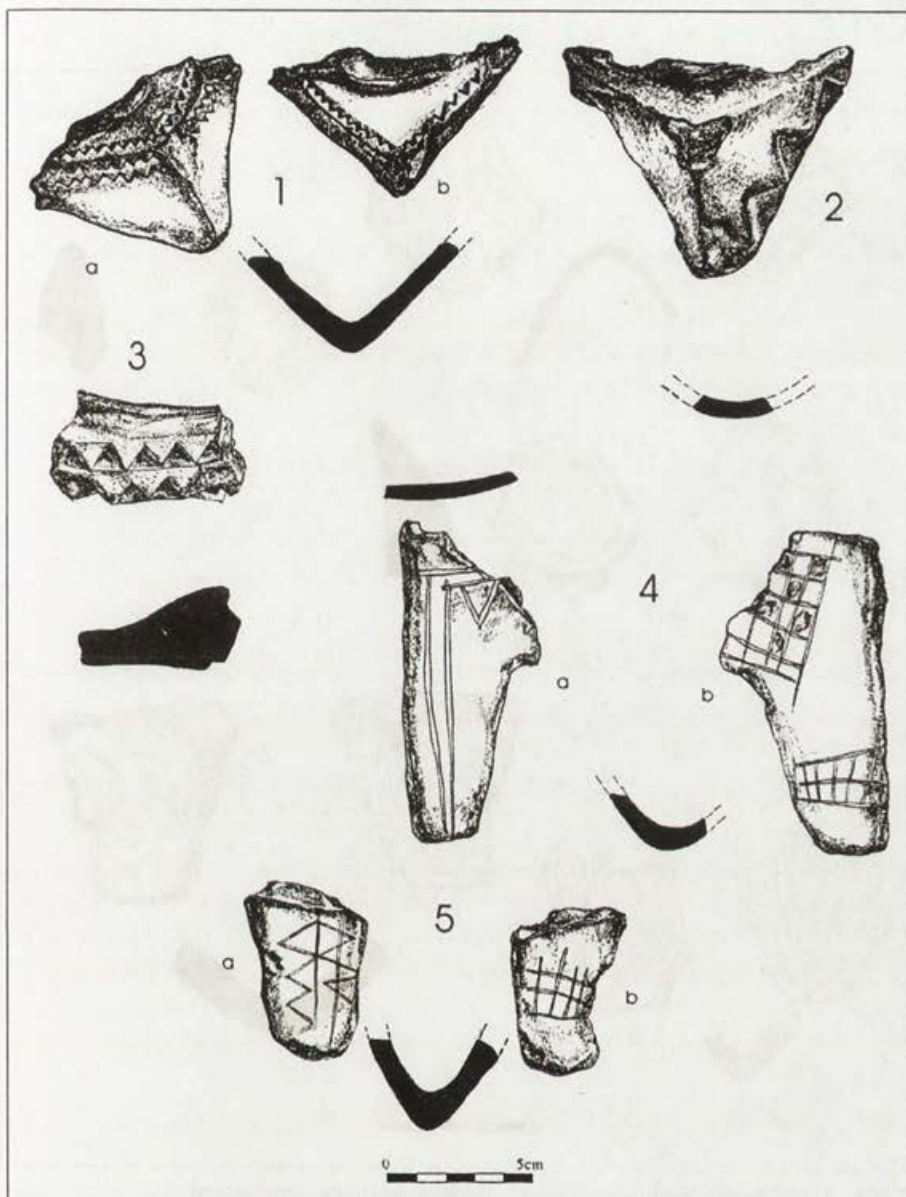

Табл. 2. Неолитно селище Копривец. Култови масички, фрагменти

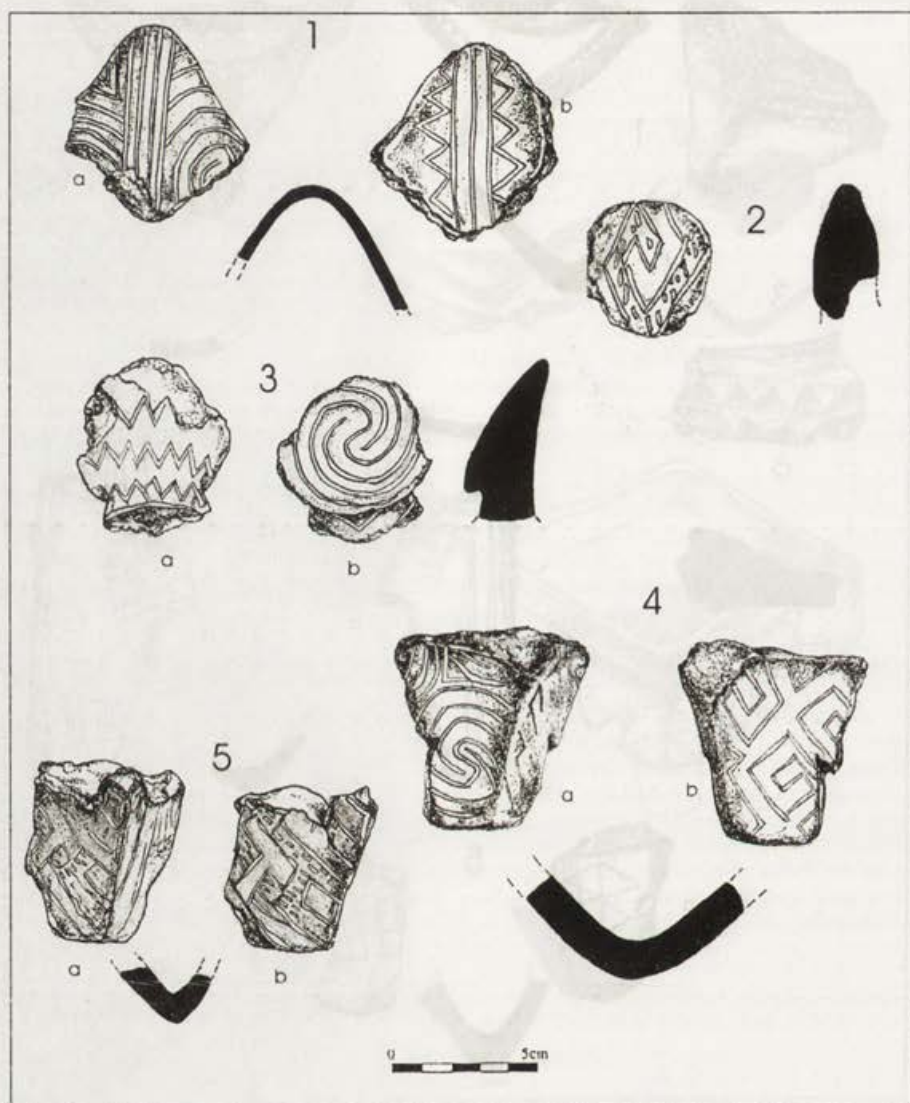

Табл. 3. Неолитно селище Копривец. Култови масички, фрагменти

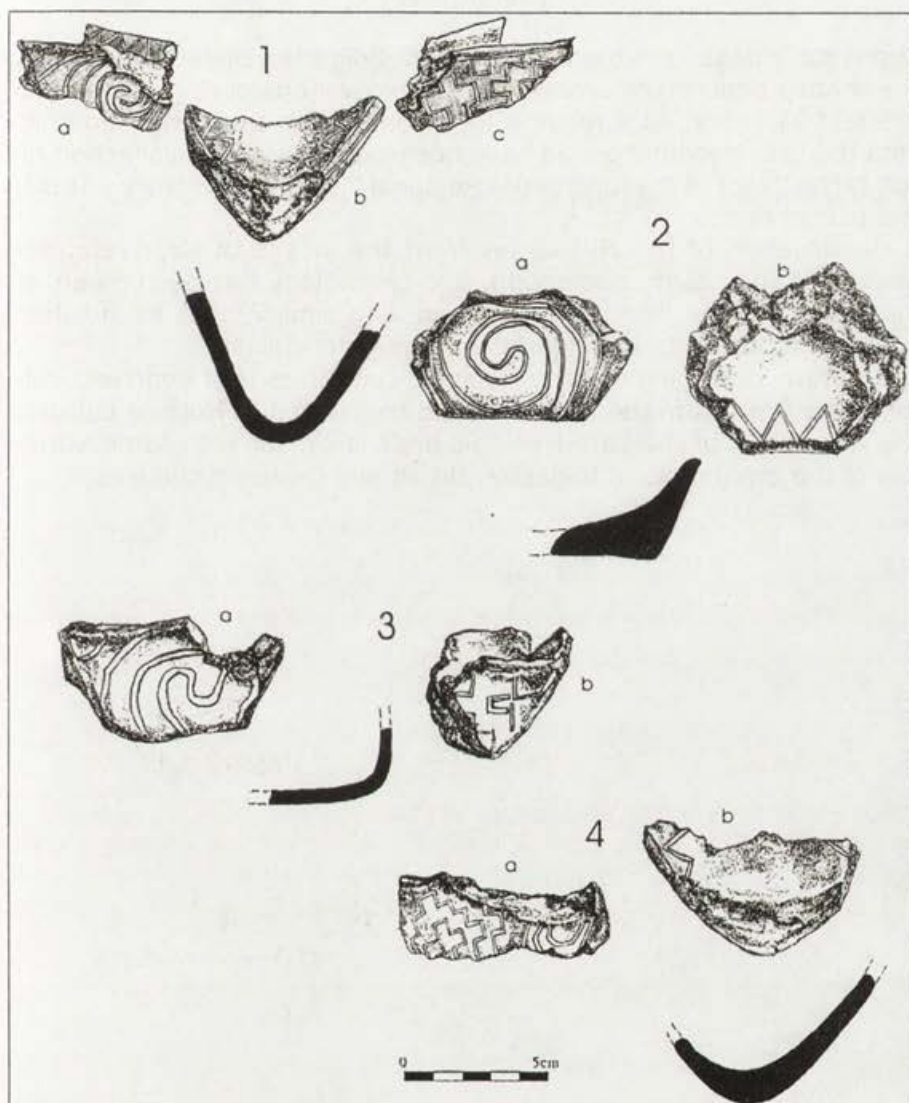

Табл. 4. Неолитно селище Копривец. Култови масички, фрагменти

CULT TABLES FROM THE NEOLITHIC SETTLEMENT OF THE VILLAGE OF KOPRIVETZ

DIMITAR CHERNAKOV

(Summary)

Koprivetz village is situated in South Bulgaria, Bjala community. There have been made archaeological excavations during the period 1990–1994 years. As a result a lot of finds from the Early Neolithic until the Late Neolithic period have been discovered. The collection of cult tables, kept in the fund of the Regional Museum of History – Ruse, is a part of them.

A classification of the cult tables from the village of Koprivetz, according to their form, decoration, and chronology has been given in the research. The finds are compared with similar ones from other neolithic settlements in Bulgaria and foreign countries.

The cultural belonging of Early Neolithic cult tables is of Koprivetz culture. The finds from the Late Neolithic are related to Hotnica culture. The decoration of the Late Neolithic finds is similar with some varieties of the ornaments of Vadastra, Bojan and Dudeshti cultures.

СЕМАНТИКА НА ПЛАСТИЧНИТЕ ФАЛИЧЕСКИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ НЕОЛИТА И ХАЛКОЛИТА

Илиян ПЕТРАКИЕВ

Важно място в религиозния живот от древността до днес заемат церемониите с магико-ритуална насоченост. Обвити с подобна мистика безспорно са и култовите обреди, свързани със сексуалността, които най-често са насочени към оплодителните сили. За съществуването на подобни ритуали едва ли би могло да има съмнения, особено що се отнася до една епоха, обвита в мистичната непроницаемост на откриваните археологически артефакти. Доказателства за съществуването на подобна идея в когнитивната карта на древните хора са засвидетелствани още от времето на палеолита.

Използването на символи с различна сексуална стойност е широко застъпено в първобитните общества както отбелязва Мирча Елиаде (Елиаде 1997, 30–31). Същият автор спира вниманието си на централната функция, която заемат мъжкото и женското още в палеолитното изкуство и групирането им по двойки, например бизонът (женското) и конят (мъжкото).

Изобщо идеята за първичното и митологията около появата на началото и възпроизвеждането са характерни за всички културни и хронологически епохи. Това добре се илюстрира с един етнографски пример от Кюстендилско от 20–30-те години на XX в. Запазен е обичай на Нова година, заедно със сурваки, младежите да носят и "топузи" – къси и дебели тояги, приличащи на фалоси, с които от време на време момчетата извършват действия, сякаш се съвкупляват. На Нова година, при благопожелания за плодородие, фалосът играе роля на творител – символ на плодородието. Аналогични обичаи с "топузи" се употребяват на кукеров ден и в Странджа (Миков 1926, 44). Не е изключено този символизъм да е вложен и в част от фалосите от неолита и халколита.

Фалосовидните предмети са церемониални атрибути и следователно не са продукт на свободно и неограничавано от никакви принципи изкуство. Затова за разгадаването на семантиката им, на първо място трябва да се разгледат идеите, обосновали изработването им.

Логическата връзка между предмет и функция разкрива и някои специфични особености. Всички предмети, изпълняващи една и съща функция следва да имат общи белези. Подобен вид стандартизация обяснява сходството между отделните фалоси. Забелязва се уеднаквяване на размерите, на формите, на специфичните им особености – разположение и големина на отворите. Въпреки наличието на оригинални черти при някои от предме-

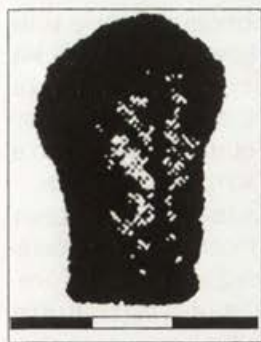
тите, дело на индивидуалността на хората, в частност човекът-творец, не може да се избяга от определените канони. Това се дължи на спецификата на обряда, в който участват предметите. Той е един и същ за цялото общество, което изповядва общ култ, а излизането извън границите, определени от религиозния ритуал, би било промяна на самия култ. При изработването на тези предмети авторите не могат да творят свободно, както не са свободни и в настояще време. Известно е, че всяка религия налага консерватизъм във формите, като той е много по силен в първите фази от развитието ѝ (Чилингиров 1920, 17). От друга страна откриването на едни и същи по форма предмети на разстояние от 300–400 км едни от други доказва, ако не директни връзки между отделните праисторически общества, то поне наличието и изповядването на сходни религии. Оплождането на земята, на домашното и дивото животно, на човешкия индивид, е събитие, изпълнено с мистика не само поради неразбирането на същността на процеса, но и на самата уникалност на този акт, най-великото постижение на природата – самовъзпроизвеждането, оцеляването, появата на новото, на непознатото. Всяко действие, оставащо неразбрано от хората, се превръща в загадка, която трябва да бъде разгадана. Нуждата от разбиране на мистичното и загадъчното създава нови модели на обяснение, също толкова неясни, колкото и самия обект на разгадаване. Тук е проявата на божественото, на вечното, на непреходното, на началото.

Познавайки оплодителния акт при хората и сходния при животните, а също процесите свързани със земеделското производство, праисторическият човек ги свързва с божествената същност. Така той си създава и кумири, които осъществяват връзката човек-божество.

Изработването на идолите винаги се свързва със същността и насочеността на ритуала, в който участват. Играейки роля в култа към оплодителните сили, съвсем естествено е при създаването на тяхната фалическа форма праисторическият творец да се ръководи от познанията и наблюденията си. В полза на това твърдение може да се подчертае формата на голяма част от фалосите, която безспорно копира анатомичните подробности на мъжкия полов орган. Например добре оформения *"glans penis"*, фалическият канал, реалните размери и др.

Някои от фалосите, изработени от глина са с човешки черти. Например Чилингиров оприличава тези предмети на човешки фигурки (**Обр. 1, 2**) (Чилингиров 1911, 163).

При изследването на фалосовидни предмети, т. нар. вид "с малък размер", се открива явна стандартизация (**Обр. 1–7**). Размерите им са почти идентични – 3–4 см, като всички са с оформен *"glans penis"*. Находките от този вид, използвани в нашето изследване, са

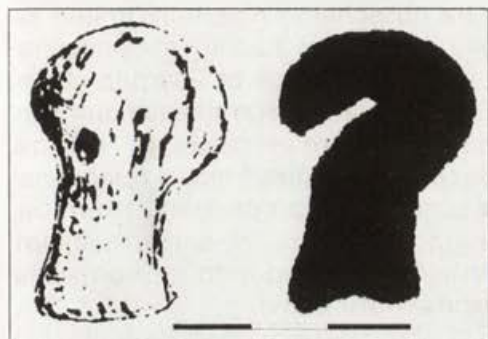
Обр. 1.

Обр. 2.

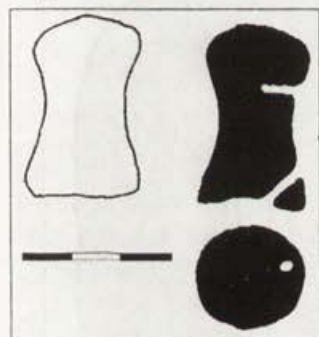
Обр. 3.

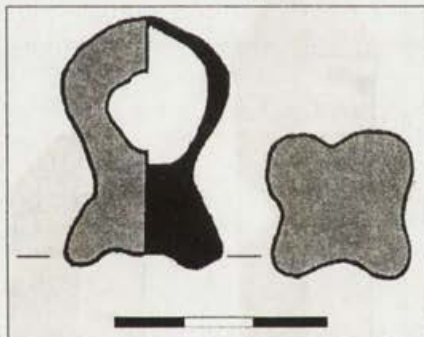
Обр. 4.

Обр. 5.

Обр. 6.

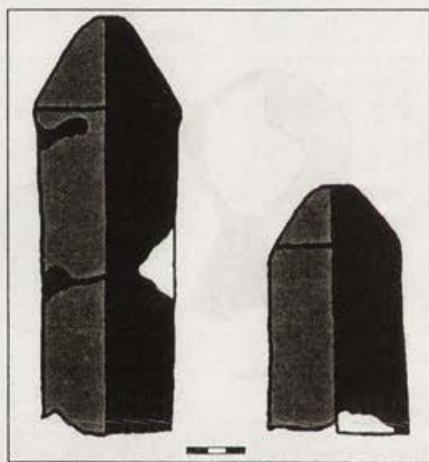

Обр. 7.

предимно от Североизточна България. Такива са откривани и на други доста отдалечени места: с. Драма, Ямболско; с. Гниляне, Софийско; с. Горни Цибър, Монтанско и др. Въпреки значителните разстояния, близостта във формите е очевидна. Разликите, които се наблюдават, са единствено в наличието или отсъствието на отвор в долната част. Екземплярите с отвор най-вероятно са носени окачени на врата като амулет. Причините за носенето на този вид амулети може да са разнородни, но със сигурност тясно свързани с култа към плодородието. Възможно е да са носени от млади момчета

или девойки, с цел благоприятното развитие на оплодителните или детеродните органи. Също така може да са поставяни на врата на юношите, достигнали възрастта на половата зрялост, или на младата брачна двойка – за плодовит семеен живот, а защо не и за допълнителна полова мощ. Тук трябва да споменем, че още от древността гъбата, чиято форма имат тези фалоси, е позната като афродизиак.

Не е изключено и хората, натоварени със задачата да засеят подготвената земя или задължени да съхраняват семето до времето на сеитбата, да носят подобни амулети с надеждата за по-богата реколта. В същия контекст може да са използвани и подобните предмети, но без отвор в долната си част. Заравяни са в питоса със съхраняваното зърно, с надеждата за запазване плодовитостта на семето. Малките им размери не ни позволяват предположение за интерпретация като стационарно поставени идоли, въпреки наличието на "краченца за поставка" при фалоса от Разград (**Обр. 7**). По-вероятно е такова предназначение да имат следващия тип фалоси (**Обр. 8, 9**). Значително по-големите им размери, липсата на отвор, както и каналче в средата, в голяма степен предполагат стационарното им участие в религиозната практика. Може би, поставени в домашния олтар или до огнището, те олицетворяват огъня, който опложда пещта (утробата), от където се получава новото начало – хлябът или приготвяното ястие.

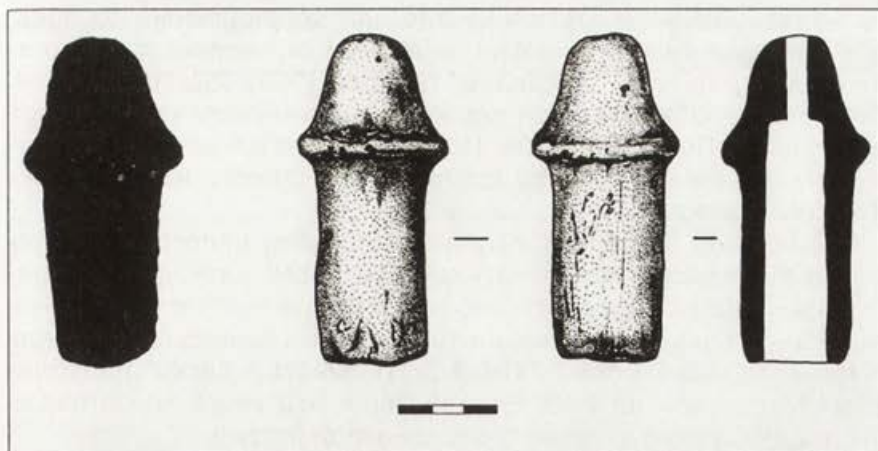

Обр. 8.

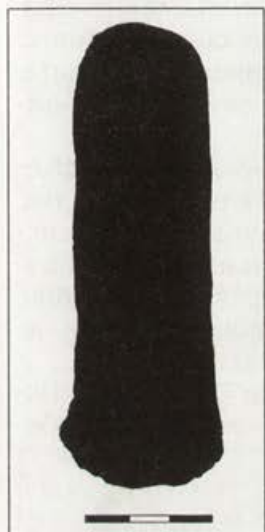

Обр. 9.

По-голямо участие в ритуалите, свързани с култа към оплодителните сили, вероятно притежават следващия тип фалоси (**Обр. 10–13**). Откривани са по цялата територия на днешна България, от Русенско до Кюстендилско и от Врачанско до Димитровградско. Характерното за тях са реалните им размери и изключително добре огладената им повърхност, понякога дори излъскана. Разг-

Обр. 10.

Обр. 11.

Обр. 12.

Обр. 13.

леждайки тези факти, достигаме до предположението за използването им като инструмент за дефлорация. Защо да не допуснем, че при достигане на полова зрялост, девойките участват в обща церемония за дефлориране с божествената същност на участващия в обряда фалос. Той е символ на бъдещото плодородие, което трябва да се предаде на превърналата се в жена девойка, продължителка на рода. Извършване на първия полов акт с божественото е обяснение на бъдещото зачатие и поява на новото начало, което е един вид хиерогамия.

Споменатият вече автор Елиаде разглежда обществото на ловците, където се откриват подобни ритуали, продиктувани от сходни магико-религиозни представи. Ловецът, страхувайки се

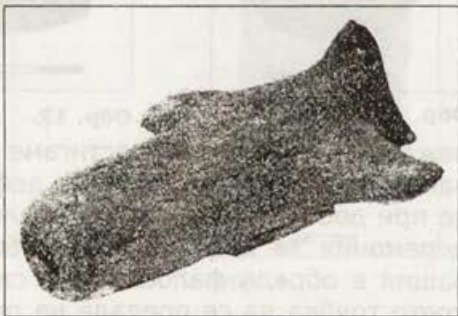
от отмъщението на убитото животно или оправдавайки се пред Повелителя на дивите животни, приписва отговорността за клането на друг, на един "чужденец" (Елиаде 1997, 55). По подобен начин, страхувайки се от сакралността на женската сексуалност и точно от Повелителя или Повелителката на женската непорочност, брачният партньор преписва действието на божественото, т. е. фалосът.

Трудно е да се даде предположение дали цялото общество участва в предполагаемия магико-религиозен ритуал или обредът е изпълняван самостоятелно и индивидуално. Но откриването на един и същи тип фалоси и то в отделни жилища, например в селищната могила при с. Хотница, Великотърновско (непубликувани материали на РИМ-Велико Търново), може би потвърждава индивидуално участие в обредните действия.

Има и още една интерпретация – участието на тези предмети в подобен мисергиозен обред при бездетни жени. Възможно е да са извършвани магико-религиозни действия на съвкупление с божествената същност олицетворявана чрез фалоса и неговата оплодителна сила, при достигане времето на овулация – най-добрия период за забременяване.

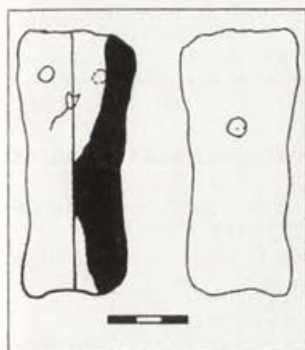
Доказателство за наличието на магическа символика, вложена във фалосовидните предмети, са екземпляри с врязани по тях знаци (**Обр. 13**). Най-вероятно рисунките образуват някаква система, тъй като представляват последователност и изразяват определен смисъл, който остава за нас загадка. Въпреки, че подобни украсени фалоси са рядкост за Източните Балкани, те все пак не липсват. Известни са от Сескло и Винча (Gimbutas 1974, 217).

Интересен е фалосът от Перник – "Крепостта" (**Обр. 14**). Подобни фигурки, показващи женската и мъжката сексуалност, обединени в едно, са познати и от други места. Характерни за комплексите Старчево и ранна Винча на Централните Балкани, са опростените глинени цилиндри с плоска основа. Някои имат лицеви човешки черти и женски гърди в едно с мъжки гениталии. Част от женските фигурки имат канал, минаващ по цялата дължина на тялото, но едва 2 мм в диаметър, имитирайки фалически канал (Gimbutas 1974, 217–218).

Обр. 14.

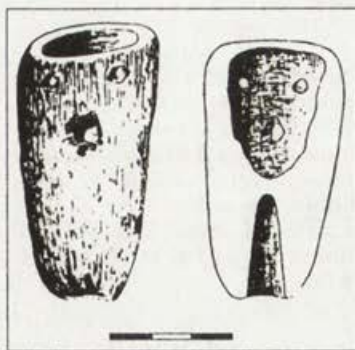
С по-различна форма и интерпретация са фалосите от следващия тип (**Обр. 15–17**). Формата им е антропоморфна и най-вероятно са използвани, като олицетворение на оплодителната

Обр. 15.

Обр. 16.

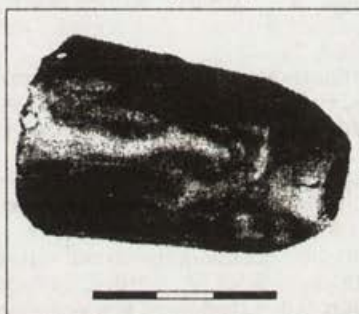

Обр. 17.

божествена сила. Може да се допусне, че са дарявани на новата брачна двойка или на бездетно семейство. Антропоморфните черти може да напомнят за появата на новото начало, че семето, произтекло от божествената същност на фалическият елемент, ще възроди нов живот, продължението на рода.

Фалоси с човешки черти са известни и от други места, като селищата в Данило, Бутмир и Винча (Сърбия), където са открити стотици чаши за вино със столчета с формата на фалоси, носещи човешки черти, като издължен нос (Gimbutas 1974, 217).

Интересен е единственият за сега фалос, изработен от злато, който произхожда от Варненския некропол (Обр. 18). Присъствието на такъв предмет в гробния инвентар, включва не само вярването в задгробния живот, но също така и увереността, че покойникът ще продължи обичайните си дейности в отвъдния свят.

Обр. 18.

Явно, почитането на божествената оплодителна сила и вярата във вечния кръговрат и непрекъснатост на живота, е една от най-почитаните и значими култови религиозни и церемониални практики. Същността на божествената субстанция, даряваща продължението на човешкия род, представена чрез обредите с фалически предмети, символи, знаци, действия и др. е непреходна. Тя дарява живот в обществото, дори и в задгробния живот, с вярата, че и след смъртта божествената оплодителна сила пак може да даде живот, за да не се прекъсва естествения, завършения, вечния кръговрат на живота.

ЛИТЕРАТУРА:

- Елиаде 1997:** М. Елиаде. История на религиозните вярвания и идеи. С., 1997.
- Миков 1926:** В. Миков. Могилата при с. Султан (Поповско). – ГНМ, 1922–1925, 1926, 23–56.
- Чилингиров 1911:** А. Чилингиров. Предисторически находки край Дунав, от Тимок до Вит. – ИБАД, II, 1911, 147–174.
- Чилингиров 1920:** А. Чилингиров. Глинени фигурки от предисторическото селище в с. Султан. – СББАН кл. ист. фил. 7, (кн. XI), 1920, 1–42.
- Gimbutas 1974:** M. Gimbutas. The Gods and Goddesses of Old Europe, London, 1974.

СПИСК НА ИЗОБРАЖЕНИЯТА:

- Обр. 1 – Горни Цибър, Монтанско.** А. Чилингиров. Предисторически находки край Дунав, от Тимок до Вит. – ИБАД, II, 1911, с. 164, Обр. 13.
- Обр. 2 – кв. Невски, Попово.** А. Чилингиров. Глинени фигурки от предисторическото селище в с. Султан. – СББАН кл. ист. фил. 7, (кн. XI), 1920, с. 26, Табл. V, Обр. 59.
- Обр. 3 – Горни Цибър, Монтанско.** А. Чилингиров. Глинени фигурки от предисторическото селище в с. Султан. – СББАН кл. ист. фил. 7, (кн. XI), 1920, с. 26, Табл. V, Обр. 60.
- Обр. 4 – с. м. Окол-глава до с. Гниляне, Софийско.** Н. Петков. Селищната могила Окол-глава. – ИАИ, XVII, 1950, с. 168, Обр. 105, d.
- Обр. 5 – Драма, Ямболско** F. Bertemes, I. Krastev. Die bulgarish-deutsche Ausgrabung in Drama, Ber. Burgas – Katalog. – In: Macht, Herrschaft und Gold, Saarbrücken, 1988, 241–266.
- Обр. 6 – Коджадерменската могила до гр. Шумен.** Р. Попов. Коджа-Дерменската могила при град Шумен. – ИАД, VI, 1918, с. 145, Обр. 154 а, б.
- Обр. 7 – Случайна находка от Разградско – непубликувана.** Фонд на РИМ – Разград. Инв. № 88; 3436.
- Обр. 8 – Качица – непубликуван материал.** Фонд на РИМ – В. Търново. Благодаря на Недко Еленски за възможността да използвам материали от фонда на РИМ – В. Търново.
- Обр. 9 – Коджадерменска могила.** Р. Попов. Коджа-Дерменската могила при град Шумен. – ИАД, VI, 1918, с. 147, Обр. 158.
- Обр. 10 – Дъбене-Саровка – непубликуван материал.** Благодаря на Петър Лещиков за възможността да използвам това изображение.
- Обр. 11 – 12 – с. м. Хотница – непубликуван материал.** Фонд на РИМ – В. Търново. Илюстрациите са ми предоставени от Александър Чоухаджиев, за което му благодаря.
- Обр. 13 – Оризово, Хасковско.** V. Nikolov. Karanovo VI Periode in Bulgarien. Belege zu Religion, Gesellschaft und Wirtschaft – In: Macht, Herrschaft und Gold, Saarbrücken, 1988, p. 218, Abb. 147.
- Обр. 14 – Перник-крепостта.** А. Радунчева. Праисторически селища (V–II хил. пр. н. е.). – В: Перник. Поселищен живот на хълма Кракра, том I, С., 1981, с. 31, Обр. 20, 1.
- Обр. 15 – 16 – с. м. Хотница – непубликуван материал.** Фонд на РИМ–В. Търново.
- Обр. 17 – кв. Невски, Попово.** Н. Петков. Грънчарска пещ от енеолитното селище при с. Гълъбовци, Софийско. – Археология, 1964, 1, с. 58, Обр. 14а.
- Обр. 18 – Варна.** И. Иванов, М. Аврамова. Варненски некропол. София 1997, с. 44, Обр. 12.

DIE SEMANTIK DER PLASTISCH – PHALLISCHEN GESTALTUNGEN SEIT DER EPOCHE VON NEOLITHICUM UND AENEOLITHICUM

ILIAN PETRAKIEV

(Zusammenfassung)

Es wird irgendeinere spezifischen Arten von phalusförmigen Objekte seit Neolith, und Aeneolith epoche untersucht, sie werden insgesamt in vier Arten geteilt. Sie sind: mit kleinen Maße; realen Maße ohne Öffnung (Loch); realen Maße mit einer längen Öffnung und der letzte Art ist mit einem Antropomorphsform. Die spezialischen Merkmale jedes Art ist mit der spezifischen Funktion, die sie im Leben von prähistorischer Gesellschaft haben, verbunden. Es wird eine Erfahrung gemacht, um ihre semantischen Seiten zu bestimmen. Es wird irgendeinere hypothetischen Modelle von einer funktionallen Zugehörigkeit ausgestellt.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ КУХИ БРОНЗОВИ БРАДВИ ОТ СЕЛО САМОВОДЕНЕ, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО

Вълка Илчева

В Регионален исторически музей – Велико Търново се съхранява колективна находка от кухи бронзови брадви, произхождащи от землището на село Самоводене. Намерена е при прокопаване на трасето на жп линията Самоводене–Ресен в чертите на селото. Открита е на запад от моста на жп линията, в близост до неолитната селищна могила. обстоятелствата по постъпването ѝ в музея, както и точната година на откриването ѝ са неизвестни. Може да се каже само, че находката е инвенторирана от първия директор на музея Тодор Николов, без да са отбелязани тези подробности. Нещо повече, в инвентарната книга, която е най-стария образец, липсва графа за датата на инвентарирането.

Първоначално находката се е състояла от осем броя кухи бронзови брадви. Една от тях е загубена при неизвестни обстоятелства и с акт № 1 от 15 февруари 1961 г. е отписана от инвентарната книга. До сега находката не е била обект на цялостна публикация. Пет от бравдите са изследвани от Е. Н. Черных и са включени в неговата монография "Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии" (Черных 1978, 25, табл. 546).

Задачата на настоящото съобщение е да се направи пълно обнародване на находката с цел използването ѝ за по-нататъшни обобщителни изследвания.

1. Куха бронзова брадва с елипсовидно сечение на втулката, с малък израстък в горния край и релефен ръб, отделящ я от тялото. Последното е с шестоъгълна форма и е оформено от две арковидни плоскости, съединяващи се при острието. От едната страна, в горния край на тялото, е изрязан миндаловиден отвор. От опаковата страна той е маркиран, без да е изрязан. Повърхността ѝ е покрита с тъмна патина. Бравдата е добре запазена. Размери: дължина 9,9 см, ширина при острието 3,4 см, диаметър на втулката 3,5 см, дебелина 3,3 см (**Обр. I/1, II/1, III/1**). Инв. № 85п.

2. Куха бронзова брадва с елипсовидно сечение на втулката и шестоъгълно на тялото. В горния край втулката има два нееднакви израстъка и завършва с релефен ръб, отделящ я от тялото. То е оформено от две арковидни плоскости, съединяващи се при острието. В горния край на тялото съдържа миндаловиден отвор и малка дупка под него. Повърхността е покрита с тъмна патина. Бравдата е добре запазена. Размери: дължина 10,4 см, ширина на острието 3,8 см, диаметър на втулката 3,6 см, дебелина 2,8 см (**Обр. I/2, II/2, III/2**). Инв. № 92п.

3. Куха бронзова брадва с елипсовидно сечение на втулката и шестоъгълно на тялото. В горния край втулката завършва с два почти еднакви израстъка и релефен ръб, който я отделя от тялото. То е оформено от две арковидни плоскости, съединяващи се при острието, по което личат следи от употреба. От едната страна на тялото е изрязан миндаловиден отвор. Покрита е с тъмна патина. Бравата е добре запазена. Размери: дължина 10,2 см, ширина при острието 4 см, диаметър на втулката 4 см, дебелина 3,1 см (**Обр. I/3, II/3, III/3**). Инв. № 86.

4. Куха бронзова брадва с елипсовидно сечение на втулката и шестоъгълно на тялото. В горния край втулката завършва с два еднакви израстъка и релефен ръб, изрязан от лицевата страна. Тялото е оформено като две арковидни плоскости, съединени при острието. От едната му страна е изрязан елипсовиден отвор, а под него – малък правоъгълен. По острието личат следи от употреба. Бравата е покрита с тъмна патина. Добре запазена. Размери: дължина 9,9 см, ширина при втулката 4 см, диаметър на втулката 3,8 см, дебелина 3 см (**Обр. I/4, II/4, III/4**). Инв. № 88п.

5. Куха бронзова брадва с елипсовидно сечение на втулката и шестоъгълно на тялото. В горния край втулката завършва с два еднакви израстъка и релефен ръб, изрязан от лицевата страна. Тялото е оформено като две арковидни плоскости, съединени при острието, по което личат следи от употреба. От едната страна е изрязан елипсовиден отвор. Покрита е с тъмна патина. Бравата е добре запазена. Размери: дължина 10,6 см, ширина на острието 3,7 см, диаметър на втулката 4,2 см, дебелина 2,9 см (**Обр. I/5, II/5, III/5**). Инв. № 89п.

6. Куха бронзова брадва с елипсовидно сечение на втулката и шестоъгълно на тялото. В горния край втулката завършва с два нееднакви израстъка и релефен ръб, отделящ я от тялото. Надолу е оформена от две арковидни плоскости, съединени при острието. От едната страна е изрязан елипсовиден отвор. По острието има следи от употреба. Повърхността е покрита с тъмна патина. Бравата е добре запазена. Размери: дължина 10 см, ширина при острието 3,8 см, диаметър на втулката 3,8 см, дебелина 2,9 см (**Обр. I/6, II/6, III/6**). Инв. № 90п.

7. Куха бронзова брадва с елипсовидно сечение на втулката и шестоъгълно на тялото. В горния край на втулката има два еднакво високи израстъка, следва релефен ръб, отделящ я от тялото. Надолу бравата е оформена от две арковидни плоскости, съединени при острието. От едната страна е изрязан елипсовиден отвор. Покрита е с тъмна патина. Бравата е добре запазена. Размери: дължина 10,1 см, ширина при острието 4 см, диаметър на втулката 4,1 см, дебелина 2,8 см (**Обр. I/7, II/7, III/7**). Инв. № 91п.

Находката се състои от седем еднотипни брадви с някои минимални различия. По класификацията на Е. Н. Черных те се отнасят към типа К-18 (Черных 1978, 185–199). Това са кухи брадви, без уши, неукрасени, с арковидна плоскост и "пещеричка" (елипсоиден отвор) от едната страна. Според Черных те са един от най-многочислените типове кухи брадви в Североизточните Балкани. Техни точни аналогии са известни от Долния Дунав, от територията на Южна Русия, а също и от земите на Югозападна Русия, откъдето те проникват чак до Украйна. Този тип брадви е характерен за металургическото производство през късната бронзова епоха за Североизточните Балкани и Долния Дунав (Черных 1978, 189).

Находката се датира към късната бронзова епоха и се отнася към четвъртия етап на най-старото металургическо производство в България, който се характеризира с рязка смяна на всички водещи оръдия и оръжия от предходния етап. Появяват се съвършено нови категории метални изделия – кухи бронзови брадви, мечове, върхове за копия. През този период се усложнява производството на метални изделия. Усвоява се технологията на отливане на предмети с т. нар. "сляпа втулка" на кухи бронзови брадви и върхове за копия. Калъпите имат "сърцевина-вмъкване". За отливането на изделията се използва калаен бронз. За това време е характерно рязко повишаване мащабността на производството на метални изделия. 70% от всички предмети заемат металът от колективните находки, докато в предшестващите епохи основен е металът от селищата (Черных 1978, 176). В България са известни 19 колективни находки и всички са намерени на север от Стара планина.

Находката от Самоводене е една от сравнително малките по брой на предметите. Те са изработени в двустранни каменни калъпи с вмъкване на сърцевина за получаване на "сляпа втулка".

От таблицата за спектрален анализ е виден съставът на бронзовата сплав. Към медта, която е основният компонент, е прибавено значително количество калай. Две от бравдите съдържат по 5 единици, две по 6 и една 7 единици калай. Калаят в случая е основното легиращо вещество. Останалите минерали са в минимални количества и се явяват като естествен примес към рудата. По състава на метала находката от Самоводене се приближава както към Върбишкия, така и към Дичевския център на металообработка (Черных 1978, 250), където количеството на калай в находките е почти едно и също и съвпада с това на бравдите от Самоводене. Типологически разглежданите брадви имат много общи белези с Дичевските находки, както и с тези от Горско Косово (Черных 1978, 192, рис. 98). От района на Централна Северна България произхождат още две колективни находки от късната бронзова

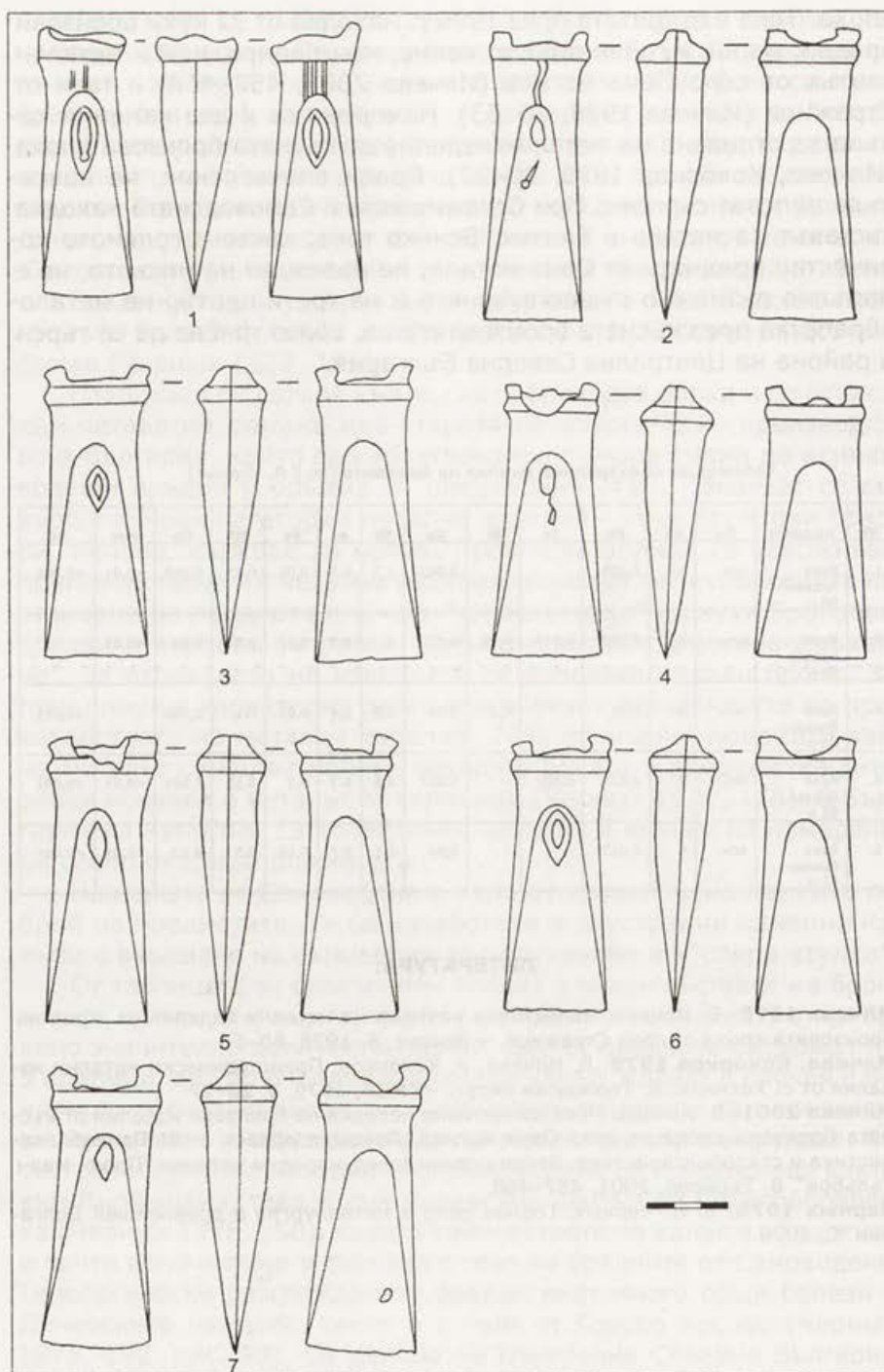
епоха. Това е откритата през 1996 г. находка от 32 кухи бронзови брадви, малък и голям връх от копие, меч-рапира, нож и метален слитък от село Овча могила (Илчева 2001, 457–468) и тази от Стражица (Илчева 1978, 60–63). Намерени са и два каменни калъпа за отливане на метални изделия от късната бронзова епоха (Илчева, Кокорков 1979, 20–27). Прави впечатление, че навсякъде липсват сърпове. При Стражишката и Самоводската находка съставът на метала е близък. Всичко това, както и голямото количество предмети от Овча могила, ме навеждат на мисълта, че е напълно възможно съществуването и на трети център на металообработка през късната бронзова епоха, който трябва да се търси в района на Централна Северна България.

Таблица за спектралния анализ на брадвите (по Е.Н. Черных)

№	предмет	Cu	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Mn	Au
1.	Куха брадва - 90 п	осн.	6	0,003	-	-	0,007	1,3	0,3	0,05	0,13	0,007	<0,01	<0,001
2.	Куха брадва - 89 п	осн.	5	0,003	0,015	0,03	0,01	1	0,3	0,1	0,13	0,04	<0,01	-
3.	Куха брадва - 86 п	осн.	5	0,06	-	0,1	0,03	1,5	0,4	0,03	0,1	0,008	-	<0,001
4.	Куха брадва - 91 п	осн.	7	0,005	0,007	-	0,007	0,8	0,3	0,2	0,12	0,001	<0,01	<0,001
5.	Куха брадва - 92 п	осн.	6	0,012	-	-	0,02	1,5	0,7	0,15	0,5	0,12	<0,01	<0,001

ЛИТЕРАТУРА:

- Илчева 1978:** В. Илчева. Колективна находка на метални изделия от края на бронзовата епоха от град Стражица. – Векове, 5, 1978, 60–63.
- Илчева, Кокорков 1979:** В. Илчева, И. Кокорков. Праисторически метални изделия от с. Хотница, В. Търновски окръг. – ГМСБ, 1979, V, 20–27.
- Илчева 2001:** В. Илчева. Нова колективна находка на бронзови изделия от късната бронзова епоха от село Овча могила, Ловешка област. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения "Проф. Иван Гълъбов". В. Търново, 2001, 457–468.
- Черных 1978:** Е. Н. Черных. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С, 1978.

Обр. 1. Кухи бронзови брадvi от с. Самоводене – колективна находка

Обр. 2. Колективна находка на кухи бронзови брадви от с. Самоводене – лице

Обр. 3. Колективна находка на кухи бронзови брадви от с. Самоводене – opak

UNE TROUVAILLE COLLECTIVE DE HACHES EN BRONZE CREUSES
DE SAMOVODENE

VALKA ILTCHEVA

(Résumé)

La communication annonce une trouvaille collective de huit haches en bronze creuses, datées de la Basse époque du bronze. Les haches sont classifiées et déterminées selon la typologie de E. H. Tchernich.

НОВ ПАМЕТНИК НА МИТРА

ДИМИТЪР СТАНЧЕВ

Паметникът постъпи във фондовете на Регионален исторически музей – Русе през 2003 г.¹ Представлява правоъгълна мраморна плочка, в лявата страна е рамкирана, а отгоре – закръглена. От нея е запазена по-голямата част от лявата ѝ страна. Релефът на лицевата страна е грубо изработен, изветрял, отчасти със силно изтрити и полузаличени фигури. Разделен е на три различни по големина хоризонтални полета. Между най-горното и средното няма разделителна линия. На запазената част от средното, най-голямо по размери поле, е представен Митра, облечен с хитон и развяваща се зад гърба му хламида. На главата е с фригийска шапка, под която се спуска на дълги кичури косата. Краката му са обути във високи обувки. На кръста е представена канията на ножа. Митра е притиснал поваления бик с лявото си коляно, а с десния крак е настъпил изпънатия назад заден, десен крак на бика. С дясната ръка той забива ножа в шията на животното. Под бика пълзи надясно змия. Зад него стои прав дадофорът Каутопатес, облечен с хитон и хламида, на главата с шапка, под която се спускат дългите му коси. С дясната си ръка, спусната надолу, той държи факлата, а с лявата, протегната напред, държи лък (?). В ляво от тялото на дадофора се подава главата на лъв.

Над тази сцена са представени бюст на Сол и след развятата хламида на Митра – гарван.

Оброчна плочка на Митра

Върху най-долното поле са изобразени последователно три сцени, които се срещат в този ред почти във всички релефи на божеството. Вляво е представен Митра, прав, разкрачен, с лява ръка вдигната нагоре, а дясната поставена върху главата на коленичилиия Сол. В следващата, средната сцена, са Митра и Сол, полулегнали пред трапеза за угощение. Двете сцени отчасти са обградени с по една дъга. В третото, дясно поле, в колесница, впрегната с един кон, стоят изправени Сол и Митра. Сцените от долното поле са силно изтрити и представените фигури едва се открояват.

Размери: вис. – 0,30 м, шир. при основата (запазена) – 0,30 м, шир. при върха (запазена) – 0,165 м, максимална дебелина 0,048 м. РИМ–Русе, инв. № II 1911.

Представената тук мраморна плочка с посвещение на бог Митра е втори по ред паметник, открит в района на гр. Русе. През 1910 г. близо до устието на р. Русенски Лом, там където тя се влива в р. Дунав, е намерена подобна плочка. За разлика от сега откритата, върху нея са представени много по-вече персонажи, тя е наситена с много по-голямо съдържание (Кацаров 1911, Обр. 2).

Броят на до сега известните паметници с посвещение на божеството е голям. Плочки и жертвеници с посвещения на Митра са намерени в лагерите по Дунавския лимес и тяхната околност (Ескус, Утум, Нове, Ятрус, Сексагинта Приста, Дуросторум и др.). Наличието им в провинция Долна Мизия дава основание да се приеме, че митраизмът, като чуждестранен култ, е имал широко разпространение в тези романизирани тракийски земи (Тачева-Хитова 1982, 459).

БЕЛЕЖКИ:

¹ Плочката е открита при неизяснени обстоятелства и е дарение на РИМ – Русе от г-н Н. Никифоров, за което тук му изказвам благодарност.

ЛИТЕРАТУРА:

Кацаров 1911: Г. Кацаров. Нови паметници на Митра в България. – Известия на археологическото дружество, 1911, II, 1.

Тачева-Хитова 1982: М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. – IV в. от н. е. С., 1982.

A NEW MONUMENT OF MITHRAS

DIMITAR STANCHEV

(Summary)

A marble votive plate of God Mithras was recieved in the funds of Regional Musum of History – Ruse in 2003 year. The left side of the object is unspoiled. The main part of the votive plate is divided in three horizontal, not equally, fields. Mithras is presented with a customary clothing in the middle and the biggest field. With his right hand The God stabs the bull on its neck. There is one of twain dadofors – Cautopates. A bust of God Sol is presented on the upper field and blurred figure of the raven too. Three scenes are presented on the lower field – Mithras reached out to knelt Sol, the twain in front of table for a treat and twain again in a chariot.

The presented scenes on the votive plate is not different from other discovered monuments. They are evidence, that the cult of Mithras is very popular in the garrisons centres of Lower Moesia province.

EMPORIUM PIRETENSIIUM: МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ И АНАЛИЗ НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

ИВАН ЦЪРОВ

Повече от 110 години след обнародването на първия надпис с името на *Emporium Piretensium* (Шкорпил 1892а, 84–87), в специализираната книжнина продължават неяснотите относно точната локализация на тържището. Прието е, че е било под контрола на Никополис ад Иструм и се намира в западните покрайнини на административната му територия. Неотдавна се появи различно мнение – че е извън никополитанската територия (Тачева 1994, 118). Различието произлиза от главната неяснота, свързана с точната локализация на емпориума – дали местонахождението му е край с. Горско Косово, Сухиндолска община, под с. Бутово или край с. Недан, Павликенска община. Изчистването на този важен от историографска гледна точка въпрос би прекратило допускането на ново и задълбочаващо се объркване, а от там и грешни изводи от специалистите, занимаващи се с проблемите на Никополис и хинтерланда му. Това е целта на нашите скромни усилия.

Двуетичният надпис, който дава на науката името на неизвестния до тогава емпориум Пиретензиум (CIL III 12415; ILBR 401; IGBR II 695), е изсечен върху каменна маса с мерни единици за различни течности.

ἡμεῖνα	ξέστης ἔληρ(ός)	-----	
ἡμεῖνα	ξέστης οἶν(ηρός)	σημόδιv	μόδ[ιος]

[---empor]iarcha em-
pori Piretensium
desuo posuit.

Мерките са анализирани още при откриването (Шкорпил, Шкорпил, 1892б, 59–62) и представляват интерес за настоящата работа само дотолкова, доколкото са сигурно доказателство, че неминуемо са били използвани в дейността на тържището. Същевременно този надпис става причина за последвалата голяма бъркотия – естествено не сам по себе си, а сътворена от авторите, които се занимават с него. В първата публикация е дадена кратка, но съвсем точна и безспорна информация за мястото, където е открит

надписа – градището край с. Горско Косово (Шкорпил 1892а, 84). Известно колебание единствено би могло да съществува относно конкретната местност в землището, където се намира споменатото градище. Преди построяването на язовир "Александър Стамболийски" селото се е намирало на около 1 км южно от сегашното си място пред стената му. На 1,5 км западно от старото му местоположение, местността сега се нарича Калето. Представлява естествена височина, опасана със скален венец от изток, юг и запад. В най-високата част се оформя тераса с правоъгълна форма и лек южен наклон. В нея се наблюдават следи от ями, подредени в редове (Илчева, Цочев, Църов, Писарев 1989, 78, 79). Малко вероятно според нас това да е местоположението на емпориума Пиретензиум. По-голяма е вероятността да е бил разположен в съседната местност Хисарлъка (Полуострова), около която се извира р. Росица, сега в чашата на язовира. При последното наше посещение на 07.03.2004 г. там видяхме профилирана варовикова ара, антични тухли, тегули и имбреци с характерната им украса, а също ранновизантийска керамика в иманярските изкопи. Следите от фортификационни съоръжения на това място са от времето на Втората българска държава. За съжаление при строителството на язовира, теренът е подготвян за парк и топографията му е променена.

При следващата публикация на надписа в *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL) е написано, че е намерен в Косово, а се съхранява в Буково (?) (CIL III 2095, 12415). Според нас това се дължи на обстоятелството, че преди да бъде пренесен в Народния музей в София, заедно с поне още един надпис, възможно е за известно време да е бил съхраняван в църковния двор на с. Букурово (дн. Младен, Севлиево община), вероятно поради по-добрата пътна връзка с околния град Севлиево. През 1893 г. надписът вече е инвентиран в книгата на музея (Gerov 1969, 18). Явно информацията на Цикориус е от времето преди пренасянето му. Поради непознаването на българския език той е изписал грешно името на селото, където може би временно е бил съхраняван паметника. По-късно в CIL добросъвестно са представени данните от по-ранните публикации. Трябва да се отбележи, че за откритата едновременно с мерителната маса надгробна плоча също в Косовското градище (Шкорпил 1892а, 87, 88), в CIL е посочено, че се намира в църковния двор на Буково (CIL III 12416). Няма обаче никакво разумно обяснение надписите да са престояли известно време в с. Бутово – другата възможност за сгрешено име. Нелогично е да са били пренесени там с цел подготовка за транспортиране към София, тъй като селището по него време (началото на 90-те години на XIX в.) не е на удобен път. Тогава гара Бутово не съществува, тъй като ЖП линията е открита през 1900 г. Прегледа на ранните публикации на надписа показва, че авторите им без колебание посочват за място на намирането му Горско Косово и в нито една от тях то не се свързва с Бутово. Тук следва да отбележим, че в инвентарната книга на Националния археологически музей, надписът е инвентиран под № 302 от 1893 г. В графата "Де е намерен" е записано: "В градището над левия бряг на Росица, до с. Горско Косово, Севлиевско окр."

Вторият фрагментарен надпис с името Пиретензиум (CIL III 12417; ILBR 400) е открит в развалините при [Горско] Косово (грешно посочено Видинско) (Тодоров 1928, 89) и пренесен в близкото с. Горско Калугерово, сега Сухиндолска община, откъдето е прибран в София. В споменатата инвентарна книга, под № 303 от 1893 г., за неговото намиране пише: "В домът на Косю Кунчев от Гор. Калугерово, Севлиев." От текста е запазено:

*Genio <o>---?
empori Pire[tensium] ---*

Местонахождението му не се оспорва. Няма причина да се съмняваме, че двата надписа са от едно и също място.

Трети надпис, в който е споменат емпориума, произхожда от с. Сломер, Павликенска община (ILBR 443).

--- *Secun]*
dinus sac(erdos)
empori Pi-
retensium
ex voto po-
suit
pro Aeter-
nale fil(io) su(o).

Откривателят му допуска, че е възможно да е пренесен от близко римско селище или от градището при с. Горско Косово (Султов 1961, 242, 243). Споменатите в него [...Секун]динус и синът му Етерналис (ILBR 443) са включени в списъка на членовете на Дионисиевия тиаз (ILBR 438), открит на около 10 км от с. Сломар, край с. Недан. Това е основен аргумент в хипотезата на Завадски, според който емпориумът следва да се отъждестви с голямо римско селище между Бутово и Недан (Zawadzki 1964, 535, 536). Нашите обходи във връзка с Археологическата карта на България (АКБ) и Българо-британския археологически проект с участието на 40 човека, не откриха такова голямо селище, а само отделни сгради, на значителни разстояния една от друга. Доколкото е възможно съществуването му, то би могло да се намира единствено под днешното с. Бутово (Султов 1977, 43). Но със сигурност не там е местонахождението на многото надписи, за които се посочва като местооткриване този район (ILBR 429–439). В неданската местност Оризищата все още е запазен един блок с надпис – част от екседра (ILBR 430). Около него се наблюдават и други детайли, съставни части от антаблемана на една представителна сграда. Наоколо не се открива никаква битова керамика, което е индикация, че не е функционирала като жилище. Това ни кара да допуснем две възможности: сградата да е гробница-мавзолей, или тук да е имало каменоделско ателие за производство на декорирани плочи и архитектурни детайли. Към втората идея ни навеждат откритите пак тук две надгробни стели без текст в надписното поле. Представените възможности, по отделно и заедно, донякъде обясняват концентрацията на надписи тук и непосредствено в околните местности. А колкото за наличието на тържище на това място – липсата на следи от интензивен живот не ни позволява да приемем такова мнение (Тачева 2000, 141, № 2). Ако все пак е съществувала някаква по-различна поселищна форма – пътна и/или митническа станция или тържище – но в никой случай не с името Пиретензиум – това би могло да е поселението под с. Бутово (Владкова 2003, 111). Проучвателят му не успя да публикува резултатите от няколкогодишните разкопки. Струва ни се, че кратките споменавания за наличието

на фортификационно съоръжение на левия, северен бряг на р. Ломя (Султов 1962, 31, 32; Султов 1977, 43), са по-скоро неточна интерпретация на откритото. Уви, липса на полева документация е фатална пречка за установяването на действителността. Така че отъждествяването на това поселение с Емпориум Пиретензиум в една излязла наскоро публикация е несериозно и неаргументирано (Бинев 2002, 200). Това, което се представя като факти, всъщност са по-старите разсъждения на Завадски, наричани от него самия хипотези (Zawadzki 1964, 537).

Смушаващи са съществуващите в публикациите различия относно местонахождението на емпориума. Понякога даден автор в различни свои трудове (Геров 1950а, 113; Геров 1977, 89), а дори в един и същ (Тачева 2000, 64; 141), изказва противоположни становища. Това ни подтиква да направим кратък критичен анализ на публикациите, отнасящи се или само докосващи проблема с локализацията, онагледен с цитати. Подреден е по автори, в приблизителен хронологически порядък.

Братята **Шкорпил** са първите, които правят научно достойно *Emporium Piretensium* (Шкорпил, Шкорпил 1892а, 84–87). За местонамирането на мерителната маса с надписи те посочват: "Камъкът е бил намерен в едно старо градище, на север от гореспоменатото село (Горско Косово – б. м., И. Ц.), на левия бряг на р. Росица. Градището се намира на един скалист връх, който се издига до извивката, която образува реката между Севлиевската котловина и долното течение на Росица". Допуснали са техническа грешка при съобщаването на посоката – градището е на юг, а не на север от селото.

Domaszewski като редактор на третия том на *Corpus inscriptionum Latinarum* представя съвсем коректно данните от двете до него момент публикации: "*Mense mensuraria Kosovo rep. Škorpil, nune Bukovo Cichorius* (CIL III 2095, 12415). Публикацията на същия автор от 1892 г. не ни е достъпна и не знаем какво е съобщено там като местонамиране (Domaszewski 1892, 144–150).

Kalinka пръв публикува втория надпис с точното му местонамиране – развалините при с. Косово (Kalinka 1906, № 201).

Същия надпис представя и **Я. Тодоров**: "В един фрагментиран надпис от с. Г. Калугерово (Севлиевска околия), донесен там от развалините при с. Косово (Видинско), четем..." (Тодоров 1928, 89). Тук авторът е допуснал техническа грешка, изписвайки след Косово в скобите Видинско. Двете села са на 3 км едно от друго и при сегашното административно деление са в границите на Сухиндолската община

Във втория том на Корпуса на гръцките надписи, съставителят му **G. Mihailov** в кратките бележки недвусмислено посоч-

ва развалините край Горско Косово като мястото на емпориум Пиретензиум (IGBR II 695): "*Ruinae Empori Piretensium in colle prope vicum Gorsko Kosovo (in regione oppidi Sevlievo)*..." Явно това за него не подлежи на дискусия. Коректното представяне на по-старите публикации, където като местонахождение, а не място на намиране, е посочено под въпрос Бутово, некоректно се приема напоследък като сигурна отметка на Михайлов (Бинев 2002, 199, 200, бел. 13). В петия том на същото издание авторът отново се връща на проблема, представяйки противоположните мнения по въпроса с локализацията (IGBR V 116, 117).

Б. Геров е авторът, който най-често се е докосвал до проблема, но никога не се е занимавал обстойно с него. В труда за латинско-гръцките лексикални взаимоотношения той цитира двата известни до него момент надписа с името Пиретензиум, поставяйки го при "*Косово (Севлиевско)*..." (Геров 1945, 78). Разглеждайки романизацията в земите между Дунава и Балкана, той пише: "*Такъв би могъл да бъде и случаят с многодетното италианско семейство, което е живяло във или при emporium Piritensium (Горско Косово)*" (Геров 1950а, 113). В цитирания текст името е дадено в грешна форма. На същото становище остава в изследването за северната граница на провинция Тракия: "...която е минавала нейде към Г. Косово, дето се е намирало едно от граничните тържища на *Nicopolis ad Istrum*." (Геров 1950б, 21, бел. 5). Тълкувайки надписа от тържището Пизос, Геров в бележка пише: "*Друго тържище в басейна на р. Янтра се е намирало при с. Горско Косово (Павликенско)*" (Геров 1958, 265, бел. 3). Покрай заниманията си с един латински надпис, той накратко засяга проблема с локализацията на тържището (Геров 1969, 18, 19). Изглежда под влиянието на цитираната вече работа на Завадски, в две свои статии същият автор променя мнението си и приема с едва доловимо колебание, че занимаващото ни тържище е при Бутово, естествено, без да привежда аргументи: "*В територията на града (Никополис ад Иструм – б. м., И. Ц.) е влязло създаденото вероятно още през Флавиево време римско селище при Бутово, което при Марк Аврелий е получило навярно статута на emporium (emporium Piritensium)*" (Геров 1977, 89). И тук в цитирания текст името е с грешка. В Корпуса на латинските надписи от България, той не изказва мнение (ILBR 400, 401).

В началото на 60-те години на миналия век **Б. Султов** пуска в научно обръщение третия надпис с името Пиретензиум, намерен в с. Сломер, Павликенска община. (Султов 1961, 242, 243). С присъщата му скромност той не използва възможността в тази публикация да изкаже категорично становище относно локализацията на емпориума, но допуска пренасянето на жертвеника от градището край Г. Косово. Това предположение, в по-късна

негова студия е преминало в категоричност: "...на който е издълбано името на емпориум Пиретензиум. Това е третият писмен източник, в който се споменава името на римското тържище край с. Горско Косово" (Султов 1977, 20). Същият автор в монографията за производството на керамика на територията на Никополис ад Иструм, макар и с едва доловимо колебание, вече приема с. Бутово като местоположение на тържището: "*Many researches think that in the vicinity of Butovo they should seek not an ordinary settlement, but the Emporium Piritensium, known from a number of epigraphic records*" (Sultov 1985, 26). Тази трансформация буди учудване, но краткостта на описанието вероятно не е позволило да бъде представено развитието на становището му. Изглежда той е приел безкритично хипотезата на Завадски. В текста отново е допусната техническа грешка в името на тържището.

За **В. Велков** няма съмнение, че Пиретензиум е при Г. Косово: "...известно е и тържището *emporium Piretensium* (дн. с. Горско Косово, Великотърновски окръг), в територията на Никополис ад Иструм." (Велков 1982, 41; Velkov 1962, 35, nota 31).

Пръв **Zawadzki** прави целенасочен опит за промяна на локализацията на емпориума, за съжаление тотално неточен (Zawadzki 1964, 531–538). Повод за заниманието с проблема му дава публикувания от Султов няколко години по-рано трети надпис с името Пиретензиум (Султов 1961, 242–243). Авторът приема хипотетично, както сам пише, че емпориумът Пиретензиум се отъждествява с голямото римско поселение между Бутово и Недан. Вече имаме възможност да споменем по-горе, че такова поселение не съществува, а е измислено за да се обясни наличието на многото известни надписи. Завадски приема, че е допустимо списъкът на Дионисиевия тиаз и Сломерския надпис да имат един и същ местопроизход. Основанието му е наличието в списъка на тиаза на имената Валерианус Секундинус и синът му Етерналис, които се откриват и в Сломерския надпис. Ние не се съмняваме, че бащата – жрец на Емпориум Пиретензиум и синът му са жители на тържището. Авторът логично умозаклучава, че е по-голяма вероятността жертвеникът да е принесен на 10 км (разстоянието Сломер – землището на Недан), отколкото на 40 км (Сломер – Горско Косово). Познати са обаче и случаи, когато от стари градища са вземани камъни с декорация или надпис, известни сред българското население като "писан" или "шарен" камък, а сред турското като *binek taşı*. Било е модно през целия XIX в. и началото на XX в. те да се поставят на улицата край дворните порти, за да стъпва на тях стопанинът, качвайки се на ездитното си животно. Описани са случаи, когато за целта са били прекарвани на десетки и дори стотици километри (Добруски 1890, 9, 14). Това ни дава основание да не отхвърляме възможността, някой жител на Сло-

мер, на връщане от СевлиеВСкия пазар и минавайки по пътя край Косовското градище, да е натоварил на каруцата си и отнесъл в селото "писания камък" – в случая интересувания ни надпис. Колкото до списъка на тиаза – той би могъл да бъде поставен в едно светилище или пък да е поръчан в каменоделско ателие и по някаква причина неприбран от там. Без археологическо проучване в землището на Недан въпросът остава в сферата на хипотезите. Другата възможност е посветителният надпис да е поставен на главен път, където се вижда от много и важни хора. Тази практика е била възприета от Сердика, Пауталия, а вероятно и Никополис ад Иструм (Тачева 2005, 101). По-нататък в работата си Завадски се опитва да подкрепи своята хипотеза с преглед на пътищата в западната част на *Regio Nicopolitana* (Zawadzki 1964, 536). Той определя пътя Никополис – Мелта като "...важен военен" и поставя емпориум Пиретензиум на него. Обаче пропуска да отчете, че макар и не стратегически, достатъчно важен е и минаващият край коритото на р. Росица клон на пътя, свързвал Никополис със СевлиеВската котловина, от където има удобни подходи към няколко от проходите на Хемус. Навярно тя остава извън границите на административната територия, която в този участък е достигала не по-далеч от Горско Косово – мястото на емпориум Пиретензиум. Нашето предположение не влиза в противоречие с местонамирането на надгробният надпис от с. Дамяново, СевлиеВска община, където в имението на един булеВт от Никополис е била погребана съпругата му (ILBR № 406). Познати са и други случаи, когато големи земевладелски имения се намират извън градските територии, а собствениците им участват под някаква форма в градското управление (Геров 1950, 117, 118; Геров 1977, 72 и бел. 42, 89, 90). От пазарна гледна точка мястото на емпориума е много по-подходящо при Горско Косово от всякъде другаде, тъй като там свършва плодородната долина на р. Росица и започват СевлиеВските височини и Деветашкото плато. Местонахождението му е улеснявало, също както и при тържището Дискодуратере, търговията и размяната на продукти – земеделските от равнинната част и животинските от планинската част на тези райони.

Както вече бе споменато по-горе, допускаме хипотезата под днешното с. Бутово да е било разположено тържище (или друга селищна форма). Но името му в никой случай не е Емпориум Пиретензиум и засега остава неизвестно.

Един от авторите с богата продукция за града Никополис е **Т. Иванов**, но същия само бегло е засягал проблемите, свързани с административната му територия. Относно занимаващата ни локализация той е категоричен в мнението си: "...проучени керамични центрове при с. Бутово (тържището Пиретензиум)..." (Иванов 1974, 44) и също: "...тържища, като при с. Бутово (ет-

porium Piritensium)...” (Иванов, Иванов 1994, 22). Прави впечатление, че и в двата цитирани случая правилната форма на името Piritensium е сгрешена.

Същата грешка допуска и **Р. Иванов** “Там се е намирал емпориум Piritensium (недалеч от с. Бутово, Великотърновско), принадлежащ към съседната провинция” (Слокоска, Владкова, Църов, Бояджиев, Иванов 2002, 84). В конкретния случай авторът не изказва своето мнение, а представя това на Тачева (вж. по-долу).

В изследване за топонимията в басейна на р. Янтра, **Н. Ковачев** споменава сред многобройните цитирани примери и интересуваният ни емпориум, макар и грешно изписан: “...тържище Пиритензиум (Piritensium), южно от Горско Косово, Павлиkenско,...” (Ковачев 1983, 126).

Разглеждайки територията на Августа Траяна, в своя статия **Д. Ботева** пише: “...Piritensium – in the southern part of the territory of Nicopolis ad Istrum, also near Augusta Traiana’s territory.” (Boteva 1992, 29). Нейната най-обща локализация е все пак в южната част на територията на Никополис, а не примерно в западната, където е Бутово. По тая причина считаме, че авторката приема разположението на емпориума в околността на Г. Косово.

A. Poulter, добър познавач на историята на римските провинции по долния Дунав, няма колебание за местоположението на тържището: “При тази големина никак не е изненадващо, че отдалечените райони са били обслужвани от пазари под контрол на емпориарси (началниците на тържищата) и са били на подчинение към градската администрация. Такива са известните емпориум Пиритензиум (дн. Горско Косово) и емпориум Дискодуратера... Двата емпориума се намират в западната покрайнина на административната територия, като местоположението им е изключително удобно – съответно на р. Росица и на р. Янтра...” (Поултър 1994, 17).

Най-динамични са становищата на **М. Тачева**. Занимавайки се със северната граница на провинция Тракия, авторката пише: “Тя явно оставя извън територията на града тържището Емпориум Пиритензиум, локализирано при с. Бутово – обратно на утвърденото мнение в нашата историография. Това тържище е било предназначено за нуждите на населението в Долна Мизия, което било лишено от своя стар рюскийски център, заменен от тракийския град Никополис. ...Необичайно късото разстояние между него (Дискодуратере – б. м., И. Ц.) и Пиритензиум има своето обяснение във факта, че двете тържища са обменяли продуктите от двете провинции, от планината и от равнината.” (Тачева 1994, 118). В друга своя публикация преповтаря мнението си (Tacheva 1995, 427 sqq). Смушаващо е, че в една и съща монография тя посочва две селища, в чиито землища е Пиритензиум – Бутово и Недан. Първият текст преповта-

ря дословно цитирания по-горе (Тачева 2000, 64), а втория посочва: "2. *Emporium Piretensium* (Недан)." (Тачева 2000, 141). Вероятно това разминаване е допуснато от авторката поради непознаване топографията на споменавания в работите ѝ географски район, както и подвеждане от ранни епиграфски публикации, посочващи като местонамиране на няколко надписа неуточненото "Бутово-Недан".

В една теоритична статия за полуградските неукрепени селища, **В. Динчев** е приел безкритично, че: "Сред археологически доказаните у нас полуградски викуси, т. е. сред тези, в които днес има някакви по-съществени археологически разкрития, са например тържищата Дискодуратера – при с. Гостилица, Габровско, Пиритензиум – при с. Бутово, Великотърновско..." (Динчев 1996, 100). И този автор при изписването на името допуска повтаряща се грешка (Динчев 2000, 187, бел. 14), за която явно е подведен от цитирания в бележка труд на Султов.

В кратко съобщение за емпориумите в Долна Мизия и Тракия, **О. Bounegru** само споменава, че емпориум Пиритензиум, противно на цитираното по-горе мнение на Тачева, е в зоната на Никополис ад Иструм (Bounegru 1998, 207, 208).

Анализирайки надгробните паметници от административната територия на Никополис ад Иструм, **S. Conrad** няма никакво колебание относно локализацията на емпориона: "*Emporium Piretensium (bei Gorsko Kosovo)*" (Conrad 2002, 110; Conrad 2004, 219, № 343).

М. Бинев е автор на статия, визираща проблемите около Емпориум Пиритензиум. С присъщата на начинаещите автори увереност, породена от незадълбоченото вникване в проблемите, той е категоричен за местоположението на тържището: "Според нас като емпорион е функционирало укрепеното селище под с. Бутово, което Б. Султов изследва и обнародва резултатите. ...Проучвателят определя обекта като укрепено селище, но според мен по-точната идентификация е емпорион Пиритензиум." (Бинев 2002, 200). Трикратното споменаване на името на емпориума е трикратно сгрешено. Иначе аргументите в подкрепа на авторското становище са същите, които привежда в своя труд Завадски. Поради това няма отново да ги анализираме. Разликата е, че са представени от Бинев вече не като хипотези, а като факти.

В публикувана напоследък статия за култовете в административната територия на Никополис, **П. Владкова** разглежда и източници, чийто произход е интересуваният ни тук емпориум. За нея няма съмнение, че: "Надпис от Горско Косово показва, че паметника е посветен на ГЕНИЯ на емпориум Пиритензиум... В случая става дума за покровител на тържището, което на базата на този надпис изследователите поставят, според мен основателно, при Горско Косово." (Владкова 2003, 107).

В представянето на една хипотеза за разширяването на градс-

ката територия на Никополис при Северите, **И. Цървов** няма колебание относно местонахождението на тържището "...От там посоката ѝ е към северозапад-запад – селата Балван – Вишовград – Горско Косово (емпорион Пиретензиум). От тук започва западната граница." (Цървов 2005, 107). Локализацията му при с. Горско Косово същият автор подкрепя с факти и лични наблюдения на терен в специално изследване на проблема (Tsarov 2005, 51).

Обобщената статистика показва, че с локализацията на емпориум Пиретензиум до сега са се занимавали четирима автори, а други осемнадесет само са го споменавали. Това е станало в 39 техни труда. В 18 от тях тържището е поставено край Горско Косово, в 12 – под или край Бутово, в един е посочено Недан, а в 8 не е изказано становище. Двама автори през годините променят мнението си, а един автор в труда си дава две различни локализации. При 6 автори в 9 от трудовете им името е написано грешно "Пиритензиум", вместо правилната форма Пиретензиум. Устойчивостта на грешката показва непознаване на епиграфските първоизточници при някои от авторите, но при други – изявени епиграфи, това остава необяснимо. Възможно е някои споменавания да са останали извън вниманието ни, но това вероятно са работи с тематика извън проблемите на римската археология и история.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бинев 2002:** М. Бинев. Към проблема за локализацията и хронологията на емпорионите в административната територия на Никополис ад Иструм. – ИИМБТ, XVII-XVIII, 2002, 199–204.
- Велков 1982:** В. Велков. Ἐμπορίον Θουϊδας – новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, 1982, 3–4, 40–43.
- Владкова 2003:** П. Владкова. Култовете в границите на административната територия на Никополис ад Иструм. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 2003, 101–112.
- Геров 1946:** Б. Геров. Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи. – ГСУ ИФФ, XLII, 1946, 1–88.
- Геров 1950а:** Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. Част II. – ГСУ ФФ XLVII, 1950/51–1951–52, 17–121; продължение – ГСУ ФФ, XLVIII, 1952/53, 307–414.
- Геров 1950б:** Б. Геров. Северната граница на провинция Тракия. – ИАИ, XVII, 1950, 11–33.
- Геров 1958:** Б. Геров. Към тълкуването на едно място от Пизоския надпис и на Cod. Iust. X, 1–4. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, 255–268.
- Геров 1977:** Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.) – ГСУ ФКНФ, 1977, LXXII, 2, 1–173.
- Динчев 1996:** В. Динчев. Полуградските неукрепени селища през римската, късноримската и ранновизантийската епоха I – началото на VII в. в днешните български земи. – История, 1996, 3–4, 99–104.
- Динчев 2000:** В. Динчев. Селата в днешната българска територия през римската епоха (I–края на III век). – ИНИМ, XI, 2000, 185–219.

Добруски 1890: Археологически издирвания в Западна България. – СЧУ, II, 1890, 1–46.

Иванов 1974: Т. Иванов. Постигания на римската археология в България през 1944–1974 г. – Археология, 1974, 4, 38–51.

Иванов, Иванов 1994: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм. Том I. С., 1994.

Илчева, Цочев, Църов, Писарев 1989: В. Илчева, М. Цочев, И. Църов, А. Писарев. Материали за археологическата карта на Великотърновския край. Старините в землището на Сухиндол. – ГМСБ, XV, 1989, 67–82.

Ковачев 1983: Н. Ковачев. Езиково-поселищни отношения в басейна на Янтра според селищните названия. – В: Велико Търново и Великотърновския край през вековете. Част II. Велико Търново, 1983, 123–133.

Поултър 1994: А. Поултър. Никополис ад Иструм – анатомия на гръко-римския град. – ИИМБТ, IX, 1994, 11–36 = Nicopolis ad Istrum: The Anatomy of a Graeco-Roman City. – In: Die Römische Stadt in 2. Jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes, Rheinland-Verlag, Köln, 1992, 69–86.

Слокоска, Владкова, Църов, Бояджиев, Иванов 2002: Слокоска, Л., П. Владкова, И. Църов, С. Бояджиев, Р. Иванов. Никополис ад Иструм (Nicopolis ad Istrum). – В: Римски и ранновизантийски градове в България. София, 2002, 83–104.

Султов 1961: Б. Султов. Принос към епиграфиката на Долна Мизия. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 239–244.

Султов 1962: Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. – Археология, 1962, 4, 30–34.

Султов 1977: Б. Султов. Павликенският край през античността. – В: Павликени и Павликенският край. София, 1977, 9–62.

Тачева 1994: М. Тачева. Северната граница на провинция Тракия до Северите. (1. От Алмус до Никополис ад Иструм). – В: Поселищен живот в Древна Тракия. III. Ямбол, 1994, 115–124.

Тачева 2000: Власт и социум в римска Тракия и Мизия. София, 2000.

Тачева 2005: М. Тачева. Епиграфските данни за територията на Никополис ад Иструм и муниципииите Нове и Дуросторум при Северите. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Книга I. София, 2005, 100–105.

Тодоров 1928: Я. Тодоров. Паганизъмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928.

Църов 2005: И. Църов. Персонификация на Хемус върху монети на Никополис ад Иструм. – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи и идеи. Книга I. София, 2005, 106–111.

Шкорпил, Шкорпил 1892а: Х. Шкорпил и К. Шкорпил. Старовремски надписи из разни краища на България. – СЧУ, VII, 1892, 84–110.

Шкорпил, Шкорпил 1892б: Х. Шкорпил и К. Шкорпил. Надписи и изображения на конници из разни краища на България. – СЧУ, VIII, 1892, 59–81.

Boteva 1992: D. Boteva. Augusta Traiana and its Territory. – Index Quaderni camerti di studi romanistici International Survey of Roman Law, 20, 1992, 25–30.

Bounegru 1998: O. Bounegru. Considérations sur les *Emporia* en Mésie Inférieure et en Thrace. – In: La politique éditiltaire dans les provinces de l'Empire roman II-ème – IV-ème siècles après S.-C. Actes du III-e Colloque Roumano-Suisse. La vie rurale dans les provinces romaines: vici et villae. Tulcea, 1998.

CIL III: Corpus Inscriptionum Latinarum, III.

Conrad 2002: S. Conrad. Die Grabdenkmäler aus dem Territorium von Nicopolis ad Istrum. – In: The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002, 104–114.

Conrad 2004: S. Conrad. Die Grabstelen aus Moesia inferior. Leipzig, 2004.

Domaszewski 1892: A. v. Domaszewski. Σήκομα von Kosovo in Bulgarien. – Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich XV, 2, 1892, 144–150.

Gerov 1969: B. Gerov. Zur Lesung und Deutung einiger lateinischer Inschriften aus Bulgarien. – ГСУ ФЗФ, LXIII, 2, 1969, 1–27.

IGBR II: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. II. Serdicae, 1958.

IGBR V: G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Vol. V. Serdicae, 1997.

- ILBR:** B. Gerov. *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*. Serdicae, 1989.
- Kalinka 1906:** E. Kalinka. *Antike Denkmäler in Bulgarien*. – *Schriften der Balkankommision*. Antiquarische Abteilung IV. Wien, 1906.
- Sultov 1985:** B. Sultov. Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum (II-nd – IV-th century). – *Terra antiqua Balcanica*, I. Serdicae. = ГСУ ИФ LXXVI, 2, 1983.
- Tacheva 1995:** M. Tacheva. The Northern Border of Thracia Province to the Severi (2. From Nicopolis ad Istrum to Odessos). – *Thracia 11* (*Studia in honorem Alexandri Fol*). Serdicae, 1995, 427–434.
- Tsarov 2005:** I. Tsarov. The Location of *Emporium Piretensium*. – *Archaeologia Bulgarica*, 2005, IX, 1, 47–52.
- Velkov 1962:** V. Velkov. Les campagnes et la population rurale en Thrace au IVe-Vie siècle. – In: *Byzantinobulgarica*, I. Sofia, 1962, 31–66.
- Zawadzki 1964:** T. Zawadzki. *Emporium Piretensium*. Contribution a la géographie historique des provinces de Thrace et de Mésie Inférieure. – *Bulletin de Correspondance Hellénique*, LXXXVIII, II, 1964, 531–538.

EMPORIUM PIRETENSIIUM: LOCATION AND ANALYSIS OF THE PUBLICATION

IVAN TSAROV

(Summary)

The object of this publication is the clarifying of the problem with the location of *Emporium Piretensium* in order to avoid future mistakes by authors who work on the problems of roman town *Nicopolis ad Istrum* (*Moesia Inferior*) and its hinterland.

The name of the market *Piretensium* is known in the epigraphy from three monuments. It is thought that the emporium was placed in the west frontier of the administrative territory of *Nicopolis ad Istrum*. Earlier the authors located it by the village of Gorsko Kosovo, Suhindol municipality, where two of the inscriptions were found. In the 60s of the past century when the third inscription was found by the village of Slomer, Pavlikeni municipality, T. Zawadzki followed by others connected it to an inexistant settlement between the now existing villages of Butovo and Nedan in Pavlikeni municipality. Earlier publication, in which the village of Bukovo is mentioned, is given as argument. It is thought to be a mistaken form of Butovo but actually it should be Bukurovo (today Mladen, Sevlievo municipality). A lately published idea says that the market was out of the control of *Nicopolis ad Istrum*.

The critical analysis of the former publications and our personal observations on the field give us reasons for our categorical statement that the *Emporium Piretensium* was located in by the village of Gorsko Kosovo in an area called Hisarluka (Peninsula) on the left bank of river Rositsa, today dam lake Aleksandur Stamboliiski, Veliko Turnovo district, Bulgaria.

ПРЕДМЕТИ ОТ КОСТ, СВЪРЗАНИ С ВЪОРЪЖЕНИЕТО И СНАРЯЖЕНИЕТО ОТ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ ПРЕЗ I-IV ВЕК

Павлина Владкова

Предметите от кост, които са части от въоръжението и снаряжението не са многобройни, но имат важно значение за датирането на архитектурните комплекси, в които са открити и за някои изводи, свързани с етническата принадлежност на притежателите им.

Пръв Омир в "Илиада" пише за лъкове, направени от рогата на диви козли (Hom., II, IV, 109-111). Павзаний (II в. сл. Хр.) в "Описание на Елада" и Амиан Марцелин (около 330-400 г. сл. Хр.) в "История" разказват за скитските племена, които поради това, че не умеят да изработват железни върхове на стрели и копия, ги правят от кост. Самите лъкове и дръжките на копията са дървени.

От кост са направени и ризниците. "Събират копита на коне, каквито отглеждат много и използват за храна, почистват ги, разрязват ги и правят от тях нещо като кожа на змей" или както сравнява Павзаний "като борова шишарка" (Paus., I, 21, 7-8; 21, 5). "Пластините пробиват, съшиват с конски или бичи жили и употребяват като ризници, които нито по красота, нито по здравина отстъпват на елинските. Те дори издържат на удар на копие и меч в ръкопашен бой."

Амиан Марцелин описва оръжието на сарматите и квадите и отбелязва, че "ризниците са направени от изстърган и полиран рог, с вид на пера". Пластините са нашити/вплетени върху ленените дрехи. По-надолу по отношение на хуните, авторът продължава: "Без колебание бихме ги нарекли най-страшните бойци, понеже отдалеч те хвърлят метателни оръжия, като използват за върхове на копията си заострени кости, които свързват извънредно изкусно" (Amm. Marc., XVII, 12, 2).

Диоген Лаертски (края на II-началото на III в.) в съчинението "За живота, ученията и мислите на великите философи" дава сведение за използването на слонова кост при украсата на оръжие (Diog. Laert., VIII, 1, 5). Той описва щита на Менелай, който е посветен на Аполон. Когато отплава от Троя, той целия е изгнил и остава само обвивката му от слонова кост.

Могат да се разграничат следните предмети:

Дръжки на мечове (Табл. I / 1-7)

Обикновено са монтирани в тилната част на металния им шип по такъв начин, че да не се изплъзват от ръката и да се захващат удобно. Всъщност те са само част от дръжката на мечовете. Повечето са многосъставни, изработени и свързани устойчиво при използването на предмета по предназначение.

Дръжките на мечове са между редките археологически паметници в римските провинции. Находките от този вид са систематизирани и класифицирани за провинция Британия (MacGregor 1985), известни са от Панония (Biró 1987, 157) и др.

Сред домашните паметници се разграничават два типа:

Тип а. Монолитна голяма дръжка

Типът е представен от един екземпляр от Нове (1). Дръжката е със сравнително големи размери – височината е 12,2 см. Костта е плътна, повърхността много добре полирана. Отворът, в който влиза металния шип, достига до средата на дръжката и има почти ромбовидна форма. Самата ѝ форма е много удобна – в средата е леко стеснена, за да не се изпуска лесно. Украсата е пестелива – само две врязани линии в средната част, но за този вид предмети тя е без съществено значение.

Тип б. Многосъставни дръжки

В тилния и предния край на металния шип се монтират полусферични части от кост, а между тях – такива с цилиндрична форма. Само един екземпляр, открит в Нове, може да се определи като тилна част от дръжка. Той има полусферична правилна форма и е много добре полиран (2). Диаметър е 6,0 см, а височината – 4,4 см. По-голям е броят на централните части, каквито произхождат от Нове (3, 4, 5), античния керамичен център край Павликени (6) и Перник (7). Не всички екземпляри са запазени цели, за да се дадат сигурни размери. На включените в каталога находки височината варира между 5,5 и 12,4 см. Изработени са на струг, повърхността им е набраздена с релефни жлеbove, чието предназначение не е декоративно, а е с цел удобство и стабилност при използването на оръжието.

Най-многобройни са изделията от римския лагер Нове – нещо съвсем естествено. Дръжка на меч е известна от керамичния център край Павликени. Нейната изработка е сравнително груба и показва, че е продукт на местна занаятчийска работилница, а може би е изработена във вилата. Дръжката от Перник е с украса от врязани центрирани окръжности, разположени в горния ѝ край.

Дръжките на мечове намират точни аналогии от други римски провинции (Gerharte-Hubrecht 1990, 99–107; Berghe 1996, 59–93, Fig. 15/1–2; Cociş-Alicu 1993, Pl. XVII/1) и на базата на тях тези от българските земи са датирани през II–III в.

Държачи на ножници (Табл. II / 8)

Държачът се захваща за ножницата посредством два отвора, а през централния прорез преминава ремъкът, който е върху тялото на войника. В европейските провинции ножниците, както и аксесоарите към тях са изработвани от метал, поради което намирането на костни държачи е изключително рядко.

Във валетудинариума в Нове е намерен единственият известен от нашите земи държач на ножница.

Най-рано те се появяват в Сирия – в началото на II в., а в неговия край вече са разпространени и в Европа. Популярността им е в резултат на контактите на Рим със сарматите и партите (Birò 1994, 17). В границите на Империята такъв вид предмети не се срещат често и от литература са известни само няколко типа. От този на открития са познати още два броя – от Унгария и Дания (Birò 1994, 17–18). Екземпляр, но от друг тип, е публикуван от Дакия (Cociş-Alicu 1993, Pl. XX, 1–2).

Предметът от Нове, на базата на приведените находки, се отнася към II в.

Пластини от рефлексен лък (Табл. II / 9–22)

Пластините служат за заякчаването на дървената част на лъка и едновременно с това му придават по-красив вид. Те са апликирани на ръкохватката (предни пластини) и на изхвърлящите рамена (крайни пластини). Средна костна пластина, която всъщност е дръжката на лъка, не ми е позната.

Изворите свидетелстват за съществуването на работилници за производството на рефлексни лъкове и стрели през последната четвърт на IV в. в границите на днешните български земи – наред с градовете от Горна Мизия, източните провинции и др., са споменати Рациария и Марцианопол (Notitia Dignitatum, Or. 41, 14, 17). По този начин категорично е доказано, че за времето от края на IV–началото на V в. този вид оръжие е изработвано в специализирани ателиета и лъковете не са дело на самите войници (Ric 1982–1983, 88).

Върху произхода, вида и разпространението на лъка в късно-римската армия има не малко изследвания (Southern, Dixon 1996, 116–117; Ric 1982–1983, 81–91; Coulston 1985, 242–259), а отделни находки са публикувани в статии и монографии (Salamon 1976, 54; Chiriac 1996, 149–168 с цит. лит.; Radman-Livaja 1998, 219–231; MacGregor 1985, 155–157, Fig. 81–83). Съобразно конструктивните си особености лъкът е едноставен или сложен, като всеки един от двата типа може да е рефлексен (Ric 1982–1983, 82–83). Прорезите върху пластините служат при натягането му от спокойно положение към следващото. Всъщност централните пластини са неговите дръжки. Те винаги са по две.

Както добре личи всички пластини от кост, макар и да не са цялостно запазени, са с различна дължина. Причината е, че лъковете са с различни размери. На базата на данни от некрополи (Ric 1982–1983, 87–88) е установено, че дължината им е между 1,40 – 1,70 м. Те не са абсолютно симетрични и дръжката им не е в геометричния център.

При изследването на повече от 80 екземпляра е установено, че могат да се разграничат в две групи. Определящият признак е разстоянието, на което е направен прорезът от края на пластините. В единия случай то е 1,5–1,7 см, а в другия – 3–4 см (Левина 1996,

199). Според нея откритите у нас пластини от времето IV–VI в. принадлежат към първата група.

Пластините не са категорично доказателство за аварско, готско, хунско или друго присъствие, а показват влияние на варварските традиции върху културата на завареното население. Рефлексният композитен лък е използван както от аварите, така и от готите, хуните и местното население и се употребява за лов, за война и за изстрелването на запалителни стрели.

Лъковете и стрелите са поставяни в специални калъфи и колчани, изработени от дърво и кожа. Освен метални, скобите и апликациите за окачване и носене могат да са и костни (Витлянов 1996, 18), каквито са познати през средновековната епоха. От римско и от късноримско време те не са известни.

В границите на съвременните български земи пластини от рефлексни лъкове са намерени в различните сектори в Нове (9–11), Никополис ад Иструм (14), Абритус (18) (непубликуван материал), Сердика (17) (Христова 199, 21), Констанция (12), Ятрус (15–16) (Iatrus-Krivina, IV, Taf. 70, 1080, 1081; Iatrus-Krivina, V, Taf. I/28), късноантичното градище край с. Дичин (19–22) (непубликуван материал), Големаново кале (13) (Menze 1992, Т. 13/21).

Екземплярите от Тракия произхождат от Сердика (17) и Констанция (12). Те са открити в несигурна археологическа среда, поради което не могат да се датират в по-тесни хронологични граници. От Северна България находките са много повече – общо 12 броя. Тяхната датировка също е затруднена – най-общо през IV – VI в. Една от пластините от Нове (11) е отнесена по-точно на базата на извадените заедно с нея други материали – към последната четвърт на IV – първата половина на V в. Пластините от Ятрус (15–16) разширяват тези граници – IV–VI в.

Сигурна е датировката на находките от Дичин, сектор F (разкопки на В. Динчев). Едната от тях се отнася със сигурност към началото и до 60-те години на V в. (21), а другата е от пласт деструкции от последния строителен период на селището – VI в. (20). Следователно този вид изделия са използвани в Градището край Дичин за дълъг период от време – от началото на V до края на VI в. Според разкопвачите има вероятност пластината от Абритус (18) да принадлежи към края на VI – началото на VII в., но много по-сигурно е тя да се отнесе към края на IV в. (разкопки на Г. Радославова, Г. Дзанев).

За времето между VII и XII в. също са познати пластини за лък (Йотов 2004, кат. № № 1–22). От Северна България най-масови са находките около Плиска и Дръстър, а в южна са намерени при Хасково.

Посочените примери показват, че най-рано в българските земи те са използвани към края на IV в., но масовата им употреба е след средата на V в. През римската и през късноримската епоха

лъкът, чиито краища и централна част са укрепени с костни пластини, тук не е популярен.

На фона на количеството пластини от съседните провинции (от Румъния произхождат 8 броя, от Молдова 5 броя – Chiriac 1996, 167–168), нашите находки (14 броя) изглеждат многобройни и доказват връзките с народите от Централна Азия. Явно появата на лъковете в този ареал е резултат от сблъсъците между римската култура и тази на сармато-аланските племена. От Карпато-Дунавския регион само две пластини произхождат от римски селища – от *Toraеum Traiani* и от *Tibiscum*. Всички останали екземпляри са датирани във времето след IV до XII в.

Рефлексният лък е оръжие на римската войска още по времето на император Траян. При Комод, изворите за когото сочат, че самият той е добър стрелец, са формирани отряди от сирийски стрелци с лък. След битката при Хадрианоупол през 378 г. се появява и необходимостта от организирано производство на този вид оръжие (Rausing 1967, 101). Пластини от лъкове са открити през I–II в. по Поволжието в сарматски гробове, от III в. в алански могили, а от IV в. по Черноморското крайбрежие (Rausing 1967, 110–111).

Следователно те са използвани от народите, които имат досег с хуни, алани и сармати. Списъкът в *Notitia Dignitatum* дава всички градове, в които съществуват работилници за производството им (Rausing 1967, 102). Това са: *Ticinus*, *Arentomagus*, *Damascus*, *Antiochia*, *Nicomedia*, *Sardes*, *Hadrianopolis*, ***Marcianopolis***, *Thessalonica*, *Naissus*, ***Ratiaria***, *Sirmium*, *Salona*, *Verona*. Археологическите проучвания предоставят данни за работилници. В *Karnuntum* са открити 32 пластини, датирани в края на IV в., в *Intercisa* е локализирано ателие, като са намерени и 9 броя полуфабрикати. Находките от *Vindobona* също са доста (Salamon 1976, 53–54).

Стрели (Табл. III / 23–26)

За предназначението на стрелите от кост са изказани различни мнения. Едни от авторите смятат, че те служат единствено с ловна цел (Руденко 1962, 26). Други поддържат становището, че освен тогава са в действие и по време на бой (Хазанов 1971, 42) и тази хипотеза звучи най-приемливо.

Стрелите са изработвани от еленов рог. Работната им предна част (острието, пробивния край) е изострена, а тилната завършва с втулка. Върху полираната повърхност на стените няма нанесена украса, която може да се използва като аргумент, че имат магическо значение.

Екземплярите от нашите земи са от типа с шип. Според изследване върху железните стрели (Христова 1999, 20), до началото на IV в. те са с втулки, а след това доминират тези с шипове. През VI в. отново по-разпространени са стрелите с втулки. Всички находки от кост не са датирани със сигурност и в изложението

приемам, че времето на тяхното използване е периодът IV–V в. Датировката е по-точна единствено на стрела от късноантичното градище край с. Дичин – между началото и 60-те години на V в.

Стрели от кост са известни от Нове – 5 броя (23–25) и един брой от късноантичното Градище при с. Дичин (26). Този факт доказва непопулярността на този вид оръжие за ареала на Долния Дунав и във вътрешността на провинциите. Разграничават се два типа:

Тип а. Триръби стрели

Стрелите от този тип са с прецизно оформени ръбове и фино шлифовани страници (23, 26). Върхът (работната част) е заострен. На двата екземпляра (от Дичин и от Нове) не е запазен цялостно шипът, но добре личи стесняването и правилното му оформяне. Изработени са от еленов рог. На единия дължината е 9,8 см, а на другия 4,8 см.

Тип б. Стрели с остър връх и груба обработка

Вторият тип стрели не са обработени качествено, имат по-тесни и издължени страници и са с по-остър връх (24, 25). Такива са открити единствено в Нове. Върху повърхността им няма запазени следи от украса, която да подсказва някакво магическо значение.

Многобройни паралели има сред находките от Средна Азия и по-малко от Западна и Централна Европа (Горбунова 2000, 42; Устюрта 1978, 162–163, фиг. 85, b; Левина 1993, рис. 80/9–11; MacGregor 1985, 162–163, Fig. 85, b).

Пръстени-предпазители (Табл. III / 27)

Този вид приспособления за удобство и предпазване на ръката след пускането на тетивата, са правени не само от кост, а също и от дърво, метал и дори от камък. Освен пръстени, понякога те са просто пластини, в други случаи – цилиндърчета. Целта е чрез тях да се запазят палците на стрелеца. Открити са доста екземпляри, които датират в широките хронологични граници от II в. пр. до V в. сл. Хр. (Горбунова 2000, 43; Левина 1996, 197), както и от по-късните епохи (Панова 1992, 279–281). От българските земи за периода XII–XIV в. е познат един метален предпазен пръстен (Нешева 1985, 115), а костни от времето VII–IX в. са намирани основно в Плиска (Йотов 2004, кат. № № 23–26). Пръстени от кост от римската и от късноримската епоха не са ми известни от публикации за провинциите Горна Мизия, Дакия, Панония, Британия и др. и не са публикувани в колекциите на музеите в Европа.

Известен е само един екземпляр от античния керамичен център край Бяла Черква, намерен с други находки и монети и датиран през III – IV в. (27). Той има неправилна форма с отвор в средата. От едната страна е уширената пластина, която предпазва палеца на стрелеца. Максималният диаметър е 3,5 см.

Закопчалки (токи) (Табл. III / 28–34)

Обикновено те са изработвани от метал и много рядко от кост.

Откритите екземпляри в провинциите Долна Мизия и Тракия са единични. Понякога от кост е правена основната част, а езичето на токата е от метал. В западните римски провинции находки с такава функция са по-чести и са на лице класификации с точна датировка, някои от които използвам (Wild 1970, 137–155).

Костните закопчалки (токи) от Долна Мизия и Тракия са само няколко на брой. Те са открити в гроб от некропола на вилата при Чаталка и в римския лагер Нове (непубликуван материал).

Разграничават се три типа:

Тип а. Закопчалки с трапецовидно тяло (28–29)

Към него се отнасят две находки от некропола на вилата при Чаталка (Буюклиев 1986, 93). Те са с трапецовидно тяло и перпендикулярно поставено спрямо него копче. Обикновено такъв вид токи са от бронз и са използвани при войнишките колани от I в. Самият колан се състои от две части, които се затварят в единия си край с пелтова тока, а другата се закача с подобна закопчалка пред ножницата (Генчева, 2002; Oldenstein 1976, Taf. 55/680–684). Централният гроб от могила № 7 в Чаталка е датиран с монети на император Галба (68–69) и по този начин със сигурност са определени токите – втората половина на I в.

Според класификацията на Уайлд подобни закопчалки са отнесени към тип V и са разпространени във времето между 83–260 г. (Wild 1970, 140–141) главно по Горногерманския лимес. Всички посочени от автора екземпляри са от метал – бронз или сребро. В този смисъл токите от некропола при вилата Чаталка са едни от най-ранните образци на типа, при това сигурно датирани.

Предмет от кост, подобен на описаните, е известен и от провинция Горна Мизия (Петровић–Јовановић 1997, 98) и датира във времето I – II в. Намерената тока от кост в Köln (Carroll, Fischer 1999, 564, Abb. 18. 2) е поставена към втората половина на I в.

Тип б. Закопчалки с подковообразна форма (30–31)

Вторият тип са открити в Нове в два различни сектора в близост до източната крепостна стена на лагера. Диаметрите на предметите са между 2,8 см и 3,5 см, а дебелината 0,5 см. От българските земи такива токи, но изработени от метал, произхождат също от Нове, като датировката им е през V в. (Genceva 1998, kat. N 10, tab. I/10). Единият екземпляр е намерен на значителна дълбочина (2,60 м от съвременната повърхност), което, макар и несигурно, дава основание да се допусне по-ранна датировка.

От другите римски провинции има цялостно запазени закопчалки със закръглена подковообразна форма, като дори езичето също е от кост, а метална е само оста, на която то се закрепя (Biró 1987, 164–165, Fig. 6/20). Авторката ги датира във времето между началото на I до средата на III в. В Панония и Горна Мизия те са единствено разпространени по лимеса (Даутова-Рушевлян

1993, 70, табл. XI, обр. 8 – намерени заедно с тера сигилата, фибули и амфори с печати, въз основа на които са датирани през I – III в.). Описаните тук екземпляри са открити в Нове и тяхната датировка също може да бъде между втората половина на I – средата на III в. Не е изключено разпространението им да е единствено по Долния Дунав.

Тип в. Закопчалки-халки (32–34)

От тях са запазени само кръглите халки. Формата е сравнително опростена. Диаметърът е между 2,5 и 2,8 см. Към тях се прикачва кукичка, вероятно бронзова, която в другия край има отвор за пришиването към кожения ремък.

Кръгли токи, чийто диаметър е около 2 см, са известни от различни обекти (Wild 1970, 138). Те са датирани с монети, керамика и друг материал между средата на I – края на II в. Едната закопчалка от Нове, която произхожда от яма I в сектор X, е със сигурност отнесена към втората половина на I в. (Генчева 2002, Т. LXI/8).

Висулки към кожени колани и ремъци (Табл. V/35–37)

Те са окачвани върху ремъчните ленти, от които е направена предпазната престилка на войниците. Лентите могат да са различен брой – от 4 до 8. Всяка от тях завършва с висулка – метална или от кост. Най-многобройни са тези, изработени от бронз. За първите векове от римската епоха носенето на кожен колан с бронзови апликации е привилегия за римските войници (Генчева 2002, 54).

Трите броя висулки, включени в изследването, са с приблизително еднаква форма. Те произхождат от Нове (35), Никополис ад Иструм (36) и вилата при Мадара (37). Две са запазени цели и имат дължина съответно 7 и 6 см. Екземплярите са от един и същ тип – със закръглена главичка, на която е пробит отвор, през който преминава халката за окачване върху ремъка, малка шийка и конусовидно тяло с кръгло сечение. Единствено тази от Никополис ад Иструм (36) е украсена под шийката с релефен жлеб. Фактът, че висулките са от тип окачване с халкичка, дава основание да се датират през II–III в.

Закопчалки на войнишки торбички (Табл. IV/38–54)

Предметите с елипсовидна форма, стеснени в средата, са закопчалки на войнишки кожени торбички. Лицевата им повърхност е украсена с центрирани окръжности, разположени по различен начин – в комбинации, около отворите и в средата, в редица, в безпорядък. Всички пластини са с украса върху лицевата повърхност. В литературата, посветена на обработка на кост и рог през средновековието, те са определени като апликации, без да се търси конкретното им предназначение (Тотев 1963, 89, обр. 66; Алексиев 1993, 127, кат. № 31). Известни са от археологически обекти, датирани между IV и XI в. (Teodor 1996, fig. 30/10; fig. 29/6; Scorpan 1978, Pl. XXI/75–77 – датира през VI в.).

Някои изследователи смятат, че думата е за приложения към конска амуниция и ги свързват с етносите, които навлизат в балканските провинции на Римската империя след IV в. (Petković 1995, tabl. XXII, 1–9). Предметите са открити най-често по Средния и Долния Дунав и по-рядко във вътрешността на провинциите.

Най-сигурно са датирани закопчалките от Садовец – VI в. (Uenze 1987, Taf. 12–13). При публикацията им е направена и графична възстановка на тяхната употреба за войнишки чанти. Върху проблема за различните видове торби, носени от войниците през римската епоха, са правени специални изследвания (Fuentes 1991, 65–100). Дори е изчислено количеството багаж, което носи всеки един войник – около 40 кг. Чантите са с различни размери, някои са плетени, други от кожа или плат, носят се ръчно, на рамо или на гръб. На една част от тях закопчалките са дървени, метални или от кост. Такъв е случаят с разглежданите предмети. Тяхната функция не подлежи на съмнение.

От Нове произхождат шест екземпляра, от Никополис ад Иструм – един. Известни са също находки от Ятрус (Iatris-Krivina IV, Taf. 69/1054), Монтана (Александров 1984), късноантичните укрепени селище при с. Дичин и Габрово (Койчева 2001, Табл. VII/8), Големаново кале (Menze 1992, Taf. 132/1–5). В каталога са включени и предмети, датирани през VI в., за да може да се направи сравнение и да се открият приликите и разликите с тези от IV в.

Размерите на закопчалките – между 5 и 10 см, показват че и торбите са с различна големина, а еднотипната форма доказва еднакъв принцип на закопчаване. Разнообразна е украсата им. Центрираните окръжности са единични, двойни или тройни, разположени в хоризонтален ред от отвор до отвор (**38, 39, 44**), групирани около отворите (**53–54**) или безразборно нанесени (**42**). На всички лицевата повърхност е отлично обработена, излъскана и огладена, докато обратната е само грубо загладена с пила. Някои от екземплярите са с подчертано вдлъбната форма в средата (**40**), докато други представляват почти правилна елипса (**38**).

Не може да се направи разлика в начина на изработката (всички са от еленов рог), размерите, формата и украсата на закопчалките от IV в. и на тези от V или VI в. Последните два признака са изключително устойчиви. Това е особено показателно при предметите от Градището при с. Дичин, които са категорично датирани (**53–54**). Макар и да са необходими още данни, смятам че украсата на по-ранните изделия е разположена хоризонтално по цялата им дължина, докато през V–VI в. тя е вече съсредоточена главно около отворите, връзванията са по-плитки и по-фини, окръжностите са вписани една в друга.

Датирането е трудно. За нито една от находките няма сигурни данни, за да се отнесат категорично през IV в. Тези от Нове при-

надлежат на горните пластове. Заедно с тях са намерени и монети и керамика от IV в. Според мен те са най-рано от последната четвърт на IV – първата половина на V в.

Детайли от конска амуниция (Табл. V / 55–57)

Те украсяват кожените ремъци. Такива има в Августа Траяна (55–56) (Николов, Калчев 1986, фиг. 18/7) и в Диоклецианопол (57) (Маджаров 1982, 91, обр. 13). И в двата случая те са кръгли пластини с халки за прикрепване и датират през II–IV в.

В сравнение с находките от времето на Първото българско царство техният брой е незначителен. При това известните екземпляри са от късноримско време – обстоятелство, от което следва, че през първите векове на римска власт в Долна Мизия и Тракия не са използвани изработени от кост апликации към конска амуниция, а също и други предмети, свързани със снаряжението на войниците – закопчалки на букаи, ръкохватки на бич и др. Тяхното количество се увеличава значително към края на VI–VII в., за да достигне кулминация по време на Първото българско царство (Бонев 1983, 7–8).

Всичко казано по-горе дава възможност да бъдат направени следните изводи:

Предметите, свързани с въоръжението и снаряжението, според датировката, могат да бъдат разделени в две групи. Едната включва дръжките на меч, държача на ножница, токите и висулките, разпространени през втората половина на I до средата на III в., а другата – укрепващите пластини на лък, стрелите, предпазните пръстени и закопчалките на войнишки торбички, които се появяват най-рано във втората половина на III в. и са разпространени и през V–VI в. През римската и през късноримската епоха лъкът, чиито краища и централна част са укрепени с костни пластини, не е популярен в границите на изследваната територия. По-често се използва след средата на V в. Закопчалките на войнишки торбички най-рано се откриват в пластове от IV в. Тяхното разпространение продължава и през V и VI в., което доказват откритите при Дичин и Садовец находки. През VI в. се наблюдава много малка промяна във вида, като те имат по-слабо подчертана елипсовидна форма, по-малка дебелина и украсата се състои от по-фино и по-плитко врязани окръжности с по-големи размери, вписани по няколко една в друга.

ЛИТЕРАТУРА:

- Александров 1984:** Г. Александров. Антична вила № 3 край Михайловград. – ИМСЗБ, 9, 1984, 36–39.
- Алексиев 1993:** Й. Алексиев. Обработка на кост в столичния Търновград. – ГМСБ, XI, 119–130.
- Бонев 1983:** Ст. Бонев. Обработка на кост и производство на костени изделия в Средновековна България (VIII–XI в.). Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен "Кандидат на историческите науки", София, 1983.
- Буюклиев 1986:** Хр. Буюклиев. Тракийски могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг. – РП, XVI, 1986.
- Витлянов 1996:** Ст. Витлянов. Старобългарското въоръжение. София, 1996.
- Генчева 2002:** Е. Генчева. Първият военен лагер в Novae, провинция Мизия (Северна България). Sofia-Warszawa, 2002.
- Горбунова 2000:** Н. Г. Горбунова. О вооружении среднеазиатских скотоводов (II в. до н. э. – V в. н. э.). – Российская археология, 2, 2000, 30–45.
- Даутова-Рушевлян 1993:** Б. Даутова-Рушевлян. Заштитно изкопаване римско население у Хртковцима. – RVM, 35, Нови Сад, 1993, 61–80.
- Йотов 2004:** В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII – XI в.). Велико Търново, 2004.
- Койчева 2001:** К. Койчева. Костни изделия от ранновизантийската епоха. – ИНИМ, XI, 2001, 237–261.
- Левина 1996:** Л. М. Левина. Этнокультурная история Восточного Приаралья. Москва, 1996.
- Маджаров 1982:** К. Маджаров. Казармените постройките на Диаклецианопол. – ИМЮБ, 8, 1982, 91.
- Нешева 1985:** В. Нешева. Металообработване, ювелирство, тъкачество и общарство. Обработка на кост, дървообработване, селско стопанство и риболов. – В: Средновековният Червен. Т. 1. София, 1985, 166–216.
- Николов, Калчев 1986:** Д. Николов, Кр. Калчев. Разкопки на обект "Младежи дом" в Стара Загора през 1982 г. – ИМЮБ, IX, 1986, 23–28.
- Панова 1992:** Т. Д. Панова. О редком типе перся XIV в. из археологического собрания музеев московского Кремля. – СА, 1992, 2, 279–281.
- Петровић-Јовановић 1997:** П. Петровић, Св. Јовановић. Културно благо Књжевочког краја. – Археологија, Београд, 1997.
- Руденко 1962:** С. И. Руденко. Культура хуннов и ноинулинские курганы. Москва–Ленинград, 1962.
- Тотев 1963:** Т. Тотев. За обработката на кост в средновековна България. – А, 1963, 3, 83–92.
- Устюрта 1978:** Древняя и средневековая культура юговосточного Устюрта. Ташкент, 1978.
- Хазанов 1971:** А. М. Хазанов. Очерки военного дела сарматов. Москва, 1971.
- Христова 1999:** В. Христова. Лъкове и стрели в Мизия и Тракия I – VI век (Територията на дн. България). – Минало, 4, 1999, 17–20.
- Berghe 1996:** L. W. Berghe. Some Roman military equipments of the first three centuries AD in Belgian museums. – JRMES, 7, 1996, 59–93.
- Biró 1987:** M. T. Biró. Bone-carvings from Brigetio in the collection on the Hungarian National Museum. – Acta Arch. Hung. 39, 1987, 155ff.
- Biró 1994:** M. T. Biró. The Bone Objects of the Roman Collection. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. – Series Archaeologica II. Budapest, 1994.
- Carroll, Fischer 1999:** Von M. Carroll, T. Fischer. Archäologische Ausgrabungen 1995 im Standlauer der Römischen Flotte (Classis Germanica) in Köln – Marienburg. – Kölner Jahrbuch 32, 1999, 557–565.
- Chiriac 1996:** C. Chiriac. Despre prezenta arcului reflex la Tropaeum Traiani in perioada Proto-Bizantina. – Archeologia Moldovei, XIX, 1996, 149–168.

- Cociş-Alicu 1993:** S. Cosis – D. Alicu. Obiecte de os din Dacia Apulensis și Dacia Porolissensis. – AMP, XVIII, 1993, 113–149.
- Coulston 1985:** J. C. N. Coulston. Roman Archery Equipment. – BAR 275, 1985, 242–259.
- Fuentes 1991:** N. Fuentes. The mule of a soldier. – JRMES 2, 1991, 65–100.
- Genceva 1998:** E. Genčeva. Drobne przedmioty metalowe z odcinka IV w Novae. Sprzaczki, aplikacje, kolczyki. – Novensia 11, 1998, 81–99.
- Gerharte-Hubrecht 1990:** A. M. Gerharte-Witteveen, A.V. M. Hubrecht. Survey of swords and daggers in the Provincial Museum G. M. Kam, Nijmegen. – JRMES, I, 1990, 90–107.
- Iatrus-Krivina IV:** G. Gomolka-Fichs. Die Kleinfunde vom 4. bis 6.Jh aus Iatrus – In: Iatrus-Krivina. B. IV: Ergebnisse der Ausgrabungen 1975–1981. Berlin, 1991, 167–205.
- Iatrus-Krivina V:** G. Gomolka-Fuchs. Die Kleinfunde und ihre Aussagen zur Bevölkerung von Iatrus. – In: Iatrus-Krivina. B. V: Studien zur Geschichte des Kastells Iatrus (Forschungsstand 1989). Berlin, 81–105.
- MacGregor 1985:** A. M. MacGregor. Bone, Antler, Ivory and Horn. The Technology of Skeletal Materials since the Roman Period. Totowa – N. J., 1985.
- Menze 1992:** S. Menze (red.). Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). – In: Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte. B. 43 –Tafeln. München, 1992.
- Oldenstein 1976:** Y. Oldenstein. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. – BRGK, 57, 1976, 21–284.
- Petković 1995:** S. Petković. Rimski predmeti od kosti I roga sa teritorije Gornje Mezije. Beograd, 1995.
- Radman-Livaja 1998:** I. Radman-Livaja. Rimska streljacka oprema nadena na Gardunu Kod Trilja. – Opvsc. archaeol., 22, 1998, 219–231.
- Rausing 1967:** G. Rausing. The Bow, some notes on its Origin and Development. Bonn – Lund, 1967, 101–111.
- Ric 1982–1983:** P. Rič. Glavno oružje nomadskih ratnika. Rekonstrukcija avarskog refleksnog luka. – RVM, 28, 1982–3, 81–92.
- Salamon 1976:** A. Sálamon. Archäologische Aufgaben zur spätromischen Geschichte des Pannonischen Limes, Geweinmanufaktur in Intercisa. – MAUAW, 6, 1976, 207–215.
- Scorpan 1978:** C. Scorpan. Descoperiri arheologice diverse de la Sacidava. – Pontica, 11, 1978, 155–180.
- Southern, Dixon 1996:** P. Southern, K. Dixon. The Late Roman Army. London, 1996, 116–117.
- Teodor 1996:** D. Ch. Teodor. Mastesugurile la Nordul Dunarii de Jos in secola IV-XI. Iasi, 1996.
- Uenze 1987:** S. Uenze. Die spätantiken befestigungen von Sadovec (Bulgarien). – In: Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, b. 43, 1992.
- Wild 1970:** J. P. Wild. Button and loop fasteners in the Roman provinces. – Britannia, 1, 1970, 137–155.

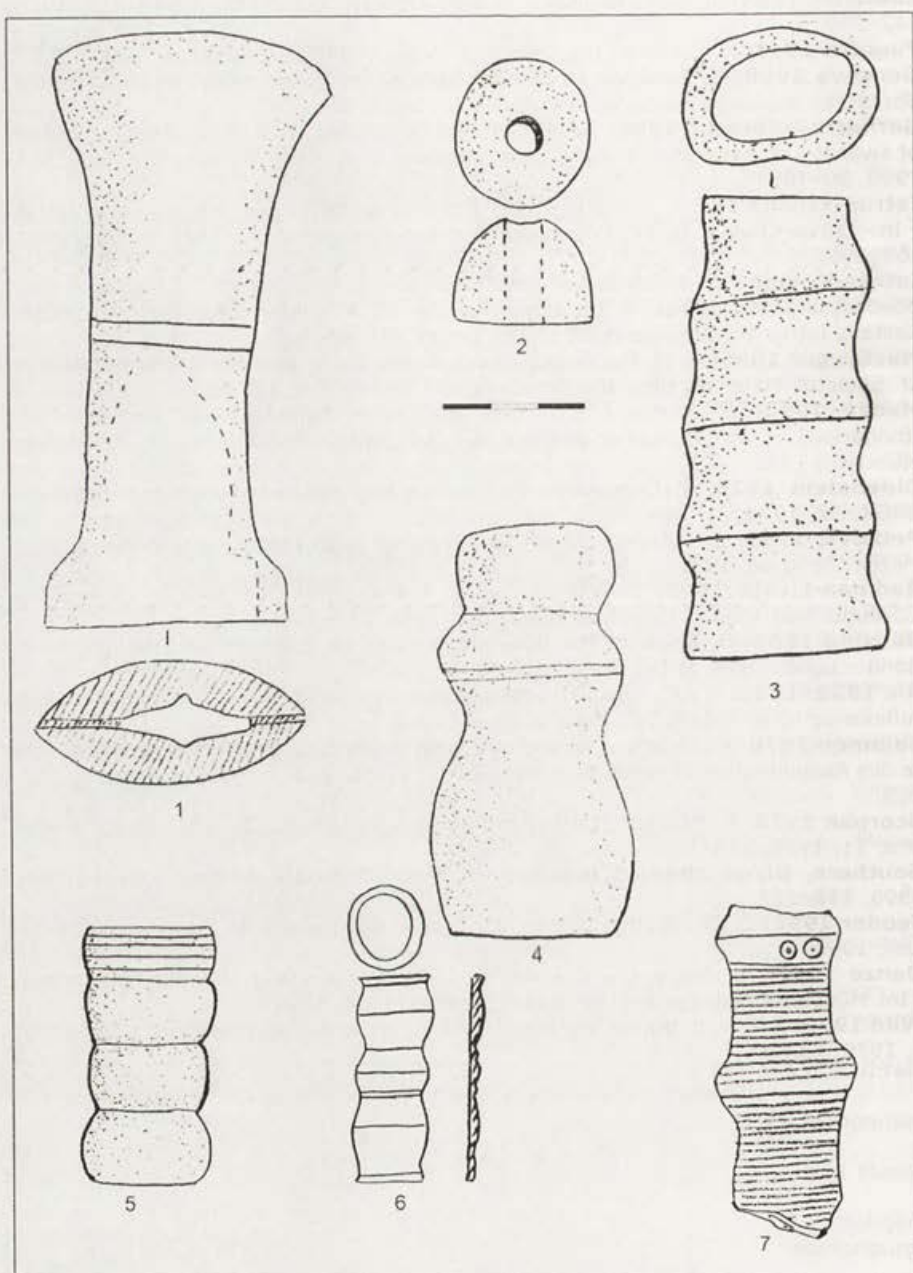

Табл. I.

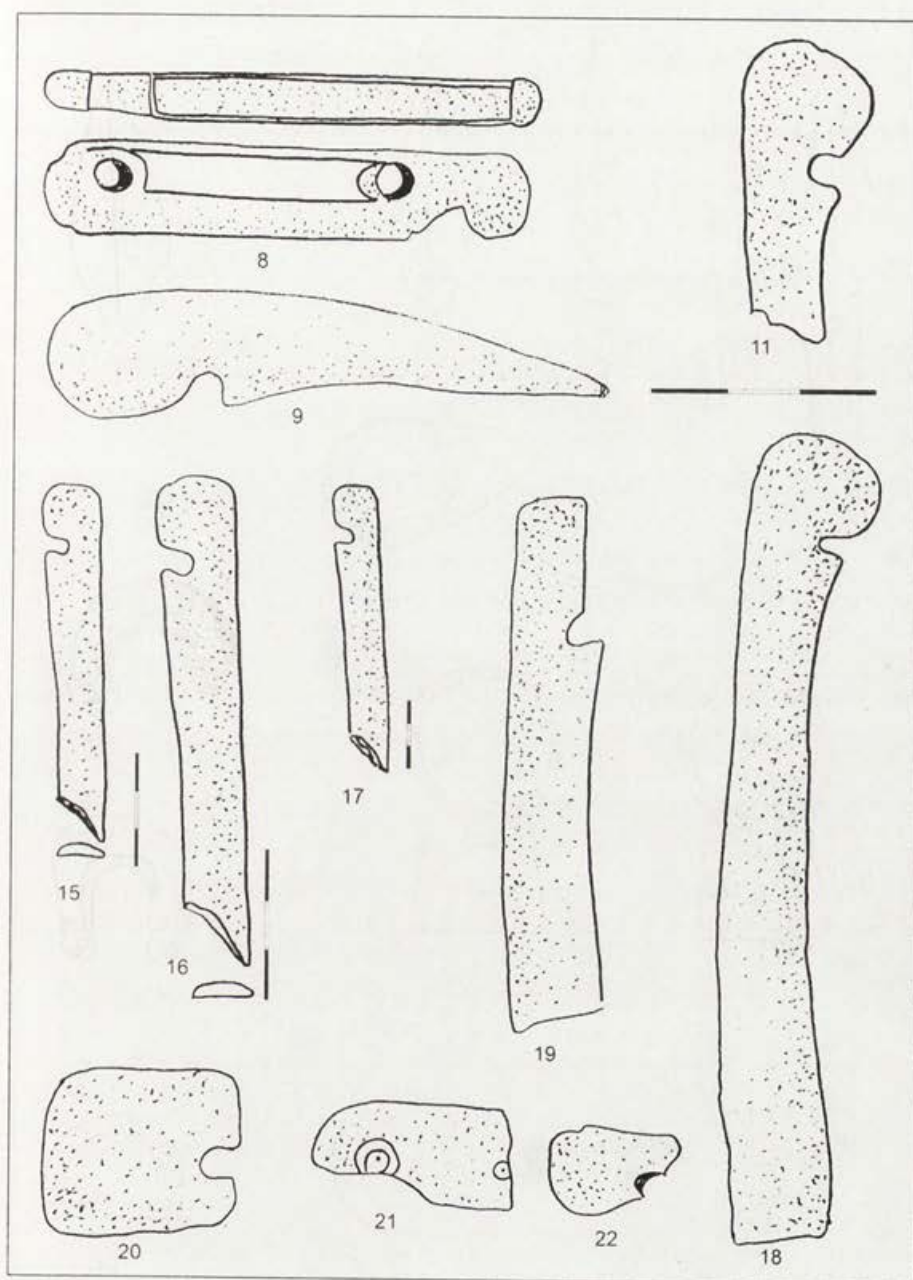

Табл. II.

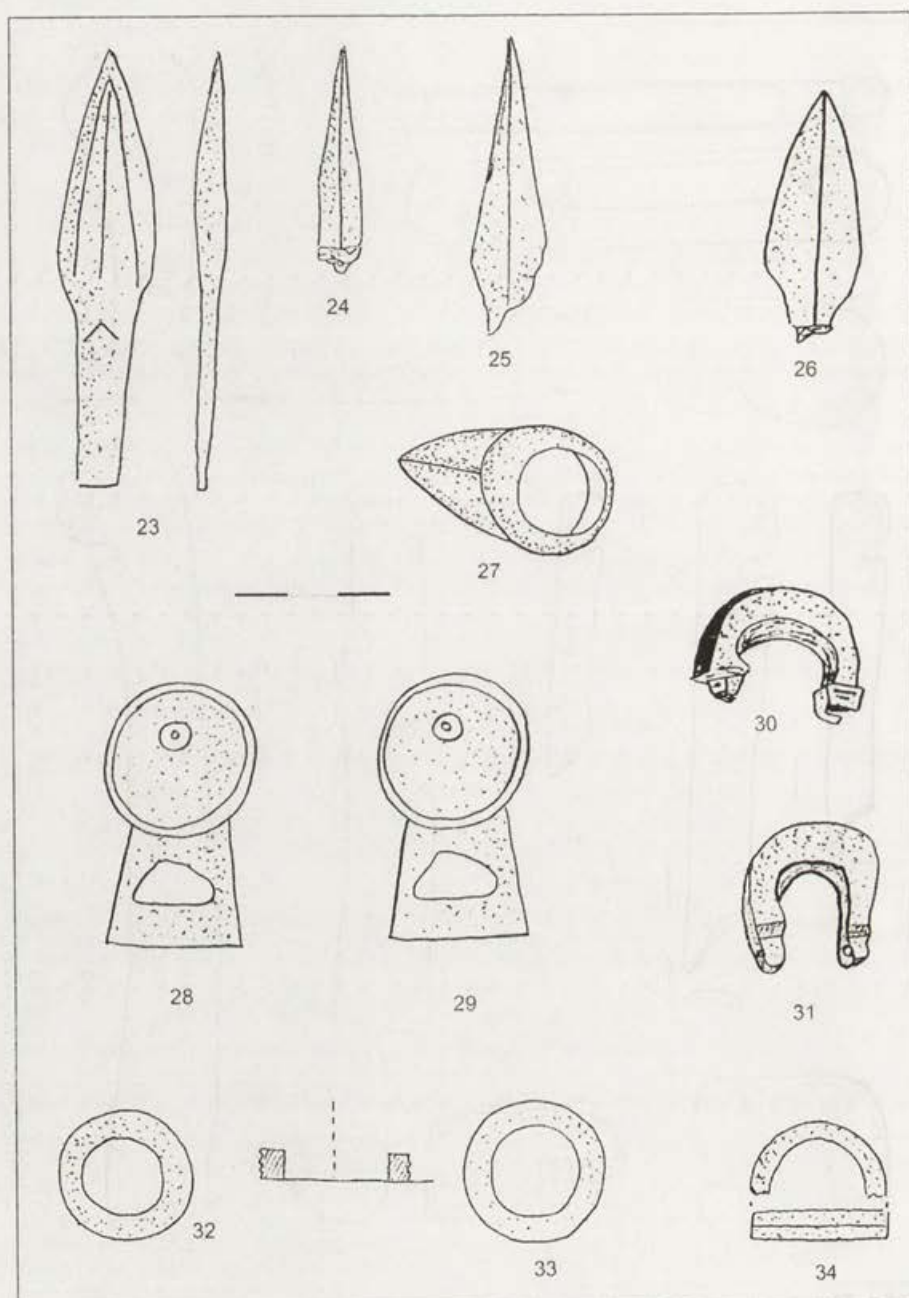

Табл. III.

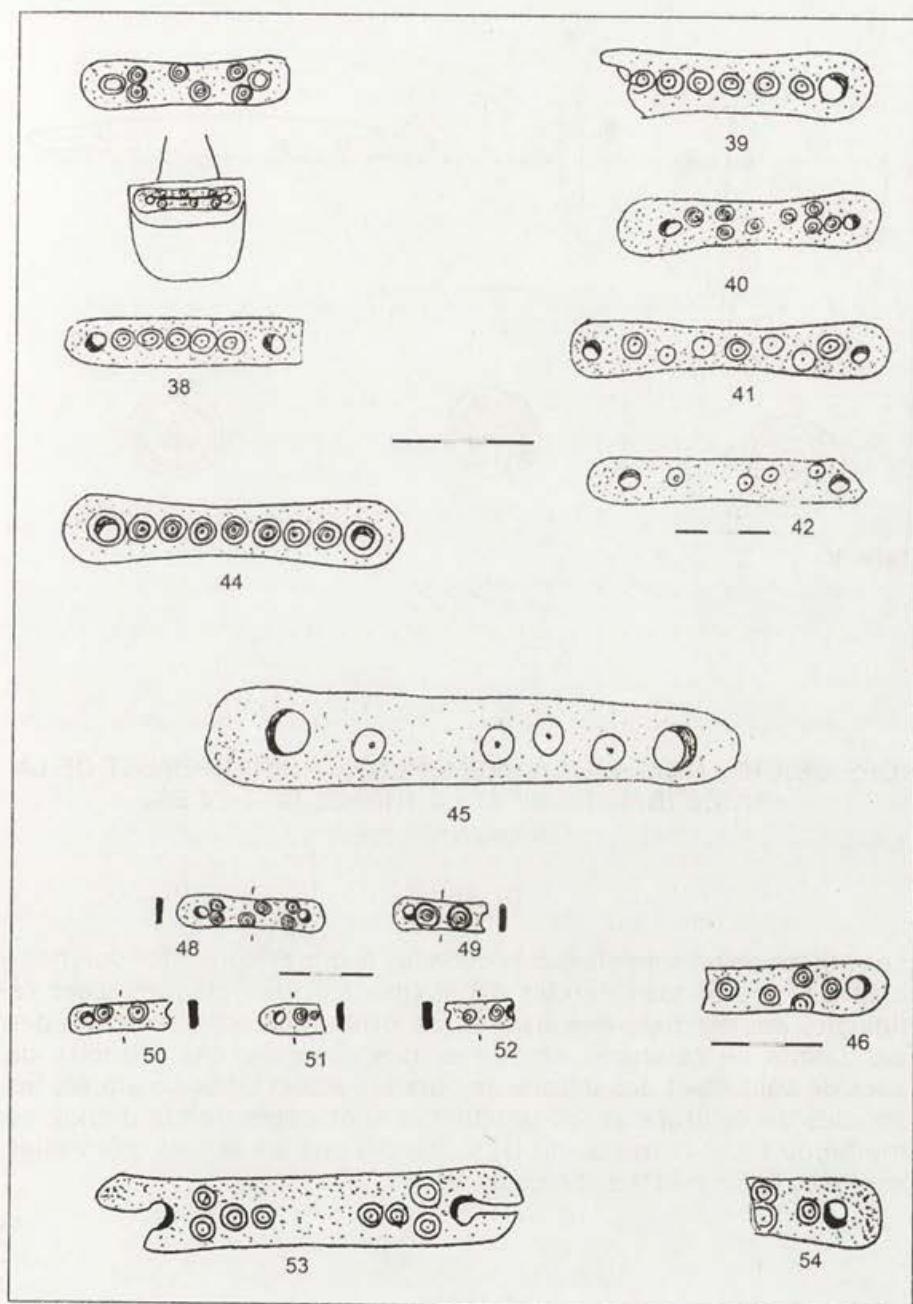

Табл. IV.

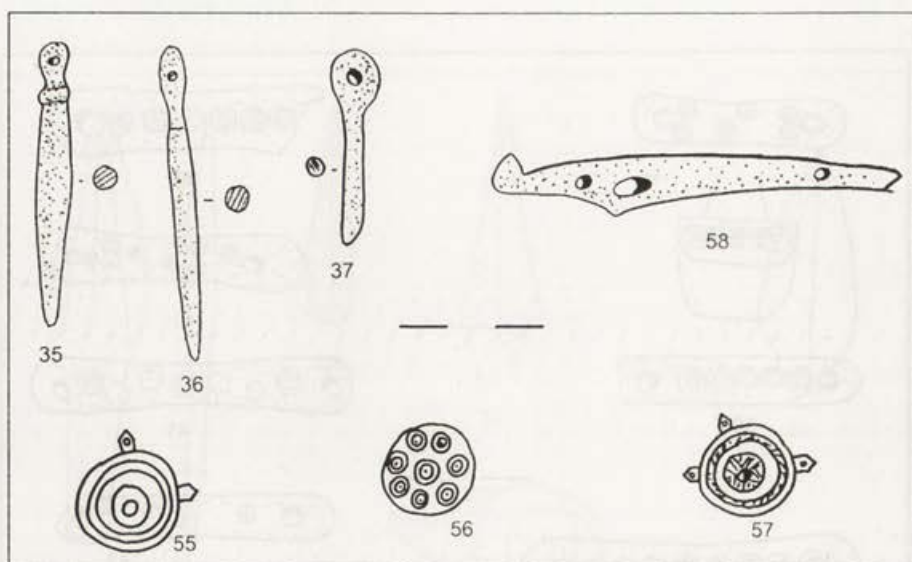

Табл. V.

DES OBJETS EN OS, LIES A L'ARMEMENT ET L'EQUIPEMENT DE LA MISIE INFERIEURE ET LA THRACE DE I-IV SS.

PAVLINA VLADKOVA

(Résumé)

Les objets en os sont classifiés dans les groupes suivants: poignées d'épées, des bandes de cuir d'étui (gaines), des plaques d'arc ré-flexible, des flèches, des bagues de protection, des boucles, des pendants de ceintures en cuir et des courrois, des fermoirs de sacs de soldats et des détails de harnachement. Les poignées, les boucles de ceinture et les pendants sont datés dès la deuxième moitié du I s. à la moitié du III s., tandis que les autres trouvailles sont dès la fin du III s. jusqu'au VI s.

ОЩЕ ЗА НАДПИСА ВЪРХУ ЛАМПА ОТ РИМСКАТА ЕПОХА ОТ КАЗАНЛЪШКИЯ МУЗЕЙ

Богдана Лилова

В най-голямата група лампи от римската епоха в колекцията на музея в гр. Казанлък има представители на лампи с фигурална декорация (т. нар. Bildlampen) и фабрични лампи (т. нар. Firmlampen), които са подражание на вносна продукция от местни производствени ателиета (Лилова 2001, 517).

Предмет на тази работа е лампа с инв. № МИК А_{II} 708, Исторически музей Казанлък, изработена в калъп (Чичикова 1950). Тя е с размери: диаметър 6 см; височина 2,4 см и дължина 8,1 см. Принадлежи към тип XXI, вариант 4 – лампи със сърцевиден фитилник, по класификацията на Кузманов (Кузманов 1992, 21–26). Дискът е украсен с релефна фигура на орел наляво, с разперени крила, има малък отвор за масло, изместен от центъра под дясното крило на птицата. Той е отделен от плещите с дълбок релефен пръстен. Фитилникът е сърцевиден. Плещите са украсени с плетеница от растителен орнамент. Има високо издигната лентеста дръжка, а дъното е равно и очертано с релефен пръстен. Върху него, в кръглото пространство, е изписан надпис в два реда:

R H
/R? или P?/ OC

Паралел на лампа с такава марка не ни е известен.

Датира се към края на II – началото на III в. и е местно подражание на италиански по произход лампи, които в края на периода от съществуването си стават с по-груби изображения (Лилова 2001, 518).

След публикуването на екземпляра възникна интерес у специалистите към надписа, което беше повод за опит за неговото уточняването.¹

При първоначалните ми проучвания, направени преди повече от 10 години, надписът на дъното на лампата интерпретирах като марка на производителя. Неизвестният произход на находката, постъпила в музея на гр. Казанлък още по времето, когато директор е Чудомир, не подпомага интерпретирането на надписа. Затова единствено може да се опрем на доброто му разчитане. След качествено направената снимка на дъното на лампата вече ясно се разчетоха изписаните букви (**Обр. 1**). Те са неравномерно издраскани с острие преди изпичане на лампата и имат различна големина и дълбочина. Ясно се чете *RH* на първия ред и *POC* на

Обр. 1.

част, изписана с права, косо поставена черта, силно пречупена в края, през един дълъг период от време – от II в. пр. Хр. до IV в. сл. Хр. (Федорова 1976, обр. 95, обр. 69, обр. 55, обр. 53).²

Латинският надпис върху дъното на лампата от Казанлък потвърждава направеното вече заключение за местно подражание на италийска по произход лампа. В предишната публикация той се тълкува като неизвестна марка и до момента в научната литература подобна не ни е позната. Затова сме склонни да смятаме, че това по-скоро е посветителен надпис и по-малка е вероятността той да означава името на собственика или марката на производителя. Изображението на орел върху диска подкрепя мнението да определим надписа като посветителен. Що се отнася до вече предложената датировка – края на II – началото на III в., няма основание тя да бъде променена. В доказателство се явява и начинът на изписване на буквата P.

Къде е била изработена лампата, в коя провинция – Тракия или някоя друга, за сега трудно можем да определим.

БЕЛЕЖКИ:

¹ В първоначалната публикация е посочен надписът, като е отбелязана несигурно разчетената буква. Интересът към него от страна на проф. дфн Димитър Бояджиев се породил във връзка с бележките на проф. М. Чичикова, според която този паметник вече е бил обект на нейното внимание и е разчетен като Резос.

² Обр. 95 – печат от Рим, 123 г., който е най-точен паралел на изписване на буквата; обр. 69 – надпис от Италия, I в.; обр. 55 – надпис от Мизена, до Неапол, I в.; обр. 53 – надпис от Сигния, Италия, I в.

ЛИТЕРАТУРА:

Кузманов 1992: Г. Кузманов. Антични лампи. София, 1992.

Лилова 2001: Б. Лилова. Антични лампи от Казанлъшко. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения "Професор Иван Гълъбов", В. Търново, 2001, 515–531.

Чичикова 1950: М. Чичикова. Калъпи за антични глинени лампи от Мизия. – ГНАМПл., кн. II, София, 1950, 149–157.

Федорова 1976: Е. Ф. Федорова. Латинские надписи. Москва, 1976.

MORE FOR THE INSCRIPTION ON A LAMP FROM THE ROMAN AGE FROM THE KAZANLUK MUSEUM

BOGDANA LILOVA

(Summary)

The paper presents an inscription on the bottom of a Roman lamp made in a mould and decorated with figured ornaments (so-called Bildlampen). The decoration on the disk has an embossed figure of an eagle facing left, with spread wings, with a small opening for the oil somewhat off the center. The disk is separated from the shoulders by a deep relief ring, and the wick-nest is heart-shaped. The shoulders are decorated with an interlaced vegetative design. Judging by the letters which have already been deciphered, it has been concluded that is a dedication inscription on a lamp of provincial origin from the Roman epoch.

ПРАБЪЛГАРСКАТА ПИСМЕНОСТ И КУЛТЪТ КЪМ СЕДЕМТЕ ПЛАНЕТИ

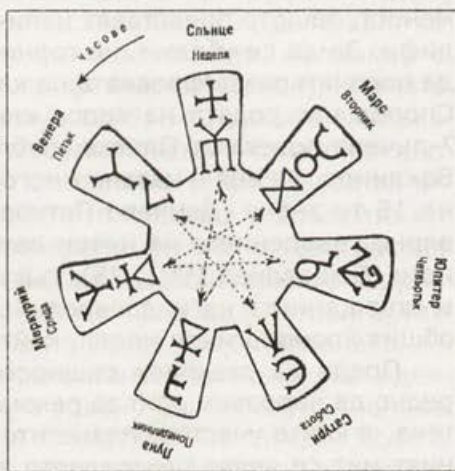
Венцислав ЦОНЕВ

Повод за настоящата статия са многобройните нерешени въпроси, свързани с произхода, езиковата същност, развитието и ролята на прабългарските писмени знаци в живота на Първото българско царство. Прегледът на историческата литература маркира търсенията на учените, които повече от век се опитват да разгадаят тайните на тези писмена (Бешевлиев 1981, 11–23). Оформени са вече двадесетина теории около произхода и предназначението на знаците, но нито една няма цялостен характер или фундаментален принос. Проблематиката е сложна и широка по обхват, затова се спираме само на отделни възлови моменти. В хода на изследването използваме като сравнителен материал таблиците към известната монография (Дончева-Петкова 1980). Според нас основният нерешен въпрос в науката си остава дешифрирането на писмената, разкриването на конкретния им езиков смисъл. Обикновено ги третираме като маркировъчни знаци на каменоделци и грънчари, белег за собственост, рунно писмо, магически символи, родови тамги, числа, имена и др. Правят се опити за аналогии чрез подобни писмени системи, например с еламската писменост (по идея на проф. Марко Марков), знаците от Северното Причерноморие (Драчук 1975, 54), орхоно-енисейското тюркско писмо, европейските руни. Несъмнено произходът на прабългарската писменост има отношение към въпроса за етническата същност на първобългарските племена и връзките им с околните народи по пътищата на преселението. В тази насока се стига до сериозни залитания, защото съществуващите теории за чисто шумерски, хунски или тюркски произход на българите не водят до автоматично решаване на загадките с писмената им. Сходството на отделни знаци, дори установената външна идентичност с елементи от сарматското и орхоно-енисейското писмено наследство, не ни дават основание за кардинални изводи. Едни и същи знаци при отделните народи често имат различно значение. Преди всичко със сигурност трябва да се докаже какъв езиков характер носят прабългарските знаци – дали това са руни, отделни букви, идеограми или нещо по-различно. Прегледът на таблиците по книгата на Л. Дончева-Петкова ни насочва към някои логични постановки. Прави впечатление, че преобладават като разпространение единичните знаци, рядко те достигат група от 3–4 броя върху даден предмет. Изключение правят Мурфатларските

надписи в Северна Добруджа, които отнасяме към последните десетилетия на IX в. Тяхното връзване е започнало в първите години след приемането на християнството от Борис I. Забелязва се също наличието на голямо количество варианти на отделен знак. Примери ни дават разновидностите на символа Тангра (Дончева-Петкова 1980, таб. XXI), представянето на елемента с форма на ипсилон (Дончева-Петкова 1980, таб. XIII, XIV), дървовидните фигури (Дончева-Петкова 1980, таб. XV), двойната брадва (Дончева-Петкова 1980, таб. XI, XIX), християнски кръст (Дончева-Петкова 1980, таб. XXXIV, XXXV). Така забелязваме, че знаците имат силна идеограмна основа, те са графичен образ на предмети и понятия с битов и религиозен характер. Честата употреба на стреловидни елементи към отделните знаци навежда на мисълта, че последните изпълняват ролята на указателни табели, насочващи пътниците към важни обекти – храмове, оброчища, дворци, гробища, мостове, крепости, водоизточници и др. подобни. Това предположение се подкрепя от археологическата среда, в която се откриват самите знаци. Отделни надписи, съставени от няколко знака, имат повествователен характер, лаконично представят събития или служат за пропаганда на религиозни идеи (Дончева-Петкова 1980, таб. XX, XXIII, XXV). Към тази група трябва да причислим и надписите от скалните църкви край Мурфатлар. Те бележат върха в развитието на прабългарската идеограмна писменост, защото представят цели изречения чрез редове от йероглифи. За да се убедим, че горните разсъждения са верни трябва да посочим разшифровката на ключов надпис или група от знаци. Според нас ролята на кодов ключ може да изпълни известната 7-лъчева розета от Плиска, публикувана през 1971 г. от Станчо Ваклинов. За нея е казано много, но не и основното – за смисъла на 15-те знака (Дончева-Петкова 1980, таб. XXV). Приемаме за вярно твърдението на някои автори, че тя е символ на 7-те планети (Бешевлиев 1981, 75), тъй като истината трябва да се търси в схващанията на индоевропейските народи за устройството на общия космологичен модел, който включва понятието "небе".

Преди да разкрием същността на знаците върху лъحوвете е редно да направим опит за реконструкцията на митологичната система, в която участват планетите и небето като цяло. Космологичният мит се явява централното звено, защото включва в себе си представите за произхода на боговете и тяхната йерархия. Календарната цикличност на природното битие намира пряко отражение в човешкото съзнание, което започва да търси философско обяснение за извършващите се процеси. Оформянето на космологичния модел минава неизбежно през персонификацията на първоначалното сътворение като причина за природните цикли и появата на човешкото общество. Във всяка митология под различна иконог-

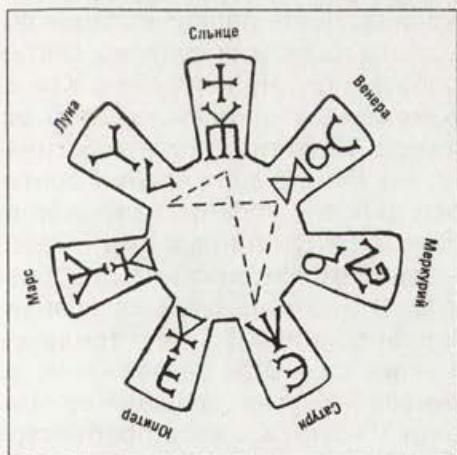
рафска форма се представя идеята за първичната материална диференциация. На върха на божествената ерархия застава Бог Творец, еманация на победилото мъжко начало (Атум, Амон Ра, Ану, Папайос, Ахура Мазда, Уран). В района на Месопотамия и Хималайската верига се оформя идеята за Бога на 7-те небеса, тя заема централно място в религиозната система на старовавилонци, индийци, асирийци, юдеи, туранци и др. В светлината на утвърдилата се теория за източноиранския произход на прабългарските племена (Добрев 1998, 2000), логично се поставя тезата за родствена връзка на този космологичен модел с прабългарската звездна религия, за която свидетелстват някои византийски автори (дякон Игнатий, Теофилакт Охридски) и домашните извори – Йоан Екзарх, апокрифите, фолклорните паметници. Изследователите насочиха вниманието си към розетата от Плиска и опит за обяснение в тази насока дава книгата на Хофарт, в която се лансира една теория за същността на този бронзов предмет (Алексиев-Хофарт 2002, 265–277). Авторът свързва известния артефакт с догмите на астрологията и по-точно с уреда, наречен “звездата на маговете”. За Алексиев розетата е плод на халдейското влияние върху българската духовност и по своята същност тя представлява модел на времето, отчитащ часовете и дните в седмицата (**Обр. 1**). Според астрологическата традиция всеки час е управляван от определена планета, като първият час от неделния ден принадлежи на Слънцето. Посочва се, че в ход наляво от него последователно са обозначени часовете на Венера, Меркурий, Луна, Сатурн, Юпитер и Марс. Изброявайки ги в този ред стигаме до 8-ми час, който отново ще бъде на Слънцето и накрая 24-ти ще се падне пак под знака на Меркурий. Следващият час се явява първи за Луната, а тя е астрологичен символ на деня понеделник. Постепенно се изреждат дните от седмицата в известния ни порядък, запечатан още върху глинения модел, принадлежал към библиотеката на цар Ашурбанипал в Ниневия.

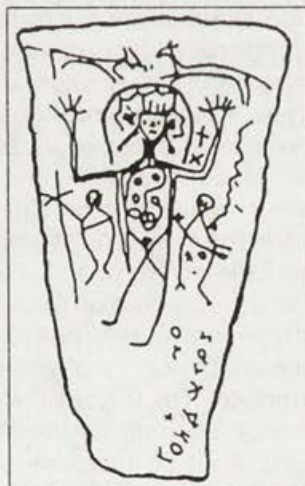
Обр. 1. Вид на розетата като “звезда на маговете”

Веднага възниква въпросът за символиката на 7-те лъча и авторът правилно открива мястото на Слънцето, съгласно известните му графични характеристики като равнораменния кръст и вариантът на знак Тангра, поставен под него – този вариант според нас има китайски аналог, който означава “силна светлина” или

“небесно сияние”. След това Алексиев се впуска с обширни обяснения за същността на знака “ипсилон с две вертикални хаста”, поставен върху центъра на гръбната страна. Той цитира философската интерпретация на Рудолф Кох, но в крайна сметка не дава пълно обяснение за смисъла на този широко разпространен символ (Кох 2001, 13). На пръв поглед теорията на Алексиев изглежда вярна, но тя подлежи на проверка чрез сравнителен материал. Ние изхождаме от предположението, че розетата изобразява по-особен вариант на “звездата на маговете”. Възможно е нейният планетарен модел да отразява знанията и схващанията на древните българи за действителното място на всяка планета в космическото пространство (**Обр. 2**). За да докажем тази теоретична постановка, имаме нужда от някакъв допълнителен код. Сега се за връзаната рисунка върху т. нар. Шуменска керемида, публикувана като религиозен паметник (Овчаров 2000, 136). Композицията на същата отразява важен момент от космогоничните идеи на прабългарите (**Обр. 3**). Централната фигура доминира силно в сравнение с двете странично разположени антропоморфни същества. Характерни елементи на централния персонаж са: ритуално вдигнатите ръце, короната със 7-лъчево сияние, ореолната дъга около нея, двата знака вдясно от главата и белезите за мъжки пол по тялото. Според нас тази фигура олицетворява Бога Творец, Всевишния, който седи на седмото небе. В астрален аспект той се представя от планетата Сатурн. Прабългарските надписи говорят за Бог, който вижда всичко на земята. Един надпис на Омуртаг изрично посочва, че канът извършва отделно жертвоприношение на Тангра. Под Бог трябва да разбираме най-вероятно присъствието на обожественото Слънце, защото етимология-

Обр. 2. Действително разположение на планетите по розетните лъчове

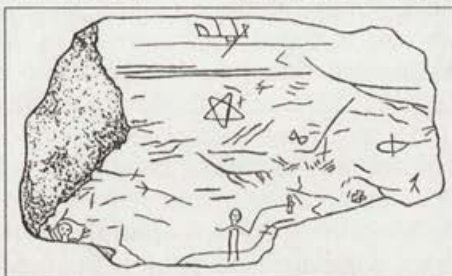

Обр. 3. Рисунката върху Шуменската керемида

та на знака Тангра подсказва култа към по-широкото астрално понятие Богът Небе, символ на което е знакът ипсилон, придружен с две хасти. Божеството с вдигнати ръце сякаш подpira небесния свод, то е еманация на космическото дърво или небесната му проекция, наречена Млечен път. В представите на номадските народи това е небесният конник или духът на небето. Връзката между Тангра и прабългарското понятие Бог отразява отношението на Бог Отец към Сина (Слънцето). Виждаме близко сходство с християнското схващане за ролята на Бог Син, който е единосъщен с Отца, но прабългарската религия е политеистична в основата си, защото според свидетелствата този етнос се покланя на Слънцето, Месеца и звездите (Бакалов, Коев 2001, 113). За прабългарите Слънцето и Луната са братя, единият свети денем, а другият нощем (Петров, Гюзелев 1978, 321). Останалите планети се явяват техни братя и сестри. Прави впечатление, че до главата на Бога Творец стоят врязани два знака – обикновен кръст и друг Х-образен. Както вече посочихме, първият маркира лъча на слънцето върху розетата от Плиска. В композицията по керемидата отдясно на Бог Отец стои фигура, държаща жезъл, чието навершие има кръстовидна форма. Изображението свързваме пряко със Сина (обожественото Слънце). Не случайно Омуртаговият строителен надпис от църквата "Св. Четиридесет мъченици" в Търново започва с кръстен знак. Канът не е християнин и едва ли този кръст се поставя само заради византийско влияние. Остава идентифицирането на третия персонаж, поставен отляво на централното божество. Маркираните схематично гърди, лонната точка, тесните рамена, това са все характерни белези за женски пол. Спускащата се спирала към раменете на фигурата подсказва идеята за небесна светлина или светкавица. Двете малки чертички до спиралата обозначават вероятно двата възможни пътя на светилото, съгласно особеностите на орбиталното му движение. Коя е тази обожествена планета лесно можем да открием, защото от женски пол може да бъде само Венера, известната рогата богиня от Месопотамия. Вече посочихме, че Луната при прабългарите има мъжки облик. Традицията носи дълбоки корени, например в книгата "Авеста" старите иранци пишат: "Луната съдържа в себе си семето на бика". Като брат на Слънцето Месецът има подобна сигнатура върху бронзовата розета. Отдясно на слънчевия знак стои лъч, върху който виждаме подобие на ипсилон или трилъчева свастика, под която е врязан ъгловиден знак за движение в посока. Трискелът е много стар символ на огъня, срещаме го при някои емисии на деронски монети от V в. пр. Хр. Като прабългарски знак се открива по блоковете на източната врата в Плиска. Логично можем да го свържем с изгрева на Слънцето, но Луната също изгрива през втората част от периода си в източна посока.

Месецът свети с отразената слънчева светлина, следователно се намира в зависимо положение от своя по-могъщ "брат". Върху керемидата от Шумен липсва конкретно изображение на Луната, но то прозира зад слънчевото божество като втора негова природа. Намирайки се в симбиоза, двете светила трябва да заемат съседни лъчове по розетата, което на практика е изобразено. Венера логично застава отляво на Слънцето, тя допълва конфигурацията на астралната Троица. Нейният Х-образен кръст се покрива с изобразената двойна брадва, врязана към лъча, разположен до слънчевия сектор. При розетата по модела на Алексиев този лъч е отреден механично за планетата Марс. Грешният подход на автора е очевиден, защото военният бог носи винаги мъжки пол. Че хиксовидният кръст от керемидата трябва да се разглежда като идентичен със знак "двойна брадва" се убеждаваме при огледа на символите върху известната мраморна колона, открита при западната стена на Плиска (Дончева-Петкова 1977, 64–71). До този момент не е правен детайлен анализ на представената картина, но според нас ясно се открояват символите на планетите, разхвърлени по схематичното небе. Зад врязаната по средата фигура на орел откриваме точно копие на сцената от Шуменската керемидата (**Обр. 4**).

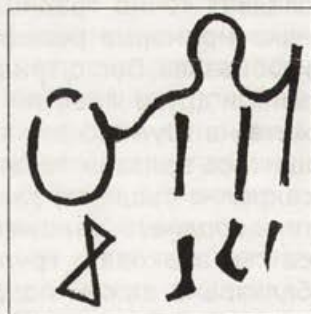
Виждаме обособена знакова група, в която последователно стоят три основни символа: кръст, подобие на коса (или патерица) и двойна брадва. Изображението на косата се свързва пряко с образа на обожествения Сатурн (Кронос). В древните паметници от Евразия често го представят като старец, държащ посо-

Обр. 4. Колоната със знаци от западната стена на Плиска

чения инструмент. Според розетата от архива на Ашурбанипал Богът стои върху колесница, теглена от две змии. Прабългарите следват точно традициите от Месопотамия, затова ни говори и една мраморна релефна плоча, намерена пак около Шумен, тя изобразява Бог с трилъчева корона и жезъл, заобиколен от две змии и други животни (Овчаров 2000, 124–126). Връзката със сюжета на Шуменската керемидата е очевидна. В горната част на същата са врязани телата на две животни – елен и сърна. Те имат сакрална същност, защото символизират божествената енергия и плодородието, заложено в мъжкото и женското начало. Връщайки се към знаковата група върху мраморната колона от Плиска, забелязваме важни подробности. Над трите основни символа има врязани 7 броя чертички, внушаващи идеята за 7-те небеса, или птищата на съответните планети. Интерес предизвикват и две

чертички, маркирани под знака на лабриса. Вече посочихме, че съществуват такива чертички в близост до третата фигура от Шуменската керемида. Наличието на тези допълнителни знаци про-изтича от особеностите на планетното движение. През част от го-дината Венера изгрява като Зорница, а след това във вид на Вечерница. Тази двойствена природа е правела силно впечатле-ние при древните народи, тя намира отражение в религиозните док-трини и фолклорното наследство. Освен това въпросната планета имала според техните изчисления календарен синодичен цикъл от 576 дни, образуващи 64 седмици. Връзката между венерианския календар и религиозните култове се откроява ясно още в Шумер и Египет. Знакът "двойна брадва" от розетата носи редица тълкува-ния, като светкавица, символ на царска власт, съчетание на еле-ментите вода и огън (Фол 1986, 3). При китайците тя означава по-нятието "метал". Според нас същата отразява и категорията календарно време. Такова е значението и в протоиберийската пис-меност от бронзовата епоха. При глаголическата азбука също отк-риваме знак с формата на брадва, поставен под № 10 (Цонев 2004, 111). Лабрисът в графиката си съдържа две полусвастики, едната лява, другата с десен ход, знакът символизира най-общо постоян-ната природна цикличност. Знаем, че жреците водят астрономичес-ки наблюдения и се грижат за правилното отчитане на времето в древните общества. Не случайно до фигурата на танцуващ шаман в светилището до Мадара е изобразена двойна брадва (**Обр. 5**). Съ-щата се среща много често около култови обекти, например по ог-радата на Голямата базилика в Плиска. Според таблиците на Л. Дончева, към които добавяме и сведенията за Мурфатлар, този сак-рален знак е регистриран не по-малко от 85 пъти. Това го нарежда сред водещите по брой в българските земи. На първо място стоят разновидностите на знакът "ипсилон", срещани се над 230 пъти. Дори жезълът върху лъвската фигура до Мадарския конник предс-тавява такава стилизирана идеограма. Колкото до втория знак по лъча на Венера, той предава вида на глава или шапка с рога. Вече посочихме връзката с Месопотамия, където планетата се представя като рогатата боги-ня Ишар (Инана). В Азия подобни рогати рисунки служат за емблема на жреческото съсловие и се свързват най-често с ритуал-ната шаманска практика, използваща пар-циалната магия. В случая животинската глава замества цялостния образ от дейст-вителността (Овчаров 1982, 62). В крайна сметка идеограмата за лъча на Венера зву-чи така: "Пътят на тази, която закриля жре-ците и храмовете".

Обр. 5. Танцуващ шаман от светилището до Мадара

След изясняването на въпроса за първичната тройка следва да приключим описанието на вътрешните планети с Меркурий, който според орбиталното си място се намира в близост до знака на Венера. Логично го поставяме отляво на венерианския лъч и същевременно отдясно на Сатурн. Разчитането на меркурианските знаци става лесно, ако следваме знанията за неговите астрални характеристики и съответните митологични представи. Тази най-близка до Слънцето планета се наблюдава много трудно поради малките си размери и заслепяващото въздействие на слънчевата светлина. От митологиите на Двуречието, Гърция и Рим знаем за основния атрибут на нейния бог – кадуцейт. Характерната форма на този жезъл се разпознава в по-горния знак по лъча, но забелязваме някои особености – едното му рамо е пречупено като клон, а по средата имаме усложнена форма, представляваща горяща факла. Знаем, че Меркурий (Хермес) има също друг важен символ – изображението на петел. Върху елипсовидния медальон от архива на Ашурбанипал посоченият бог се вози в колесница, теглена от петли. Прабългарите използват двата символа, но чрез идеен и художествен синтез създават свой графичен знак. Анализирайки формата на другото изображение по този лъч, стигаме до убеждението, че това е примка – ласо. При внимателен оглед се забелязва плетката на въжето. Каква е връзката на ласото с посочената планета? Още древните са забелязали нейния оптичен парадокс, който намери разумно обяснение едва през XX в. чрез теорията на Айнщайн. При своето видимо движение около Слънцето внезапно Меркурий увеличава орбиталната си ъглова скорост и забавя скоростта на собственото си въртене. Следва постепенно спиране и в продължение на 8 дни планетата сякаш се движи в обратна посока – от запад на изток. После отново застава неподвижно и се връща към нормалния си ход (Станев 1977, 35). Проекцията на орбитата в този участък има формата на ласо или възел. Нормализираният текст към идеограмата на Меркурий следва да гласи: "Пътят на този, който държи жезъл с петел и лети като ласо".

Свършвайки с този лъч, ще проследим хода на планетите след Луната, затова ни приканва и нейният ъгловиден знак. В планетарен ред следва да търсим изображението на Марс. Двойката символи съвпадат с общоприетото схващане за него. Единият има формата на пирамидална шапка, увенчана с кръст. Опорната си точка откриваме отново сред китайските йероглифи, където съществува почти същият знак, имащ значението на "голям, велик". Другият графичен символ е със стреловидна форма, която механично ни насочва към един основен атрибут на бога – копието. Няколко знаци с подобно значение има в китайската писменост, но върхът им е обърнат към небето. Копиевидният връх от розетата обаче е удължен и насочен надолу, към пирамидалната фигура. Той може да бъде тълкуван като светкавица, спускаща се от небето. Синтезираният превод на идеог-

рамата свеждаме до изречението: "Пътят на великия бог, владеещ светкавицата". За древните планетата Марс е изглеждала твърде близка и голяма, същата има впечатляващ червеникав блясък. Върху прабългарските епиграфски паметници този знак се среща над 60 пъти. Виждаме го дори да замества ипсилонa от известната идеограма на Тангра. Откриваме еволюция в идеограмната същност на знака, защото освен като копие може да приеме вида на шаманско дърво. Това личи при символите (Дончева-Петкова 1980, табл. XX). След приемането на християнството същото дърво се свързва вече с изображението на разпнатия Христос. Подобен копиевиден рунически знак срещаме и при германците, където обозначава мъжкото начало. Носи името ман (човек), една широко разпространена дума сред индоевропейците. Не случайно в Елада "червената" планета се свързва с облика на кървавия бог Арес – войните са постоянно занимание на мъжете. С описанието на Марс завършва редът на т. нар. вътрешни планети, следват газовите гиганти. Идеограмата на Юпитер е сравнително лесна за конструиране, тя съдържа вече известен знак – пирамидата с кръст. Остава разгадаването на разположения над нея, зад чиято външност се крие някакъв атрибут на божественост. В плочката от Ниневия този Бог държи жезъл и стои в колесница, теглена от орли. Знакът върху розетата наподобява ръка, държаща пастирска тояга – кривак. Поразително е смислово-то сходство с глаголическата буква "фрѣт", означаваща цъфналата клонка, с която Архангелът благовестява Дева Мария. Поредният номер на тази буква съвпада с мястото на Юпитер в планетния ред (Цонев 2004, 112). В този случай текстът добива следната форма: "Пътят на този, който е велик господар и държи жезъла".

Остава прочитът върху последния лъч, за планетата Сатурн и Бога на 7-те небеса. В книгата на Алексиев правилно се посочва, че същия пореден розетен лист принадлежи на седмата планета. Вече отбелязахме една от важните особености в иконографията на Бога Творец – короната върху главата му. В случая по-горният знак ни показва трилъча корона, но завъртяна странично на 90° градуса. Странното положение на символа се обяснява единствено с особеностите на Сатурн. Знаем, че той притежава сложносъставен пръстен, който непрекъснато променя наклона си спрямо наблюдателя. Този пръстен се разполага в плоскостта на екватора, наклонена под ъгъл от 28 градуса спрямо еклиптиката. Моментите на най-голямото разкритие и "изчезване" на пояса се редуват през всеки 75 години. Ето още една причина за кабалистичното начало в преклонението към "Бога на 7-те небеса". Възниква предположението, че някога българските звездобройци са наблюдавали непосредствено пръстена на планетата, което днес звучи почти невероятно. Историата сочи за официален откривател на пръстените Джовани Касини, който ги забелязва с телескоп през 1675 г. Истината се крие

в премълчаваните или забравени успехи на древната наука в Азия, особено от Вавилон и Асирия (Тойнби 1995, 15, 191). Розетния знак ни представя Сатурн така, както би изглеждал при наблюдение с малък телескоп. Древните индоевропейци са познавали свойствата на водната леща, специално при светилището край Татул в Родопите се предполага използването на такъв прост телескоп от тракийските жреци. Трябва да подчертаем, че до средата на XIX в. в научните среди битува схващането за слабите познания на древните в областта на оптиката. Скептицизмът започва да се разсейва, когато при разкопките на Нимруд намират увеличителни лещи. Още по-странно звучат някои твърдения на пътешественици, че от района на Средна Азия могат да се различат с просто око фазите на Венера, четирите големи спътници на Юпитер и пръстенът около Сатурн (Николов 1986, 101–102). Съмненията окончателно ще се разсеят, ако погледнем в архивите на Месопотамия – клинописните астрологически текстове говорят конкретно за “рогът на Ишар”, който се движи по небето. Можем също да се запитаме защо асирийският Бог Бел (Юпитер) го изобразяват с четири крила, заобиколени от звезди. Същият интерес предизвикват и халдейските връзани рисунки на Бог Сатурн, изобразен в пръстен. Откъде тръгва особена почит към най-отдалечената планета и каква е връзката със Слънцето и мита за Сътворението? Защо еврейският Йехова има “дворец от огън на седмото небе”, както вярват и съседните народи, в какво се състои семантиката на дъждовната дъга (Библия 1982, Битие-9:13), която библейският Саваот поставя в облаците като знак за вечен завет между небето и земята? Очевидна е дълбоката връзка на приемственост между езическите религии и християнството, чийто върховен Бог Творец има триъгълен нимб от светлина, символ на единството на Св. Троица. Според нас прабългарите са формирали определени космогонични представи за триликия (триединния) Бог още преди досега си с християнството. В подкрепа на това становище говорят някои комбинирани връзани знаци (Дончева-Петкова 1980, табл. XIX и XXXVII). Особен интерес предизвиква знак № 16 от табл. XXXII (Дончева-Петкова 1980), изобразяващ момент от слънчево затъмнение (**Обр. 6**). Знакът на Тангра е показан без една от страничните си хасти, опората на небето се нарушава. Над диска стои кръст, маркиращ Слънцето. За култа към троичното начало съобщава пряко Г. Н. Потанин, който във връзка с функциите на колобритите в Тангутско-Тибетската област посочва как те издигат три облечени в дрехи стълба, за предпазване от градушките (Бешевлиев 1981, 52). При огледа на втория знак по лъча на Сатурн прави впечатление също троичната сакралност. Той наподобява острието на

Обр. 6. Слънчево затъмнение според знак № 16 от табл. XXXII

стрела или копие, насочено към небето, но ограничено при върха с къса чертичка. Ако се върнем към китайската писменост намираме приблизително същия йероглиф, даващ представа за крайна точка или граница на възможно преместване в пространството. Семантиката на тази графика съдържа и друга същност, извлечена от практическия опит на древните. Тогава за връх на човешките технически възможности се е смятало разстоянието, което може да прелети изстреляната към небето от мощен лък стрела. Според някои учени най-архаичният символ е стрелата, обърната към небето (Велецкая 1978, 22). В крайна сметка стигаме до формулиране на конкретна идеограма, гласяща: "Път на Бога Творец, който се намира най-високо над нас и има троично лице." Чрез археологическите материали установихме, че този Бог заема централно място в емблемата на Тангра, каменното небе или Космическата планина на народите в Азия (шумери, вавилонци, индийци, перси, кимерийци, прабългарски племена). На Балканите негово най-мащабно изображение представлява Мадарският конник, скалите под Шуменското плато стават символичен образ на свещената планина. В миниатюрен вид идеята за Тангра се представя чрез металните апликации-амулет, открити на много места в българските земи, включително и Македония. Върху калпака на митичния конник са поставени 7 броя точки, числен код за Бога на 7-те небеса (**Обр. 7**). Под него има поставен диск, символизиращ Бог Син (Слънцето), а очите на антропоморфното изображение съответно означават Месеца и Венера. Врязаният върху неговия лист към розетата знак "трилъчева корона" откриваме сравнително рядко по каменните паметници на Първото българско царство, групирани са в таблици III, IV, XIX, XXVII, XXVIII (Дончева-Петкова 1980). Епизодично е употребяван и вторият символ, имащ стреловидна форма. Срещаме го в табл. II, III и XV (Дончева-Петкова 1980). Това означава, че самостоятелните изображения на Бога Творец нямат популярност и обичайното му място е в центъра на емблемата Тангра, където разклоненията на ипсилона онагледяват представата за двойствената божествена същност. Същевременно те доказват присъствието на четвъртата световна опора, каквато срещаме примерно при египтяните и китайците. Знакът "трилъчева корона" намираме с различни графични добавки при четири поредни букви от глаголическата азбука (Цонев 2004, 113–114).

Обр. 7. Метална апликация-амулет с обрза на Тангра (по Бешевлиев)

От казаното до тук за символиката на розетата можем да обобщим следното:

1. Същата представлява синтезиран планетарен модел, в който централно място по лъحوвете е отделено на древната триада – Слънце, Месец и Венера. Това обособяване нарушава в известен смисъл астрономическият порядък на техните орбити, но то е продиктувано от религиозни съображения. Местата на другите планети са строго спазени. От сравнителните наблюдения върху разглежданите археологически паметници се установи, че прабългарите употребяват като идеограма за небето и други варианти, съставени от Сатурн, Слънцето и Венера или Сатурн, Слънце, Луна и Венера. С тях подчертават ролята на Бога Творец, паралелното съществуване на същите е продиктувано от особеностите на религиозно-философската доктрина. Долавяме опит за компромисно решение на идейната опозиция, възникваща между Тангра и Слънцето. Тя се дължи най-вероятно на сблъсъка между схващанията на двата основни клона, формиращи прабългарския етнос – хунския и източноиранския. При хуните се забелязва известно принизяване на Тангра като върховно Божество и толериране на Слънцето и Луната в качеството им на върховни алпи (Добрев 1997, 69–70).

2. Оформянето на розетата подсказва определена двойственост – поставената в центъра кръгова форма може да символизира Земята, съгласно теорията на Клавдий Птоломей, но знакът на Тангра дава представа и за присъствието на Слънцето. Ако съдим по разположението на планетните редове, скрити зад буквите от глаголическата азбука на Кирил, косвено предполагаме наличието на хелиоцентрични идеи при прабългарите.

3. Видът на отделни писмени знаци и техният превод доказват, че прабългарската писменост има преди всичко идеограмен характер. Тя служи за маркиране на култови обекти, религиозни послания или отделни понятия. Идеограмното писмо се заражда още в периода на движението в Азия и преселението към Европа, но достига разцвет на Балканите през VII–IX в., когато се утвърждава мощната славянобългарска държава. Нейният сложен етнически състав диктува използването на идеограмните знаци, които със своята универсалност са лесно разбираеми за всички поданици.

4. Констатираната близост с китайската йероглифна писменост ни дава основание да говорим за тесни контакти между прабългарските племена и Китайската империя. Съществуват многобройни писмени свидетелства за такива, особено в китайски източници (Бичурин 1950/1951, I, 30, 216, 285–291; II, 227). Със сигурност експанзията на китайците и тунгузите предизвиква през IV в. сл. Хр. масово преселение на хунските племена към Европа, които участват по-късно в образуването на българската народност.

5. Бронзовата розета от Плиска има не само познавателен и ре-

лигиозен характер, най-вероятно е използвана също като магическо средство. За магическата същност на предмета свидетелства един прост експеримент, свързан с геометрично построение. Ако прокараме последователно свързващи отсечки между лъحوвете на Сатурн, Слънцето, Луната и Венера, стигайки отново до седмата планета, получаваме знакът "двойна бравда". Подчертахме, че зад него се крие още по-древния символ на свастиката, в двата и варианта. Той стои в основата на всички соларни религии и подсказва наличието на хелиоцентрични идеи в планетния модел при прабългарите.

Розетната форма участва при оформянето на прабългарския циклов календар, откриваме я дори в архитектурата на прабългарските селища. Достатъчно е да споменем сензационните открития за устройството на разположения в Южен Урал и близо до 52-ия паралел град Аркаим, където около централния площад са били издигнати като розетни лъчове 7 броя сгради. Намерените в този район още 17 кръгови селища говорят за религиозно-мистичния характер на планировката (Зографова 2005, 11) и дълбоките корени на традициите. Аркаим води началото си от раннобронзовата епоха и е доказателство, че прабългарите не са никакви случайни номади, а носители на цивилизация.

ЛИТЕРАТУРА:

- Алексиев 2002:** А. Алексиев-Хофарт. Изгубените кодове на древните българи. С., 2002.
- Бакалов, Коев 2001:** Г. Бакалов, Т. Коев. История на религиите. С., 2001.
- Бешевлиев 1981:** В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. С., 1981.
- Библия 1982:** Библия, сиреч книгите на священото писание. С., 1982.
- Бичурин 1950/1951:** Н. Л. Бичурин. Собрание сведения о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. М., 1950/1951, I; II.
- Велецкая 1978:** Н. Н. Велецкая. Язическая символика славянских архаических ритуалов. М., 1978.
- Добрев 1997:** П. Добрев. Сказание за Атиловите хуни. С., 1997.
- Добрев 2000:** П. Добрев. Кои сме ние българите. С., 2000.
- Дончева-Петкова 1977:** Л. Дончева-Петкова. Колона със знаци и рисунки от Плиска. – Векове, 1977, 1, 64–71.
- Дончева-Петкова 1980:** Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България (VII–X век). С., 1980.
- Драчук 1975:** В. С. Драчук. Системи знаков Севернаго Причерномория. К., 1975.
- Зографова 2005:** А. Зографова. Аркаим – свещеният български град. – Мистерии на цивилизацията. 2005, 30, 11.
- Кох 2001:** Р. Кох. Книга на знаците. 2001, 13.
- Николов 1986:** Н. Николов. Звездобройците на древността. С., 1986.
- Овчаров 1982:** Д. Овчаров. Средновековни български рисунки-графити. С., 1982.
- Овчаров 2000:** Д. Овчаров. Прабългарската религия. С., 2000.
- Петров, Гюзелев 1978:** П. Петров, В. Гюзелев. Христоматия по история на България. Т. I, С., 1978.
- Станев 1977:** Т. Станев. Планетите отблизо. С., 1977.
- Тойнби 1995:** А. Тойнби. Изследвания на историята. II, С., 1995.
- Фол 1986:** А. Фол. Политика и култура на древна Тракия през V–IV в. пр. н. е. – Изкуство, 1986, 6.
- Цонев 2004:** В. Цонев. За произхода на глаголицата и нейната езотерика. – ИРИМ, XIX. В. Търново, 2004, 105–116.

PROTO-BULGARIAN SCRIPT AND THE CULT OF
THE SEVEN PLANETS
VENTISLAV TSONEV

(Summary)

The theme about the connection between the proto-Bulgarian characters and the cult of the planets is extremely topical because it contains numerous unresolved questions that scholars have been trying to solve for more than a century. The topic is complex and there is a wide range of problems that is why we are dealing only with some basic points. Deciphering the characters, discovering their concrete linguistic meaning remains a central problem. This article is based on observations and comparative analysis between separate signs and drawings on archaeological monuments.

We proceed from the assumption that this primitive writing has above all an ideographic character and we regard the well-known bronze rosette from the first Bulgarian capital Pliska as a necessary code key. A lot has been written about it but Alexander Aleksiev-Hofart's theory has recently become popular, he believes that this object is a model of the well-known "star of the magi". In the process of our research we have proved that the presented new thesis is untenable. Proto-Bulgarians did not copy the scheme of this astrological device, we become convinced of this while analysing the graphic symbolism of the signs. They reflect the characteristic features of the respective planets, in unity with the mythological knowledge of their gods and the attributes familiar to them since ancient times. It was found out that in the base of the rosette is the primary divine triad of Indo-Europeans, composed of the Sun, the Moon and Venus. Their signs lie on rays next to one another which partly disarranges the natural astronomical order of the planets. The study of archaeological monuments such as the tile of Shumen, the marble column with drawings from the west wall of Pliska, the metal amulets in the shape of horses, proves the existence of the cult of the sky in other variants. They are represented by Saturn, the Sun and Venus or Saturn, the Sun, the Moon and Venus. The existence of several variants is explained by the complex ethnic composition of the proto-Bulgarian tribes. We come to the conclusion that the rosette shows the knowledge of the position of the planets as an orbital order. The bronze rosette has not only an informative and religious character but was probably also used as a magic device. A simple experiment connected with a geometric construction between the rays of Saturn, the Sun, the Moon and Venus testifies to this aspect. The ideographic sign "a double axe" that is formed symbolizes the divine light and the eternal circle of the processes in the Cosmos.

ЗА МЯСТОТО НА ВЕЗАНЕ НА ОДЕЖДАТА С МОНОГРАМИ НА ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР ОТ РАЗКОПКИТЕ НА ХРАМА "СВ. НИКОЛА" ДО СЕЛО СТАНИЧЕНЕ, ПИРОТСКО

ИВАН ЧОКОЕВ

Златовезаните фрагменти от одеждата с монограми на цар Иван Александър (1331–1371) са открити през 1974 г. при археологически разкопки на църквата "Св. Никола" до с. Станичене, Пиротско (**Обр. 1–3**). Въз основа на ктиторския надпис храмът е датиран в 1331/1332 г. Построен е от дарителите Арсений, Евтимий и Константин по времето на цар Иван Александър и чичо му Белаур, представлявал българската власт в северозападните части на страната. Останките от одеждите са открити в гроб № 15, локализиран в южния анекс на храма. От 1975 г. се съхраняват в Народния музей в Белград.¹ Тези материали за първи път са огласени през 1984 г. от Радивое Любинкович, изследователят, проучил църквата. По-късно, изследвайки стенописите, С. Габелич се спира и на въпроса за идентификацията на погребания в гроб № 15. Според нея, той е един от изобразените върху църковните стени ктитори – Константин.²

Останките от одеждата са били представени през 1985 г. на изложбата в Загреб "Средновековно изкуство на Сърбия", където за първи път са публикувани техни фотографии.³ Х. Грангер-Тейлър и З. Гаврилович, разглеждайки двата дяла от пояса или лентата от дреха с името на Бранко от средата на XIV в. (Британски музей и Ермитаж), привеждат за сравнение материалите от Станичене.⁴ Във втората половина на 90-те години на XX в. златовезаните материали отново са реставрирани и са станали обект на обширна студия, излязла в началото на новото столетие. Те са изключително интересни за българската история, тъй като съдържат монограми, бродирани в правоъгълни полета, с името на цар Иван Александър. Общият брой на текстилните фрагменти при втората реставрация е бил 75, върху които освен букви са били извезани и много растителни елементи, елен, птици, двуглави орли.⁵ Съвсем наскоро с тези материали от българска страна се занимава и Н. Овчаров. Развързани, извезаните монограми гласят: "Йоан Александър цар блъгаром и гръком". Монограми на имена и известни византийски фамилии са представени в кръгове, вмес-тени сред двуглави орли и растителни орнаменти, върху стенописите от Манастира Хора – първата четвърт на XIV в. По подобен начин, според Н. Овчаров, са били представени и монограмите на Иван Александър, сред фигурите на двуглави орли, птици, елени и растителни мотиви, символизиращи райското дърво.⁶

Обр. 1. Фрагмент от одеждата с монограми на цар Иван Александър от Станичене – двуглав орел от втората лента (по А. Нитич и Ж. Темерински)

Обр. 3. Фрагмент от одеждата с монограми на цар Иван Александър от Станичене – елен от втората лента (по А. Нитич и Ж. Темерински)

Обр. 2. Фрагмент № 24 от одеждата с монограми на цар Иван Александър от Станичене – растителни мотиви и надпис (по А. Нитич и Ж. Темерински)

Обр. 4. Миниатюра от Лондонското евангелие на Иван Александър. Британски музей – Лондон (История на България, т. 3)

ние върху дрехата. Те достигат до извода, че тя може да е изглеждала донякъде като тази без ръкави, с която е представен деспот Константин, зет на цар Иван Александър, в Лондонското евангелие⁷ (**Обр. 4**).

А. Нитич и Ж. Темерински смятат, че тази дреха не е сакос – той не се закопчава отпред, а вероятно кавадион или гранаца, които често са носени сред аристократичните кръгове по време-

За съжаление записките на археолога разкопвач на гроб № 15 – Радивое Любинкович, са изключително объркани и евентуалното възстановяване на дрехата е затруднило и А. Нитич, и Ж. Темерински. Те успяват да реконструират шест ленти от украсата. Златната везба е или нашита върху одеждата, или пък целият плат, от който тя е била ушита, е бил извезан. Допуска се и вторична употреба на златовезаните елементи, т. е. те да са били пренесени върху нова здрава основа – друга дреха. Достигането до поясен отговор обаче се спъва от липсата на достъп до по-подробна полева документация – чертежи, схеми, снимки. Не е възможно да се изяснят със сигурност всички елементи от кройката и местата на украсата на дрехата, но откритите 27 позлатени сребърни копчета показват, че тя е била отворена по цялата си дължина отпред – от врата до бедрата. Одеждата е била тясна и е достигала до около коленете. По мястото на разкриване на везаните фрагменти и дължината на скелета – 167 см, дължината на дрехата се възстановява на около 90 см. Сигурни податки за ръкави няма. Одеждата може да е била без ръкави, къси или с дълги ръкави, които може да са закопчавани в долния си край с откритите около лактите по-малки копчета. Те обаче може да са от друга дреха. Не може да се разбере дали правоъгълните полета с монограмите са били хоризонтални или вертикални, но по някои податки проучвателките са склонни да

допуснат и тяхното вертикално положение

то на Палеолозите, но няма достатъчно доказателства това да се твърди със сигурност. Опитите да се установи цветът на тъканта не са дали резултат, днешният е кафяв, което обстоятелство също не помага за идентифицирането на одеждата.⁸

Според изследователите на златовезаната дреха тя е принадлежала първо на цар Иван Александър, след което е била предадена най-вероятно на един от ктиторите – Константин, високопоставен в обществената йерархия, обичай, известен във византийския двор и намерил разпространение и сред другите балкански владетели. Допуска се възможността с въпросната дреха да е бил погребан родственик на царската фамилия или пък някой от наследниците на възнаградения с нея български аристократ, но все пак абсолютно сигурни доказателства за идентификацията на погребания няма.⁹ Сръбските проучватели не се съмняват, че тя е шита във Византия, а е попаднала в България подобно на другите скъпи тъкани по пътя на дипломатията или търговския внос. В подкрепа на този извод обаче се цитират изследвания, осветяващи въпросите около изработката и търговията със скъпи текстилни материали през VIII–XI в., което впрочем самите те признават за недостатък. По това време те наистина са били изключително силно оръжие в ръцете на византийската дипломатия.¹⁰ Случаят с одеждата, носила името на цар Иван Александър обаче е друг – действието се развива в средата на XIV в., а българският владетел не без самочувствие се подписва като цар на българите и гърците. Старите правила за търговия с представителни тъкани важат отчасти до падането на Византия под латинска власт. Тук е необходимо дебело да се подчертае, че в България през XIV в. вече и в някои селски гробища част от жените се погребват с пищна сърмена украса на главата. Все пак сръбските изследователи изключват възможността дрехата да е попаднала в България по дипломатически път, тъй като съдържа израза "цар на българи и гърци" и стигат до извода, че е поръчана в частна столична или провинциална работилница.¹¹ Прави впечатление, че и за момент не се допуска българският произход на бродерията. Може ли обаче да се изключи възможността дрехата да е везана в България? За да си отговорим на този въпрос, трябва да разгледаме някои технически подробности на въпросната дреха.

Освен голямото разпространение на скъпи дрехи в България през XIII–XIV в., трябва да се има предвид, че техническото изпълнение на сърмената везба по това време е доста опростено и този вид бродерия става достъпна за широк кръг везбари. И най-изящните произведения на бродерията от XIII–XIV в., какъвто е Ватиканският сакос например, не може да се сравни с изключително трудната техника и прецизна изработка на везбата до XII в.¹² За везане на одеждата с името на цар Иван Александър е използвана тъкан в сплитка кепър. Подобни тъкани, макар и редки, се откри-

ват сред богатите гробове от Двореца на Царевец във В. Търново, София и Силистра.¹³ За самата бродерия са използвани сребърни и позлатени сребърни жички, както и копринени конци. Позлатени сребърни жички, подобно на използваните при одеждата от Станичене, бяха открити в богат на текстил средновековен гроб край храм в стария Преображенски манастир, близо до В. Търново.¹⁴ Такива метални жички в комбинация с различни видове "предени" сърмени нишки се срещат и много по-късно сред доказано български по произход везбени творби, каквито са няколко плащаницы от средата на XIX в. от В. Търново, изпълнени в изключително прецизна техника.¹⁵ Бродерията на одеждите от Станичене е изпълнена в класическата техника на везане – "чрез пришиване" (прикрепване), при която се избягвало вдяването на сърмената нишка в игла и прокараването ѝ от двете страни на плата. Металната или метализираната нишка се поставяла върху плата, след което се пришивала с копринен конец. Пришиващият конец е видим на лицевата страна, като най-често е под прав ъгъл спрямо сърмената нишка.¹⁶ Нишката се движи от единия до другия контур на фигурата, където обръща и постепенно я изпълва. По този начин са изпълнени дори линиите и ластарите, където в тясното извезано пространство често се вижда зигзага на нишката, който има много остър ъгъл. В идеалния случай тези намотки трябва да лежат една до друга, но често поради бързане, пестене на сърмен материал или пък нарочно търсене на този ефект, те са отдалечени – склучват по-голям ъгъл и зигзагът е ясно забележим. Този метод на работа е сравнително прост и бърз, тъй като при него се изисква най-вече стриктното запълване на предварително зададените (очертаните) контури, пришиването е по-нарядко – от 3 до 7 мм, а освен това се работи и с двойна нишка.¹⁷ Всичко това добре се илюстрира с везбата от Станичене. Когато сърмената нишка достигне границата на бродираната фигура, тя се обръща и преминава в следващ ред. Тази техника налага своите ограничения и първият, най-обикновен и почти универсален начин за разнообразяване на златната повърхност е чрез мотивите, образувани от бодовите на пришиващия конец. Най-простият мотив се получава чрез разминаването на бодовете през ред, но във времето мотивите се умножават.¹⁸ От макроснимките, публикувани в изследването на А. Нитич и Ж. Темерински, във везбата от Станичене се забелязва единствено разнообразяване чрез образуване на успоредни коси линии във фоновете на монограмите. Във везбата от стария Преображенски манастир обаче получените при пришиването мотиви са повече. Повърхността на няколкото златни ленти, разположени вертикално върху гръдния кош, е разнообразена с различни по големина начупени линии.

Сравнително малко са съобщенията за открита везба до проуч-

ванията на В. Инкова: в гробове от църквата "Св. София" в днешната столица, в Дворцовата църква на Царевец, в некропола под хълма Трапезица във В. Търново и този на средновековната базилика в Силистра; нишки от сърмовезана тъкан са открити и в некропола около църквата до главния вход на Двореца на Царевец във В. Търново.¹⁹ Обикновено проучвателите са били затруднени да определят дали метализираните нишки са втъкани или извезани в него. Подобни спънки са срещали и чуждите изследователи, въпреки отдалечените занимания със средновековната везба и високото ниво на проучванията в тази област. При детайлното разглеждане на много текстилни фрагменти, открити в Източна Европа и определени като златотъкани с фигурна украса, М. Новицка установява, че не малка част от тях са везани.²⁰ В. Инкова извършва първите технологични изследвания на везани останки у нас при проучването на материалите, намерени в гроб № 39 от некропола на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. Сърмената шевица, която обточвала покривалото за глава, е била изработена чрез много сложна везба, свързана с многократното преплитане на бродирация конец. Бродерията върху туниката е обточвала вратната извивка, разреза отпред, долния край и маншетите. Изследователката приема, че откритата везба е изпълнена в България, в края на XII век.²¹ Тя установява сърмовезана украса върху текстилни останки, открити и в други гробове от църквата "Св. Четиридесет мъченици", от гроб в притвора на Дворцовата църква, между които и тъканта също с двуглави орли, от некропол в крепостта при с. Боженица, Софийско, в гроб от средновековния Червен.²² Безспорни следи от бродирана сърмена украса, изпълнена в техниката "чрез пришиване" бе установена в гробове от новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" – по воалите в женски гробове. Деколтето и ръба на ръкавите на дрехата от мъжки гроб също са били украсени с везани растителни орнаменти от копринени и позлатени сърмени нишки.²³ Подобна по материал и техника на изпълнение флорална украса е констатирана и върху женски череп от средновековен некропол край с. Янтра, Горнооряховско²⁴, както и в гробове от Търговишко.

Като резултат от обстойните проучвания може да се заключи, че везаното със сърма облекло е било сравнително широко разпространено по българските земи през XIV в. От друга страна достъпният начин на везане с метализирани нишки по това време подсказва за възможността голяма част от сърмената везба да е изпълнявана в България. Накратко може да се обобщи, че разгледана откъм техника на изпълнение на везбата, няма причини одеждата с монограми на цар Иван Александър, открита в гроб № 15 от църквата "Св. Никола" край Станичене, да не е извезана в България, респективно в Търново.

- ¹ В инвентарната книга са описани през 1995 г. (инв. № 5844) **Льубинковић, Р.** Црква Светог Николе у Станичењу. – Зограф, 15, 1984, 78–79; **Габелић, С.** Прилог познавања живописа цркве Св. Николе код Станичења. – Зограф, 18, 1987, 22–26, 28; **Смядовски, Ст.** Надписите към стенописите от църквата "Св. Никола" край с. Станичене, Нишко (1331/1332). – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XVIII, 1994, 37–41; **Нитић, А., Ж. Темерински.** Остаци одежде цара Ивана Александра из цркве Светог Николе код Станичења. – Саопштења, XXXII–XXXIII, Београд, 2000–2001, 7–26.
- ² **Габелић, С.** Цит. съч., 24.
- ³ **Srednjovekovna umjetnost Srba**, Zagreb 1985, 141 (kat. br. 107), il. str. 100.
- ⁴ **Granger-Taylor H., Gavrilović, Z.** Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections. London, 1994, (208–211: Cat. No. 225), 210.
- ⁵ **Нитић, А., Ж. Темерински.** Цит. съч., 8–26.
- ⁶ **Овчаров, Н.** Златовезана дреха с монограми "Цар на българи и гърци" на българския владетел Иван Александър от църквата "Св. Никола" край с. Станичене, Пиротско. – *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XXVII, 2003, 2, 76–83; **Underwood, P. A.** The Kariye Djami, 1, N.Y., 1966, 272–276; 280–292, fig. E; The Kariye Djami, 3, N.Y., 1966, 534–553, 540–541, 546–547.
- ⁷ **Нитић, А., Ж. Темерински.** Цит. съч., 11–18; **История на България**, т. 3, С., 1982, ил. на с. 257.
- ⁸ Пак там, 19–20; **Verpeaux, J. Pseudo-Kodinos.** Traité des offices. Paris, 1966, 200, 219; **Цветковић, Б.** Прилог приучвану византийског дворског костима – GRANATZA, LAPATZAZ, ЗРВИ, XXXIV, Београд, 1995, p. 143–155.
- ⁹ **Нитић, А., Ж. Темерински.** Цит. съч., с. 11.
- ¹⁰ Пак там, с. 10, 20; **Lopez, R.** Silk industry in the Byzantine Empire. – *Speculum* XX (Cambridge, Massachusetts, January 1945), 5; **Muthethesius, A.** Crossing traditional boundaries: grub to glamour in byzantine silk weaving. – *BMGS*, 15, Birmingham, 1991, 326–365.
- ¹¹ **Нитић, А., Ж. Темерински.** Цит. съч., 20–21.
- ¹² **Millet, G.** Broderies religieuses de style Byzantine. Paris, 1947, 67–70, fig. CXXVI–CLI.
- ¹³ Наблюдения на автора.
- ¹⁴ Наблюдения на автора.
- ¹⁵ **Чокоев, И.** За сърмената везба в Търново през XIX в. – *ИРИМ В. Търново*, XX (2005), 223–234.
- ¹⁶ **Johnston, P.** The Byzantine tradition in Church embroidery. London. 1967, p. 66; **Инкова, В., К. Драганова.** Методи за идентифициране на археологически тъкани. – *МПК*, 1978, 4, 26–34.
- ¹⁷ **Johnston, P.**, Op. cit., p. 71.
- ¹⁸ **ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Α.** ΤΑ ΧΡΥΣΟΚΛΑΒΑΡΙΚΑ – ΣΥΡΜΑΤΕΪΝΑ – ΣΙΡΜΑΚΕΣΙΚΑ – ΚΕΝΤΗΜΑΤΑ. – In: *Mélanges Merlier*, II, Institut Français D'Athènes, 1956, 494–498; **Johnston, P.** Op. cit., 66–67.
- ¹⁹ **Филов, Б.** Софийската църква Св. София (= Материали за историята на София. IV). С., 1913 с. 89; **С. Георгиева.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Т. II. С., 1974, с. 393, 404; **Н. Ангелов.** Средновековен некропол в Търново. – *ИОМТ*, 1, 1962, 31–32; **Ангелова, Ст., Р. Колева, Е. Ангелова, Р. Иванова.** Църква № 2 в Дръстър (Силистра) (предварително съобщение). – *Минало*, 1996, 37–38; **Нешева, В.** Богоспасният Цариград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на света Параскева (Петка) Търновска. С., 2000, обр. 49.
- ²⁰ **Новицка, М.** Галтування в Київській Русі. – *Археологія*, XVIII, 1965, с. 24.
- ²¹ **Инкова, В.** Калояновото погребение. Техничко-лабораторни изследвания. С., 1979., с. 16, 19, 22, 48–50, 61. Тя идентифицира погребения в гроб № 39 като цар Калоян (1197–1207). Откривателят на гроба В. Вълков, съгласно стратиграфията на обекта, отнася изкопаването на гроба след изграждането на северния портик, прибавен към църквата не по-рано от края на XIII и началото на XIV век.

Вълов, В. Новите разкопки на църквата "Св. четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). – Археология, 1974, 2, 48-50. В случая, разминаването в хронологията не е важно, тъй като и двете датировки далеч предхождат тази на одеждата от Станичене.

²² Пак там, с. 22; **Иванов, Д.** Надгробни паметници и погребения. – Червен. Т. 1. С., 1985, с. 233.

²³ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – ИИМВТ, XIII, 1998, 288–290.

²⁴ **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при с. Янтра, с. 147–167. Приложение – В: **И. Бъчваров.** Янтренски некрополи (Два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 151–152.

CONCERNING LOCATION OF EMBROIDERY OF TZAR (KING) IVAN
ALEXANDER'S RICH GARMENT WITH MONOGRAMS, EXCAVATED
AT "ST. NIKOLA" TEMPLE, NEAR THE VILLAGE OF STANICHENE,
AREA OF PIROT

IVAN CHOKOEV

(Summary)

During excavations of the church St. Nikola, near the village of Stanichene, area of Pirot, Serbia (close to the present border with Bulgaria (fig.1–3), gold embroidered fragments of a rich garment with the monogram of the Bulgarian Tzar Ivan Alexander (1331–1371) have been discovered. During medieval times, this area fell within the confines of Bulgaria. According to the researchers of the gold embroidered rich garment, it had belonged initially to Tzar Ivan Alexander, and thereafter it has been transferred most likely to one of the church's donors – Konstantin, a person of high standing in the then social hierarchy. Serbian researchers have no doubt about the fact that the garment had been ordered in Byzantine. However, gold-thread embroidered clothing had been widely spread on the Bulgarian territory during XIV century. On the other hand, from purely technical method-of-embroidery standpoint, there are no reasons for the garment in question not to have been embroidered in Bulgaria, respectively in Tarnovo.

ХУДОЖЕСТВЕНАТА КУЛТУРА НА ЦАРЕВГРАД ТЪРНОВ

МАРИЯ ДОЛМОВА-ЛУКАНОВСКА

Освобождаването от византийско владичество и интензивният духовен живот в Царевград Търнов създали благоприятни условия за развитието на българската художествена култура. За това допринесъл бързият икономически и политически просперитет по времето на първите Асеневци и продължилото териториално разширяване и стабилизиране на страната при цар Иван Асен II (1218–1241). Важно място в културния живот в столичния град заело изобразителното изкуство, чието идеологическо съдържание в епохата на феодализма било подчинено на Евангелията, Стария завет и Апокалипсиса. Наред с църковната, развитие получила още светската – историческа живопис, от която след разрушаването на дворците и големите обществени постройки останали незначителни останки, които макар да не я представят, са доказателство за нейното съществуване (**Обр. 1.1**). Несъмнено, по-голяма роля имала църковната живопис, свързана с възникването и развитието на Търновската живописна школа върху основата на традиционни християнски образи, теми и концепции. Нейната поява става възможна благодарение на значителното художествено наследство, свързано както с изкуството на Първото българско царство, така и с византийското от XI–XII в. Естествен център на тази забележителна художествена школа, просъществувала близо два века, станала българската столица (Божков 1985, 14 и сл.). В нея били съсредоточени най-значителните и интересни архитектурни паметници от XII–XIV в.

Това са стенописите на църквата "Св. Димитър" от 1185 г., на църквата "Св. Четиридесет мъченици" от 1230 г., отделни стенописни и мозаечни фрагменти от трапезишките църкви, църква № 9 на Царевец, повечето от които се отнасят към XIII в.

От всички търновски паметници най-силно пострадали са тези на хълма Царевец. Естествено е те да са били изписани с живопис и мозайки от най-добрите столични художници, поради първостепенното значение на крепостта в социалната топография на Царевград Търнов. В насип от църква № 9 (пред Балдуинова кула) намерените стенописни фрагменти са запазили изображения на човешки лица, в които се забелязва подчертан психологизъм, реализъм и богат колорит, все черти, характерни за паметниците ни от XIII в. (Вълов 1992, 99–102, 190–191; Цончева 1974, 326–328). С известни сведения разполагаме и за

вътрешната украса на патриаршеската църква "Възнесение Господне". При нейното разкриване в 1900 г. от Ж. Сьор, по стените (запазени тогава на значителна височина) се виждали човешки образи, съхранени от кръста надолу (Ангелов 1980, 5, 18, 73, Обр. I, II). Но тъй като разкритото останало незащитено, то бързо се разрушило. Колкото до дворцовата църква "Св. Параскева" знаем, че имала мозаечна украса, заменена впоследствие от стенописна (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 122).

Един от най-важните търновски паметници е църквата "Св. Димитър", стенописите на която бележат началото на Търновската живописна школа. За съжаление от тях не е останало почти нищо, което налага да се доверим на анализа, направен от първите ѝ изследвачи (Миятев 1920, 89; Мавродинов 1946, 81–82; Grabar 1928, 103). В началото на XX в. в олтара все още личали следи от фигурите на църковните отци, както и част от композицията "Евхаристия", като надписите под тях свидетелствали за отдавна установена литургична практика на български език.

Значително повече живописни следи останали в църквите на хълма Трапезица. След приключване на първите разкопки, в 14 от общо 17-те разкрити църкви, имало стенописни останки, някъде повече – другаде по-малко (Димов 1915, 112 и сл.). Голямото земетресение, поразило града през 1913 г., унищожило повечето и днес съдим за тях единствено от направените копия. Понастоящем от стенописите има незначителни следи от сцени, образи и орнаменти. Но към средата на XX в. цели образи все още стояли в два медальона по пиластрите и началото на арките в църква № 8. Останалите не били запазени напълно, тъй като стените на църквите при тяхното разкриване достигали 2 метра височина. Това обяснява защо стенописните образи от втория пояс са без глави или горни части на телата (**Обр. 1.4**). Работени през XII–XIV в., трапезишките стенописи се отличават с общата си декоративна система, характерна за всички паметници на търновската живописна школа.

Най-ниският пояс е фрескова имитация на мраморни цокли – *opus alexandrinum*, от многоцветни кръгове, вписани в квадрати, ромбове с отрязани ъгли, кръгове и ромбове, които се редуват с правоъгълници и т. н. По отношение на композицията в декорацията доминират отделните изолирани човешки фигури, специфична особеност и на каменната пластика от това време (**Обр. 1.2**). В стенописната украса на църквите от Трапезица изненадва големия брой военни светци, като само в църква № 13 те са 14 (Димов 1915, 139 и сл.). Този факт е една от отличителните особености на търновската живопис и пластика, чието обяснение се крие в честите войни и неспокойната политическа обстановка на Балканите през разглеждания период.

Сред най-значимите търновски паметници е църквата "Св. Чети-

ридесет мъченици", построена от Иван Асен II през 1230 г. и посветена на светите войни в чест на голямата победа при Клокотница. Като цяло нейните стенописи са от голямо значение за изучаването на средновековната ни живопис, тъй като се явява най-ранния точно датиран паметник (Мавродинова 1974, 5–44). Но оцелялото от тях през дългите години на турската власт пострадало силно от земетресението. Днес от стенописта в наоса няма почти нищо, а няколко фотоснимки и копия не могат да покажат общата система на украсата.

До 1913 г. на западната стена от наоса е стояла композицията "Успение Богородично", където Христос е представен до главата на Богородица, едно рядко положение във византийското изкуство по това време, но не и за иконографията от XII в. От двете страни на "Успението" се намирали "Сънят на Яков" и "Гостоприемство Авраамово", сюжетите на които са почерпени от Стария завет. В притвора на църквата били запазени още бюстовете на св. Анна, кърмещата малката Богородица и св. Елисавета – малкия Йоан Кръстител. Изображенията на двете кърмилници принадлежали на старата иконоборческа традиция, вече чужди на византийското изкуство, но все още срещащи се в някои източни стенописи и миниатюри.

В нартекса те се допълват с календарни сцени, от които през 1920 г. А. Грабар успял да различи 35 все още запазени изображения, свързани с дните на месеците август и септември (Грабар 1920, 90–110). Известно е, че до 1913 г. са личали и няколко полета от месец май. Въпросните сцени са заети от по-стари византийски менологии, главно от XII в., но тук се явяват за пръв път разработени в стенописен календар, откъдето е и голямото им историко-художествено значение. В стенописите на църквата "Св. Четиридесет мъченици" се усещат най-силно източните сюжетни линии, които лежат в основата на Търновската школа, както и някои нови моменти, появили се за пръв път в църковната ни живопис през XIII в.

Търновската живописна школа е изразявала официалните тенденции в средновековното ни изкуство. Унаследила традициите на ранното българско средновековие и силно византийско влияние, по-късно тя включила елементи от западно-европейското изкуство на XIII–XIV в. Нейните паметници се различават от византийските главно по своите идейно-стилови особености. Образите в тях са по-жизнени и земни, като носят по-сложна индивидуализация и много често ярко портретен характер. Богословската тема има по-малка роля, за сметка на драматичните събития от евангелската история, което се дължи на засиления интерес към личността по това време.

Психологическата насоченост и реалистичният характер на българската църковна живопис от XIII–XIV в. се отразили върху развитието на миниатюрата, която е сред най-значителните пос-

тижения на средновековното изкуство. Разцветът на художествената миниатюра и техника не остава изолирано явление, а представлява част от общия културен подем на страната. Богато илюстрираните книги, евангелия и псалтири, жития и съчинения позволявали потапяне на човек в безмълвно съзерцание, далеч от пищния църковен интериор. Със своите миниатюрни рисунки живописците задълбочено разширявали тълкуванията на евангелските и библейски текстове, на исторически битки и отминали събития. И въпреки масовото унищожаване на материалните и духовни паметници във вековете на турското владичество, времето пощадило и съхранило някои прекрасни образци от тях.

“Манасиевата хроника” в своя Ватикански препис е сред най-ценните средновековни ръкописи, който съдържа два редки текста със светско съдържание, каквито са Летописиста на Константин Манасий и Повествованието за Троянската война (Дуйчев 1963, 5 и сл.). Изработена е през 1345 г. за цар Иван Александър и неговото семейство, което се доказва от техните изображения в илюстрациите, някои подробности в текста и завързания подпис в долния край на лицевата миниатюра. Въпреки че ръкописът съдържа 69 миниатюри със 109 сцени, най-голям интерес представляват царските, които показват владетеля и неговите близки в дни на скръб и лична драма, както и няколко столични пейзажа.

Ватиканската “Манасиева хроника”, със своята изящна калиграфия и красив устав, умело разпределение на всички графични елементи по полето на пергаментовите листи и особено със забележителните композиции, издържани в богата колоритна гама – миниатюри, дело на няколко художника, представлява забележителен книжовен и миниатюристичен паметник (**Обр. 2**).

Другият ценен ръкопис е Лондонското четвроевангелие от 1355–1356 г., което също е принадлежало на Иван Александър. То включва четирите евангелия на Матей, Марко, Лука и Йоан, богато илюстрирани с 353 цветни миниатюри, които следват хронологически текста (Филов 1934, 7 и сл.; Живкова 1980, 45 и сл.). В тях се налага спокойният и уверен почерк на художника, неговият зрял композиционен похват, артистичен колорит и естествена непосредственост, което е причина те да звучат свежо и оптимистично (**Обр. 3**). При това той не се ограничил само с изобразяване на догмата и евангелската история, а се стремил към разкриване на цялата история от земния живот на Христос, което е характерно за иконографията на XIV в. въобще. Използвал е успешно повествователния композиционен похват, при който определящо в композицията става движението.

Фигурите на действащите лица в миниатюрите са дребни и изящни, съдържани откъм жестове и пестеливи на изразни средства. В живописното изграждане на рисунките се забелязва ясно

изразена архитектурност при нанасяне на цветовете, чрез които сюжетната ситуация добива стойността на добре организиран цветово и тонално композиционен ритъм. Боите са полагани направо върху листа без да бъде следвана традиционната византийска техника. Миниатюрите се отличават с чувство за хармония, мярка и равновесие, което художникът демонстрира в сполучливите композиции и пропорции и уметото им разгръщане върху пергаментните листи.

Създаването на един ръкопис е било резултат от съвместните усилия, знания и умения на калиграф и художник. Доброто качеството на използваните листи, мастила и багрила е позволило на тези писани текстове и рисувани украси да се запазят през вековете. Много често при началните и текстови заставки, а също и в заглавните букви е използван плетеничен орнамент, съчетан с тератологични мотиви, упадъка при които настъпва през втората половина на XIV в. Независимо, че повечето ръкописи имали скъпа златарска подвързия, подсилена със скъпоценни камъни и перли, тяхната цена се определяла главно от художествената украса – текст и миниатюри.

Не може да бъде поставена рязка граница между дейността на търновската живописна, миниатюрна и книжовна школи, тъй като общата духовна атмосфера, цели и задачи, които те изпълнявали, допълват и обогатяват непосредствената връзка между тях. Именно тя е довела до понятието "търновска художествена школа", което несъмнено е най-значителното явление в културата на Второто царство. Нейните забележителни писатели и книжовници Теодосий Търновски, Евтимий Търновски, Григорий Цамблак и много други отразяват най-добре художествените търсения и постижения на епохата, а също националното самосъзнание на нашия народ (Велчев, Георгиев, Динеков 1963, 254 и сл.). Възобновяването на търновската патриаршия в 1235 г. и падането на Константинопол са онези мощни фактори, които превърнали българската столица във втори по значение православен център. В градските манастири и тези в околността се превеждали съчинения, създавали се нови, преписвали и илюстрирали книги, обучавали се нови книжовници и живописци, развивала се трескава и оживена книжовна дейност. Ето защо търновската художествена школа може да бъде определена като епоха в културното развитие както на България, така и на цялото славянство, защото нейните представители и последователи продължили дейността и традициите ѝ и в съседните страни след падането на България под турска власт.

Съществен дял в изкуството на столичния Търнов заемала каменната пластика. Тя се развивала главно като декоративно изкуство, свързано тясно с култовата архитектура и продължавайки

заложените в нея принципи. Каменните паметници са изпълнени в техниките барелеф и орелеф, тъй като кръглата скулптура се оказала несъвместима със съдържанието на източното християнство, в което е отъждествявана с езически божества. Ето защо тя не се развивала, за разлика от каменния релеф с религиозен характер (Силяновска-Новикова 1963, 254 и сл.). Друга особеност на каменната пластика през XIII и XIV в. е появата на голям брой стенни и нагръдни иконки и релефи с човешки образи.

Скулптираните паметници от територията на Търнов са малко, което затруднява проследяването на тяхното развитие през този период. Повечето принадлежали на вътрешната украса на многобройните и богато украсени търновски църкви. С голяма историческа стойност се отличава похлупакът на саркофаг от дворцовата църква, върху който в нисък релеф е представена фигурата на погребания, облечен в церемониален владетелски костюм (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 53–54, 123, Обр. 12). В достигалия до нас фрагмент е запазена само долната част от тялото, предадена в $\frac{3}{4}$ ракурс, докато краката са в профил (**Обр. 4.1**). Дължината на дрехата достига до коленете, а краката са обути в ботуши, като върху единия е издялан двуглав орел, какъвто често може да бъде видян по отличителните знаци и облекло на владетелите от страните на византийския културен кръг (Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993, 110–111). Подобен орел е познат от лицевата миниатюра на Лондонското четвроевангелие, където Иван Александър е представен с жена си Теодора-Сара и невръсните им синове Иван Шишман и Иван Асен. И тъй като в средновековните ни паметници не е запазено изображение на друг владетел с подобен символ, тази надгробна пластика се свързва с името на Иван Александър.

Материалът, употребен за направата на похлупака (несъмнено от него била изработена и долната част на саркофага), е сиво-зелен местен пясъчник, широко използван в градското строителство на Търнов през XIII и XIV в. Това идва да покаже, че през 1371 г., когато умира този владетел, възможностите на търновския двор – икономически и политически не позволявали пищно царско погребение и мраморен саркофаг, в каквито са погребвани търновските владетели през XIII в. във Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици".

Развитието на релефната надгробна пластика е ставало под влияние на романското изкуство, в резултат на засилените контакти на България със Западна Европа. Но тя е останала затворена в тесните рамки на официалното столично изкуство, свързано изцяло с царския двор, болярството и висшия клир.

На тази група паметници принадлежи един варовиков кръст със запазено ляво рамо от некропола на патриаршеската църква

(Ангелов 1980, 112–113, Обр. 96). На едната страна е издялан надпис на български език с данни за починалия, от който за съжаление е запазено малко, а на другата – барелефно изображение на “Разпятие”, от което е останало рамото на кръста с прикована ръка и бюстово изображение на ангелче с нимб, разперени криле и драпирани развети дрехи, в по-нисък релеф и под рамото на кръста (**Обр. 4.2**). Този надгробен кръст е от типа латински и се отнася към първата половина на XIII в.

От архитектурния интериор на дворцовата църква е също добре датиран малък мраморен капител от осмостенна колонка (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 58–59, Обр. 12). Върху трите му страни има барелефни изображения на двуглав орел, грифон и две птици с преплетени дълги шии (**Обр. 4.5**). От особен интерес е монограмът на цар Михаил Шишман (1323–1330), издялан на две от страните. Независимо, че поставянето на царски монограм би могло да предаде на птиците и грифона (при орела няма такъв) стойността и значението на хералдични знаци, то в конкретния случай става въпрос за орнамент (Ковачевич 1953, 163; Долмова-Лукановска 2004). Най-вероятно скулптирането на царския монограм върху капителя на тази малка колонка да е свързано със смяната на вътрешната църковна украса от мозаечна със стенописна, което станало при управлението на въпросния владетел. Това обновление на дворцовата църква представлявало важно събитие, което несъмнено е документирано и на други места в храма (по колони, двери, стени), но от него е останал единствено този малък архитектурен детайл. Типът на “фигуралния” капител (с релефни фигури) идва в Царевград Търнов от романското изкуство, подобно много други елементи, от които не са запазени образци.

Върху друг мраморен капител от същата църква има три барелефни изображения на кучешки глави, обърнати на ляво с отворени уста и изправени уши (Георгиева, Николова, Ангелов 1973, 54–55, Обр. 13–14). Синджирът, който ги свързва, позволява композиционното им обединение на капителя, като се съобразява с неговата форма и големина. Тук е мястото да отбележим, че капители с животински изображения са познати още от каменната пластика на Първото царство и тяхната поява в Търнов издава някои общи насоки и единен характер в развитието им.

Особено внимание сред каменните паметници заслужават варовиковите главички на мъж и две жени от търновската Света гора (Николова 1960, 14–18), които единствени се доближават до обемността и триизмерността на античната скулптура. Допускаме, че са принадлежали на обща орелефна композиция – “Разпятие” или “Снемането от кръста”, за което говори печалният израз на лицата и устремените нагоре погледи към действие, развиващо

се високо и в дясно от тях. Те са част от олтарната украса на светогорска църква, която е функционирала през XIV в., а местният камък, от който са изработени, издава търновско ателие.

Неизменна част от каменно-декоративното изкуство на Царевград Търнов са малките каменни иконки от сиво-жълт пясъчник или стеатит в сиво-зелен цвят, намерени в различни градски квартали (Николова 1974, 263 и сл.; Обр. 88–90; Долмова-Лукановска 1992, 657–664). Повечето имат правоъгълна рамка, която в горната част завършва дъговидно с две кръгли колонки. Изпълнени в нисък релеф – допоясно или в цял ръст, еднофигурни или многофигурни, те представят Христос, Богородица, отделни светци и светици, сред които много войни като св. Теодор Тирон, св. Теодор Стратилат, св. Димитър, св. Георги и т. н. (**Обр. 4.3**). По-големите от тях били монтирани по стените на църквите, други поставени в домовете, а по-малките носени на врата, закачени на шнур или верижка и възприемани като веществен израз на чудеса.

Повечето нагръдни иконки са стеатитови, за популярността на които допринасяли качествата на самия камък, лесен за обработка и лек за носене. Много от тях са оцветявани и позлатявани, за да бъдат доближени до някои скъпи иконописни и златарски екземпляри. Стеатитови изделия са познати от всички центрове, които културно или религиозно са имали връзка с Византия. Тяхната мобилност е позволявала пренасянето им в различни краища на Балканския Югоизток. Очевидно са имали голямо значение за хората, които ги купували и носели, защото много от тях след счупване оставали в употреба.

Иконографията е сред най-консервативните елементи на средновековното изкуство. Ето защо сходствата между отделните екземпляри позволява да се предполага еднакъв произход. Не малка част от каменните иконки са работени в столични каменоделски ателиета, а друга е внесена от Византия, което доказват гръцките надписи по тях (Божков 1985, 139).

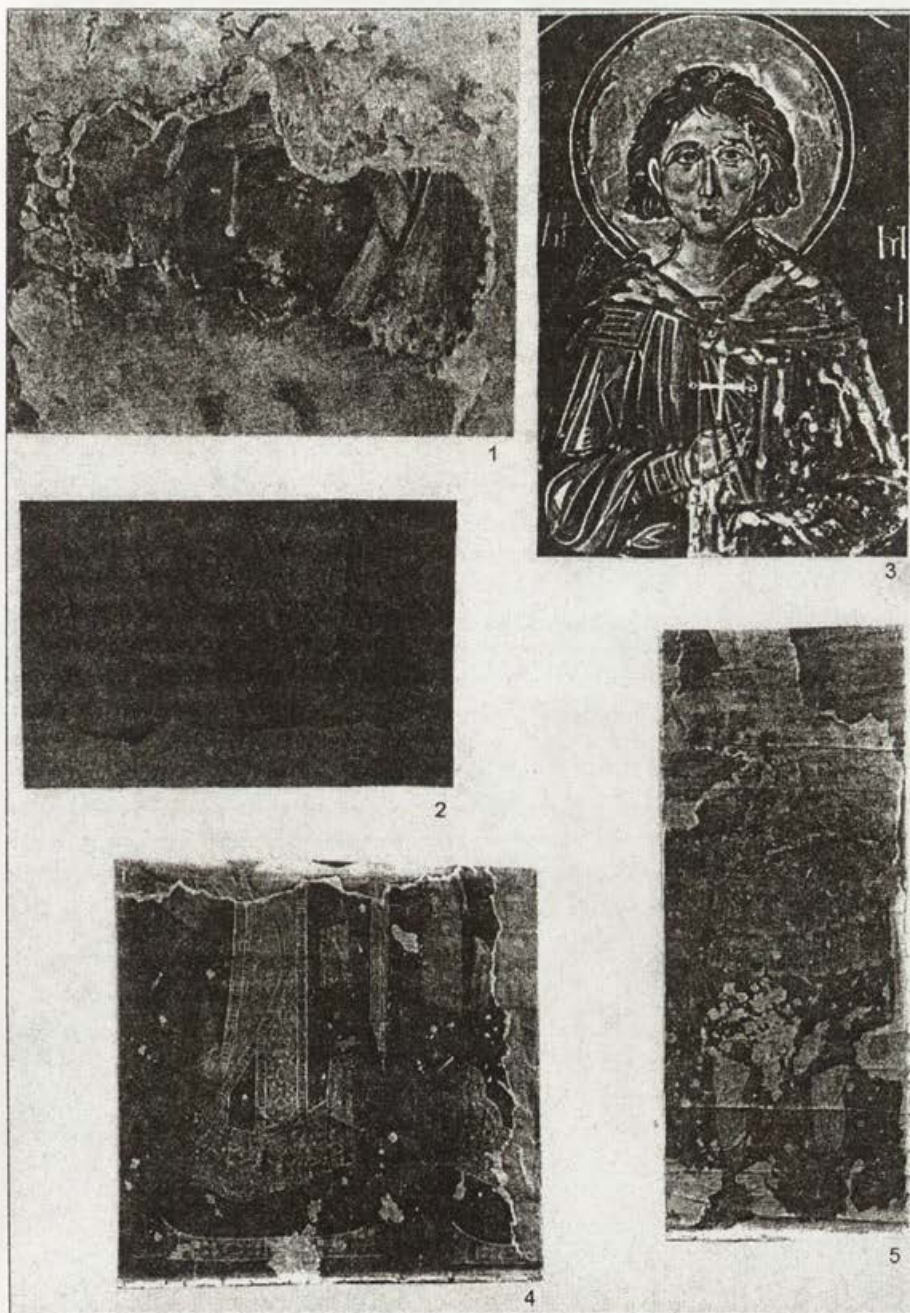
През годините на Второто българско царство в столицата Търново е създадена оригинална и висока за своето време художествена култура, която е оказала голямо влияние върху останалите градски центрове. Въз основа на традициите от Първото царство и на изкуството от времето на византийското владичество, се разгърнало разнообразно творчество, което довело до създаването на книжовна, живописна и архитектурна школи със собствен облик и характеристики, призвани да обслужват увеличените потребности на феодалния елит и неговите стремежи към повече блясък и разкош.

С Търново – този “преславен”, “трети Рим” и “богозакрилян” град, както книжовниците са наричали българската столица – са свързани едни от най-ярките събития от историческото и духов-

но развитие на средновековното българско изкуство. Неговата сила и дълбочина се крие в естествената връзка, която се създава между богатите народностни и демократични традиции, заложили в основата на българската духовност и култура и новите ренесансови тенденции на времето.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ангелов, Генов 1922:** Б. Ангелов, М. Генов. Стара българска литература (IX-XVIII в.). Т. II, С., 1922.
- Ангелов 1980:** Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV век. – Царевград Търнов. Т. 3, С., 1980.
- Божков 1985:** Ат. Божков. Търновската средновековна художествена школа. С., 1985.
- Велчев, Георгиев, Динеков 1963:** В. Велчев, Ем. Георгиев, П. Динеков. История на българската литература. Т. 1. С., 1963.
- Вълов 1992:** В. Вълов. Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966–1969 г. – Царевград Търнов. Т. 5, С., 1992.
- Георгиева, Николова, Ангелов 1973:** С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на Двореца. – Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973.
- Грабар 1920:** А. Грабар. Стенописът в църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. – ГНМ, 2, 1920.
- Димов 1915:** В. Димов. Разкопките на Трапезица в гр. Велико Търново. – ИБАД, 5, 1915.
- Долмова-Лукановска 1992:** М. Долмова-Лукановска. Стеатитова пластика из Търновограде. – Четвърти международен конгрес по славянска археология. Доклади и съобщения. Т. 1. С., 1992.
- Долмова-Лукановска (под печат):** М. Долмова-Лукановска. Символика, хералдика и надписи на средновековните печатни пръстени. – В: Търновска книжовна школа. Т. VIII (Под печат).
- Дуйчев 1944:** Ив. Дуйчев. Стара българска книжнина. Т. II. С., 1944.
- Дуйчев 1963:** Ив. Дуйчев. Летописът на Константин Манаси. С., 1963.
- Дуйчев 1964:** Ив. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1964.
- Живкова 1980:** Л. Живкова. Четвероевангелието на цар Иван Александър. С., 1980.
- Ковачевић 1953:** Ј. Ковачевић. Средновековна ношна балканских словена. Београд, 1953.
- Лазаров, Тютюнджиев, Павлов 1993:** Ив. Лазаров, Ив. Тютюнджиев, Пл. Павлов. Документи за политическата история на средновековна България XII-XIV век. В. Търново, 1993.
- Мавродинова 1974:** Л. Мавродинова. Стенописите на църквата Св. Четиридесет мъченици във Велико Търново. С., 1974.
- Мавродинов 1946:** Н. Мавродинов. Старобългарската живопис. С., 1946.
- Миятев 1920:** Кр. Миятев. Палеографични бележки върху няколко търновски надписа. – ГНМ, 1920.
- Николова 1960:** Я. Николова. Принос към средновековната българска пластика. – Археология, 1960, 4.
- Силяновска-Новикова 1963:** Т. Силяновска-Новикова. Нови данни за развитието на скулптурата през епохата на феодализма (XII-XIV в.). – ИИИИ, VI, 1963.
- Филов 1934:** Б. Филов. Миниатюрите на Лондонското евангелие на цар Иван Александър. С., 1934.
- Цончева 1974:** М. Цончева. За Търновската живописна школа. – В: Търновска книжовна школа. Т. 1, С., 1974.
- Grabar 1928:** A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928

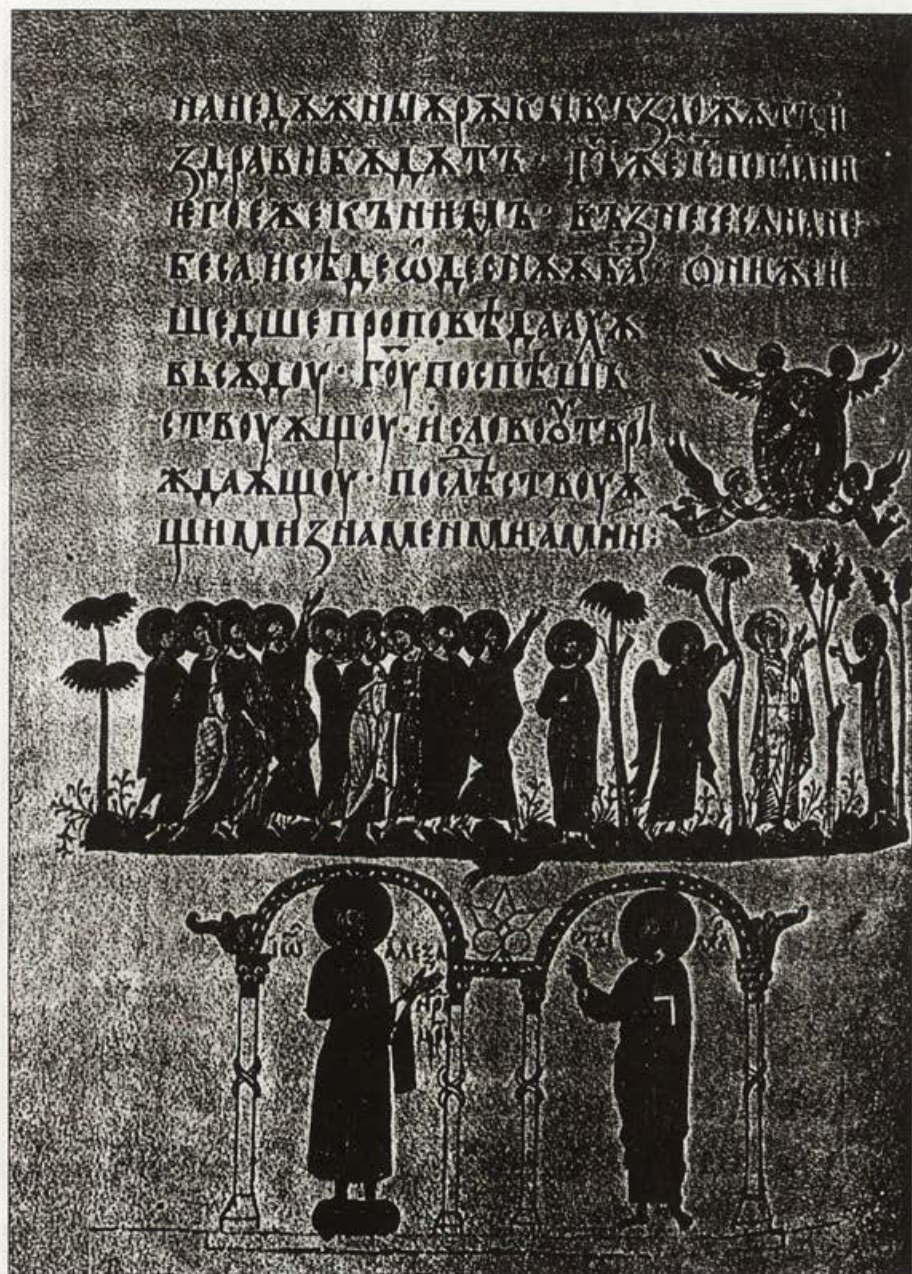

Обр. 1. Стенописи от В. Търново – фрагменти, XIII–XIV в.

1. Стенопис от Двореца. 2. Св. Симон от "Св. св. Петър и Павел". 3. Стенопис от Трапезица. 4. Царски портрет – долната част, Трапезица 5. Неизвестен светец от Трапезица.

Обр. 2. Миниатюра от Манасиевата летопис – 1345 г. Светослав Киевски навлиза в българските земи и Похода към Силистра

Обр. 3. Иван Александър с евангелист Марко. Миниатюра от Лондонското четверо-евангелие, 1356 г.

Обр. 4. Произведения на каменната пластика от XIII–XIV в.

1. Похлупак от саркофаг – фрагмент. 2. Надгробен кръст – рамо. 3. Стеатитова икона със св. Димитър, св. Георги и св. Теодор Стратилат. 4. Кръст. 5. Капител с монограма на цар Михаил Шишман.

ARTISTIC CULTURE OF TSAREVGRAD TURNOV
MARIA DOLMOVA-LUKANOVSKA

(Summary)

During the Second Bulgarian Kingdom in the capital Tsarevgrad Turnov is created original and high for its time, artistic culture, which has strongly influenced over the development of other city centers. According to traditions from the First Kingdom and art from the time of Byzantine domination, various creative works have spread out and led up to development of literary, artistic and architecture school with their own patterns and characteristics, called upon to serve the increased necessities of the feudal elite and their pursuit of more brilliance and luxury.

Tsarevgrad Turnov is connected with one of the most striking and epic events in historical and spiritual development of Mediaeval Bulgarian Art, whose masterpieces are object of the present article.

“НЕКРОПОЛЪТ НА КТИТОРИТЕ” ПРИ ХРАМА “РОЖДЕСТВО ХРИСОВО” В АРБАНАСИ

Хитко Вачев

Един от най-забележителните паметници на църковната архитектура и живопис, създаден в епохата на ранните векове на османското владичество, е храмът “Рождество Христово” в Арбанаси до Търново. Издигнат през втората половина на XVI в., той неколккратно е разширяван. Църквата представлява издължена по оста изток-запад правоъгълна постройка с няколко свързани помежду си помещения: наос, притвор, параклис “Св. Йоан Предтеча” с преддверие, всичките обединени с Г-образна галерия от север и запад. От множеството ктиторски надписи става видно, че зографията му е изпълнявана на етапи. Най-ранните стенописи са завършени през 1597 г.¹, а последните през 1681 г.² В течение на тези девет десетилетия възниква уникален ансамбъл, който няма равен в българските земи по тематична широта и енциклопедичност. По тези причини, в продължение на повече от столетие, приоритет в изследванията на паметника има проблематиката, свързана със стенописната украса.³ В последно време, обаче, се наблюдава повишен интерес от страна на проучвателите към разрешаването и на други въпроси. Те касаят строителната история на храма, мястото му в църковната организация на селището и ролята, която играе то в историята на Търновската митрополия.⁴ Допълнителна светлина върху споменатите проблеми хвърлят резултатите от археологическите разкопки в дворното пространство на храма и в другите арбанашки църкви.⁵ Именно данните от въпросните проучвания в съчетание с някои исторически факти и епиграфски паметници провокираха интереса ни към проблематиката, на която е посветено настоящото изследване. По конкретно става дума за локализиран от нас, неизвестен до сега некропол, за който считаме, че е приютил тленните останки на по-голямата част от ктиторите на храма “Рождество Христово”. Неговата организация и констатирани особености в редица отношения показват различия с тези на гробището, разположено в дворното пространство. Това ни даде основание да го наречем условно “некрополът на ктиторите”. Преди да пристъпим към същността на изложението, ще се спрем на някои от основните характеристики на маркировката в некропола, разположен в дворното пространство на храма “Рождество Христово”. Така по-лесно ще могат да бъдат направени съответните сравнения.

Гробището при църквата “Рождество Христово” заема пространства северно, западно и южно от нея. Някои по-стари автори

в трудовете си, посветени на историята на Арбанаси, дават информация, че в църковния двор е имало "десетки гробове, покрити с грамадни плочи, върху които има тук-там и издигнати кръстове".⁶ До наши дни е достигнала една сравнително добре запазена част от некропола, разположена западно от храма. Преобладаващата маркировка на гробовете е от каменни плочи. По-голямата част от тях са от доломитизиран варовик, имат правилна правоъгълна форма, получена в следствие на обработка. Други плочи са от пясъчник, формата им е неправилна, следи от допълнителна обработка не се констатира. Всички надгробия са ориентирани с дългата си страна в посока запад-изток. Подредени са в редици с ориентация север-юг. Между отделните редове и гробове има тесни пасажии от тънки каменни плочи, чрез които се осигурява достъп до всеки един от тях.

До западната страна на някои надгробни плочи са поставени вертикални надгробия във формата на кръст. Изработени са от сиво-бял варовик. Оформлението им е в зависимост от половата принадлежност на починалия. При женските надгробни паметници кръстовете са със закръглена част на горното вертикално рамо, а при мъжките то е трапецовидно. Хоризонталните рамене са със значително по-малки размери от вертикалните. При част от надгробията липсва каквато и да е украса. В случаите, когато такава е налице, тя е съсредоточена най-вече върху източното лице и челата на хоризонталните рамене. Преобладаващият художествен похват на изпълнение е графичният, сюжетите са изпълнени като графична рисунка с помощта на врязана линия. Най-често срещаният елемент в украсата е кръстът, в различни негови разновидности в съчетание с растителни и геометрични елементи.

Това, което се явява характерна особеност при различните видове надгробия, е отсъствието на надписи, съдържащи името на починалия. Това се констатира за всички надгробни паметници от некропола, маркиращи гробове, които като дата се отнасят в хронологическите граници от края на XVI до средата на XVIII век.

Според досегашните изследвачи, освен разположените в дворното пространство гробове, гробно съоръжение има и във вътрешността на храма "Рождество Христово". В своите съчинения автори като Й. Попгеоргиев⁷, Д. Папазов⁸, Д. Костов⁹ отбелязват, че в непосредствена близост до входната врата се намира надгробната плоча на ктитора Георги с полуизтрит надпис, най-отдолу на който се чете годината 1649. Аргумент в подкрепа на това, че става дума за гроба на дарителя, е съдържанието на един надпис, изписан в основата на укрепителната арка, намираща се южно от входната врата. Той гласи: *"Моление на божия раб хаджи Георги в годината 1649"*. За споменатите проучватели в груповия ктиторски портрет, разположен върху южната стена на галерията,

е представен споменатият дарител хаджи Георги заедно със сина си. В някои по-нови изследвания също се допуска, че това най-вероятно е изображение на този ктитор.¹⁰

Цитираните автори считат, че в храма "Рождество Христово" има още едно изображение на хаджи Георги. Те го идентифицират в ктиторската композиция, изписана в патронната ниша над входния отвор на параклиса "Св. Йоан Предтеча".

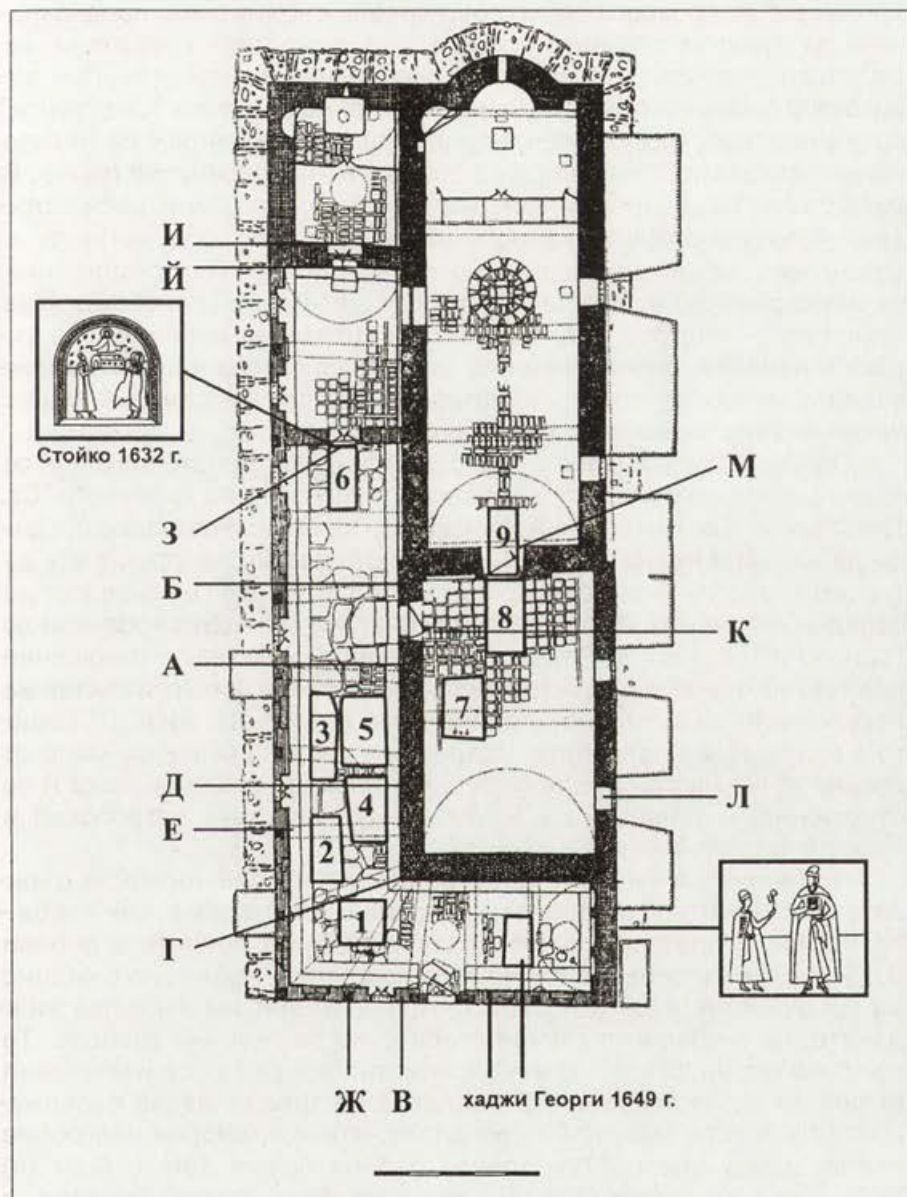
По наше мнение споменатият гроб не е единственият във вътрешността на църквата "Рождество Христово". Естествено, най-категорично това би могло да се установи при едно археологическо проучване, но за съжаление тази възможност е пропусната при извършването на архитектурната консервация на храма. Независимо от това считаме, че има достатъчно други аргументи в полза на предложеното виждане. Тук трябва да отбележим, че при своето архитектурно изследване на черквата, извършено през 50-те години на XX в., Л. Шуркова констатира една особеност в оформлението на подовата настилка на галерията.¹¹ В преобладаващата си част тя е изпълнена от каменни плочи с неправилна форма. Споменатият изследвач отбелязва, без да коментира, факта, че между тях има и такива, които са подобни на надгробните плочи в дворното пространство.

В следващите редове ще се спрем на разположението в интериора на църквата на въпросните плочи, като всяка от тях ще бъде означена с пореден номер (**Обр. 1**). Плочите са от доломитизиран варовик, имат правилна правоъгълна форма, получена вследствие на обработка. Разположените в западната част на галерията са пет на брой, ситуирани пред лицата на изградените по протежение на стените пейки. Размерите им са: **№ 1** – 1,40x1,37 м; **№ 2** – 2,05x0,86 м; **№ 3** – 1,70x0,74 м; **№ 4** – 1,98x1,12 м; **№ 5** – 2,02x1,38 м. В северната част на галерията, западно от входния отвор, водещ към параклиса "Св. Йоан Предтеча", се намира плоча **№ 6** с размери – 1,90 x 0,85 м. Това обаче, не е единственото място във вътрешността на храма, където на подовите са поставени подобни плочи.

Основната част от подовата настилка на притвора е изпълнена от квадратни тухли. Наред с тях, западно от входния отвор, между галерията и притвора, в непосредствена близост до него, на нивото на пода лежи плоча (**№ 7**) която има размери 2,01 x 1,26 м. Друга плоча (**№ 8**) с параметри 2,25 x 1,15 м се намира западно от входа, чрез който притворът и наосът се съобщават. Във входното пространство към наоса и източно от него е ситуирана плоча с размери 2,10 x 1,04 м (**№ 9**).

Общото за разглежданите плочи е, че са от еднотипен материал, нямат надписи и украса, ориентирани са по дългата си страна в посока изток-запад. За тях считаме, че всъщност това

са надгробни паметници, маркиращи гробни съоръжения. Основни аргументи в подкрепа на предложеното виждане са архитектурните особености в решението на вътрешните пространства, разположението на епиграфските паметници в църквата "Рождество Христово" и резултатите от археологическите проучвания на другите храмове в селището.

Обр. 1. Некрополът на ктиторите

Трябва да отбележим, че ситуирането на въпросните плочи е съобразено с вече съществуващи архитектурни дадености. Така например, някои каменни плочи, от които е изпълнена подовата настилка в галерията, са застъпени от изградените покрай стените пейки. Това обаче не се констатира при нито една от тези, за които считаме, че са надгробия. Доказателство, че във вътрешността на храмовете от Арбанаси се оформят гробни съоръжения, предназначени да приютят тленните останки, най-вероятно на дарители, са резултатите от археологическите проучвания в селището. При архитектурно-археологическото изследване на църквата "Св. Георги" е проучен гроб, разположен в прилежащата ѝ галерия.¹² На нивото на настилката той е маркиран с правоъгълна варовикова плоча. В параклиса "Св. Георги" и галерия на храма "Св. Димитър" са открити и проучени една зидана гробница и шест гроба, за които е установено, че са използвани многократно.¹³ Гробните съоръжения са маркирани по идентичен начин с тези от църквата "Рождество Христово" – надгробни плочи от доломитизиран варовик, без украса и надписи, ориентирани по дългата си страна в посока изток-запад. Съдейки по откритите материали, в тях са погребани лица с висок имуществен и вероятно обществен статус.

Особено точен аналог в подкрепа на предложеното виждане се явява регистрираната ситуация във вътрешността на храмовете "Св. Димитър" и "Св. Никола" в Арбанаси (с. Пороище, Разградско). Преди да изложим нейните особености ще отбележим, че причините да търсим аналогии именно в църквите от това селище се основават на солидни аргументи. Изследванията сочат, че селищата Арбанаси до Търново и Арбанаси до Разград имат редица сходства по отношение времето на основаване, историческо развитие, етнически състав на населението, обществено-икономически и културен живот.¹⁴ Същото е в сила и за църковните постройките в двете поселения, както от гледна точка на строителна история и планово решение, така и по отношение на ролята им в живота на Търновската митрополия и Червенската епископия.¹⁵

При археологическите проучвания във вътрешността на църквата "Св. Димитър" в Арбанаси (Пороище) са открити осем гроба – по четири в притвора и наоса.¹⁶ Всички те са покрити с дебели 0,15–0,27 м варовикови плочи, а една от тях е мраморна с надпис на гръцки език и дата – 1738 г. Проучвателят им застъпва виждането, че в повечето случаи става дума за семейни гробове. То се основава на факта, че в по-голямата част от тях са извършени от две до пет погребения. В подкрепа на това се явява съдържанието на текста, изсечен върху споменатата мраморна надгробна плоча, който гласи: *"Тук почива рабиня божия Хриса, брат (й) Тето, (син) на хаджи Георги и жена му Руса, Хриса, Архонди, в тяхна памет. 1738."*

В църквата "Св. Никола" са открити тринадесет гроба – шест в наоса и седем в притвора. Покрити са с варовикови плочи без надписи. В западния край на три от гробовете са поставени надгробни кръстове.¹⁷

Откритите в гробовете от двете църкви материали показват, че погребаните в тях са имали висок имуществен и социален статус – сребърни и позлатени пръстени, част от които пръстени-печати, луксозни обеци, копчета, златосърмен текстил. Наличието на гробове във вътрешността на църквите от Пороище се свързва с обстоятелството, че в тях са погребани хора, извършили дарителски актове към църквата.

Приведените доказателства и аналогии показват, че са налице сериозни основания въпросните плочи да бъдат разглеждани като надгробия, маркиращи гробни съоръжения във вътрешността на храма "Рождество Христово". В подкрепа на това виждане се явява информацията, която носят епиграфските паметници и ктиторските портрети в църквата.

Цялата вътрешност на храма е покрита със стенописи и съпътстващи ги надписи. Те се подразделят на три основни групи: надписи, съпровождащи и обясняващи зографията, евангелски и библейски текстове или молитви, ктиторски надписи. Особен интерес за нас представляват надписите от третата група. Те са седемнадесет на брой и според изследванията започват по два стериотипни начина.¹⁸ Общото между тях е, че задължително съдържат името на ктитора, а в редица случаи и годината. Най-голям интерес от гледна точка на виждането ни представлява съотнасянето между местоположението на коментираните плочи и дарителските надписи (с оглед на заложената цел в изследването и за по-голяма прегледност, въпросните надписи са сигнирани с букви от българската азбука) (**Обр. 1**).

В централната и западната част на галерията, в основата на укрепителните арки, върху специални бели полета с черни букви са изписани осем ктиторски надписа. Всички те са с дата – два от 1643 г., останалите от 1649 г. В текста са упоменати и имената на дарителите, а означените дати фиксират времето на завършване на стенописната украса. В надписите от 1643 г. е указано и коя точно част от пространството е изписана със средствата на дарителя. Надпис **А** е разположен западно от входния отвор, между галерията и притвора на храма. Той има следното съдържание: *"Изписа се преддверието на господния и спасителен храм на Исус Христос в годината от неговото въплащение 1643 със съдействието, труда и иждивението на най-почитания и най-благороден първенец Зото."*¹⁹ Надпис **Б** се намира източно от същия вход и гласи: *"Изписа се преддверието на храма на светия и славен пророк Предтеча и кръстител Йоан в годината от въплащението 1643*

със съдействието, труда и иждивението на най-благородния първенец Димитър и майка му".²⁰

В надписите от 1649 г. се констатира друга особеност – те съдържат само името на дарителя. Интересното при тях е, че в три случая дарителите са починали преди да бъде завършено изписването, и това е отразено в текста – "Помени господи рабиня божия Стойно покойница" (В); "Моление на роба божи Стамо покойник" (Г); "Моление на раба божи Георги покойник" (Д).²¹ В такъв случай за упоменатите в останалите надписи лица, извършили дарителски актове, можем да считаме, че са доживели времето на завършване на стенописната украса – "Моление на раба божи Нико син на Тане със съпругата и децата си" (Е); "Моление на рабиня божия Кераца" (Ж).²²

В параклиса "Св. Йоан Предтеча" има три ктиторски надписа. Единият е върху дървената арка на входа и гласи: "Изписа се храм на светия и преславен пророк Предтеча и кръстител Йоан в годината от въплащението и появяването 7140 – (1632 г. от н.е.) със спомоществуването, труда и иждивенията на най-почитания първенец Стойко" (З).²³ Името на същия дарител е отбелязано в друг надпис, намиращ се на западната стена на наоса на "Св. Йоан Предтеча": "...на светия славен пророк, предтеча и кръстителя Йоан със спомоществуването, труда и иждивението на най-почитания и най-благороден господин Стойко" (И).²⁴ Причините за двукратното изписване името на един и същ дарител са породени от обстоятелствата, свързани с етапите на архитектурно оформление на параклиса и стенописването на отделните му части.²⁵ Ктитори на зографията в преддверието му са две лица, за което съдим от съдържанието на надписа, разположен на източната му стена: "Изписа настоящият синаксарион в храма на светия славен пророк и кръстител Йоан със спомоществуването, труда и иждивението на най-почитания и най-благороден първенец господин Стоян и неговата най-благородна майка" (Й).²⁶

Дарителските надписи в притвора указват, че средствата за изпълнението на стенописната му украса са предоставени от две семейни двойки. Единият надпис е изписан на северната стена, непосредствено над входния отвор и има следното съдържание: "Изписа се този храм Рождество Христово на Господа Бога и Спасителя наш Исус Христос в годината от неговото въплащение 1638 чрез спомоществуването, труда и иждивението на всепочитания и преблагороден първенец Стати и съпругата му Теодора"²⁷ (К). Другият епиграфски паметник се намира на южната стена на притвора и гласи: "Изписа се храмът Рождество Христово на Господа и Бога и Спасителя наш Исус Христос в годината от въплащението му в 1638 със спомоществуването, труда и иждивението на първенеца кир Стамати и съпругата му Киро"²⁸ (Л).

Надпис над входната врата, върху западната стена на наоса съобщава кога е извършено презографисването на тази част от храма. Той има следното съдържание: *"Изписа се пресветия и пречист храм Рождество Христово на Господа Бога Спасител наш Исус Христос със спомоществуването и иждивението на благородния и пречестен нов ктитор първенеца и клирика на светия манастир....господин....когато беше патриарх пресветия вселенски константинополски Партений и (беше) проедър на светата търновска митрополия в годината 1681."*²⁹ (**М**).

В наоса на църквата има още два надписа. Според проувателите им те отразяват ктиторски актове, свързани с извършването на ремонтни дейности и вмешателства след генералното обновление на живописната украса през 1681 г.³⁰

С оглед целта на изследването ни, в следващите редове ще се спрем на въпроса: има ли връзка между ктиторските надписи и плочите, маркиращи гробовете в църквата? Съпоставяйки броя на едните и другите установяваме, че между тях има пълно съответствие. Това може да бъде разглеждано и като случайно съвпадение, ако не бъдат направени някои важни уточнения. Лицата, упоменати в надписи **В**, **Г** и **Д**, както вече отбелязахме по-горе, не са доживели времето на завършване на зографията, а са оставили средствата за това приживе. В такъв случай при кончината им, те най-вероятно са погребани извън незавършения все още храм. В два от надписите в параклиса (**З**, **И**) става дума за ктиторски акт, извършен от едно и също лице – арбанашкия първенец Стойко. В такъв случай броят на надписите, регистриращи дарителските актове на лицата, за които считаме, че са доживели времето на завършване на зографията, е девет (тук не включваме надписа и надгробната плоча на хаджи Георги, които категорично са свързани). Такъв е броят и на плочите, маркиращи гробовете в храма. Нещо повече – в редица случаи плочата е в непосредствена близост с изписания върху най-близката стена ктиторски надпис. Това особено отчетливо се вижда при следните надписи и плочи: **Ж** – № 1; **Е** – № 2; **З** – № 6; **К** – № 8; **М** – № 9. Илюстрация на стремежа за спазване на въпросния принцип е ситуацията с гроба на ктитора хаджи Георги и местоположението на дарителския му надпис. За да са в максимална близост, надписът е изписан в изтритата част от текста на друг, по-ранен надпис.³¹ При останалите случаи се констатира следната закономерност – надгробната плоча и надписът са в тази част на храма, за която ктиторът е дарил средствата. Единствено изключение в това отношение е надпис **Й**, изписан върху източната стена на притвора на параклиса. В помещението не е установено наличието на надгробие. Обяснението на въпросната ситуация трябва да се търси във функциите, които изпълнява въпросната част от храма "Рождество Христово", когато той е мит-

рополитска катедра. При изследванията е установено, че по това време притворът на параклиса приоритетно се използва от монасите в митрополитския комплекс.³² Вероятно по тези причини гробът на светското лице, извършило дарителския акт за изпълнение на зографията, не е ситуиран във въпросното помещение. Възможно е гробното съоръжение, приютило тленните останки на ктиторите, упоменати в надпис **Й**, да се намира под една от надгробните плочи с номера 3, 4 или 5, намиращи се в галерията. Оставащите две от изброените надгробия и прилежащите им гробове могат да бъдат свързани с лицата, упоменати в надписи **А** и **Б**.

От предложените дотук аргументи струва ни се е видно, че са налице сериозни основания в подкрепа на тезата ни за връзка между ктиторските надписи и гробните съоръжения, маркирани с хоризонтално поставени надгробия. Допускаме, че във въпросните гробове са погребани ктиторите, упоменати в надписите, а може би и анонимни за нас членове на семействата им. Това съждение се основава на факта, че много често във въпросните надписи, наред с името на дарителя, е изписано *"... и неговата най-благородна майка", "... със съпругата и децата си"*.

Последният въпрос, на който ще спрем нашето внимание, е този за принципите, на базата на които е оформен т. нар. "некропол на ктиторите". С оглед изясняването му първоначално ще маркираме основните черти, с които се характеризира ктиторската дейност в епохата на ранните векове на османското владичество.

В едно свое изследване О. Тодорова³³ много точно отбелязва, че връзките между църковните институции и паството през разглеждания период почиват върху началата на взаимна необходимост. По това време църквата е единственият общественорелигиозен терен, върху който християнската рая може да реализира градивната си социална енергия. Социалният престиж не се определя само от натрупаното лично богатство, но и от степента на причастност на отделната личност към църковните дела. Едно от най-важните средства за трупане на обществен престиж е именно ктиторската дейност. От друга страна църковните средища, чрез добре изпитана система от средства, стимулират и насърчават религиозната благотворителност. На християните, които предприемат дарителски актове, Църквата дава титлата "нови" или "втори" ктитори и произтичащите от нея права: ктиторски надпис, ктиторски портрет, ктиторски гроб, честване на ктиторска памет и др.³⁴ Именно въпросната скала от права е водещият принцип, на базата на който е формиран "некрополът на ктиторите" от църквата "Рождество Христово". Всички дарители, предоставили средства за зографисването на храма, са удостоени с право на ктиторски надпис. Двама от тях, вероятно най-щедрите – арбанашкият първенец Стойко, дарил средствата за зог-

рафисването на параклиса "Св. Йоан Продром" и хаджи Георги, се сдобиват с правото на ктиторски портрети, разположени в непосредствена близост с дарителските им надписи. Впоследствие, след кончината си, всички дарители са погребани в гробни съоръжения, ситуирането на които е съобразено с изписаните в специални полета ктиторски надписи.

В заключение ще отбележим един интересен факт, който вероятно също има отношение към "некропола на ктиторите". Според изследванията тематичният подбор на стенописната украса в параклиса "Св. Йоан Предтеча" навежда на мисълта, че помещението е имало фунерарно-коеморативно предназначение.³⁵ В него са извършвани опела и възпоменателни служби. Както вече отбелязахме, едно от правата, с които Църквата удостоява дарителите, е честването на ктиторска памет. Свързвайки тези факти, можем да допуснем, че именно в параклиса "Св. Йоан Продром" са извършвани службите в памет на тези, които са погребани в "некропола на ктиторите".

БЕЛЕЖКИ:

¹ Kyriakoudis, E. H. The Original Foudler s Inscription and Frescoes in the Nativity at Arbanasi in Bulgaria. – Cyrillomethodianum, VIII–IX (1984–1985), 319–331.

² Прашков, Л. Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979, с. 62.

³ Геров, Г. "Време" и "история" в стенописите от галерията на арбанашката църква "Рождество Христово". – Проблеми на изкуството, 4, 1996, 3–13 и посочените там изследвания в бел. № 5.

⁴ Вачев, Х. Арбанашкият църковен ансамбъл. Монографично изследване (под печат).

⁵ Проучванията в дворното пространство на църквата "Рождество Христово" са извършени през 1994 г. от автора на настоящата статия. Резултатите от тях ще бъдат публикувани в подготвяното монографично издание – Вачев, Х. Некрополите при църквите "Рождество Христово" и "Св. архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси (под печат).

⁶ Попгеоргиев, Й. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – ПСп на БКД, XV, 1904, кн. 64, с. 106.

⁷ Пак там, с. 103.

⁸ Папазов, Д. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – Сб. на БАН, клон ИФ и ФО, 17 (XXXI), 1937, с. 38.

⁹ Костов, Д. Арбанаси. С., 1959, 83–84.

¹⁰ Прашков, Л. Цит. съч., с. 127.

¹¹ Шуркова, Л. Христовата църква в Арбанаси. – ИИГА, 13, 1959, с. 332.

¹² Теофилов, Т. Архитектурно изследване на черквата "Св. Георги" в с. Арбанаси. – МПК, 3, 1977, 18–27, бел. № 3.

¹³ Вачев, Х. Археологически проучвания в с. Арбанаси: Църква "Св. Димитър" и некропол. – АОР през 2002 г., С., 2003, с. 114; Вачев, Х., М. Станчева. Археологически проучвания на некропола при църквата "Св. Димитър" с. Арбанаси, Великотърновско. – АОР през 2003, С., 2004, 203–204.

¹⁴ Маргос, А. Село Пороище, Разградско – село Арбанаси, Търновско (исторически паралели) – Музейно дело, бр. 3, 1970, 2–3.

- ¹⁵ **Вачев, Х.** Църквите в Арбанаси до Търново и Арбанаси до Разград – историко-археологически паралели. – Акти на Национална конференция "Храмова архитектура и изкуство на религиозните общности в Североизточна България. Разград, 2004, 29–30 април (под печат).
- ¹⁶ **Маргос, А.** Късносредновековните църкви "Св. Димитър" и "Св. Никола" в село Пороище, Разградско. – ИМБВ, 1986, 22 (37), 110–112.
- ¹⁷ **Пак там**, 117–119.
- ¹⁸ **Герасимова-Томова, В.** Надписите към стенописите в църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – В: **Прашков, Л.** Църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. С., 1979, 201–215.
- ¹⁹ **Пак там**, с. 206, № 4.
- ²⁰ **Пак там**, с. 206, № 5.
- ²¹ **Пак там**, 208–209, № 7, 8; с. 211, № 17.
- ²² **Пак там**, с. 209, № 8, 9.
- ²³ **Пак там**, с. 205, № 1.
- ²⁴ **Пак там**, с. 211, № 16.
- ²⁵ **Вачев, Х.** Арбанашкият църковен...
- ²⁶ **Герасимова-Томова, В.** Цит. съч., с. 211, № 15.
- ²⁷ **Пак там**, с. 205, № 2.
- ²⁸ **Пак там**, с. 206, № 3.
- ²⁹ **Пак там**, 209–210, № 11.
- ³⁰ **Прашков, Л.** Цит. съч., 68–69.
- ³¹ **Герасимова-Томова, В.** Цит. съч., с. 207, № 6.
- ³² **Вачев, Х.** Арбанашкият църковен...
- ³³ **Тодорова, О.** Православната църква и българите XV–XVIII век. С., 1997, 192–194.
- ³⁴ **Пак там**, с. 193.
- ³⁵ **Геров, Г.** Цит. съч., с. 9.

"LA NÉCROPOLE DES DONATEURS" PRÈS DE L'ÉGLISE DE LA NATIVITÉ À ARBANASSI

CHITKO VACHEV

(Résumé)

Pendant la deuxième moitié du XVI s. à Arbanassi est construite l'église de la Nativité. Avec le temps le temple a été à quelques reprises élargi. La raison principale en est le fait qu'il devient, dès les années 20 du XVII s. un centre d'évêques. Les fresques sont faites elles aussi à quelques étapes - en 1597, 1632, 1638, 1643, 1649, 1681. Ce fait est témoigné par 17 inscriptions de donateurs. Au pied des inscriptions se trouvent des stelles bien modelées. Il est approuvé qu'elles marquent des tombeaux avec les reliques des personnes dont les noms sont mentionnés dans les inscriptions de donateurs.

КОЙ Е ПОГРЕБАН В ГРОБ № 16 ОТ НЕКРОПОЛА НА ЦЪРКВАТА "СВ. АРХАНГЕЛИ МИХАИЛ И ГАВРАИЛ" В АРБАНАСИ?

Хитко Вачев, Милена Станчева

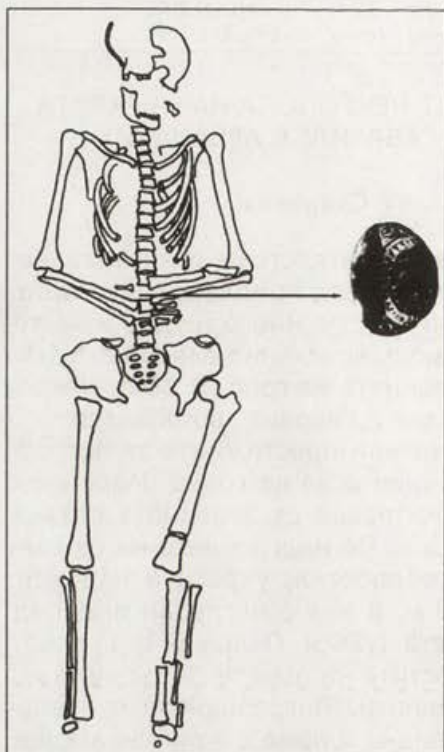
Едно от археологическите предизвикателства е разпознаването на конкретната историческа личност зад комплексите от артефакти. Подобно извеждане от анонимност е много трудно и често условно. Понякога обаче този рядък шанс все пак е налице. Такава възможност предоставят проучванията на гроб № 16 от некропола на храма "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси.¹

Гробът е разположен на едно от най-престижните за погребване места – в близост до югоизточния ъгъл на храма. Маркиран е на повърхността с вертикално изправен от западната страна камък с размери 0,55 x 0,30 x 0,25 м. По надгробieto не се констатира след от допълнителна обработка, украса и надписи. Гробната яма има дълбочина 1,20 м. В нея е погребан индивид от женски пол с дължина на скелета 1,56 м. Положен е по гръб; черепът е поставен върху тила; костите на ръцете са върху таза; тези на долните крайници – изпънати. Погребването е извършено в дървен ковчег с трапецовидна форма с приблизителни размери: дължина 1,95 м; западна страница – 0,67 м; източна страница – 0,41 м. Параметрите на гробното съоръжение се установяват въз основа разположението на откритите ковани железни гвоздеи, използвани при сглобяването му.

Върху черепа са установени останки от златовезан текстил с кръстообразна форма, апликиран към малка шапка от червена кожа.² От двете ѝ страни се спускат сплитки от сърма, завършващи с бисери. Части от златовезан текстил са установени и в горната част на гръдния кош.

Върху лявата ръка на погребаната се откри сребърен пръстен (**Обр. 1**). Той представлява постепенно разширяваща се халка с полукръгло сечение, която преминава в елипсовидна плочка. Външният диаметър на халката е 21,5 мм, а вътрешният – 17,5 мм. Плочката е с дължина 16 мм, ширина 12 мм и височина 2,5 мм. Теглото на пръстена е 7,17 г. Периферията на плочката представлява бордюру от насечки. По лицевата част на халката релефно е представена украса от начупени линии и волути. Върху щита на плочката, също релефно, е оформено стилизирано изображение на двуглав орел. Фонът около него и вдълбаванията по халката са запълнени с тъмносин емайл (**Обр. 2**).

Влагането на непрозрачен емайл (светлосин и тъмносин) е характерно за произведенията на златарските ателиета в Чипровци

Обр. 1.

Обр. 2.

от XVI–XVII в.³ За редица накити, открити при археологическите проучвания на некрополите към църквите "Рождество Христово" и "Св. Архангели Михаил и Гавраил" е установено, че са продукт на чипровските златари.⁴ Това дава основание да предполагаме, че и въпросният пръстен може да е тяхно произведение. Възможно е обаче да е работен и в някой от другите художествени центрове на Балканите, запазили и развили през XV–XVII в. великолепно-

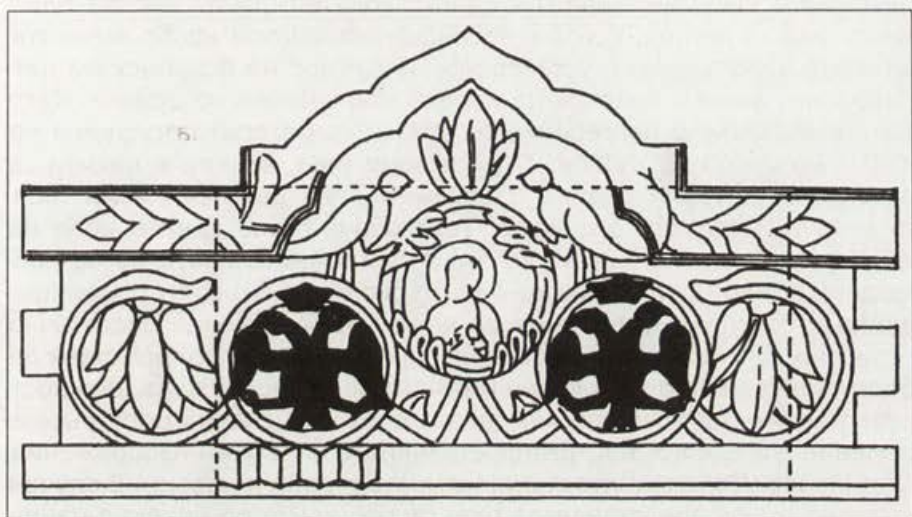
те традиции на византийското приложно изкуство в изработката на емайлови произведения – Солун, Цариград, Дубровник.

В случая вниманието ни е привлечено от изображението на двуглавия орел върху пръстена. Темата за появата и семантиката му е широко дискутирана и разработвана в научноизследователската литература и за това не считаме, че тук трябва да преповтаряме известни неща. Въпросът, който ни занимава е друг и той касае причините, поради които въпросното изображение се появява върху личния накит на жителка на Арбанаси.

Известно е, че двуглавият орел се счита за емблема на Атон⁵, но тя едва ли е независима от герба на Вселенската цариградска патриаршия, наследила герба на византийските императори. В герба на Патриаршията двете глави на птицата – едната, гледаща на Изток, другата на Запад, вече не символизират световната империя, а културните и религиозни идеи на ортодоксалната общност.⁶ Тези идеи, символизиращи общността в яденето на хляба и молитвите, са оповестени от апостолите (Актове на апостолите 2 : 42).

Изображения на въпросния герб се срещат на различни места в арбанашките църкви "Рождество Христово", "Св. Атанасий", "Св. Никола", "Св. Георги". Той е резбован върху планшетите на един хорос

от 1649/1650 г., принадлежал на митрополитския храм "Рождество Христово" (Обр. 3). В олтаря на същата църква до 30-те години на XX в. се е съхранявал "един владишки стол, много красиво обшит със здрава кожа, на която е изобразен с дерматопластика двуглав орел, църковен герб на фанариотите"⁸. В ниша, разположена на северната стена на олтаря в църквата "Св. Атанасий", през 1667 г. е изписан двуглав орел⁹ (Обр. 4). По това време търновският първосвещенически престол се заема от митрополита Герасим II Какавелас, който по-късно става и цариградски патриарх.¹⁰ Отбелязваме този факт, защото за зографията в храма е изказано мнение, че е дело на атонски майстори, лично поканени от споменатия търновски архиерей.¹¹ С двуглави орли на върха завършват и бронзовите полилеи от храмове "Св. Георги" и "Св. Никола".¹²

Обр. 3.

Обр. 4.

Споменатите дотук изображения, независимо от различията по отношение на материала, от който са изпълнени, имат идентична иконографска характеристика. Насочените встрани глави са със затворени клюнове. Крилата са отделени от тялото, но със своята най-разгъната част са отправени надолу, краката са почти хоризонтално разтворени. В оста между главите е оформена трапецовидна корона със зъбчат тривърх силует. Иконографската характеристика на споменатите изображения,

отсъствието на регалии, които орелът държи с краката си недвусмислено показват, че в случая става дума за герба на Вселенската патриаршията. Значителният им брой е съвсем закономерно явление предвид факта, че арбанашкият църковен ансамбъл е пряко свързан с управителното тяло на Търновската митрополия.¹³ Поставянето на герба на различни места е знак за принадлежност и подчинение на Търновската епархия към Вселенската цариградска патриаршия.

Естественият въпрос, който възниква е: може ли изображениято върху пръстена да бъде разглеждано като герб на Църквата? Наличните факти не са в подкрепа на едно такова тълкувание. На първо място отбелязваме, че погребеният индивид е от женски пол, а това като че ли изключва възможността върху личния му накит да стои църковен герб. Иконографската характеристика на изображението също не подкрепя едно такова виждане. Липсва един много важен детайл, който е засвидетелстван при изображенията, за които категорично е установено, че са герб на Вселенската патриаршия – няма я тривърхата корона над главите на орлите. Като дата извършеното погребение се отнася към втората половина на XVII – началото на XVIII в. Отбелязваме това, защото в накити са засвидетелствувани редица изображения на двуглави орли, които имат декоративен характер. Това обаче става едва в края на XVIII – началото на XIX в., когато в приложните изкуства се наблюдава т. нар. фолклоризация на църковните символи.¹⁴ Обобщавайки гореизложеното можем да кажем, че са налице достатъчно сериозни аргументи против това, изображението върху пръстена да бъде тълкувано като църковен герб. Игнорирайки тази възможност, отбелязваме, че през разглежданата епоха двуглавия орел същевременно е и едно от най-разпространените символни изображения, формирало хералдичните знаци на много страни и народи. В случая интерес за нас представляват тези от тях, които по някакъв начин са свързани с живота в Арбанаси.

Двуглавият орел участва както в емблемите на румънските княжества, така и в тези на отделни владетелски фамилии на Кантакузините.¹⁵ В Арбанаси през XVII в. до последната трета на XVIII в. живеят представители на въпросната фамилия.¹⁶ Недостигналото до наши дни тяхно жилище е било разположено в близост до храма "Св. Архангели Михаил и Гавраил".¹⁷ Според изследванията иконостасите в църквите "Рождество Христово" и "Св. Никола" са изработени от влашки майстори, като дарение от фамилията. За това се съди по резбования двуглав орел в центъра на орнаменталните им фризове, който се тълкува като герб на фамилията на Кантакузините¹⁸ (**Обр. 5**). Обичаят да се поставя герба на дарителя в центъра на орнаменталните иконостасни фризове съществува на о. Крит още през XV в., а впоследствие е възприет във Влашко и Молдова.¹⁹

Обр. 5.

Всичко това ни дава основание да предполагаме, че изображението върху пръстена може да бъде тълкувано като герб на Кантакузините. В такъв случай може да допуснем, че погребаната в гроб № 16 от некропола при църквата "Св. Архангели Михаил и Гавраил" е представител на въпросната фамилия или е свързана с нея. В подкрепа на това виждане се явява и фактът, че върху капака на саркофага на принцеса от рода на Кантакузините, починала през 1711 г., е скулптиран двуглав орел.²⁰

Предложеното от нас виждане не изключва възможността погребаният индивид в гроб № 16 от некропола при храма "Св. Архангели Михаил и Гавраил" да е свързан с някоя друга фамилия, живееща в Арбанаси. Отбелязваме това не защото искаме да се застраховаме, а защото археологическите проучвания в Арбанаси не са завършени. Надяваме се, че данните от предстоящите комплексни изследвания ще внесат по-голяма яснота по коментирания въпрос.

БЕЛЕЖКИ:

¹ В периода 1993–1995, 2000 г. проучванията на некропола са ръководени от н. с. д-р Хитко Вачев (РИМ–В. Търново). Отчетите на разкопките са публикувани в АОР от 1994–1996, 2001 г. Под печат е монографичното издание на тези проучвания.

² Консервацията на текстилните материали и наблюденията върху тях са дело на Юлия Генчева, реставратор в ЛКР при ИМ–В. Търново.

³ **Сотиров, Ив.** Чипровската златарска школа. С., 1984, с. 22.

⁴ **Вачев, Х.** Некрополите при църквите "Рождество Христово" и "Св. Архангели Михаил и Гавраил" в Арбанаси. Монографично издание (под печат).

⁵ **Тодоровић, Д.** Налази из старе солунске ливнице, Хиландарски сборник, Београд, 1991, 8, с. 106, 107.

⁶ **Вачев, Х.** Изображения на двуглав орел върху паметници от късносредновековната епоха. – В: Сборник на съюза на учените в България. Великотърновски клон. В. Търново, 1997, 102–109.

⁷ **Гергова, Ив.** Хоросът в църквата "Рождество Христово" в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, 4, 1996, 14–20.

⁸ **Папазов, Д.** Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – Сб. на БАН, клон ИФ и ФО, 17 (XXXI), 1937, с. 42.

⁹ **Снегаров, Ив.** Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ, Богословски факултет, 1942–1943, XX, кн. 5, с. 112.

- ¹⁰ **Стефанов, П.** Герасим II Какавелас – търновски митрополит и цариградски патриарх. – В: 300 години Чипровско въстание. С., 1988, 152–160.
- ¹¹ **Герев, Г.** Връзки на атонското изкуство с българската монументална живопис от XVI–XVII век. (Автореферат на дисертация). С., 1987.
- ¹² **Костов, Д.** Арбанаси. С., 1959, с. 92, 98.
- ¹³ **Вачев, Х.** Арбанашкият църковен ансамбъл. Монографично издание (под печат).
- ¹⁴ **Ангелов, В.** Семантичните метаморфози на двуглавия орел (От царска инсигния към фолклорен символ). – БФ, 4, 1991, 23–36.
- ¹⁵ **Gernovodeano, D.** Stinta si Arta heraldika in Romania. B., 1977, табл. XXII, обр. 3.
- ¹⁶ **Костов, Д.** Цит. съч., с. 25.
- ¹⁷ **Протич, А.** Арбанашката къща. – ГНМ, 1921, с. 32.
- ¹⁸ **Бабикова-Марди, В.** Арбанашките църкви. С., 1978, с. 13; **Гергова, Ив.** Ранният български иконостас XVI–XVIII век. С., 1993, с. 24.
- ¹⁹ **Гергова, Ив.** Пак там, с. 24.
- ²⁰ **Ангелов, В.** Цит. съч., с. 29.

WHO WAS BURIED IN GRAVE N 16 FROM THE CEMETERY OF THE CHURCH OF STS. ARCHANGELS MICHAEL AND GABRIEL IN ARBANASSI?

HITKO VACHEV, MILENA STANCHEVA

(Summary)

The investigations of grave N 16 from the cemetery of the church of "Sts. Archangels Michael and Gabriel" in Arbanassi provided the rare opportunity to find the historical personage behind the complex of artifacts. Remnants of cross-shaped textile with golden threads were found on the scull of the buried woman. It was appliquéd to a small red leather hat. A silver ring was found on the bones of the left hand. A stylized depiction of a two-headed eagle was presented in relief on the plate of the ring. The background around it and the concave traces on the loop of the ring were filled with dark blue enamel.

In the period of question, the two-headed eagle was one of the most wide-spread symbols in the coat of arms of a number of peoples and countries. This image was presented both, in the coats of arms of the Romanian principalities and the ruling families of the Kantakuzins. Representatives of this family lived in Arbanassi during the 17th and until the last third of the 18th century. We can assume that the woman buried in grave N 16 was a representative of the Family of the Kantakuzins or was related to it.

ТРИПТИХ - ПОМЕНИК ОТ 1806 г.

Диана КОСЕВА

През трийсетте години на XX в. са публикувани части от два триптиха-поменици от XVIII в. и един от XIX в., произхождащи от с. Арбанаси.¹ В последните години публикувахме още три такива паметника от същото селище.² Тези поменици, създавани през XVI–XIX в., макар и не изцяло запазени, дават нови сведения за архиереи и епископи и същевременно предлагат интересни наблюдения за изясняване етническия състав на населението, обитавало селището. Имената и надписите на всички триптиси са на гръцки език. Към тази група проскомидийни поменици от Арбанаси се отнася още един цялостно запазен екземпляр, който е предмет на настоящото изследване. Създаден е в началото на XIX в. Поменикът се съхранява в Регионален исторически музей–Велико Търново и е заведен под инв. № 634 в отдел “Християнско изкуство”. Понастоящем е експониран в криптата на храм-паметника “Св. Александър Невски”. За разлика от досега публикуваните поменици от това селище той е с най-големи размери – 57х41х2,5 см. Неговата художествена украса

Триптих-поменик от 1806 г.

е изпълнена с умение и вкус. Върху горните части на вратичките и средната част на отворения триптих е представена сцената Дейсис. На лявото крило стои изображението на св. Богородица, на дясното – св. Йоан Кръстител, а върху дъното – благославящият с две ръце Христос Велик архиерей. Трите фигури са представени до пояс.

Върху вратичките на затворения поменик е разположен голям Голготски кръст, между рамената на който са изписани буквите от традиционното съкращение на формулата "Исус Христос побеждава" (IC XC – NI KA). Украсата върху затворените вратички на триптисите и в частност върху триптисите – поменици най-общо може да се обособи в три групи, по следния начин: при първия тип е очертан Голготски кръст с описаните по-горе съкращения на формулата IC XC – NI KA. По подобен начин са украсени други два триптиха-поменици от Арбанаси, този от Погановския манастир и много други.³ Вторият тип украса е съобразена с каноничните изисквания за декориране на олтарни двери – сцената Благовещение. Примери за такава украса също не липсват. Подобни са триптисите от Кремиковски манастир, един по-ранен от Историческия музей във В. Търново, друг, който се съхранява в Националния исторически музей и пр.⁴ Третият тип декорация включва изображения в цял ръст на двойки светци. Към него тип се числи поменикът със св. Георги и св. Димитър от Арбанаси, Къпиновският поменик, един поменик от църквата "Св. Богородица Перивлепта" в Охрид и др.⁵

Вътрешната площ на разглеждания поменик е разделена на осем арковидни полета, очертани от колонки с бази и стилизирани капители. Разположени са по две върху крилата и четири върху дъното на триптиха. Имената са изписани на гръцки език в ръкописна форма.

Върху лявата вратичка списъкът с имената започва с архиереи. Сред тях се различава единствено името на Йоаникий архиерей. От останалите се разчита само служебното положение – ... архиерей. Следва година – 1838: ...архиерей. До края на колоната имената са изписани по-късно, с разкривен почерк, мастилото е много избледняло и не могат да се разчетат.

(Ιωαν)νικί αρχιερεος, ...αρχιερεος, ...αρχιερεος, ...αρχιερεος, ...αρχιερεος, ..

1838: ...αρχιερεος.

На втората колона върху лявата вратичка продължават имената на йеромонаси и монаси. Следват имена, които не могат да се разчетат. В края на колоната са написани Йоан, Пену, Теодорас, Мариас, ..., ..., ..., Гергиу, Зафирос, Анастасиус, Параскеви..., Трагунас, Хрису, Гиоргиу, Харалампи, Теодору, Киргиаки, Аргиру, Киру, Киргиакис.

..., ιερομοναχου, ...ιερομοναχου, Ιωαννικιου ιερομοναχου..., ..., ..., ..., Ιω, Πενου, Τεωδορας, Μαριας, ..., ..., ..., Γεργίου, Ζαφίρας, Αναστασιας, Παρασκεβί..., Τραγουνας, Χρισου, Γιοργίου, Χαράλαμπη, Θεωδωρου, Κηρυηακί, Αργιρου, Κιρου, Κιργιακίς.

На третата колона върху централния панел продължават имената на йереи: Йоану йереос, Мосху йереос, Зафири йереос, Георгиу йереос, Георгиу йереос, Георгиу йереос, Георгиу йереос, Михали йереос, Георгиу йереос, Кириаки йереос, Тома йереос, Васили йереос, Николау йереос, Теодорану йереос, ... йереос, ... йереос, ... йереос, (Конст)антину йереос, Димитри йереос, Николау йереос, ..., ..., Антиму йереос.

Ιωαννου ιερεος, Μοσχο ιερεος, Ζαφηρι ιερεος, Γεοργγιου ιερεος, Γεοργγιου ιερεος, Γεοργγιου ιερεος, Γεοργγιου ιερεος, Μηχαλη ιερεος, Γεοργγιου ιερεος, Κυριακτη ιερεος, Θωμα ιερεος, Βασιλι ιερεος, Νικολαου ιερεος, Θεοδωρανου ιερεος, ...ιєρεος, ...ιєρεος, ...ιєρεος, (Κονστ)αντινου ιєρεος, Δημητρι ιєρεος, Νικολαου ιєρεος, ..., ..., Αντιμου ιєρεος.

Четвъртата колона е посветена на монаси, презвитери и миряни: Захариа монаху, Йоаникиу монаху, Атанасиу монаху, Магдалини монахи, Калиники сас монахи, Леондиа монахи, Теодорас пресвитерас, Стойну пресвитерас, Аргиру пресвитерас, Антелос пресбитерас, Дионисиу монаху, Садула, ..., Николау, Гану, ... пресвитерос, Сетру, Коници, Теодора, Сетру, Димитриу, Кираца, Гиоргану, Нику, Мосху, Стогиани, Когии, Ирини, Георгиу, Мариа, Теодора, Кираца, Стану, Михали, Мсезани(?), Никола, Литери(?), Ниделку, Стаму, Димитри, Димитри, Нику, Кали, Георги, Нику, Афендру(?), Ирини, Керу, Мсазани(?), Киркиа, Домару(?), Гиовану.

Ζαχαρια μοναχου, Ιωαανικιου μοναχου, Αθανασιου μοναχου, Μαγδαλινι μοναχη, Καλινικι σασ μοναχη, Λεονδια μοναχη, Θεοδωρας πρεσβητερας, Στοινου πρεσβητερας, Αργιρου πρεσβητερας, Αντελος πρεσβητερας, Διονησιου μοναχου, Σαδουλα, ..., Νηκολαου, Γιανου, ..., πρεσβητερος, Σετρου, Κονιτζι, Θεοδωρα, Σετρου, Δημητριου, Κυρατζα, Γιοργανου, Νικου, Μοσχου, Στογιανη, Κογιου, Ιρηνη, Γεοργγιου, Μαρια, Θεοδωρα, Κυρατζα, Στανου, Μηχαλι, Μσεζανι?, Νικολα, Λητερι, Νιδελκου, Σταμου, Δημητρι, Δημητρι, Νικου, Καλη, Γεοργι, Νικου, Αφενδρου, Ιρηνη, Керу, Мсаζани, Κυρκια, Домару, Гиовану.

Петата колона започва с годината 1806.⁶ Под нея следват имената: Теодорану, Зафиру, Кириаки, γονεου η αδελφου (родители и сестра), Горгу (друг почерк), Стати, Николау, (Π)αулу, Руси, Змарагду, Христо, Дулу, Даниил, Иакову, Апостоли, Мигдалу(?), Сотири, Руси, Леку, Ангелу, Хианки(?), Георгиу, Кириаки, Стати, Хрисафу, Христодулу, Кирку, Димитриу, Георгиу, Йоану, Николау, Танаси, Мариас, Керу, Теодора, Лека, Николау, Гиони, Стогиу, Йоану, Теодора, Евдокиа, Георгиу, Стаму, Стогиану, Христу, Стойке, Когииос(?), Киратза, Кали, Стамати, Деспу, Теодору, Диаманди, Богдану.

1806

Θεοδωρανου, Ζαφιρου, Κυριακτη, γονεου η αδελφου, Γοργου, Σταθη, Νικολαου, (Π)αυλου, Ρουσι, Ζμαραγδου, Χристо, Дуλου, Δανιηλ, Ιακωβου, Αποστολη, Μηγδαλου, Σωθηρι, Ρουση, Λεκου, Αγγελου, Χιανγκη, Γεοργγιου, Κυριακτη, Σταθη, Χрисαφου, Χριστοδουλου, Κυρκου, Δημηθριου, Γεοργγιου,

Ιωαννου, Νικολαου, Θαναση, Μαριας, Κερου, Θεοδора, Λεκα, Νικολαου, Γιони, Στογιου, Ιωαννου, Θεοδора, Εοδοκια, Γεοργιου, Σταμου, Στογιαννου, Χριστου, Στοικε, Κογιοσ, Κυρατζα, Καλη, Σταμαθη, Δεσπου, Θεοδору, Διαμανδη, Μπογдану.

Шестата колона продължава с имена: Киргиу, Димитриу, Лемсери(?), Отиаманди(?), Мариа, Стану, Гиану, Димитриу, Мариа, Циву, Георгиу, Когии, Ирини, Стаму, Милахи, Стану, Тану, Сафу, Мпойки(Бойки), Василу, Димитриу, Христу, Мотану, Зафиру, Георгиу, Мариа, Стаму, Мариа, Райду, Димитриу, Райки, Стояну, Мариа, Параскева, Кириаку, Петру, Мпогдана, Гианко(Янко), Маргарита, Хрисафо, Симихи(?), Мариа, Стогиану, Кириаки, Александру, Маргарита, Киту, Епитросу, Анаста, Китзари (Кицари)?, Зафиру, Ангелу, Теодори, Бойку, Велиу, Йоану.

Κιργιου, Δημητρίου, Λεμσερι, Οτιαμανδη, Μαρια, Στανου, Γιανου, Δημητρίου, Μαρια, Τζιβου, Γεοργιου, Κογιου, Ιρηνη, Σταμου, Μηχαλη, Στανου, Θανου, Σαφου, Μποικυ, Βασιλου, Δημητρίου, Χριστου, Μοθανу, Зафиру, Γεοργιου, Μαρια, Σταμου, Μαρια, Ραηδου, Δημητρίου, Ραηκη, Στογιανου, Μαρια, Παρασκεβη, Κυριαку, Петру, Μπογдана, Γιанко, Маргарита, Χрисафου, Σιμηχη, Μαρια, Στογιανου, Κυριακη, Αλεξανδρου, Маргарита, Κηθου, Епитросу, Анаста, Κυτζарη, Зафиру, Ανγκελου, Θεοдорη, Βοηку, Βελιу, Ιωανну.

Седмата колона продължава с имена: Дани, Ничо, Танаси, Николо, Параскева, Неду, Срицу, Гиоргиани, Диму, Кириаки, Алекси, Мариа, Кираца, Георгиу, Теодорас, Миху, Мариа, Теодора, Сафу, Зафиру, Ирини, Нику, Параскева, Евдокиа, Кали, Андреа, Никола, Руси, Домпру (Добру), Сафу, Димитриу, Аврами, Георгиу, Авраму, Кану, Диму, Коста, Михали, Нику, Мариа, Дефу, Георгиу, Кали, Димитриу, Никола, Ликана, Теодора, Димитрис, Лефери (Лефтери), Теодоре, Теодора, Кираца, Диму, Бочиу, Стогиани, Ирини, Кали, Гиану, Неду, Аврами, Ирини, Мариа, Ана, Хрисафи, Нистора(?), Параскеву, Стану, Михали, Стаму, Гиони, Циво, Баскис(?).

Δανη, Νιτζο, Θαναση, Νικολα, Παρασκεβα, Νεδου, Σριτζου, Γιοργιανη, Δημου, Κυριακη, Αλεξη, Μαρια, Κυρατζα, Γεοργιου, Θεοδора, Μηχου, Μαρια, Θεοδора, Σαфου, Зафiру, Ιρηνη, Νικου, Παρασκεβα, Ευδοκια, Καλη, Ανδρεα, Νικολα, Ρουсу, Домпру, Σαфου, Δημητρίου, Αβραμη, Γεωργιου, Αβραμη, Кану, Δημου, Κωста, Μηχαλη, Νικου, Μαρια, Δεфου, Γεοργιου, Καλη, Δημητρίου, Νικολα, Ликана, Θεοдора, Δημητρη, Лефтерη, Θεодоре, Θεοдора, Κυρατζа, Δημου, Μποτζиу, Στογιανη, Ιρηνη, Καλη, Γιану, Νεδου, Αβραμη, Ιρηνη, Μαρια, Ана, Χρηсафи, Нистора, Παρασκεβου, Στανу, Μηχαλη, Σταμου, Γκιωνη, Тζибо, Мпаскис.

На осмата колона имената продължават: Георгиу, Теодорас, Хрисафу, Теодора, Гианаки (Янаки), съпруга и брат, Недиу, Стогиан, София, Стогиану, Дукас, Керу, Георгиу, Гиану, Никола,

Пулу, София, Магдалини, Савлу, Васили, Марини, Мария, Никола, Мирсено(?), Теодори, Аргиру, Пагуно, Про...(Проино), Препиа?, Когии, Димитри, Анастасия, Константину и неговите родители(нечетлив), Георгу, ..., ..., ..., (нечетливи).

Γεοργίου, Θεοδώρας, Χρησαφου, Θεοδώρα, Γιανакη, γωνεον η αδελφου, Νεδίου, Στογίανη, Σοφία, Στογίανου, Δουκας, Κερου, Γεοργίου, Γιανου, Νικόλα, Πουλου, Σοφία, Μαγδαλινη, Σαυλου, Βασιλου, Μαρινη, Μαρια, Νικόλα, Μυρσενο, Θεοδορι, Αργηρου, Παγουνο, Πρου..., Πρεπια, Κογιου, Δημητρι, Αναστασια, Κωνστανδινου, η των γωνεων, ..., Γεοργου, ..., ..., ...,

Като цяло разнообразието на имената е твърде голямо. Наблюдават се обаче и доста грешки в съгласуването на падежните форми, а освен това откриваме различни варианти при изписването на едно и също име. Повечето имена са официални църковни, предимно гръцки: Георги, Димитър, Николай, Йоан, Теодор, Мария, Марина, Кириаки, София и пр. Срещат се и гръцки народни имена: Зафир, Кали, Мосхо, Сафо, Дафо, Змарагду и др. В същото време откриваме църковни имена, които са представени в кратка форма: Анто, Керо, Киро, Коста, Конто, Ламбо, Стати и др. Изобилстват и българските имена: Тихо, Райко, Славе, Недялко, Гичо, Русо, Ляско, Кольо и пр. Съществува и сравнително голяма група имена с чужд произход: Сетру, Мсезани, Афендру, Домару, Мигдалу, Леку, Лека, Лемсери, Отиаманди, Симиhi, Срицу, Баскис, Циво, Мирсено, Пагун, Препиас. Интересно е да отбележим, че върху четвъртата колона присъства и едно турското име – Садула. Колоните с имената нямат посветителен надпис или молитвен израз, но въпреки това много от тях са в родителен падеж за съгласуване с подобен текст.

Произходът на триптиха от 1806 г. е сигурен и се свързва с принадлежността му на църквата "Св. Георги" в с. Арбанаси. В публикацията на Д. Папазов се споменава че в олтаря ѝ, на проскомидията, има икона с много голям поменик, който е от 1808 г.⁷ Разглежданият триптих е единственият екземпляр, който значително се различава с големите си размери от останалите поменици, произхождащи от селището. Разликата в годината вероятно се дължи на неправилно разчитане на последната цифра от петата колона (1806) или пък годината върху първата колона (1838 е разчетена като 1808), но така или иначе, явно това е поменикът, който се споменава в цитираната по-горе публикация.

Фактът, че на първата колона е отбелязана година 1838, а на петата колона – 1806 г. означава, че триптихът е бил изтриван, подновяван и дописван, но като относителна дата на създаването му приемаме 1806 г. Сред известните шест триптиси-поменици от с. Арбанаси, този е вторият, след публикуваният от Ив. Снегаров триптих от манастира "Св. Никола", за който се знае точно на кой храм е принадлежал.⁸ Важно е да споменем, че в близост до църквата "Св. Георги" се е намирала турската махала, което обяснява

появата на турско име в поменика.⁹ Известно е например, че при изцеление хора нехристияни могат да направят дарение на християнски храм и за тях да бъдат четени молитви за здраве.¹⁰

Много от имената на разглеждания паметник съвпадат с тези от другите арбанашки триптиси-поменици. Оформят се специфични групи от гръцки народни имена, български народни имена, имена от чужд произход, предимно албански, както и официални християнски имена, характерни за всички паметници от този тип, произхождащи от Арбанаси.

БЕЛЕЖКИ:

¹ **Снегаров, Ив.** Три гръцки поменици от с. Арбанаси (Търновско). Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски", Богословски факултет, XX, 1942–43, 1–21.

² **Косева, Д.** Триптих-поменик от 1790 г. – ИРИМВТ, т. XX, В. Търново, 2005, 209–217.; Триптих-поменик с изображения на св. Георги и св. Димитър от с. Арбанаси. – В: Юбилеен сборник, посветен на проф. Р. Поптодоров (под печат).

³ **Снегаров, Ив.** Цит. съч., ил. на с. 11; **Paskaleva, K.** Bulgarian Icons Trought the Centuries. Sofia, 1987, cat. No. 105.

⁴ **Паскалева, К.** Триптих с поменик от Кремиковския манастир. – Институт за литература при БАН. Старобългарска литература. Изследвания и материали. Кн. I, С., 1971, 421–459; **Sv. Bossilkov.** Arbanassi. Iconostases and Religious Easel art (15-th–18-th abd 19-th Centuries). Sofiaq 1989, p. 199, ill. 186.; **Косева, Д.** Триптих-поменик с Благовещение от Арбанаси. – В: Сб. Търновска книжовна школа, т. 8 (под печат).

⁵ **Косева, Д.** Триптих-поменик с изображения на св. Георги и св. Димитър от с. Арбанаси. – Юбилеен сборник, посветен на проф. Р. Поптодоров (под печат); **Paskaleva, K.** Op. cit., cat. No. 113; **Ангеличин-Жура, Г.** Охридски поменик. – В: Страници од историјата на уметноста на Охрид и Охридско (XV–XIX в.), Охрид, 1997, 159–182.

⁶ Вероятно този триптих е създаден малко преди отбелязаната едва на петата колона година – 1806. По-късно първата колона с имената е заличена и изписана отново, а още по-късно, през 1838 г., са дописани имената до края на колоната с разкривен почерк.

⁷ **Папазов, Д.** Село Арбанаси. – Сб. БАН, кн. XXXI, С., 1936, с. 45.

⁸ **Снегаров, Ив.** Цит. съч., 15–20.

⁹ **Папазов, Д.** Цит. съч., с. 26.

¹⁰ Престолната икона на св. Богородица в търновската църква "Успение Богородично" има цялостен сребърен обков с гръцки надпис, според който този обков е направен като дарение за изцеление на дете. Надписът завършва с арабски текст, който за съжаление не е разчетен. Според една легенда това дете е рожба на турски бей, което с помощта на молитви към св. Богородица и дарове е излекувано. За благодарност е поръчан масивният сребърен обков на иконата на Божията майка.

TRIPTYCH WITH BEADROLL FROM 1806

DIANA KOSEVA

(Summary)

In the article we present an icon triptych-beadroll with Deisis from 1806. This is one of the sixth triptych-beadrolls from Arbanassi. This beadroll consist eight columns of names. There are titles of archy-bishops, presbyteros, monks, and other persons. In the list we find the Greek, Bulgarian and foreign names. This triptych belonged to "St. George" church in Arbanassi. This triptych is very interesting, because it show the names, specific for this village.

ЦАРИГРАД В СЪДБАТА НА ТЪРНОВЦИ ПРЕЗ XIX ВЕК

СВЕТЛОЗАРА ЧЕПКЪНОВА-СТАНЕВА

През XIX в. Цариград се превръща в един от центровете на обществено-културното движение на българите, на борбата им за църковна независимост и политическа свобода.

Столицата на Османската империя е градът извън етническите граници на България, в който е съсредоточена най-многобройната компактна маса българи. След Кримската война (1853–1856) техният брой чувствително нараства и те създават своя колония. В Цариград и околностите живеят и работят около 40 000 българи, като в определени моменти техният брой достига до 50 000 (Кираджиев, Дойков 1972, 46). Наред с основната маса – занаятчиите, тук работят и представители на търговско-промишлените среди. В същото време в Цариград са съсредоточени значителен брой представители на българската интелигенция – младежи, които учат в турските и западноевропейските лицей и колежи, учители, журналисти, книгоиздатели.

Един от важните моменти в контактите на възрожденско Търново с Цариград се обуславя от факта, че от 40-те г. на XIX в. в училищата в Османската империя се приемат вече и българи. Тогава повече от 33 търновци продължават образованието си в средните и висши учебни заведения в Цариград. Най-голям е броят на онези, които учат във Военномедицинското училище – 18 души. Причина за това е осигуреният значителен брой стипендии, което е мотивирано от стремежа на османската държава да модернизира ориенталския начин на живот. Много от завършилите това училище имат възможност да заемат престижни постове, да изградят професионалната си кариера. Така търновецът д-р Ахмед Неджиб, роден от българка, стига до поста пръв лекар на империята по времето на султан Абдул Меджид. Неговият племенник д-р Георги Попович известно време работи в болницата Мал тепе като асистент на известния д-р Риглер, а по-късно става личен лекар на султана. Благодарение на съдействието на двамата търновци много български младежи, сред които и техни съграждани, получават медицинско образование. Освен това те имат принос в осъществяването на важни преобразования в медицинската наука и практика в Цариград около средата на XIX в. (Чепкърнова-Станева 1996, 124).

От търновците, завършили Военномедицинското училище, като военни лекари работят Никола Стоянчов, Пантелей Минче-

вич – работил в продължение на 20 г. в турската флота и стигнал до чин полковник (Генчева, Драганова, Димитров 1985, 11, 137), Павел Павлов, син на Марко Павлов – заел поста управител на болницата в Къзъл кьой в Цариград (Енциклопедия 1988, 465).

В американския Робърт колеж в Цариград, най-престижното учебно заведение в целия Ориент, учат 11 търновци. Сред тях са: Иван Славейков – син на П. Р. Славейков, Стефан Матеев – назначен по-късно за секретар на английската болница в квартал Галата, Александър Николаев (Енциклопедия 1988, 295, 460, 468), Иван Фичев – внук на майстор Никола Фичето, Никола Витанов, Никола Славчев, Александър Людсканов (Генчева, Драганова, Димитров 1985, 256, 306, 211).

В Галатасарайския императорски лицей учат търновците Петър Сребров и Георги Златарски – син на видния възрожденец Никола Златарски, колежа Рефорцу завършва Петър Хаджинев (Генчева, Драганова, Димитров 1985, 149, 235, 157).

Получили солидно образование и подготовка в учебните заведения в Цариград, тези търновци имат възможност да се включат активно в обществено-политическия живот на българите преди Освобождението. По-късно, в свободна България, те заемат важни административни, държавни и политически постове, работят като общественици и учители.

Търновци заемат важно място и по своя брой, и като пълноценно присъствие в живота и богатата разностранна дейност на българската колония в Цариград. Много от търновските търговци и търговски фамилии десетилетия наред поддържат кантори в Цариград, други получават оттам стоките за своите магазини в Търново или посредничат в износа на стоки за цариградските пазари. Така Стефан Карагьозов изнася за Цариград селскостопански произведения, а внася оттам в Търново преди, калай, желязо и др. В съдружие с богатия търговец х. Павли х. Иванов той поддържа търговска кантора в османската столица. Хаджи Павли х. Иванов е собственик на банкерска къща в Цариград. В кантората работят и двамата му сина Димитър и Иван (История на Велико Търново 2000, 155).

С Цариград е свързана и търговската дейност на бележития търновец х. Минчо х. Цачев. Заедно с х. Николи х. Димов и Евстати Селвели той поддържа кантора там. След смъртта на х. Минчо съвместната дейност на двамата продължава до 1863 г. Едновременно с това х. Николи изкупува земеделска продукция и местни произведения, които изнася на цариградския пазар. По-късно, разширявайки своята дейност с намерение да се включи във фабричната промишленост, той купува ипотека на фабрика в квартал Галата. Няколко неудачи обаче, свързани с това начинание, стават причина да се откаже от тази идея (Чепкънова-Станева 2004, 193).

Търговска кантора в Цариград има още търговецът на кожи х. Нено Керемекчиев. Търговски връзки с Цариград поддържат търновците Методи х. Петков, Петър Гюмюшев, Сава х. Илиев, Параскева х. Лека. В кантората на Тъпчилещови работи Иван Хаджипетранов.

На 6 юли 1838 г. за митрополит на най-голямата българска епархия – Търновската, е избран гъркът Панарет. Със своето поведение той предизвиква възмущението на християните в епархията, които поставят въпроса за неговото отстраняване и заменянето му с българин. Прошенията, изготвени по този случай, са подписани от първенците на 16 кази в Търновска епархия и отнесени от трима представители в Цариград през пролетта на 1839 г. Този акт и последвалите го събития превръщат османската столица в естествен център на борбата на българите за църковна независимост. Години наред тук живеят и работят видни участници в църковната борба от Търново, чиято дейност по своята значимост има общонационално значение (Чепкьнова-Станева 1995, 227).

През 1853 г., упълномощен от съгражданите си, х. Николи х. Димов заминава за Цариград, за да подготви почвата там за изгонването на митрополит Неофит Византиос. Той е първият търновец, който осъзнава необходимостта борбата против гръцкото духовенство да се ръководи от столицата на Османската империя (Радев 2000, 483). Повече от две десетилетия, като представител на Търновската епархия и един от водачите в борбата на българите за църковна независимост, хаджи Николи пребивава в Цариград, за да вземе участие във всичките ѝ етапи и да бъде съпричастен на събитията, които я съпътстват.

Друг виден търновец, който пристига в Цариград като пратеник на своите съграждани, е П. Р. Славейков. Установил се в края на 1856 г. в османската столица, със своя авторитет и последователност той се налага като един от водачите в църковната борба. Едновременно с това неговото име се свързва с всички общественополезни начинания на цариградските българи и като инициатор, и като деен участник в осъществяването им. Свой принос в църковнонационалното движение имат още търновците Стефан Камбуров и Теохар Савович, които пребивават в Цариград в определен момент от своя живот.

Позициите на цариградските българи в многонационалното общество на османската столица укрепват в резултат на икономическата им сила, политически връзки и социално влияние. Основаната тук през 1839 г. българска община се превръща в център, обединяващ силите, стремленията и идеалите на сънародниците ни. Добили самочувствие, те пристъпват към създаването на българска църква, на читалище, на училища, на просветни и професионални обединения, чрез които афишират

културното си и духовно присъствие в столицата на Османската империя, своите национални амбиции. И във всички стъпки на духовното израстване на цариградските българи не може да се отмени яркото присъствие и пълноценно участие на търновци.

Важен момент в живота на цариградските българи е създаването на читалище през 1866 г. Сред неговите основатели и дейни участници в разностранната му дейност са търновците П. Р. Славейков, Димитър х. Павли Иванов, Иван Хаджипетранов (Чилингиров 1930, 514). Името на Славейков е свързано и с издаването на сп. "Читалище" – ръководен орган на всички български читалища. А Д. х. Павли Иванов, избран за касиер и председател на цариградското читалище, съдейства за създаването на библиотека към него, за организирането на театрални представления (Енциклопедия 1988, 266). С театралната дейност на читалището е свързан и Филип Симидов (Генчева, Драганова, Димитров, 1985, 202). Тодор Шишков помага при организирането на народни четения, в които взема участие като лектор (Енциклопедия 1988, 712). Благодарение на търновците – членове на цариградското читалище, то поддържа връзки и получава нееднократно помощ от търновското читалище "Надежда".

През 1857 г. в метоха в цариградския квартал Фенер е основано българското училище "Св. св. Кирил и Методий", разделено на взаимно и класно. В последствие са открити български училища в кварталите Вланга, Касъм паша, Топкапъ, Татавля, Ортакой, Кумкапъ (Кираджиев, Дойков 1972, 54).

Просветното дело в Цариград през XIX в. е свързано с имената на редица видни търновски просветители. П. Р. Славейков е учител в училището "Св. св. Кирил и Методий". Учител в същото училище през 1871–1873 г. и известно време негов управител е Тодор Шишков. В училището във Вланга през 1870–1872 г. работи Петър Станчев. Учители в българските училища в Цариград през 70-те г. на XIX в. са още търновците Костаки Попов (1870–1872) и Филип Симидов (1872–1874) (Енциклопедия 1988, 712, 613, 543, 593).

В същото време българи, сред които и търновци, били привлечени като учители в най-прочутите училища в Цариград. Сред тях са: Панарет Рашев – учител през 1842–1845 г. в гръцкото патриаршеско училище в кв. Куручешме, Иван Славейков (1876–1878) и Стефан Томов – учители в Робърт колеж (Енциклопедия 1988, 495, 595, 567).

Цариград се превръща в център и на българската журналистика. До 1877 г. там излизат 22 български вестника, принос в което имат и търновци (Кираджиев, Дойков 1972, 57). С името на П. Р. Славейков се свързва издаването на вестниците "Македония", "Гайда", "Шутош", "Костурка", "Звънчатий глумчо" и списанията "Читалище", "Ружица", "Пчелица". Търновци са сред сът-

рудниците на почти всички цариградски периодични издания: Филип Симидов, Тодор Шишков, П. Р. Славейков, Иван Славейков, Стефан Стамболов.

В Цариград е съсредоточено и българското книгоиздаване до Освобождението. От 1843 г., когато там е отпечатана за първи път българска книга, до 1878 г. са издадени над 600 заглавия. Особена роля за книгоиздаването в Цариград играе първото българско печатарско дружество "Промышление", сред чиито най-дейни членове отново е П. Р. Славейков (Кираджиев, Дойков 1972, 57–58). Авторы или преводачи на значителна част от книгите и учебниците, отпечатани в Цариград, са известни книжовници и просветни дейци от Търново: П. Р. Славейков, Тодор Шишков, Петър Стоянов Търновчанин, Кънчо Кесаров и др.

Търновците, представители на различните слоеве на възрожденското ни общество, които се установяват в Цариград и свързват, по един или друг начин, съдбата си с него, имат възможност да получат модерно за времето образование, да упражняват различни професии, да участват в откриването на български училища, църква, читалище, община, да създават дружества. Притежаващи определена икономическа сила и политическо влияние в столицата на Османската империя, те неминуемо присъстват в ежедневието на Цариград и оставят следа в неговата разнолика история.

ЛИТЕРАТУРА:

Генчева, Драганова, Димитров 1985: Ц. Генчева, Т. Драганова, Й. Димитров. Бележити търновци. Биографичен и библиографски справочник. С., 1985.

Енциклопедия 1988: Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева, К. Даскалова, Д. Димитрова, В. Еленкова, М. Куюмджиева. Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988.

История на Велико Търново 2000: История на Велико Търново, т. 2. Велико Търново, 2000.

Кираджиев, Дойков 1972: С. Кираджиев, В. Дойков. Истанбул. С., 1972.

Радев 2000: И. Радев. История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, 2000.

Чепкърнова-Станева 1995: Св. Чепкърнова-Станева. Участието на търновци в борбата за църковна независимост. – В: Култура, църква и революция през Възраждането. Сливен, 1995, 227–231.

Чепкърнова-Станева 1996: Св. Чепкърнова-Станева. Родствениците на Никола Пиколо. Архив за поселищни проучвания, 3–4, 1996.

Чепкърнова-Станева 2004: Св. Чепкърнова-Станева. Търновският търговец Хаджи Николи х. Димов. – В: Панаири, пазари, тържища в българските земи. Търговище, 2004, 193–200.

Чилингиров 1930: Ст. Чилингиров. Българските читалища преди Освобождението. С., 1930.

TSARIGRAD IN THE FATE OF TURNOVO'S PEOPLE IN XIX CENTURY

SVETLOZARA CHEPKANOVA-STANEVA

(Summary)

In XIX century Tsarigrad (Istanbul) turned into one of the centers of the Bulgarian public cultural movement as well as a centre of Bulgarian people struggle for political freedom and independent church. All the people from Turnovo, representatives of different strata of our society from the period of the national revival, that settled in Tsarigrad and connected their faith with this city had the opportunity to practice different professions, to receive modern for that time education, to take part in the opening of Bulgarian schools, municipal center, municipality and to start up companies. They had economical power and political influence in the capital of the Ottoman Empire. Taking advantages of these opportunities, the people from Turnovo inevitably left their trace in the everyday life in Tsarigrad and in its many-faced history.

120 ГОДИНИ ОТ ГИБЕЛТА НА МАЙОР РАЙЧО НИКОЛОВ

МАРИНА КАЛЧЕВА

Навършиха се 120 години от онзи паметен 6-ти ден на септември 1885 г., когато се сбъдва многовековната мечта на българския народ да види свободно и обединено Отечеството си. Съединението на Княжество България и Източна Румелия е продължение на националноосвободителните борби на българите след несправедливия Берлински договор от 1878 г. и едно от най-забележителните събития в нашата нова история.

Свидна жертва на Съединението става майор Райчо Николов.

По различни поводи неговата необикновена биография е била обект на проучване (Габе 1968; Вълков 1983; Генов 1978; Гигов 1977; Захаријева, Николова 2005; Михов 1956; Михов 1959; Павлов 1931; Радев 1990; Руменин 1978; Стойчев 1941; Стойчев 1943). Настоящата публикация, изградена въз основа предимно на документи, съхранявани в Дирекция "Централен военен архив" (ЦВА) – гр. Велико Търново, се посвещава на 120-годишнината от гибелта на този родолюбец – поборник, втори по старшинство българин в Опълчението от Руско-турската война 1877–1878 г. и един от първите строители на нова България. Като се припомнят най-основните моменти от живота му, се цели да се засвидетелства отново преклонението на поколенията пред неговата светла памет.

Жизненият път на Райчо Николов е очертан от възвишена храброст и всеотдайна жертвоготовност, съчетани със сурова възискателност. Неподвластен на чужди заповеди, въпреки че носи офицерски мундир, с бойко настръхнала амбициозност да бъде винаги между първите в борбата за делото, на което се е посветил, буен и енергичен, той носи красотата на епохата, в която се изгражда като историческа личност.

Роден е в с. Райковци, Тревненско, Търновска епархия, през 1840 г. (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 71, л. 320 гр.). Изживял нерадостно детство, останал отрано сирак, той е принуден да чиракува известно време в гр. Търново, след което се учи на занаят в гр. Русе. Там научава за избухването на Кримската война 1853–1856 г. и заедно с целия български народ живее с надеждата, че ще допринесе за освобождението на България от тежкото петвековно турско иго. Разбирайки за намеренията на турците да нанесат изненадващ удар на руската войска при Гюргево, у него назрява решение да предупреди русите. И други източници

донасят за подготовката на турските войски, но първото сведение в руската главна квартира е доставено на 21 юни 1854 г.¹ от 13-годишния българин, преплувал Дунав, който в тази си част е широк 1200 м (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 167).

Будният ум, храбростта и находчивостта на малкия герой силно впечатляват руските командири, за което е награден със сребърен медал, с надпис "За усърдие" на Аненска лента, съгласно указа на император Николай Павлович, издаден на 14 юли 1854 г. в гр. Букурещ (Вълков 1983, 350) и бронзов медал "1853–1856 г." (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 71, л. 320а). Руският печат широко отразява героичната постъпка, която предопределя по-нататъшната съдба на Райчо Николов.

Отведен в Русия, малкият българин първоначално е записан в Московското военно-занаятчийско училище. За да се обучава във военно училище, особена пречка се явява липсата на дворянско потекло. На 22 януари 1857 г. е настанен във втори учебен стрелкови полк и постъпва във втори кадетски корпус в гр. Петербург, след като е бил удостоен с дворянско звание. Съгласно диплома от военно министерство № 4006, издадена в гр. Петербург на 16 юни 1859 г., му е присвоено първо военно звание "прапорчик"² и е назначен в Кегхолмския пехотен полк на Трета пехотна гвардейска дивизия. На 19 май 1863 г. Райчо Николов е произведен в чин "подпоручик" и за отличаването му в сражения при гр. Ржонсник, Полша е награден с орден "Света Ана" IV степен с надпис "За храброст" (Гигов 1977, 56).

На 19 април 1864 г. е повишен в звание "поручик". От 31 март 1868 г. е щабскапитан³, а от 16 април 1872 г. – капитан и е назначен в 56-ти пехотен Житомирски полк (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 71, л. 320а). По негово желание през 1866 г. е преведен на служба в пограничната стража, на бесарабската граница, където служи до 1873 г. Така става и първия пограничен български офицер. Там той установява връзка с много български емигранти в Южна Русия и Влашко, включително и с Христо Ботев (Вълков 1983, 350).

Годината 1872-ра е белязана с две важни събития в личен план – жени се за богатата и красива българка от Кишинев Екатерина Дечева (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 168) и му се ражда дъщеря, на която дават звучното име Александра.

Райчо Николов е офицер от руската армия, но в неговите гърди тупти българско сърце на горещ патриот. Той не се примирява с положението си в императорската армия, постоянно мисли за своя народ. Подготвя се за офицер, преди всичко за да бъде полезен за освобождението на Родината. Неговата личност се отличава с необикновен магнетизъм, заради гордата и неспокойна душа, която носи. От 1873 г. се отдава изцяло на българс-

кото освободително дело. Той не става Ботев четник, но не може да спре родолюбивия си порив.

Още първоначалните приготовления за Сръбско-турската война от 1876 г. привличат неспокойния му дух и той е между първите доброволци в Руско-българската бригада с командир руския полковник Н. Медведовски. Назначен е за командир на 2-ри батальон. За тези години по-късно ще напише: "Аз съм роден българин и от момента, когато преплувах Дунав в 1854 г., за да дам знак на княз Горчаков за намеренията на турците, постоянно се стремях към Родината и близките си и затова в Сръбско-турската война 1876 г. бях и се сражавах за свободата на България..." (ЦВА, ф. 42л, оп. 1, а. е. 13, л. 191).

Със смелост и безпримерен героизъм се отличават доброволците, предвождани от своя батальонен командир в битките при Копривница – 6–20 август 1876 г., при Делиград и Алексинац – 22 август – 7 септември, при Гредетин – 16 септември и Гъмзиград – 6 октомври 1876 г. За проявената смелост при Гредетин на 16 септември 1876 г. българските юнаци са наградени с медали, а самият той е произведен в чин "майор" от Сръбската армия (по-късно това звание не му се признава в руската армия) със заповед № 1043 на командващия Тимошко-моравската сръбска армия генерал М. Г. Черняев от 26 септември 1876 г. (ЦВА, ф. 42, оп. 1, а. е. 71, л. 320а) и получава специален сръбски орден. Неговата храброст и безстрашие са възпяти от Христо Недялков в стихотворението "Боят при Гредетинските планини" (Стара планина 1877).

Достоен за отбелязване е начинът, по който са били разпределени наградите, когато пристига съобщението, че са изпратени 30 медала. Райчо Николов се обръща към подчинените си с думите: "Братя, вие сами знаете и познавате кои между вас са онези, които показаха най-голямо юначество в боя на 16 август. Аз оставам вие да ги посочите, за да им се раздадат определените награди". Българският командир очаква с известно безпокойство резултата от тази демократична мярка. Боял се е, че като българин бойците му не ще посочат руси и сърби. Затова остава особено доволен за безпристрастието и справедливостта – между удостоените били трима руси, един сърбин и един влах.

Райчо Николов е умее да бъде обичан от своите подчинени и да бъде популярен. Когато популярността се свързва с демагогията, тя е преходна и нетрайна. Има личности, които с богатството и необикновеността на своите качества, естествено и непринудено предизвикват обичта и уважението на заобикалящите ги. Такъв човек е и той. От ранни години е любимец на славата и въпреки младостта му към него се обръщат с "дядо Райчо" – израз на почитанието към делата му. Има ли нещо по-хубаво от това, че воините от неговия батальон, с които многократно е рискувал

живота си през дните на Сръбско-турската война 1876 г., не могат и не искат да се разделят със своя обичан командир и след като е отзован от Руско-българската бригада неправомерно, отказват да воюват без него и "нажалени оставили своя батальон и тръгнали към Кладово..." (Стара планина 1876).

При завръщането си в Русия Р. Николов служи в 56-ти пехотен Житомирски полк.

След няколко месеца, през април 1877 г., капитанът е опълченец. Той очаква с нетърпение този ден цели 23 години, от момента, в който е напуснал пределите на Родината. Обявяването на Руско-турската война на 12 април 1877 г. се посреща с възторг от бившия поборник и той взема дейно участие в нея. С предписание № 1862 от 11 април 1876 г. на командира на 56-ти пехотен Житомирски полк е даден в разпореждане на главнокомандващия Руската действаща армия (ЦВА, ф. 42к, оп. 1, а. е. 21, л. 148). След рапорт на началника на Българското опълчение (БО) генерал-майор Н. Столетов, е откомандиран в негово подчинение (ЦВА, ф. 41к, оп. 1, а. е. 21, л. 153).

Особено полезен и ценен е капитан Николов за организирането и попълването на БО. Обзет от родолюбив възторг написва своето прочуто възвание, с което приканва всички българи да се запишат в Опълчението и да вземат участие в Освободителната война (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 169). По заповед на генерал Столетов заминава в гр. Турну Северин, за да приеме доброволците от бившата Руско-българска бригада и да ги съпроводи до Пловдив. На 20 април е назначен за командир на 1-ва рота от 4-та опълченска дружина (ЦВА, ф. 42ж, оп. 1, а. е. 4, л. 134 гр.).

Показателен за голямото доверие, с което се ползва в руската армия е фактът, че на 21 април му се възлага да замине от Кишинев за Пловдив, с цел да организира разтоварването и временното складиране на боеприпаси и друго имущество от руските ешалони, предназначени за Опълчението. В негово подчинение се предават всички офицери и долни чинове, които вече се намират там, както и тези, които ще бъдат изпратени допълнително. С помощта на руския консул Ф. Д. Стюарт в Букурещ избира място за лагер на опълченците, съобразявайки се с техния брой и с необходимостта от провеждане на занятия (ЦВА, ф. 42к, оп. 1, а. е. 49, л. 49, 68, 120, 121).

Преминал различните етапи на формирането на опълчението, участвал в обучението на много българи-доброволци в Румъния, капитан Райчо Николов с достойнство прекрива границата на поробеното си Отечество, за да се бие рамо до рамо с братята-освободители, срещу вековния враг за свободата на своя народ.

Опълченските бригади, в чийто състав е ротата на капитан Николов, са настанени в гр. Свищов. По пособие, преведено от

него от руски на български език, на 22 юни 1877 г. командирът на Сборната бригада полковник Д. Н. Корсаков заповядва да се пристъпи към занятия, провеждани два пъти дневно. За набирането на доброволци за втората серия дружини, полк. Корсаков го изпраща в околните на Свищов и Търново села на 24 юни и 28 юли. Ръководен от специална инструкция, успява да увеличи техния брой (ЦВА, ф. 42к, оп. 1, а. е. 77, л. 196–200).

Преди решителната битка на връх Шипка получава отговорната задача да проведе разузнаване на турските позиции на връх Малуша в Стара планина на 10 август 1877 г. По заповед на генерал Столетов лично докладва събраните сведения на генерал-лейтенант Ф. Радеcki, под чието командване се водят тежки боеве при отбраната на Шипченския проход. От голяма важност за по-нататъшните сражения са справката и картата на височината Ветро поле от 13 август, подписани и от неговата ръка (ЦВА, ф. 42к, оп. 1, а. е. 18, л. 182–186).

Той участва с ротата си неотменно във всички действия на 4-та, 8-а и 10-та дружини, в които е зачисляван (ЦВА, ф. 42к, оп. 1, а. е. 48, л. 6). След боя с турските войски на 13 август 1877 г. при позицията "Зелено дърво", 10-та дружина е преведена в Габрово и остава там до 20 август, като подпомага прибирането на ранените от бойните позиции. От 6 октомври отново е на позиция "Зеленото дърво". Райчо Николов се проявява като храбър воин в сражението при Шейново – начело на ротата си пръв се хвърля в турския редут, където е ранен. За този си подвиг и за цялостното си участие в Руско-турската война получава български орден "За храброст", руски орден "Свети Станислав" III степен и сребърен медал "За Освобождението 1877–1878 г." (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 71, л. 320а; ф. 1, оп. 5, а. е. 617, л. 21–22). По-нататък дружината има назначение да конвоира пленени турски войници от Габрово до Търново и участва в преследването на башибозушки отряди, като опазва населението от техните набези.

От документи, съхранявани в Дирекция "Централен военен архив" – гр. Велико Търново е видно, че за действията си от този период е подведен под съдебна отговорност, под предлог, че е нападал и мирно турско население (ЦВА, ф. 42к, оп. 1, а. е. 48, л. 135; а. е. 46, л. 145; а. е. 47, л. 1). С докладна записка до Търновския губернский военен началник от 17 октомври 1878 г. (ЦВА, ф. 42л, оп. 1, а. е. 13, л. 191) той отправя молба да не бъде откомандиран обратно в 56-ти пехотен Житомирски полк в Русия, а да остане на длъжност в 9-та пеша Търновска дружина от Българската земска войска, за да е полезен на Родината си, за да живее в свободно Отечество. Не след дълго време делото се гледа в Търново и Р. Николов е оправдан, след като турското население от с. Чикръкчилари (сега Малка Черковна, Разградска област) пре-

доставя в съда заверено удостоверение, че не предявява никакви претенции към него и чиновете от ротата му (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 170).

Райчо Николов е един от българските офицери, които съумяват да запазят своята човешка индивидуалност, въпреки огромния натиск на традицията, уставите, дисциплината и призрака на наказанието и това го прави действително ярка и необикновена фигура. Той е сред тези, които дръзко разтварят дисциплинарния устав, за да изхвъркне духът им на свобода, иронично се надсмиват над военно-наказателния закон и поемат своите необикновени пътища, които често завършват трагично. Неговата неспокойна дейност продължава и в службата му в Източна Румелия. За времето: 1879–1885 г. (непълни 7 години), е уволняван два пъти, въпреки поддръжката на самия генерал-губернатор Алеко Богориди.

С приказ № 37, & 3 на Императорския руски комисар по военното управление на България и Източна Румелия княз А. Дондуков-Корсаков от 12 април 1879 г., капитан Райчо Николов се зачислява в 20-а Пловдивска дружина на местната Земска войска (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 2, л. 1).

На 28 май 1879 г. е назначен за началник на войските в Източно-румелийската милиция и жандармерия бригаден генерал В. Виталис. С негова заповед на 1 юни 1879 г. Райчо Николов е назначен за командир на 1-ва Пловдивска дружина (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 2, л. 10), съгласно заповед от 26 май 1879 г. на генерал-губернатора на Източна Румелия Алеко Богориди (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 3, л. 2).

Командирските качества на капитан Николов са оценени по достойнство. От формираните дванадесет дружини, само три остават на "боева нога" в Пловдив – първа, десета и дванадесета, като командният кадър на неговата (първа) дружина е 13 души към 15 октомври 1879 г., докато например на втора, трета и четвърта – е от 4 до 6 души. Веднага е назначен в състава на комисия, заедно с поручиците С. Муткуров и А. Дуков, за сключване на контракти за продоволствие на дружината чрез публичен търг и първото заседание е на 10 юни 1879 г. (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 3, л. 6, 16).

Поради противоуставни прояви на дружината му (две от ротите, в знак на протест и нежелание да служат на султана, напускат казармите с оръжието си и излизат в Балкана, за да преминат в Северна България), началникът на милицията и жандармерията го превежда в 7-ма Сливенска дружина през 1879 г., като го обвинява в мълчалива подкрепа и съдействие (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 170).

В Сливен за кратко време добива голямо влияние и заслужено се ползва с авторитет. Красноречиво доказателство за това стават

последствията от поредното му уволнение на 2 юни 1880 г., със заповед № 153 на началника на Източно-Румелийската милиция и жандармерия (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 69, л. 131–132; а. е. 4, л. 89). Причината в този случай се крие в неговия буен и по хъшовски невъздържан характер, който се проявява в пререкание със съдия на обществено място. Но това не го прави по-малко обаятелна личност. Поредното му уволнение предизвиква недоволството на сливенското гражданство. В писмо до генерал-губернатора 350 сливенци протестират: "Новината за ненадейното отчисляване без съд на господин капитан Райчо Николов от редовете на милицията и от нашата област, твърде дълбоко нарани сърцата на всички тукашни български граждани. Ние сме наскърбени, защото виждаме да се изключва из между офицерите ни един от ония наши братя, който за свободата на милото ни Отечество всичко е жертвал и е готов да жертва. Не можем да позволим, който е проливал кръв за щастието на народа ни, тъй безчестно да се изключва от служба." (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 69, л. 126–130).

Райчо Николов също протестира, като счита уволнението си за незаконно (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 69, л. 125).

Протестите не помагат и е принуден да се завърне в Пловдив. Хъшовското му сърце не трае дълго живот в запас. Отправя молба до генерал-губернатора на Източна Румелия за постъпване на военна служба, като се позовава на обичта и уважението на населението от Сливен и Елхово, което му дава повече гласове, в сравнение с другите кандидати на поредните избори за народни представители. Генерал-губернаторът отново се застъпва, като препраща молбата до началника на милицията и жандармерията с мнение, че се надява капитан Николов да си е взел поука, след като година и половина е бил отстранен от войската.

На 5 май 1882 г., със заповед на генерал-губернатора на Източна Румелия, той е вече командир на Пловдивската окръжна жандармерийска рота (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 71, л. 320–320 гр.). Не след дълго време е избран за член на Пловдивския офицерски обществен съд (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 25, л. 24).

На 15 ноември 1883 г. капитан Райчо Николов е повишен в чин "майор" (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 172).

Без да изневерява на своята неповторима колоритност, през март 1884 г. в официална служебна кореспонденция се подписва като "майор Райчо", без да сочи презиме и фамилия. Този случай отново го поставя в центъра на конфликтна ситуация с началника на милицията и жандармерията, от което следва няколкомесечна преписка. Като се мотивира, че "едва ли ще се намери на хиляда българи един с фамилия", че е "Николов" по баща и затова не е задължително да го използва, той успява да получи разрешение да продължи да се подписва по старому, до разрешаване на спо-

ра в съда (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 71, л. 136, 314–317).

Завърнал се в Пловдив, Райчо Николов се включва дейно в зараждащото се широко съединистко движение.

Към края на 1884 г. в София и другите големи градове на Княжество България се образуват комитети и дружества, чиято цел е освобождението на Македония и присъединяването на Източна Румелия към Княжество България. В Източна Румелия, в гр. Пловдив, на 10 февруари 1885 г. се създава Таен революционен македонски комитет, по-късно наречен Български таен централен революционен комитет (БТЦРК).

Ръководна роля в съединисткото движение играе демократичната интелигенция и най-вече онази част от нея, която участва в национално-революционните борби – бивши поборници, опълченци и др. Твърде активни в това отношение са поборническо-опълченските дружества, които всъщност са легална изява на тайните комитети. Начело на БРТЦК застава известният апостол от Априлското въстание Захари Стоянов. Най-изтъкнати дейци из средите на военните са също бивши поборници и опълченски командири: Коста Паница, Данаил Николаев, Райчо Николов, Димитър Филев, Иван Соколов и др.

В началото на лятото на 1885 г. общественото вълнение придобива широк размах. В различни части на областта стават сблъсъци между властите и населението. БТЦРК организира масови демонстрации по различни поводи и годишнини, една от които става възпоменателното тържество на 21 юли по повод 17-годишнината от героичната гибел на Хаджи Димитър и неговата чета на връх Бузлуджа. Обръщение към участниците в опълченския събор, по решение на комитета, изпраща Райчо Николов, чрез писмото си до Габровското опълченско дружество, с което горещо ги призовава да се борят за съединението на Тракия с България. Като се аргументира защо точно в този момент е нужно да се действа, той напомня: "Братското ни съединение прави силата, която само може да освободи Отечеството ни и да го управлява". След прочитането на писмото всички викат: "Ура! Да живее капитан Райчо! Долу Румелия! Да живее Съединението!" (Захаријева, Николова 2005, 137–138).

Събранието на Бузлуджа изиграва положителна роля. БТЦРК в Пловдив окончателно изработва програмата, а населението открито показва нежеланието си да търпи откъсването от българската държава. Цялата област кипи. През втората половина на м. август, изцяло въоръженото с. Голямо Конаре (сега гр. Съединение) е готово да тръгне към Пловдив. Мълчаливото съгласие с настъпващите събития на управляващите проличава в предприетите мерки, които по-скоро имат предназначението да покажат, че са оказали съпротива, но с нищо не попречват на подготов-

ката. Такова е и поведението на майор Николов, изпратен в гр. Съединение. Той настоява за връщане обратно в Пловдив, след избиране на комисия, заместила кмета и обкръжението му.

Събитията оттук нататък се развиват с шеметна бързина. След написване възванието на Захари Стоянов, с което се провъзгласява ликвидирането на едно от най-несправедливите творения на Берлинския договор и пристигането на Голямоконарската чета в центъра на Пловдив, на 6 септември 1885 г. е обявено Съединението.

Майор Райчо Николов е назначен за комендант на града. Под негово командване в двора на конака, в разгърнат строй са разположени охранителните роти.

Избрано е Привременно правителство. В неговия състав е включен и майор Райчо Николов. Прочетена е прокламация към населението.

Пловдив през това време е в опиянение. По неговите улици преминават патриотически шествия. На площадите се люшват кръшни хора. От импровизирани трибуни оратори държат речи. Радостта е неизмерима!

Едно събитие от този щастлив ден опръсква с кръв спомена за него. Майор Николов се отправя към пощенската станция, за да я завземе. Изплашен, нейният началник се опитва да избяга. Догонен от преследвача си, той се изправя срещу него. Проехтват няколко изстрела от пистолет и в следващия момент, улучен в главата пада Райчо Николов – първата жертва на този велик ден – 6-ти септември на 1885 г., в град Пловдив (ЦВА, ф. 42м, оп. 1, а. е. 143, л. 1–3; Радев 1990, 512). Станалите неволни свидетели на нелепата случка, отмъщават на убиеца със смърт. Има някакъв трагичен символизъм в това, че дългогодишният борец за национална свобода, един от най-популярните и заслужили офицери от Българското опълчение Райчо Николов пада не от турски куршум, а от български.

За семейството на Райчо Николов българското правителство полага навременни грижи, като осигурява годишна пенсия, която през годините актуализира (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 21, л. 127; а. е. 25, л. 136; оп. 1, а. е. 44, л. 404; а. е. 39, л. 287; оп. 5, а. е. 33, л. 65), но загубата е незаменима и за родствениците, и за България.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Датите са по стар стил.

² Първи офицерски чин в руската царска армия.

³ В царска Русия – офицер с чин, по-висш от поручик и по-низш от капитан.

ЛИТЕРАТУРА:

- Вълков 1983:** Г. Вълков. Българското опълчение – формиране, бойно използване и историческа съдба. С., 1983.
- Габе 1968:** Д. Габе. Мълчаливи герои. С., 1968.
- Генов 1978:** Ц. Генов. Освободителната война 1877–1878 г. С., 1978.
- Гигов 1977:** Т. Гигов. Капитан Райчо Николов. С., 1977.
- Захаријева, Николова 2005:** М. Захаријева и Р. Николова. Саможертви за Оте-
чеството. С., 2005.
- Михов 1956:** М. Михов. Българското опълчение 1877–1878 г. (Съст. М. Михов).
Т. I., С., 1956.
- Михов 1959:** Сп. Българското опълчение 1877–1878 г. (Съст. М. Михов). Т. II., С.,
1959.
- Павлов 1931:** Т. Павлов. За един забравен малък герой. – Сп. Заветът на геро-
ите, 1931.
- Радев 1990:** С. Радев. Строителите на съвременна България. Т. I., С., 1990.
- Руменин 1978:** Р. Руменин. Българското опълчение 1877–1878 г. – личен със-
тав. С., 1978.
- Стара планина 1876:** В-к "Стара планина". Букурещ, 30.10.1876.
- Стара планина 1877:** В-к "Стара планина". Букурещ, 5.5.1877.
- Стойчев 1941:** И. Стойчев. За дяда Райча Николов. – Отечество. С., 1941.
- Стойчев 1943:** И. Стойчев. Майор Райчо Николов в Сливен. – Българска военна
мисъл, 1943.

120 YEARS FROM THE DEATH OF MAJOR RAICHO NIKOLOV MARINA KALCHEVA

(Summary)

The suggested publication is devoted to the 120 years of major Raicho Nikolov's death, participant in Serbian-Turkish war-1876, the second in charge Bulgarian of the Resistance in Russian-Turkish war (1877–1878) and one of the builders of new Bulgaria – a beloved victim of Bulgarian Union in the year of 1885.

This publication, mainly based on documents preserved in Central Military Archive–Veliko Tarnovo, aims to remind the basic moments of the incredible biography of this remarkable Bulgarian and thus to pay recognition and admiration to his sacred memory.

ГЕНЕРАЛ-МАЙОР САВА АТАНАСОВ МУТКУРОВ – ВИДЕН ВОЕНЕН И ПОЛИТИЧЕСКИ ДЕЕЦ

МАРИАНА РУСЕВА

Генерал-майор Сава Атанасов Муткуров е историческа личност, която не може да бъде поставена в рамките само на политик или на военен деец. Той успява да изгради блестяща кариера за своя майкар и кратък живот, като става първия български генерал и единствения офицер, отличен с военен орден "За храброст" I степен.

В българската историческа литература почти не се срещат публикации за живота и дейността му като военен и политически деец. Целта на настоящото изследване е да информира научната и културна общественост за съхраняваните в Дирекция "Централен военен архив" (ЦВА), В. Търново документи за военната и политическа кариера на бележития търновец с оглед тяхното бъдещо изследване.

Архивните документи са предимно прикази (заповеди), укази, доклади и др. и обхващат периода 1879–1892 г. Те се съхраняват във фондовете на Българското опълчение (ф. 42к), Българската земска войска (ф. 42л), Източнорумелийската милиция (ф. 42п), Министерство на войната (ф. 1), както и личните фондове на Иван Кръстев Стойчев (ф. 012) и Димитър Иванов Станчев (ф. 06).

Сава Атанасов Муткуров е роден на 4 декември 1852 г. в Търново. Баща му Атанас Муткуров умира рано и едва седем годишен той остава сирак. Има пет братя и един от по-големите е Петър Муткуров, участник в Търновското въстание 1863 г. (ЦВА, ф. 06, оп. 1, а. е. 9, л. 208). Заловен и затворен от турците в Цариград, той издъхва в затвора след седем годишен тъмничен живот.

Сава Муткуров учи във взаимното и класно училище в родния си град. Едва шестнадесет годишен заминава през 1868 г. за Цариград. Постъпва във Военното медицинско училище, за да има възможност да посещава брат си Петър в затвора. След неговата смърт организира погребението му и с руски кораб заминава за Одеса. Постъпва в Одеското военно училище и като юнкер учи в него от 1869 г. до 1872 г. След завършването му остава на служба в руската армия. Почувствал носталгия към родината и тъга по изгубения си брат, Сава Муткуров пише на майка си: "Дойдох да се приготвя да отмъстя на читака. Не можах повече да живея между убийците на брат си и да ги гледам хладнокръвно. Прости, че не те предупредих!" (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 4).

На 3 декември 1870 г. е произведен унтерофицер и постъпва в 59-и Люблянски полк (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 127).

През 1874 г. е вече портупей-юнкер и зачислен в 98-и пехотен Дерптски полк, а на 25 декември с. г. е повишен в прапорщик (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 85, л. 4).

Желанието му да работи за свободата на родината го отвежда през 1876 г. в Букурещ. Включва се в комитета, който събира и изпраща доброволци за Сърбия. След активна дейност в него, сам постъпва като доброволец в Сръбско-турската война от 1876 г. Участва в Моравската армия под началството на генерал Черняев в боевете при Барутница на 16 и 17 септември 1876 г. (ЦВА, ф. 06, оп. 1, а. е. 9, л. 208). След свършване на войната, прапорщик Муткуров от 4 ноември 1876 г. е зачислен в 53-и пехотен Волински полк.

На 12 април 1877 г. Русия обявява война на Турция. Справедливият, освободителен и прогресивен характер на Руско-турската война определя активното, организирано и съзнателно участие на българския народ във войната на страната на руската армия. Народът ни се превръща във фактор с определено историческо значение за подготовката, хода и изхода както на отделните боеве и сражения, така и на цялата война (Пенков 1979, 16). Използването на българското население при една евентуална война на Русия с Турция занимава руското правителство и преди всичко Министерството на войната. Оформят се две мнения – на генерал Фадеев и официалното мнение на военното министерство, подкрепено от тогавашния министър генерал Милютин. Генерал Фадеев се застъпва за създаване на силна доброволна българска армия, която да върви в авангарда на руската армия, и улесни настъплението ѝ. Затова той предлага да се ускори създаването на български дружини. През октомври 1876 г. генерал Милютин утвърждава специален правилник за формиране на български доброволчески дружини, наречен „Основания за организация на българската войска“ или така известното Българско опълчение (Пенков 1979, 19).

Издирват се български офицери, унтерофицери и юнкери за руските части, определени да действат по дунавското направление. Те се обособяват в три категории: офицери в състава на руските части, офицери в състава на Опълчението и такива, които участват във войната и са произведени за бойни заслуги в офицерско звание.

Към първата категория българи, били на служба в руските части и съединения се отнася и Сава Муткуров (Пенков 1979, 26). Заедно с отряда на генерал Радеcki и под непосредственото началство на генерал Драгомиров участва в Освободителната война. Руското командване решава да форсира Дунава на две места – при Галац демонстративно и при Свищов – действително. Действителното място за форсиране е избрано в района на гр. Зимнич срещу Свищов.

Първа форсира река Дунав и овладява плацдарм за главни-

те сили 14-а пехотна дивизия под командването на талантливия генерал-майор Драгомиров, един от най-добрите специалисти в руската армия по въпросите, свързани с форсирането на големи речни прегради (Аргатски 1999, 58). През нощта на 15 срещу 16 юни 1877 г. прапорщик Муткуров в състава на руските войски минава Дунав при гр. Зимнич, където за показана храброст е награден с орден "Св. Станислав" II степен с мечове (ЦВА, ф. 06, оп. 1, а. е. 9, л. 208).

В боевете при Свищовските височини и при превземането на Свищов участва заедно с княз Николай Николаевич младши и княз Александър Батенберг.

За бойни заслуги на 24 септември 1877 г. е произведен в чин подпоручик със старшинство от 2 май с. г. (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 85, л. 5).

Едни от най-важните и тежки сражения през Руско-турската война са при Шипка и отбраната на връх "Св. Никола". Българските опълченци доказват пред света как българинът умира за отечеството си, а на поколенията оставят завет как да изпълняват дълга си пред олтара на Родината (ЦВА, ф. 22, оп. 3, а. е. 327, л. 189).

Не остава незабелязана и храбростта на подпоручик Муткуров. Той е удостоен с ордените "Св. Анна" III степен с бант и "Св. Анна" IV степен с надпис "За храброст" (ЦВА, ф. 06 оп. 1, а. е. 9, л. 208). Получава за спомен от войната и сребърен орден "За заслуга". Смелият руски възпитаник е един от първите в сраженията при Стара Загора, а при пленяването на Вейсал паша като преводач между него и русите получава лично от пашата револвера му за спомен.

След Освобождението 1878 г. подпоручик Муткуров е командирован в Българската земска войска и служи в 20-а Пловдивска пеша дружина.

Известно е, че след Берлинския договор на сцената изпъкват васално Българско княжество и автономна Източна Румелия. Съгласно основния закон на автономната област, нейната войска се нарича милиция и жандармерия. По назначение на султана начело стои един директор, обикновено турски генерал – християнин с доказани способности. На всички по-стари наши офицери се внушава да останат на служба в Източнорумелийската милиция и жандармерия (сп. Военен журнал 1925, 1). В нея попада и подпоручик Муткуров. Със заповед № 42, § 3 от 23 юли 1879 г. на щаба на Източнорумелийската милиция е назначен за интендант на милицията и жандармерията на Източна Румелия (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 2, л. 66). За отличие в службата през същата година е повишен в чин поручик. Като такъв на 4 юни 1880 г. е прикомандирован привременно в отдела по контрола на милицията и жандармерията (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 4, л. 80). По заповед на началника на Източнорумелийската милиция за-

минава за Бургас и Сливен. Наредено му е заедно с административните власти да извърши инспекторски оглед на разположените там жандармерийски роти (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 4, л. 64).

Кариерата на поручик Муткуров се развива твърде динамично. Положителният опит натрупан в руската армия му дава възможност да бъде предпочитан за много длъжности. Съгласно чл. 120 от Устава за военната дисциплина и след проведените избори на 5 февруари 1881 г. се съставя Пловдивски офицерски обществен съд, като поручик Муткуров е избран за негов член (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 9, л. 8).

След произвеждането му в чин капитан с указ № 118 от 29 август 1881 г. на главния управител е назначен за началник на канцеларията в щаба на жандармерията (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 9, л. 57). От 16 април 1882 г. е вече директор на намиращата се там администрация (ЦВА, ф. 42п, оп. 1, а. е. 33, л. 37). Новопроизведеният майор Муткуров на 30 октомври 1883 г. става командир на 11-а пехотна Айтоска дружина (ЦВА, ф. 06, оп. 1, а. е. 9, л. 209).

Той е един от видните дейци на Съединението на Северна и Южна България и взема участие в подготовката и извършването му. На 25 юли 1885 г. се създава Централен комитет с председател Захари Стоянов. Той взема решение Съединението да стане под скиптъра на княз Ал. Батенберг и помощта на войската. На майорите Данаил Николаев, Сава Муткуров, Райчо Николов и др. се възлага да подготвят войската за свалянето на източнорумелийското правителство в името на Съединението. За тая цел поручик Стефов и капитан Паница посещават разположените в различните градове войскове части, за да спечелят офицерите за предстоящата акция. Те от своя страна бързо подготвят войската. Начело на тая подготовка застава майор Данаил Николаев (История на България 1955, 76). Същевременно Централния комитет определя Д. Ризов и майор Муткуров да осведомят княз Ал. Батенберг за готвената акция и го убедят да приеме Съединението. За майор Муткуров срещата с княза се явява трета по ред. Първата е през есента на 1884 г. в София, където го уведомява за положението в Румелия и иска подкрепата му за делата на комитета. Втори път намира княза в Търново все със същата задача.

По време на провеждане на военните маневри в Шумен на 27 август 1885 г. майор Муткуров се среща с княз Ал. Батенберг за трети път. На лагер в града е разположен и 8-и Приморски полк с командир поручик Иван Сарафов (негов братовчед по майчина линия). Предварително майор Муткуров споделя с него мисли по подготовката на Съединението и целта на посещението. Срещата става в палатката на княза в лагера на полка (Митев 1989, 52). Княз Ал. Батенберг приема предложението на комитета и спира издаването на указа за разпускането на войските след завърш-

ване на маневрите на 30 август. Получавайки неговото съгласие, майор Муткуров тръгва веднага и телеграфически уведомява комитета в Пловдив. На 5 срещу 6 септември 1885 г. властта в града е завзета безкръвно. Убит е само Райчо Николов. Народът провъзгласява Съединението на Северна и Южна България.

Веднага след това се съставя временно правителство с председател д-р Странски, а майор Муткуров е избран за негов член. На 8 септември княз Ал. Батенберг обявява официално, че "признава" Съединението и, че "приема" за в бъдеще да се нарича княз на Северна и Южна България (История на България 1955, 78–79). Три дни по-късно, на 11 септември с приказ № 6, § 1 по българските войски майор Муткуров е повишен в чин подполковник (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 640, л. 2–3). Предвиждайки опасността от страна на Турция застава начело на отряд и заминава с него за Търново Сеймен (Симеоновград) (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 144, л. 136). Но опасността вместо от Турция идва от Сърбия. Съединението става повод и е една от причините крал Милан и сръбската буржоазия да разпалят Сръбско-българската война. За Сърбия тя има ясно изразен агресивен характер. За младата българска държава е справедлива, тъй като българския народ се вдига като един за да защити Съединението и целостта на страната (Радулов 1985, 24).

Настоящото изложение няма за цел подробно разглеждане на военните действия през войната, а само тези показващи военния опит и стратегия на подполковник Муткуров.

Крал Милан като главнокомандващ сръбските войски ги разделя на две армии: Тимошката начело с генерал Лешанин да настъпи към крепостта Видин, а Нишавската под неговата команда да настъпи по главния път Пирот – Цариброд към София (Станев 1992, 53).

Главнокомандващ на българската войска става княз Ал. Батенберг, 28-годишен, с адютанти капитан М. Савов и поручик Луков, а началник на генералния щаб е капитан Рачо Петров.

Българското командване подготвя и провежда едновременно плана за войната, мобилизацията и съсредоточаването на войската. За тая цел се определят два корпуса: Източен (под командването на подполковник Д. Николаев и началник на щаба Р. Димитриев) за Тракия и Западен (под командването на майор Гуджев и началник на щаба капитан Паприков) за Кюстендил и цялата сръбска граница (Станев 1992, 53).

На 2 ноември Сърбия обявява война на България. Във войната подполковник Муткуров показва високи организаторски и командни качества в боевете срещу сръбската армия при Цариброд и Пирот. Повикан телеграфически от началника на Западния корпус тръгва незабавно в поход срещу сърбите (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 85, л. 5). Още през нощта на 12 ноември се получава заповед за разположение на войсковите части на Царибродската позиция, като същите

да не отстъпват местата си и я отбраняват до получаването на нова заповед. Позицията се разделя на три участъка: лявофлангови – от левия фланг на шосето Цариброд – Пирот, подчинен на майор Стоянов; център – от шосето Цариброд – Пирот до седловината, подчинен на капитан Никифоров и дяснофлангови – от седловината до с. Петерлаш, подчинен на капитан Сарафов (История на Сръбско-българската война 1925, 606). За началник на цялата позиция и командващ центъра при превземането на Пирот е назначен подполковник Муткуров, а подполковник Филев е началник на резерва.

След принудителното оттегляне от района на Цариброд, сръбското командване решава да окаже ожесточена съпротива като използва силната Пиротска позиция. На 14 ноември колоната на подполковник Муткуров получава заповед да заеме Пирот и да се държи отбранително в него. В изпълнение на тази заповед на 15 ноември той заповядва на 8-и Приморски полк, една дружина от 3-и полк и казанлъшката дружина да заемат града. Въпреки желанието си противникът не успява да премине в настъпление. Подложени на силен артилерийски огън от пристигналата струмска дружина сръбските войски отстъпват Пирот. Така завършва двудневното Пиротско сражение, при което Нишавската армия е почти напълно разбита и само намесата на Великите сили предотвратяват пълния ѝ разгром (История на Сръбско-българската война 1885 г. 1971, 347).

Участието на подполковник Муткуров в Сръбско-българската война и най-вече в боевете при Пирот му донася редица отличия. С приказ № 33 от 29 ноември 1885 г. Негово Височество го награждава с военен орден "За храброст" IV степен (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 647, л. 41; ф. 111а, оп. 1, а. е. 44, л. 133). Но най-голяма чест за него е удостояването му за кавалер на военния орден "За храброст" I степен, като единствен офицер от българската армия (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 79, л. 141; ф. 06, оп. 1, а. е. 9, л. 209). Награден е и с орден "Св. Александър" II степен с мечове.

След приключване на войната дейността на подполковник Муткуров продължава. На 24 декември 1885 г. с приказ № 218 по Военното ведомство е назначен за председател на комисията за изработване на "основания" за уреждане обозната част в отделните части на войската (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 74, л. 316). Същият месец поема председателството на Русенския военен съд (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 74, л. 321). През 1886 г. е назначен за командир на 5-а пехотна бригада и началник на Пловдивския гарнизон (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 5, л. 135).

Съединението довежда до по-нататъшно охлаждане на отношенията между България и Русия във връзка със съдбата на княз Ал. Батенберг. С него той наистина постига известна популярност в страната, но надеждата му, че ще може да затвърди положението си, остава напразна.

На 9 август 1886 г. през нощта група русофилски настроени офицери извършва преврат. Той поставя началото на политическата криза в България от 1886–1887 г. Първото нейно действие се развива в три бързи акта с обща продължителност петнадесет дни. На 9 август се извършва детронацията; на 17 август вследствие успешен контрапреврат княза поема отново управлението на страната, а на 26 август той окончателно напуска българския трон (Грънчаров 1984, 44).

Верен служител на Отецеството и държавния глава, подполковник Муткуров остава изненадан и поразен от известието за преврата на 9 август. Той не допуска, че може да има български офицери, които да изменят на клетвата си и да предадат своя върховен вожд. А такива се оказват капитаните Р. Димитриев, А. Бендерев и майор П. Груев. Като глава на съзаклатието последният се самоназначава за главнокомандващ на българската армия (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 85, л. 6).

По време на преврата Ст. Стамболов се намира в Търново и отказва да тръгне за София преди да разбере за същността на извършения преврат. Скоро узнава, че така развилите се събития застрашават неговата политическа и държавническа кариера. За него знамето, около което могат да се обединят силите срещу преврата, е князът. Това от своя страна довежда до съюзяване на онази част от офицерите, чиято преданост към него е много силна. Тя издига девиза "Без Батенберг няма България". В Ст. Стамболов напълно узрява идеята за връщането на княз Ал. Батенберг в България (Попов 1991, 29).

Известно е, че най-активни са офицерите от гарнизона в Пловдив. За разлика от детронаторите, ръководителите на контрапреврата действат решително. Подполковник Муткуров веднага заповядва да свирят тревога, събира бригадата си и пристигналите войски от Сливен, Казанлък и Калофер и ги приканва да действат срещу "подлите изменници, свалили любимия ни княз" (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 85, л. 6). Против княза са само Струмския пехотен полк и артилерийския полк, които се намират в София. Напускат града, те заемат югоизточните височини и заплашват с бомбардирене на столицата. Но подполковник Муткуров, приел вече върховното управление на града се показва вещ в своите действия. Още с влизането си в София издава заповед, с която се отчисляват от редовете на армията Струмския полк, като изневерил на княза, а знамето му е изгорено публично. Пристигането на южнобългарските войски в столицата слага край на бунтовническата власт и осуетява коварните интриги на лакомия чужденец за малка България.

След контрапреврата временното правителство изпраща телеграма до княз Ал. Батенберг, с която го кани да се завърне в страната. На 16 август 1886 г. той е посрещнат в Русе, а на 17 август

поема управлението. Веднага потвърждава назначаването на подполковник Муткуров за главнокомандващ на войските. Но много скоро, разколебан от отрицателното отношение на руските управляващи кръгове към него, князът назначава регентство в лицето на Стамболов, Каравелов и подполковник Муткуров и се отрича от короната. След прощална церемония с правителството, офицерския кадър и гражданството на 25 август 1886 г. княз Ал. Батенберг напуска България (Българската бойна слава 1999, 250).

Напълно уверен в сполуката на делото и патриотизма на народа и войската подполковник Муткуров остава твърд, но справедлив. Идва ред за наказване на виновниците за бунта в Русе през февруари 1887 г. Докато Стамболов показва известно колебание и е готов да даде милост на майор Попов, подполковник Муткуров решително му заявява: "Не смеем, Стефане, доброто на Отечеството и армията ни забранява да даваме милост!" След подписване присъдата от регентите, бунтовниците са разстреляни. Сам по-късно подполковник Муткуров казва, че нищо на света не му е било тъй тежко, както този подпис (ЦБА, ф. 012, оп. 1, а. е. 85, л. 9).

Като член на регентството подписва редица укази като: № 183 от 31 август 1886 г. за закриване на длъжността "главнокомандващ на българската армия"; № 187 от 3 септември за формиране на Военното училище; № 216 от 6 октомври за отпускане на пенсия на семейството на убития през 1885 г. Райчо Николов и др. (ЦБА, ф. 1, оп. 5, а. е. 21, л. 26; 30; 63).

На 3 август 1887 г. с приказ № 57 княз Фердинанд го произвежда в чин полковник (ЦБА, ф. 1, оп. 5, а. е. 83, л. 60). Като такъв Стамболов го назначава за военен министър в съставеното от него на 20 август правителство. С поемането на поста от 22 август той се изправя пред трудна и тежка задача (ЦБА, ф. 1, оп. 5, а. е. 85, л. 99). Застава на чело на една армия, която времето и събитията са деморализирали и в която трябва да се въведе ред и дисциплина. С твърде големи усилия и лични неприятности, полковник Муткуров в разстояние на три години от 20 август 1887 г. до 4 януари 1891 г. поставя край на злото, посадено от външно неприятелско влияние. Със справедлива строгост очисти българската армия от деградиралите офицери, извършва ново преустройство на военното министерство и въвежда на въоръжение във войската пушка "Манлихер", образец 1885 г.

По негово предложение Народното събрание приема редица закони: "Закон за носене на оръжие", "Закон за общовойсковия обоз" и "Закон за тегобите на военната служба" (Българската бойна слава 1999, 10).

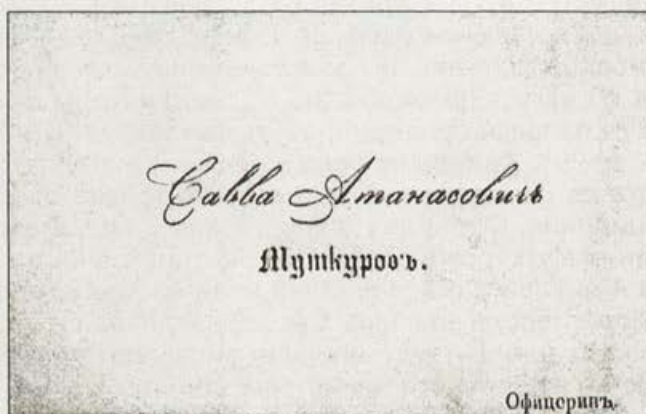
Дългата непрекъсната служба и извънредния труд влошават здравето му през октомври 1890 г. Изпратен е на лечение във Варна за един месец. Не получил подобрение, по предписание

на лекуващия му лекар, моли за разрешение да замине на лечение в Италия. Невъзможността да изпълнява служебните си задължения принуждават полковник Муткуров да подаде оставка. На 7 февруари 1891 г. тя е приета от княз Фердинанд (ЦВА, ф. 1521, оп. 1, а. е. 52, л. 56). От признателност към заслугите му като министър на войната е повишен в чин генерал-майор с приказ № 16 от 14 февруари на княз Фердинанд (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 102, л. 27). Същият ден е назначен за инспектор по пехотата.

На 3 март 1891 г. генерал-майор Сава Муткуров почива от разбив на сърцето в Неапол, Италия, далеч от роднини и приятели, далеч от своята родина (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 102, л. 27). Преждевременната му смърт предизвиква за времето си дълбока жалеяка сред обществото и народа, изразена с хиляди телеграми и писма.

Погребан е в двора на църквата "Св. Спас" в София, където се намира и паметника му издигнат от неговите деца Атанас и Венета (ЦВА, ф. 012, оп. 1, а. е. 851, л. 11) През 1971 г. църквата е съборена, а тленните му останки са пренесени в софийските гробища.

На негово име у нас има кръстено с. Муткурово (до 1893 г. нар. с. Чериково, бивше село в Плевенски окръг).

Визитна картичка на Сава Муткуров

ЛИТЕРАТУРА:

Аргатски 1999: В. Аргатски. Военна история на България 681-1945 г. В. Търново, 1999.

Българската бойна слава: Българската бойна слава. С., 1999.

Грънчаров 1984: Ст. Грънчаров. Политическите сили и монархическият институт в България 1886-1891 г. С., 1984.

История на България 1955: История на България. С., т. 2, 1955.

История на Сръбско-българската война 1925: История на Сръбско-българската война. С., 1925.

История на Сръбско-българската война 1971: История на Сръбско-българската война. С., 1971.

Митев 1989: Ст. Митев. Иван Константинов Сарафов – опълченец и генерал от две армии. – Исторически преглед, № 5, 52.

Пенков 1979: Ст. Пенков. Българите в Освободителната война 1877-1878 г. С., 1979.

Попов 1991: Р. Попов. България на кръстопът. Регентството 1886-1887 г. С., 1991.

Радулов 1985: Д. Радулов. Сръбско-българската война 1885 г. – Военно-исторически сборник, № 4, 24.

Станев 1992: Н. Станев. История на нова България 1878 – 1941 г. С., 1992.

GENERAL-MAJOR SAVA MUTKUROV – MILITAER UND POLITIKTAETIGER MARIANA RUSSEVA

(Zusammenfassung)

General-major Sava Mutkurov ist einer der beruehmtesten Buerger der Stadt Veliko Turnovo, der eine dauerhafte Spur in der Armee und im politischen Leben laesst.

Er beendet eine militaerschule in der Stadt Odessa und bleibt als Offizier in der russischen Armee zu dienen. Er nimmt am Russisch-tuerkischen Krieg 1877/1878 und am Serbisch-bulgarischen Krieg 1885 teil. Mutkurov ist einer der Haupttaetiger der Vereinigung zwischen Koenigtum Bulgarien und Ostrumelien. Nach dem Absagen des Koenigs Alexander I Batengerg von dem Trohn, ist er als zweiter Regent des Staates eingestellt und seit dem Jahr 1887 ist er Militaerminister.

General-major Mutkurov ist mehrfach mit Ordens und Medaillen ausgezeichnet.

СТЕФАН СТАМБОЛОВ ЗА НАЦИОНАЛНОТО ОБЕДИНЕНИЕ

ПЕТЪР ГОРАНОВ

Стефан Стамболов е възмутен от решенията на Берлинския конгрес. Идеята за национално обединение става смисъл и съдържание на живота му. Той напуска работата си в Канцеларията за граждански дела и се включва активно в подготовката и провеждането на Кресненско-Разложкото въстание. За Учредителното събрание в Търново идва като депутат на Щип, Велес, Прилеп и други македонски общини. На 8 февруари 1879 г., в речта си пред събранието на представителите на всички части на българските земи, той се обръща към представителите на Великите сили с думите: "Дайте ни нашето общо Отечество, такова, каквото бе създадено от вашата конференция в Цариград, такова, каквото бе създадено от Сан-Стефанския договор."¹

По-късно той участва в подготовката, провеждането и защитата на Съединението. Нарича го първия етап в обединението на България.

Поражението на Кресненско-Разложкото въстание и поведението на Русия по време на Съединението, разколебават вярата на Стамболов, че националното обединение може да се постигне с революционни методи и с помощта на Русия. Като регент, а после премиер, той вече изразява настроението на оная част от българското общество, която след Освобождението разширява деловите си контакти със западните сили и счита, че националният идеал може да се постигне само със съгласието и подкрепата им. Това становище умело се поощрява от дипломатическите агенти у нас на Англия и Австро-Унгария, но среща противодействието на руската дипломатия. Този обрат във външната политика на Княжеството предизвиква остро противоборство в българското общество.

Като загубва влиянието си върху софийския кабинет, Русия започва да подкрепя сръбските претенции върху Македония. Именно по това време, когато група македонски учители запитват руския посланик в Солун Ястребов "къорав ли е за да не види, че те не са нито сърби, нито гърци, а са българи!", той пък ги запитва "те толкова ли са наивни, за да мислят, че той е там, за да казва това, което вижда".

По геополитически съображения на Русия, Сърбия се оказва по-важна от България. За това и след смъртта на Стамболов и при най-русофилските български правителства тя продължава да подкрепя сръбските претенции към Македония, въпреки етническите реалности в полза на България.

Загубвайки подкрепата на Русия, Стамболов не получава от за-

падните сили решителна подкрепа на политиката си за национално обединение. От начало само Англия подкрепя исканията му за реформи в Македония. Но тя действа на принципа "В политиката няма вечни приятели – има вечни интереси". Когато се изострят Англо-германските противоречия, тя изоставя Стамболов и търси съюз с Русия.

Колкото до Австро-Унгария, тя подкрепя Стамболовата политика за утвърждаването на княз Фердинанд на българския престол, но не и македонската му политика. Много пъти премиерът изпраща дипломатическия агент на българското правителство в Балплацт с упрека "нека ни помогнат, нали ни се пишат приятели". Друг път крие от австрийците инициативите си пред Високата порта, за да не му попречат. Завръщайки се от Берлинския конгрес, граф Андраши докладва на император Франц Йосиф, че "пътят към Солун е открит". Да, но този път минава през Македония по долината на Вардар. Виена е противник на българските стремежи за народностно изграждане и утвърждаване в Македония с разчет за по-сетнешното ѝ освобождаване и присъединяване. Затова, след закрепването на княз Фердинанд на българския престол, тя вдига протекциите си от Стамболов.

Много по-реалистична и резултатна е балканската политика на Стамболов. Проблемът за освобождаването и обединяването на Тракия и Македония с България се оказва по сложен и труден, отколкото Съединението. Първо, той по-силно засяга интересите на Великите сили поради близостта на тези територии и земи до Средиземноморските пътища. Второ, по-голямата им етническа пъстрота е аргумент за претенции към тях и на съседните държави. Трето, там процесите на консолидиране на българския етнос не са напълно завършени. За тази цел от българската страна е необходима продължителна мирна работа.

Като оценява горните факти, Стамболов начертава цялостна реалистична програма за последователно решаване на проблема за националното обединение. Тя предвижда, докато не е в състояние за пряко освобождаване и присъединяване на Одринска Тракия, България с мирни дипломатически средства и сили максимално да интензифицира процесите на българското езиково, верско, културно, просветно, икономическо и народопсихологическо изграждане, осъзнаване и утвърждаване в тези области.

Стамболов преценява, че за постигането на тази цел главен враг не е Турция, която по това време не провежда асимилаторска политика. Такъв враг са гръцката и сръбска пропаганди в Македония, които се стремят да дезорганизират, дезориентират, денационализират и да асимилират българския етнос. От верния анализ на обстановката премиерът прави и реалистичния извод, че България трябва да провежда с Турция най-лоялни, приятелски отношения и в никой случай да не допусне и да не влезе в

балкански съюз срещу нея на базата на подялбата на Македония.

Реалистичният подход довежда Стамболов и до извода, че революционните организации и акции в Македония пречат на българската национална кауза. Основното в стратегията му е твърдото убеждение, че националното обединение трябва да бъде грижа и отговорност на българската държава. Единствена тя трябва да има правото и задължението да решава този въпрос със средствата на държавната политика.² Той споделя мнението на екзарх Йосиф, че държавната обединителна политика трябва да се опре на едно население в поробените земи със силно българско самосъзнание и организация. Приятелските отношения с Турция са необходими за успеха на дипломатическата му борба за реформи, които да подобрят положението на българите в Македония, да укрепят българското им съзнание, да стимулират икономическото им и просветно развитие и така да отбият сръбската и гръцка пропаганда. Наред с това тези отношения се диктуват и от икономическите интереси на Княжеството. По това време Турция е най-големия пазар за българските износни стоки.³

Политиката на Стамболовото правителство по македонския въпрос среща противодействие от Белград и Атина. В София идват през август 1889 г. сръбският премиер Никола Пашич, а през юни 1891 г. видният гръцки политик Трикупис. Те се опитват да уговорят Стамболов за съюз срещу Турция за подялбата на Македония. Срецайки отказ от негова страна, те предприемат действия да провокират война между Турция и България, от която да се възползват. С бързи контрамерки Стамболов осуетява провокациите им и увеличава доверието на Високата порта към България.⁴ Той уведомява султана и великия везир за предложенията на Трикупис и ги уверява, че България поставя на тяхно разположение армията си от 200–250 хиляди войници, за да защитава европейските владения на Империята, заедно с нейните войски. Българският дипломатически агент в Цариград д-р Вълкович е натоварен да увери султана, че по-верен съюзник от България не ще може да има и затова всячески да защитава нейните интереси. Даването на права и защита на българите ще ги привърже към султана и никой не ще може да ги размирява.⁵

Удивителни са точността на Стамболовите оценки на ситуацията, адекватността на решенията му и на мерките за изпълнението им. Особено удивлява смелостта и ловкостта, с които отхвърля предложенията на Пашич и Трикупис и умелото поставяне на въпроса пред султана и великия везир, за да извлече максимални изгоди за българските интереси изграждане, фундамента за бъдещото освобождение и обединяване на Одринска Тракия и Македония с България. Политиката на лоялност и приятелство, съчетани с натиск и заплахата, дават положителни резултати. На 6 юни 1890 г., след като си осигурява подкрепата на английската дипломация, Стамболов

изпраща до Високата порта нота с искания да признае княза и правителството и да даде на българите в империята правата и привилегиите, с които се ползват другите народности. В нотата се съдържа заплахата, че ако Високата порта не удовлетвори българските искания "ще даде доказателство, че сюзеренният двор е оттеглил от сега нататък всяка протекция на васалното княжество, с което за голямо съжаление, би подтикнало правителството му...да потърси собствени сили и средства, за да излезе от едно положение, пълно с неизвестност и опасности".⁶ В случая се намеква за евентуално обявяване независимостта на България. Българският премиер знае много добре, че Високата порта не може да признае княза без предварителното съгласие на Великите сили, но действа на принципа "поискай повече, за да изтръгнеш това, което искаш да получиш". След обмяната на мнения между двете страни, той нарежда на Вълкович да заяви на великия везир Кемил паша, че българското правителство е готово да се откаже от искането за признаването на княза, но по въпроса за Екзархията и правата на българите в Македония и Тракия ще бъде твърдо и настоятелно, защото се касае за едно право, признато със Султанския ферман от 1870 г. Султанът е признателен на българския премиер за лоялното му отношение към империята и за дръзкото му държание срещу опитите на руския цар да се меси в работите на княжеството. Той не проявява упорство по исканията във втората част на българската нота. Турското правителство уведомява екзарх Йосиф и д-р Вълкович, че на първо време ще бъдат издадени берати за назначаване на български владци на Скопската, Велешката и Охридската епархии, признава поисканите права за българските училища и църкви, разрешава издаването на екзархийски вестник, позволява на българския владика на Одринската епархия свободно да посещава българските общини във вилаета и разрешава построяването на българска църква в Цариград.⁷

Този исторически успех на българския премиер възстановява процеса на българското възраждане в Одринска Тракия и Македония. Той е постигнат с подкрепата на Англия, Австро-Унгария и Италия. Нанесен е силен удар на Русия, Сърбия, Гърция и гръцката патриаршия в Цариград. Посланиците на тези страни и патриаршията упражняват отчаян натиск върху турското правителство да спре издаването на бератите.⁸

Българският премиер решава да засили и използва големия си авторитет пред турската върховна власт за да постигне нови придобивки. На 8 юли 1891 г. той изпраща на Високата порта проект за съюз между България и Турция на следните основания:

1. Назначаване на български владци във всички епархии, където българите са мнозинство от християнското население, даване автономия на българските училища, ползване на българите със същите права и привилегии, като гърците.

2. Изграждане на съюз между България и Турция за взаимна отбрана.
3. Признаване на българския княз.
4. Сключване на търговска, митническа и пощенска конвенции, като се премахнат митническите спънки за местните произведения.⁹

Проектът е оценен от Турското правителство като доказателство на Стамболов за приятелството към Империята. По заповед на султана той е даден за проучване от комисия от висши държавни служители.

Българо-турските отношения и политиката на подобряване положението на българите в империята получават по-нататъшно развитие в резултат на гостуването на Стамболов при султана през 1892 г. През февруари с. г., не без съдействието на руското правителство, противниците на Стамболовата политика убиват д-р Вълкович. С остра нота премиерът обвинява Високата порта, че не е осигурила безопасността на българския дипломатически агент и е освободила един от главните организатори на убийството.

Нотата и предприетите от руската страна опити за помирение със Стамболов предизвикват сериозна тревога в Цариград. Султанът решава да засили приятелството си с него, като му окаже големи почести и направи нови отстъпки. Три пъти той вежливо го кани да му гостува. След третата покана Стамболов отвърща, че би гостувал на султана, ако не го заплашва участието на д-р Вълкович. От Цариград донасят, че султанът е казал: "отговарям с главата си за Стамболова". Тогава на 29 юли 1892 г. българският премиер отпътувал с австрийски параход от Варна за Цариград. На другия ден е посрещнат като най-скъп гост на султана. В Илджа на султана е имал с него специална среща "на четири очи". После в Пера Палас е приет като гост на султана.

Преди официалната среща на 31 юли Стамболов посещава екзарх Йосиф, за да уточнят исканията му и да покаже на турците колко голямо значение отдава на екзархията. Духовният и държавен ръководители разбират, че работят за една кауза и имат почти еднакви виждания за нейното постигне.

Френската и руската дипломатии полагат усилия да убедят султана да не приема Стамболов, но той отговаря, че аудиенцията е негова лична работа, която няма никаква политическа цел. По този повод западният печат пише, че: "българският Бисмарк е удържал победа над дипломатиите на две Велики сили".¹⁰

В проведените срещи и разговори със султана и неговите министри, Стамболов получава съгласие за удовлетворяване на всичките искания, за които екзархът безуспешно е молил цели 15 години. Уговорено е издаването на три ирадета. Едното – за разрешаване издаването на български вестник в Цариград, второто – за даване автономия на българските училища и учителите, а третото – за разрешаване Екзархията да закупи сграда и да се премести в правителствения квартал Пера.

В една от срещите Стамболов предлага сключване на договор между двете страни за развитие на трайно икономическо и политическо сътрудничество, премахване на митническите бариери, взаимно фаворизиране на индустрията и търговията, развитие на пощенските и телеграфни връзки, изравняване правата на българската и турската народности в културната, военната и политическата области. Той предлага още – от европейската територия на империята да се образува област наречена "Урумели бейлер бейлък", т. е. дуалистична държава с институции, в които наравно да участват турци и българи.¹¹

През декември 1893 г. специален султански пратеник се среща със Стамболов и от името на султана го моли да напише изложение за начина, по който може да се сключи турско-българският съюз. Българският премиер написва и изпраща на султана специален меморандум. Сключването на съюза се осуетява от предприетите спешни противомерки на Австро-Унгария и Русия с ново изостряне на Източния въпрос.¹² По тази причина и поради оплакване на екзарха, че турското правителство не изпълнява уговорките, Стамболов изпраща дипломатическия си агент да заяви на Високата порта, че ако до 24 часа не се удовлетворят българските искания, агентът ще напусне Цариград. Стресната от категоричния тон, Високата порта още на 12 април 1894 г. връчва на българския агент султанско ираде, което удовлетворява всичките искания на екзарха. Българските училища в Турция се изравняват с гръцките. Още 40 общини в Македония се обявяват за български. Заповядано е издаването на берати за назначаване на български владци в още две македонски епархии. Осигурява се място в Цариград за построяване на духовна семинария. Разрешава се екзархията да закупи сграда и се премести в дипломатическия квартал.¹³

Тази голяма победа Стамболов постига с държавническа мъдрост, дипломатически такт и смелост, с лоялно отношение, но и със заплаха. Дългосрочната му реформаторска програма, която изгражда фундамента за по-сигурно, по-безболезнено решаване на общобългарския въпрос, среща противодействие на привържениците на революционните методи. И сега някои я отричат с аргумента, че след Съединението Турция е станала много по-подозрителна и предпазлива. В тази връзка трябва да кажем, че Стамболов не е наивник, той добре разбира, че успехите на мирната дипломатия най-често се постигат с натиск и заплахата за употреба на организирана военна и политическа мощ на държавата, която според него единствена има право да реши кога и как да употреби сила.¹⁴

Стамболов споделя разбирането, че след консолидирането на българите в Македония за нейното освобождаване ще се наложи на България да воюва срещу Турция. В разговор с Никола Генадиев той казва: "...това освобождение не може да се постигне без

война и ние трябва да сме готови за нея ... да подготвим войска, по-силна от турската".¹⁵

Управлението на Стамболов направи много за решаването на този проблем. Но като политик-реалист счита, че работата не свършва само с това да бъде бита Турция. Необходимо е да се осигури подкрепата на една от двете групировки на Великите сили – Тройният съюз (Германия, Австро-Унгария и Италия) и Двойният съюз – (Франция и Русия). От вече придобития опит стига и до извода, че България не може да разчита на подкрепа от Тройния съюз поради експанзията на Австро-Унгария към Македония. Трябва да се търси помощта на Двойния съюз и по-точно на Русия, с която по това време е в лоши отношения. На забележките по този повод той възразява: "Политиката се ръководи от интереси и не държи сметка за временните вражди".

БЕЛЕЖКИ:

¹ **Маринов, Д.** Стефан Стамболов и новейшата ни история (летописи, спомени, очерки). С., 1909, с. 43.

² **Матеев, Е.** Държавникът Стефан Стамболов. С., 1992, 91–92.

³ В годините на политическата криза 1886–1887 г. се опитва да постигне решение на въпроса за националното обединение чрез създаване на дуалистична турско-българска държава, като предлага на Султана да стане и български княз.

⁴ **Маринов, Д.** Пос. съч., с. 98; **Матеев, Е.** Пос. съч., 97–98.

⁵ **Матеев, Е.** Пак там.

⁶ **Маринов, Д.** Пос. съч., 535–536.

⁷ **БАН,** Научен архив Стефан Стамболов, ф. 19 К, оп 1, а. е. 1110, л. 4–6; а. е. 901, л. 65–66; а. е. 145, л. 125–127.

⁸ **Мишев, Р.** Австро-Унгария и България 1889–1894, политически отношения. С., 1988, 246–251.

⁹ **Маринов, Д.** Пос. съч., с. 639.

¹⁰ **Пак там,** с. 678.

¹¹ **Пак там,** с. 598.

¹² **Пак там,** 683–684; 703–705.

¹³ **Пак там,** 705–707; **Митев, Т.** Стефан Стамболов и българския национален въпрос от Освобождението до 1894 г. – Военно-исторически сборник, 1983, 1, с. 49.

¹⁴ **Матеев, Е.** Пос. съч. с. 103.

¹⁵ **Пак там,** с. 126.

STEPHANE STAMBOLOV ET L'UNIFICATION DE LA BULGARIE

PETAR GORANOV

(Résumé)

On envisage la politique extérieure du gouvernement bulgare de Stephane Stambolov. On accentue sur les relations bulgares-turques et balkaniques qui concernent la question visant l'unification de la Bulgarie à la fin du XIX s.

ОТЛИЧИТЕЛЕН ЗНАК ЗА САМОЛИЧНОСТТА НА БЪЛГАРСКИТЕ НАРОДНИ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

ВИОЛЕТА ПАВЛОВА

През последните години у нас се увеличи броят на сериозните и задълбочени научни изследвания в областта на фалеристиката. Вниманието на изследователите е насочено преди всичко към наградните официални български отличия – ордени, медали и знаци, съществували и раздавани в България, в периода 1879–1991 г.¹ Неизвестни и непроучени остават знаците, свързани с професионалните и обществено-политически изяви на отделните социални групи в българското общество.

В процеса на нашата събирателска и научно-изследователска дейност попаднахме на отличителния знак на българските народни представители от началото на XX в. Той е бил притежание на Александър Пенчев, депутат от Великотърновска избирателна колегия в XVII Обикновено народно събрание (1914–1919 г.).² Фактът, че досега не е публикуван го прави твърде интересен за изследване и познание. Целта на настоящото изложение е да приведем в известност знака и да представим историята, художествените и техническите му характеристики.

Основните документи по създаването, приемането и утвърждаването на явен отличителен знак за самоличността на българските народни представители от периода на новата българска история са стенографските дневници на Народното събрание. Разискванията за необходимостта от него и отделните символични изображения стават по време на XV ОНС, II редовна сесия, състояла се от 18 март до 30 април 1913 г. Идеята принадлежи на д-р Борис Вазов, депутат от III Пазарджишка избирателна колегия.³ На 18 март 1913 г. той внася в Народното събрание предложение, подписано от 64 народни представители, за създаване на такъв знак.⁴ Конкретният повод е грубото отстраняване на голяма група народни представители от тържествения молебен по случай падането на Одрин, което уронва престижа и на самия парламент. В мотивите за предложението се посочва, че независимо от нарастналия авторитет и значение на Народното събрание, този и редица други случаи са доказателство за запазеното все още традиционно, небрежно отношение и неуважение към народните представители от страна на административната власт и гражданството. Явно личната легитимационна карта не е достатъчна, а е необходим и видим знак, който да отличи отдалеч народния избраник. Според вносителя целта е с този знак да се

улесни достъпа и се изтъкне присъствието на народния представител при тържествени церемонии, да му се даде възможност да защити своята неприкосновеност, гарантирана от конституцията и да го улесни при намеса в защита на законовия ред, когато същият е нарушен. В заседанието от 1 април 1913 г. д-р Б. Вазов подробно запознава народните представители с отличителния знак на френските депутати, като най-подходящ образец при изработването на българския. Той се състои от три части: трицветен шарф със златни пискюли, носен през рамо, една декорация с герба на френската република и един медал, върху който е изрисуван образът на републиката с фригийска шапка, с името на народния представител, окръга, от които е избран и датата на неговия избор.⁵ След последвалите в залата дебати, комисията по Министерството на вътрешните работи с участието на бюрото на Народното събрание обсъжда внесените изменения и допълнения към първоначалния вариант. На 26 април 1913 г. с болшинство е прието следното решение за създаване на явен отличителен знак на самоличност за народните представители: "Учредява се за народните представители отличителен знак, който се носи от тях, когато изпълняват държавна мисия, присъствуват на публични церемонии и във всички случаи, когато е необходимо да се знае качеството на народен представител. Натоварва се бюрото на Народното събрание да изработи образец на отличителния знак, да определи начина на носенето му и да снабди с него народните представители на техни разноски".⁶

Знакът е учреден с Указ № 107 от 18 май 1913 г.⁷ По неизвестни причини решението остава неизпълнено. Това дава повод на д-р Б. Вазов на 18 август 1916 г., вече като депутат от Пловдивската избирателна колегия, да направи писмено запитване до Бюрото на XVII ОНС за изпълнението на горното решение, което има силата на закон и е допълнение към правилника за вътрешния ред. В отговор председателят на събрание д-р Димитър Вачов обявява, че Бюрото ще направи необходимите постъпки за изпълнение решението на народното представителство.⁸ Разработването на проекта е възложено на художника Харалампи Тачев, който разработва и образци за жетони за българските народни представители.⁹ На 24 февруари 1917 г. моделът за значката е изпратен във Виена на фирмата "G. A. Scheid" за изпълнение.¹⁰ Поради липса на архивни документи е трудно да се определи кога точно е въведен в употреба депутатския знак, но най-вероятно това става през същата 1917 г.

Отличителният знак на българските народни представители е еднолицев, релефен с овална форма (**Обр. 1**). В средата на кръгъл щит, върху червен емайлиран фон е изобразен коронован лъв, изправен на задните си крака, обърнат надясно, с изваден

Обр. 1. Отличителният знак на българските народни представители от началото на XX в.

представители за първообраз на значката да използва знака на френските депутати. Всички елементи, включени в композицията, са подчинени на една основна идея – Народното събрание, като върховен, постоянно действащ държавен орган, състоящ се от представители на народа, е единствен носител на законодателната власт, думата му има силата на закон, ред, правда и правосъдие. Основният съставен елемент на знака е българският лъв. Като централна фигура от официалния държавен герб той е вплел в себе си гордостта, мъжеството и храбростта на народа ни през вековете. Тук символизира власт, твърдост, справедливост и законност. Лъвът изглежда здраво стъпил на краката си с артистично вдигната и извита зад гърба опашка. Широко отворената уста, остриите уши и елегантно представените лапи внасят известна динамика в разположението на лъвската фигура в кръговото изобразително поле. За разлика от държавния герб, където щитът е от испански тип, в значката е кръгъл. Като предпазно оръжие той е атрибут на силата. Присъствието на ликторският знак на римските императори, т. нар. фасции, се възприема като символ на върховната власт на народните представители, изразяваща се в законодателната им инициатива, съчетана с финансови и контролни функции. С използването на фасции от герба на Третата френска република се обяснява видът на бравата над снопа пръчки в нашия знак (**Обр. 2**). Тя не е ликторската, а е върха на средновековното бойно копие – алебарда от XIV–XVIII в. Надписът "LEX" в основата на снопа пръчки в превод

език, разгневен и в ход (рампант). Около лъва върху широка нагъната лента е изписан надпис "НАРОДЕНЪ ПРЕДСТАВИТЕЛЪ". Зад щита минава ликторският сноп пръчки с връх на алебарда по средата в долния край здраво свързан с равнопосочно нагъната тънка лента. Под щита, върху снопа пръчки, е изписано "LEX". Вляво и вдясно е разположен венец, съставен от стилизирани житни класове, рози и лаврови клонки. Знакът е изработен от посребрен метал с размери: 42–60 мм. Носен е отляво на ревера, на игла.

Проектантът Х. Тачев, един от най-изявените български хералдисти от началото на XX в., се е съобразил с желанието на народните

Обр. 2. Гербът на Третата френска република

от латински означава закон и определя статута на народните представители – да приемат, изменят, допълват и отменят законите, гарантиращи правата, свободите и интересите на гражданите. Според действащата по това време Търновска конституция България е конституционна монархия с народно представителство, като законодателната власт принадлежи на царя и народните представители (чл. 9). Царят свиква, открива и закрива Народното събрание, утвърждава и обнародва законите (чл. 10, 127 и 130). Парламентът представлява народа, държавната учредителна и законодателна власт.¹¹ Изобразените житни

класове, рози и лаврови листа около щита символизират Княжество България, Източна Румелия и Македония. Въпросът за тяхното символно значение е разискван по време на II Обикновено народно събрание през 1880 г., когато е приет законът за сечене на монети в България.¹² Чрез тези символи тук е вложена идеята за високата национална отговорност на народните представители, които представляват и защитават в Народното събрание населението от трите части на отечеството, в това число и от новоосвободените през Балканската и Първата световна война български територии.

Създаването на отличителния знак е доказателство за стремежа на народните представители за приобщаване към европейските стандарти и демонстрация на патриотизъм, представителност, авторитет и достойнство. Депутатският знак въздейства респектиращо и подчертава върховенството на народния суверенитет, осъществяван от най-важната държавна институция – Народното събрание и от народните представители. Като произведение на дребната металопластика знакът е прецизно и точно изработен, показва добър вкус, умела стилизация и умереност в символиката. Заимстваните от западната фалеристика елементи са в съзвучие с чисто българските символи. Историческите и художествените качества на знака го определят като уникален паметник на културата от началото на XX век.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Вж. **Владимиров, В.** Граждански ордени, медали и възпоменателни знаци в България (1880–1944). – Изв. бълг. музеи, 1, 1969, 293–316; **Димитрова, С.** Медали и знаци, посветени на монархическия институт в България (1879–1944 г.), съхранявани в Националния военноисторически музей. – Изв. Нац. военноист. музей, 9, 1991, 70–82; **Петров, Т.** Ордени и медали в България. С., 1998; Държавните символи и отличия. – В: България 20 век. Алманах. С., 1999.

² **Александър Стефанов Пенчев** (1879–1953) – агроном, учител, политик, общественик, публицист и журналист. За живота и дейността му вж. **Юбилеен сборник Александър Стефанов Пенчев**. В. Търново, 1941; Знакът се съхранява от Александър Генчев, внук на А. Пенчев, който любезно ни предостави възможността да го публикуваме, за което му благодарим.

³ За него вж. **Николова, В.** Сеячът. Д-р Борис Минчов Вазов (1873–1957). Жизнен и творчески път на политика, публициста, дипломата. В. Търново, 2000.

⁴ **Дневници XV ОНС**, II РС, 3, с. 638.

⁵ **Пак там**, 711–712.

⁶ **Пак там**, с. 868.

⁷ **ДВ**, № 123, 5 юни 1913.

⁸ **Дневници XVII ОНС**, II ИС, с. 610.

⁹ **ЦДА**, Ф. 2005К, оп. 1, а. е. 573, л. 1; а. е. 585, л. 1–2; Харалампи Константинов Тачев (1875–1941) – художник и декоратор, професор в Държавната художествена академия. За него вж. **Митева, Ж.** Харалампи Тачев и българския сецесион. Свидетелства за едно творчество. – В: Сердика, Средец, София. [Сб. статии]. Т. 3. С., 1997, 121–164.

¹⁰ **ЦДА**, Ф. 173К, оп. 3, а. е. 1573, л. 10.

¹¹ **Конституция на Българското Княжество**. В. Търново, 1999, с. 6, 37–38.

¹² **Дневници II ОНС**, I РС, 3, с. 598.

DISTINCTIVE BADGE FOR IDENTITY OF THE BULGARIAN DEPUTIES FROM THE BEGINNING OF 20-th CENTURY

VIOLETA PAVLOVA

(Summary)

The distinctive badge for identity of the Bulgarian deputies was constitute with Decree No 107 from 18-th of May 1913. It was start using during 1917. In the work we present this badge and the history, artistic and technical performance of this unique monument of culture from the beginning of 20-th century.

ГЕНЕРАЛ ИВАН КОНСТАНТИНОВ САРАФОВ (23 МАРТ 1856–24 НОЕМВРИ 1935 г.)

МАРИЯ ДИМОЛАРЕВА

Малко градове по света могат да се похвалят с богатата и древна история на град Велико Търново. В него се раждат и живеят българи, оставили дълбока диря в българската и световна история. Великотърновци са избирани за депутати, министри, дипломатически представители, а тридесет от тях, родени през епохата на Възраждането и посветили се на воинската служба, достигат до генералски чин. С основание може да се каже, че Велико Търново е град на генерали.

Един от тези достойни български мъже е генерал Иван Константинов Сарафов. За него широката българска общественост знае малко, защото той не е от т. нар. "любими генерали" на изследователите на българската военна история. Генерал Сарафов е представен с кратки биографични данни в справочници и публикации на няколко авторски колектива: (Бележити търновци 1985, 256; Българското опълчение (1877–1878), 381; Съвременна българска енциклопедия 1994, 364; Недев 1993, 92–93). По-цялостно изследване на живота и дейността на Иван Сарафов прави Станчо Митев в статията си "Иван Константинов Сарафов – опълченец и генерал от две армии", публикувана в сп. "Исторически преглед" – бр. 5 от 1989 г., но авторът не е използвал документите от личния фонд на генерала, които съществено допълват изнесените сведения.

С това съобщение не си поставяме за цел да обхванем всички аспекти от живота на генерал Сарафов – белязан от участието му в пет войни. Това е невъзможно, тъй като човешкият живот не може да бъде обхванат в рамките на едно кратко съобщение. Ще направим обобщаващ преглед на най-съществените моменти от участието му във войните за национално обединение на България и съдбата му на офицер от българската войска, които не са били обект на проучване.

Сведенията и данните, използвани в съобщението, се основават на архивно-документални източници, съхранявани в Дирекция "Централен военен архив" (ЦВА) гр. Велико Търново – документи от личния фонд на генерал Иван Сарафов (фонд 04); заповеди от фонда на Министерството на войната (фонд 1), както и посочените по-горе публикации и справочници.

Иван Константинов Сарафов е роден на 23 март 1856 г. в знатното търновско търговско семейство на Константин Ненов и Мария Недялкова. Баща му притежава дюкян, където се шият

и продават елечи, антерии и други дрехи, в същото време се занимава и със сарафлък¹. Брат му, Михаил Константинов Сарафов (1854–1924 г.), е български общественик и дипломат, пръв директор и основател на статистиката в България, министър на финансите (1883 г.), на Просветата (1891 г.), на Вътрешните работи (1901 г.). Той е член на БАН, автор на научни трудове по финанси и статистика (Енциклопедия България 1988, 40).

Иван Сарафов завършва класното училище в Търново, след което учи в Загребската гимназия. Остава в Загреб до лятото на 1876 г., след което заминава за Белград, за да постъпи като доброволец в българския отряд в Сръбско-турската война (Жечев 1979, 157–202).

На 21 октомври 1876 г. Сарафов постъпва на руска служба в 60-ти пехотен Замоски полк, а през ноември с. г. е изпратен да учи в Одеското пехотно юнкерско училище. При започване на Руско-турската освободителна война всички българи на руска служба се издирват за командироване в Българското опълчение (Вълков 1981, 103–104; Петров 1979). На 23 август 1877 г. Иван Сарафов е зачислен във 2-ра рота на 10-та дружина от Българското опълчение с чин унтерофицер² (Руменин 1978, 442). Участва в походите с отряда на генерал-лейтенант Михаил Дмитриевич Скобелев и в боевете при Шейново (Митев 1989, 51–52). За проявения героизъм в тези боеве е награден с руски военен орден "Георгиевски кръст за храброст" IV ст. На 28 декември 1877 г. е награден и със Знак за отличие на военния орден IV степен. След края на войната е откомандирован отново в Замоския полк, като продължава обучението си в Одеското училище, което завършва през месец февруари 1879 г. На 21 февруари 1879 г. е на разпореждане на Главния щаб и е приведен в Българската войска на разпореждане на Генерал-губернатора на Източна Румелия (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 6). С Приказ № 37, § 1 от 12 април 1879 г. е произведен в звание "прапорщик"³ (ЦВА ф. 42^п, оп. 1, а. е. 2, л. 1) и зачислен в 6-та пеша Старозагорска дружина на Източнорумелийската милиция, а от 1 май 1879 г. е с чин "подпоручик" (ЦВА ф. 1, оп. 5, а. е. 262, л. 96). На 22 септември 1880 г. е назначен за помощник-началник на отделение във Военното ведомство на Княжество България и зачислен за субалтерн⁴ – офицер в 17-та Търновска пеша дружина. Половин година по-късно е преместен да служи в 5-та Тетевенска дружина.

С рапорт от 1 септември 1881 г. до Командира на 6-та Старозагорска дружина Сарафов донася за пристигането си на служба в дружината, където е назначен за командир на рота и ковчежник. На 30 август 1882 г. подпоручик Сарафов е произведен в чин "поручик".⁵ От 4 февруари 1883 г. поручик Иван Сарафов вече е на служба в 1-ва Пловдивска пеша дружина. С докладна

записка от 17 август 1883 г. до Военния министър на Българското княжество поручик Сарафов моли да бъде назначен на служба в българската войска. За времето от 1 септември 1881 г. до началото на септември 1883 г. Сарафов се води по списъците на 5-та Тетевенска дружина, но е прикомандиран в Източно-румелийската милиция. След 6 септември 1883 г. отново е на служба в Тетевенската дружина. От 7 май 1884 г. е назначен за командир на рота в 20-та Варненска пеша дружина, която по-късно влиза в състава на 8-ми пехотен Приморски полк (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 6, л. 3-7).

През месец май 1885 г. с рапорт до командира на 20-та дружина поручик Сарафов представя съставеното от него "Упътване кога да се обучава войската в гимнастика". Упътването е представено и одобрено по съответния ред от Военния министър, но не се откриват сведения за отпечатването и приложението му. С него се прави опит да се въведе физическата подготовка като задължителен елемент от воинското възпитание в българската войска.

Годините на служба в Източно-румелийската милиция оказват силно влияние върху младия български офицер. Той става съпричастен към идеята и подготовката за Съединение на Княжество България и Източна Румелия. Сведения за отношението на Иван Сарафов към подготовката и акта на Съединението черпим от неговата статия, публикувана в брой 271 от 14 март 1926 г. във в. "Отечество". Тя е написана по повод други две статии и има за цел да се изнесат истинските факти около историческото събитие. В нея Иван Сарафов отбелязва, че е в близки роднински връзки (първи братовчеди по майчина линия) и в добри приятелски отношения с майор Сава Муткуров – един от основните организатори на Съединението. Той е информиран и за двете срещи на Муткуров с княза. Първата среща е през 1884 г. в Преображенския манастир до Търново, а втората на 30 август 1885 г. по време на маневрите при Шумен. Муткуров споделя със Сарафов, че още през 1884 г. в Търново е посветил княз Александър I, че в Източна Румелия се пропагандира идеята за Съединението, и че за тази цел се работи между офицерите и сред румелийската милиция. Поручик Сарафов е свидетел на втората среща между Муткуров и княза. По това време той е на маневрите при Шумен с 8-ми пехотен Приморски полк. При втората си среща през август 1885 г. Муткуров казва на Сарафов, че подготовката е напреднала много и всички силно се вълнуват, но си тръгва от Шумен без обещанието на княза. Събитията, обаче, твърде бързо се развиват и само една седмица след това е извършено Съединението между Княжеството и Източна Румелия.

На изнесените от Сарафов факти в посочената статия може да се вярва, защото те са под формата на извлечение от дневника му, който е воден ежедневно.

На 30 август 1885 г. поручик Иван Сарафов е произведен в чин "капитан".

Съединението и последвалата го Сръбско-българска война поставя българското офицерство пред голямо изпитание. Руското правителство, неодобрявайки акта на Съединението, отзовава своите офицери и подофицери от редовете на българската войска. Загубата е голяма, защото в този съдбоносен момент за българската държава, армията остава без опитни военначалници. Войната със Сърбия е наричана "капитанска война" или "войната на българските капитани със сръбските генерали", тъй като българските самостоятелни отряди, полкове, дружини, роти и ескадрони се командват предимно от капитани.

Сърбите започват войната с голяма самоувереност за успех. На предстоящите събития те гледат като на военна разходка, предполагайки, че ще срещнат слаба армия, водена от млади и без боеви опит български офицери. Те пренебрегват факта, че духът е три четвърти от победата, че българите бранят от посегателство родната си земя и така жадуваното Съединение.

По силата на така наложилата се необходимост, командирът на 11-та рота от 8-ми пехотен Приморски полк капитан Иван Сарафов, съгласно Височайш приказ № 53 от 15 септември 1885 г., поема командването на полка (ЦВА ф. 1, оп. 5, а. е. 73, л. 65). Обявяването на войната заварва приморци на южната граница. За да стигне навреме на бойното поле при Сливница, 8-ми полк извършва поход, който още се цитира в академиите: от 3 до 8 ноември от турската граница, южно от Ямбол до станция Търново Сеймен, през Саранбей до Сливница за по-малко от четири денонощия пешком, почти без храна приморци изминават близо 300 км, което е подвиг дори и в наши дни (ЦВА ф. 012, оп. 1, а. е. 114, л. 1-2). Достигнали крайната си цел, войниците в движение влизат в боевете и се сражават заедно със своя командир при Драгоман, Цариброд и Пирот.

За проявения героизъм и командирски качества в Сръбско-българската война капитан Иван Сарафов е награден с Военен орден "За храброст" IV степен.

След решението на международната военна комисия в Пирот през месец декември 1885 г. българските войски да отстъпят на своя територия, капитан Сарафов, заедно с поверения му 8-ми пехотен полк, остава в Цариброд за охрана на демаркационната зона. Освен това, той трябва да събира и разузнавателни сведения за противника (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 5, л. 3).

Следващата 1886 г. започва щастливо за Иван Сарафов, на 19 май с рапорт до командира на 4-та пехотна бригада, той донася, че е встъпил в първи законен брак с госпожица Райна Каланджи. Но не така успешна е тази година за офицера Сарафов.

На 9 август е извършена детронация на княз Александър I. На следващия ден капитан Сарафов е арестуван и поставен под домашен арест. В донесение до командира на 4-та пехотна бригада от 22 септември 1886 г. той описва ареста: "... На 10 август т. г. по време на изпълнение на служебните си задължения, когато с 10 роты преминавах от лагера, за в гр. Варна за усмирение на неподчиняващите се две полуроти заедно с четири офицера, в това именно време, когато стоях с лице към събралите се роты, се приближили из зад мен двама офицери от тогава поверения ми полк – капитаните Анастасов и Драгиев, като единия из зад мен без да видя ме улови за гърлото, а капитан Драгиев с револвер в ръка се изправи срещу гърдите ми..." (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 6, л. 19–20). От 4 до 20 септември 1886 г. капитан Сарафов пише няколко донесения – до Коменданта на гр. Русе, до Главнокомандващия Българската армия, до Главния военен следовател, до Главния прокурор и пр. В тях той описва събитията от 29 август и следващите дни, които определя като противозаконни и в нарушение на военния устав: На 29 август 1886 г. в 10 ч. преди пладне в квартирата му се явява подпоручик Касъров от 5-ти пехотен Дунавски полк, който на основание разпореждане на Коменданта на Русе е назначен да "снесе от него разследване". Капитан Сарафов се възмущава от факта, че го разпитва по-нисш от него офицер, че същият не му е обяснил в какво е обвинен и арестуван, че първо е говорил с лицата, които са причина за ареста му и едва два дни след това говори с него. Сарафов отрича и най-малко участие в "Софийския преврат" и моли да му бъдат съобщени обвиненията, на основании на които е арестуван (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 6, л. 15–18).

По време на домашния арест на Сарафов са наложени редица ограничения, които той в донесение до Главния военен прокурор определя като за "арестуван под стража" – не му се разрешава да се разхожда из дома си и да контактува с близките си; да излиза на балкона към вътрешния двор; да изпраща и получава поща и му се нанасят редица обиди и унижения като офицер от българската армия.

На 21 септември 1886 г. с телеграма № 477 Военният министър "предлага" на Сарафов в рамките на 24 часа да си подаде оставката от военна служба, в противен случай ще бъде уволнен без предупреждение. Като причина за това "предложение" се изтъква неговото поведение като "военен човек". Тъй като това т. нар. предложение е едно дисциплинарно наказание, Иван Сарафов моли да му се съобщят кои са постъпките му, които е направил, за да се определя поведението му като недостойно и занапред да не може да носи военния мундир. Той казва, че в 10 годишната си служба никога не е наказван за лошо поведе-

ние и "... от произведеното над мене следствие, по обвинението ми в държавно престъпление, се доказва явната злонамереност на клеветниците ми – все фалшиви и неоснователни обвинения." (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 6, л. 20).

Въпреки героизма и заслугите във войната със сърбите и според Иван Сарафов неоснователните обвинения срещу него с Приказ на Господа Регентите № 69 от 11 октомври 1886 г., той е уволнен в запаса на армията, но без правата, полагащи се на "причислените в запаса" (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 6, л. 21).

Събитията от есента на 1886 г. принуждават Иван Константинов Сарафов да емигрира в Русия. На 12 април 1887 г. с докладна записка до помощник-началника на Главния щаб на руската армия Сарафов моли да бъде прикомандиран в руската войска. На 27 април с. г. е зачислен на служба като щабскапитан в 16-ти стрелкови батальон (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 6, л. 26). С рапорт от 3 март 1888 г. до командира на батальона прикомандиrowаният капитан от българската войска Иван Сарафов изразява желанието си да получи висше военно образование в Николаевската академия на Генералния щаб, на свободните места, предназначени за българи. На 18 септември с. г. той се записва като слушател в академията (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 5, л. 5). По време на обучението си развива няколко теми по теория на военното изкуство: "Значението на подготовката на боя в стратегически и тактически смисъл" (1891 г.); "Настъпателни действия на гвардейския корпус" (1891 г.) и др. (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 2; 7; 8; 9). По-късно той пише и статията "Сръбско-българската война" (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 4).

След завършване на академията от 20 юни 1891 г. Иван Сарафов е в разпореждане на Командващия 14-та пехотна дивизия в гр. Бендерк до 4 август 1892 г., когато е прикомандиrowан в 13-та пехотна дивизия в Севастопол (Симферопол). На 14 март 1892 г. се ражда синът му Константин (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 5, л. 7-8).

През пролетта на 1892 г. капитан Иван Сарафов пише молба до руския император, в която изявява своето желание да постъпи на действителна военна служба в руската армия. Той представя реверс⁶, в който се задължава да не взема никакво участие в каквито и да било политически общества, дела и въобще в политически агитации, докато бъде на руска служба (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 5, л. 65). Друго условие, което трябва да изпълни, е да получи временно руско гражданство. Това става на 5 септември 1892 г. в черквата на 59-ти Люблински полк. Два месеца по-късно Сарафов подава молба за постъпване на служба в 124-ти пехотен Воронежки полк. На 1 декември 1892 г. той отново подписва декларация, че не знае и не членува в никакви тайни политически общества и в бъдеще няма да принадлежи на такива. Според

него руските власти изисквали от емигриралите български офицери такава подписка, за да не предприемат никакви активни действия против "принц Кобурготски и неговото правителство" (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 5, л. 11–13).

От 1 януари 1893 г. с Височайш приказ Иван Сарафов е изпратен на служба като командир на рота в желания от него 124-ти пехотен Воронежски полк. В докладна записка от 11 април 1895 г. той описва службата си в руската армия до момента. В нея изтъква, че през цялото време на своето командироване е носил службата като действителен офицер – с всички отговорности и задължения. Сарафов сравнява службата си с тази на капитан Бендерев като идентични, но Бендерев от 27 януари 1895 г. е определен на служба като щабен ротмистър със старшинство от 20 август 1887 г., т. е. от деня на прикомандирането му в руската армия. Сарафов моли и на него да му се определи наравно с другарите му старшинство от 27 април 1887 г. (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 5, л. 14; 18).

По време на пребиваването си в Русия Иван Сарафов води кореспонденция с редакциите на изданията, за които е абониран: "Събрани съчинения на избрани чуждестранни писатели"; журнал "Нива"; "Енциклопедичен речник" и др. (ЦВА ф. 04, оп. 1, а. е. 5, л. 25–28). Това е показател за степента на осведоменост, желанието за повече знания и високата култура, които притежава Сарафов.

На 21 декември 1896 г. IX ОНС на България гласува Закон за разширение на амнистията от месец декември 1894 г. и Закон за допълнение на Закона за пенсиите по Военното ведомство. С тях на емигрантите офицери се дава право да се завърнат в България. Освен това времето, прекарано в руската армия, им се признава за прослужено време в българската войска (Георгиев 1991, 15–35).

На 5 юли 1898 г. Иван Сарафов е произведен в звание "подполковник" и две години след дадената амнистия се завръща в България.

С Височайша заповед № 19 от 8 юни 1898 г. уволненият от руската армия български поданик подполковник Сарафов се назначава за и. д. началник на административното отделение при Административния отдел на Военното министерство (ЦВА ф. 1, оп. 5, а. е. 133, л. 42). След това е назначен за началник щаб на 1-ва пехотна Софийска дивизия, а от 22 февруари 1900 г. става командир на 10-ти пехотен Родопски полк. На 22 май с. г. е произведен в звание "полковник". От 31 декември 1903 г. полковник Иван Сарафов е командир на 8-ма пехотна Тунджанска дивизия. Съгласно Височайша заповед № 18, §1 от 18 май 1905 г. полковник Сарафов се произвежда в звание "генерал-майор" (ЦВА ф. 1, оп. 5, а. е. 179, л. 36).

През 1907 г. той поема командването на 3-та пехотна Балканска дивизия. На тази длъжност го заварва обявяването на Балканската война (1912–1913 г.) Тази война е едно от най-големите събития за народа ни в началото на XX в. Под ръководството на бележити наши командири, възпитаници на руската военна школа, българската войска жъне успехи по бойните полета. Под командването на генерал-майор Иван Сарафов 3-та пехотна Балканска дивизия води боеве при Кайпа и Чаталджа, участва в атаката на Одринската крепост. През Междусъюзническата война се сражава при Дойран, Кукуш, Рупел и Симитли (ЦВА ф. 012, оп. 1, а. е. 114, л. 1–2). За отлично изпълнен воински дълг през Балканските войни генерал-майор Иван Сарафов е награден с Военен орден "За храброст" III степен.

След края на войните, на 2 септември 1913 г., генерал Сарафов се уволнява в запаса. Избухването на Първата световна война съвпада с посещението на запасния генерал Сарафов в Русия. По негова молба той е приет на служба в руската действаща армия, назначен за командир на 103-та пехотна дивизия и произведен в звание "генерал-лейтенант" от руската войска. След включването на България във войната, българските офицери на руска служба се оказват в деликатно и същевременно тежко положение – оттеглени са в тила (ЦВА ф. 012, оп. 1, а. е. 114, л. 2). За военни заслуги в тази война Сарафов е награден с руския орден "Св. Анна" I степен с мечове (Митев 1989, 54).

Освен посочените до тук военни отличия той е носител и на ордените: "За военна заслуга" III степен (1904 г.); "Св. Александър" III ст. (1907 г.); Кръст за независимост (1909 г.); персийски "Лъв и слънце" II степен (1901 г.).

В края на 1917 г. генерал Сарафов се завръща в България. До своята смърт на 24 ноември 1935 г. в София той участва активно в обществено-политическия живот на страната. Сарафов е член на Централното поборническо опълченско дружество (ЦПОД), а след 1930 г. е негов подпредседател и председател. Пише статии, посветени на войните, водени от България, в които възхвалява и защитава българското войнство от неоснователните нападки. Така например през 20-те години на XX в., по повод на статията "Учителски народни светилници", поместена на първа страница на в. "Мирь", в която се накърнява достойнството на българските офицери, генерал Сарафов пише: "...В българската казарма работят просветени мъже; работят съзнателни офицери, които знаят, че от качеството на тяхната работа зависи и целостта на държавата, благосъстоянието, спокойствието и честта на българския народ и за това те не дремят, а постоянно вървят напред към усъвършенствование..." (ЦВА ф. 012, оп. 1, а. е. 114, л. 6). По същото това време той пише и своя "Завет към армия-

та", в който ясно изразява своето мнение за това каква трябва да бъде българската армия и нейните военноточници (ЦВА ф. 012, оп. 1, а. е. 114, л. 5).

На 12 април 1926 г. Иван Сарафов пише обръщение към българския народ за значението на Военния орден "За храброст" и празника на българската войска. Той прави кратка ретроспекция на миналите войни, като влага своите мисли и чувства, възхвалявайки героизма на българския народ и войска (ЦВА ф. 012, оп. 1, а. е. 114, л. 3-4).

Животът и дейността на генерал-майор Иван Сарафов като офицер от българската и руска армии и като гражданин на България го характеризират като професионалист, патриот и радетел за обединение на българските земи. Той достойно заема своето място в пантеона на българските герои.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Сарафлък – професия сараф – човек, който се занимава с размяна на пари и търговия със злато.

² Унтерофицер – подофицер, сержант.

³ Прапорщик – първи офицерски чин в руската царска армия.

⁴ Субалтерн – подчинен, зависим.

⁵ Погрешно цитирано в статията на Станчо Митев като дата на производство в чин "поручик" – 24.III.1884 г.

⁶ Реверс – в правото – писмено задължение на един човек към друг.

ЛИТЕРАТУРА:

Бележити търновци 1985: Бележити търновци 1985. Биографичен и библиографски справочник за дейци родени, живели и работили във Велико Търново през XII–XX век. С., 1985.

Българското опълчение 1877–1878: Българското опълчение 1877–1878. Биографичен и библиографски справочник в три тома. Т. 3. Ст. Загора.

Вълков 1981: Г. Вълков. Българи офицери в Опълчението (1877–1878). – Военно-исторически сборник, 1981, 6, 103–114.

Георгиев 1991: Б. Георгиев. Отношението на либералите радослависти към политиката на Константин-Стоиловото правителство по помирението с Русия и разрешаването на офицерско-емигрантския въпрос (1894–1898 г.). – Военно-исторически сборник, 1991, 3, 15–35.

Енциклопедия 1988: Енциклопедия България. Т. 6, С., 1988.

Жечев 1979: Н. Жечев. Спомени на Михаил К. Сарафов (60–70-те год. на XIX век). – Известия на държавните архиви, 1979, 37, 157–202.

Митев 1989: Ст. Митев. Иван Константинов Сарафов – опълченец и генерал от две армии. – Исторически преглед, 1989, 5, 51–55.

Недев 1993: Св. Недев. Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918. С., 1993, 92–93.

Петров 1979: П. Петров. Българи, военнослужещи в руската армия участници в Руско-турската война (1877–1878). – В: Сборник "100 години от Освобождението", С., 1979.

Руменин 1978: Р. Руменин. Българското опълчение 1877–1878 г. Личен състав. С., 1978, 442.

Съвременна българска енциклопедия 1994: Съвременна българска енциклопедия. Т. IV, В. Търново, 1994.

GENERAL IVAN KONSTANTINOV SARAFOV
(March 23 1856–November 4 1935)

MARIA DIMOLAREVA

(Summary)

The article traces out the life and wartime exploits of a Bulgarian forgotten by our historical thought – a great patriot Ivan Sarafov. The major-general from the Bulgarian army and the lieutenant-general from the Russian army. Ivan Konstantinov Sarafov was born in Veliko Tarnovo. Just at the age of 20 he enrolls as a volunteer in the Russian army and as a junior commander of the Bulgarian volunteer force participates in the war for liberation of Bulgaria. For displayed courage he was awarded the Russian order "Georgievski military cross".

After the Liberation war Ivan Sarafov graduates at the Odessa infantry cadet school and with a rank second lieutenant is enlisted in the militia of East Roumelia. For displayed intrepidity and skilful actions during the Serbian-Bulgarian war in 1885, captain Sarafov was awarded with the Bulgarian military cross.

During the Balkan war in 1912–1913 major-general Sarafov participates in the battle at Kajpa, Cataldza, Odrin, Dojran and Simitli. For displayed notable commanders' qualities and for excellently fulfilled duty he is awarded a second Bulgarian military cross. In World War I he participates as a division and corps commander in the Russian army. For military merits he is awarded the Russian order "St. Anna" 1st class with swords. After the war he returns to Bulgaria.

МИНИСТЪРЪТ НА ВОЙНАТА ГЕНЕРАЛ НИКОЛА ЖЕКОВ И ВЪВЛИЧАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ В ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ПРЕЗ МЕСЕЦ АВГУСТ 1915 г.

Диана Вачева

Проблемът за въвличането на България в Първата световна война е неразделна част от сложните национални, политически и икономически взаимоотношения в Европа в началото на XX в. Той се обуславя и от противоборството между Великите сили за подялба и преразпределяне на света на сфери на влияние, в което на малките държави е отредена ролята на сателити.

Българското участие в Голямата война е обект на засилен изследователски интерес най-вече в периода до 1945 г. През втората половина на века "империалистическата война" не е сред приоритетите на родната ни историография.¹ Много често оценките за нея са едностранчиви и носещи белега на идеологическа обремененост. Едва през последните две десетилетия в историческата книжнина се появяват изследвания, в които задълбоченият анализ на българската политика в годините на Първата световна война позволява да се направят изводи с актуално звучене.

Настоящата публикация е опит за пореден прочит на събитията от август 1915 г., с цел да се разкрие по-пълно ролята на военния министър за окончателното обвързване на България с коалицията на Централните сили и въвличането ѝ в нов военен конфликт.

Лятото на 1915 г. бележи началото на стремителен възход на Никола Жеков към най-висшите ръководни постове в армията. На 2 август с царска заповед № 27 доскорошният помощник на началника на Щаба на Действащата армия (ЩДА) и настоящ началник на 8-ма пехотна Тунджанска дивизия е повишен в чин "генерал-майор", а три дни по-късно, след като ген. Фичев си подава оставката, цар Фердинанд подписва указ за назначаване на новия генерал на овакантия пост "министър на войната" (ЦВА, ф. 1, оп. 1, а. е. 122, л. 228; 235). На 6 август ген. м-р Жеков встъпва в длъжност.

Съществена роля за смяната на ген. Фичев с ген. Жеков изиграва фактът, че последният е безрезервен поклонник на Германия и на силата на нейното оръжие. След укрепването от германците на фронта във Франция и настъплението им във вътрешността на Полша, в ген. Жеков се утвърждава вярата в предстоящата победа на Тройния съюз. За разлика от август 1914 г., една година по-късно генералът защитава идеята, че не неутралитетът, а спешното включване на България във войната може да осъществи националния идеал. В разговор с германския военен аташе в София майор фон дер Голц новият министър на

войната заявява: "Времето за намесата на България на страната на Централните сили дойде" (Марков 1995, 163).

Пристрастията на ген. Жеков са добре известни на бъдещите ни съюзници и неговото назначаване е посрещнато със задоволство в Берлин. Информаторът на германското външно министерство в София Л. Енгелхард го определя като човек "настроен изцяло приятелски към нас" (България в Първата световна война 2002, 397).

В двореца също са наясно с неговите симпатии към голямата Централноевропейска държава. Царят следи отблизо кадрова та му кариера и го оценява като човек, който притежава необходимите делови качества да заеме най-отговорна длъжност в българската армия. От друга страна известният като отявлен "германофил" генерал е особено подходящ за бъдещата коалиционна политика в съюза, което улеснява и донякъде предопределя избора на Фердинанд на нов военен министър.

Персоналната промяна в ръководството на военното ведомство не се посреща особено ласкаво от министър-председателя. Правителството има други свои кандидати за този пост², а и ген. Жеков не споделя идеите на управляващата либерална партия. На практика се оказва, че назначението на генерала работи в полза на визията на Фердинанд и д-р В. Радославов за бъдещето на България. Това, което сближава техните позиции, е общата им оценка за събитията. Както за ген. Жеков, така и за отговорните български политици настъпва времето да се "поправи неправдата", нанесена на България в Букурещ през 1913 г. За тях най-силният движещ мотив става "горещото желание да вземат своето в свои ръце" (Жеков 1924, 19).

През лятото на 1915 г. австро-германската дипломация много умело използва последните военни победи на съюза. Посредством директен дипломатически натиск и големи териториални обещания тя успява да изведе българското правителство от състоянието на пасивно изчакване и да го тласне към по-активна политика. На неопределените и незадоволителни предложения на Съглашението Централните сили противопоставят гаранции за реализиране на българската национална кауза. Германската Главна квартира разработва проект за военна конвенция между България и останалите страни-членки на коалицията. В започнатите в Плес преговори от българска страна участва военният аташе в Берлин подполк. Петър Ганчев. По същото време в София министър-председателят д-р В. Радославов и германският пълномощен министър в България д-р Георг фон Михаелес преговарят за подписване между двете страни на договор за приятелство и тайна спогодба. Дипломатическата подготовка за въвлечането на страната във войната навлиза в своя заключителен етап.

Най-общо обсъжданата в Плес военна конвенция третира

въпросите за участието на страните във войната и командването на съюзните армии. В нея се предвижда германското правителство да отпусне според своите възможности на България 200 млн. франка военна помощ и материали за армията. Разглеждат се и въпроси за евентуалното участие на Турция във военните действия, за неутралитета на Гърция и Румъния и някои технически проблеми (България в Първата световна война 2002, 381–383).

В деня, в който ген. Жеков приема Министерството на войната, подполк. Ганчев вече пътува за Върховната главна квартира в Плес с пълномощия за подписване на конвенцията. Макар, че в нея са залегнали основно военни въпроси, ЩДА е държан настрана от тези преговори. Монархът и правителството намират за необходимо да запознаят с проекта и да искат становището единствено на военния министър.³

Прави впечатление че въпросите, по които ген. Жеков взема отношение, са не само от военен, но и от дипломатически характер. Първият от тях е за силите, с които България трябва да участва в акцията. Проектът предвижда срещу Сърбия да бъдат изпратени 6 пехотни дивизии. Генералът се противопоставя на това искане на германците, тъй като ангажирането на прекомерно голяма армия на запад обрича на слабост границите с Гърция и Румъния. Той настоява броят на дивизиите, съсредоточени срещу Сърбия, да не надвишава 4, предвид необходимостта от войски за действия в Македония и особеностите на терена от Дунав до Пирот. Германците възприемат това становище.

Вторият проблем, по който министърът на войната изразява несъгласие, е общото Главно командване на съюзниците. Пред подполк. Ганчев той настоява да не се допуска чужд генерал за командващ на българската армия. Нашите закони не позволяват подобно назначение, а и това би се отразило пагубно на духа на войската. В Плес отказват да се съобразят с мотивите на генерала. Изтъкват се стратегически и тактически съображения с цел постигане на единство в командването (Протоколи 1921, 136).

Ген. Жеков намира за неприемлива и редакцията на чл. 7 от Проекта на конвенцията, който третира доставката на военни материали за българската армия "доколкото туй е възможно, с оглед на собствените нужди" (България в Първата световна война 2002, 382). Генералът смята, че това условие поставя нашите части в пряка зависимост от желанието на германците и по всяко време могат да получат отказ под предлог за собствените си потребности. Германската страна не се съгласява да премахне тази уговорка. Подполк. Ганчев получава уверения, че съюзниците се стремят да поддържат дееспособността на нашата армия, защото това е и в техен интерес. Военният министър успява да издейства единствено обещанието на германското правителство

военните материали да се доставят на цени такива, каквито са те за германската армия (Жеков 1928, 349).

Най-сериозно безпокойство в ген. Жеков предизвиква чл. 8 от Конвенцията, който визира задължения на България да спазва строг неутралитет спрямо Гърция и Румъния. Той настоява страната ни да получи сериозни гаранции по отношение позициите на двете държави в случай, че воюваме срещу Сърбия. По негово искане е направена добавка в текста, съгласно която България се ангажира да пази неутралитет спрямо тях само "ако тези държави дадат уверения да не мобилизират" (Протоколи 1921, 136).

В хода на преговорите генералът използва преките дипломатически контакти като допълнително средство за подsigуряване на северната ни граница. На 12 август той получава уверение от ген. Фалкенхайн, че след разгрома на Русия Германия ще предостави достатъчно военни сили за контрол върху Балканите. Външното министерство в Берлин е готово да даде гаранции на България по отношение на Румъния, само ако нашата страна запази неутралитета си спрямо Гърция (Марков 1995, 167; България в Първата световна война 2002, 417).

По настояване на ген. Жеков е договорено условието българските войски да започнат военни операции срещу Сърбия 5 дни по-късно от съюзниците си, като предпазна мярка от външно и вътрешно-политическо естество.⁴ Съображенията му се основават на факта, че общественото мнение в страната би се консолидирило по-пълно след като германските и австро-унгарски войски преминават Дунав и за България не съществува риска да воюва сама срещу струпаната на западната ни граница многобройна сръбска войска. Освен това военните успехи на Централните сили на Балканите биха направили по-предпазливи останалите съседи на България.

Проектът за военна конвенция между Централните сили и Царство България е представен за мнение на германския райхсканцлер Бетман-Холвег на 13 август 1915 г. На 20 с. м. последва обсъждане и в Министерския съвет на България. Д-р Радославов запознава присъстващите министри Димитър Тончев, Жечо Бакалов, Христо Попов, Петър Пешев и ген. Никола Жеков с проектите за съюзен договор и военна конвенция с Германия. Министърът на просвещението П. Пешев изказва опасение за нападение от Румъния, Гърция, Русия и англо-френските войски докато сме заети с бойни действия срещу Сърбия. Подобни съмнения има и ген. Жеков. Той настоява пред членовете на кабинета за решение в акцията срещу западната ни съседка да бъдат ангажирани не повече от пет дивизии, а останалите пет да служат като резерв срещу евентуални други неприятелски нападения.

На 24 август пълномощникът на българското правителство подполк. П. Ганчев, началникът на ГЩ на Германската действа-

ща армия ген. Ерих фон Фалкенхайн и началникът на имперския и кралски ГЩ на Австро-Унгария ген. полк. Франц фон Конрад фон Хьотцендорф подписват в Плес военната конвенция между трите страни. На същата дата в София д-р Радославов и германския пълномощен министър в София д-р Георг фон Михаелес подписват договор за приятелство и съюз и тайна спогодба (Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война 1920–1921, 685–687, 688–689, 690–691).

Въвличането на България във войната на страната на Централния съюз е вече факт. В конвенцията е договорено трите държави да участват в общи действия за разгромяването на Сърбия най-малко с по шест дивизии за Германия и Австро-Унгария и по четири дивизии за България до 35 дни след подписването на документа. Командването на групата армии се поема от ген.-фелдмаршал Август фон Макензен. Неговите заповеди са безусловно задължителни за подчинените му войски. Основната стратегическа задача на съюзниците е да се разбие сръбската армия и възможно най-бързо да се отвори пътя от Унгария за Проливите. Българската армия се задължава да настъпи в Сърбия до 4–5 дни след началото на германско-австрийската офанзива на Балканите. Германското главно командване обещава да изпрати във Варна и Бургас по една пехотна бригада и подводни лодки, както и да уговори турското командване да предостави на българско разположение достатъчно части за защита на Дедеагач срещу възможен десант от Съглашението.

Освен това България получава 200 млн. франка като военна помощ и материали за войската, съобразно собствените нужди на германската армия. Трите договарящи се страни разглеждат като общ враг всеки, който нападне една от тях. Докато трае офанзивата срещу Сърбия, България се задължава да уважава неутралитета на Гърция и Румъния, ако те дадат уверения да не мобилизират (Дипломатически документи по намесата на България в Европейската война 1920–1921, 685–687; Марков 1995, 167–168, 174–176).

Анализът на подписания в Плес документ ясно показва изключително несправедливата основа, на която са поставени сложните въпроси на съвместното водене на военните действия. България е натоварена с тежки и точно формулирани ангажменти, докато тези на съюзниците са завоалирани и позволяват многозначно тълкуване (Кацаркова 1971, 43). Той е съставен изключително в интерес на нашите големи съюзници и съдържа редица пропуски и непълноти. Отчетливо личат различията в критериите на съставителите и изпълнителите.

Още в член 2. от конвенцията се съдържа видимо разминаване в политическите цели на войната за България и за нейните съюзници. Докато нашият народ воюва за освобождаването на Македония и национално обединение, Германия и Австро-Унга-

рия се стремят към осигуряване на движението по жп линията Берлин – Цариград (Тошев 1924, 18). По-късно ген. Жеков изтъква като основен недостатък на конвенцията факта, че е сключена само за акция срещу Сърбия, а не изобщо срещу съседите ни извън съюза. Тя цели възстановяването на сухопътните съобщения от Централните империи за Турция и Близкия Изток, а не пълното разгромяване на противниковата армия. Специфичните условия на Балканите, породени от политическите връзки между Сърбия, Гърция и Румъния и липсата на договорни гаранции за България при евентуално усложняване на конфликта, правят този недостатък губителен за страната ни (Малеев 1965, 54).

Военната конвенция предвижда пълно подчиняване на всички действащи в Сърбия съюзни части на фелдмаршал Макензен – командващ германските войски на Южния фронт. Под неговите заповеди попада 1-ва българска армия, съставена от четири дивизии, а 2-ра българска армия и предвидените за окупирането на Македония части остават в разпореждане на българската Главна квартира. Възникналата "двойственост" с основание тревожи ген. Жеков. Създават се условия, при които двете български армии навлизат в територията и се сражават срещу една и съща държава, а се намират под различно командване (Азманов 1995, 90).

Изключително неблагоприятна за българската страната остава формулировката на чл. 7. от конвенцията. Както отбелязва Жеков по време на обсъждането на проекта, липсата на договорени условия за снабдяване с оръжие и боеприпаси поставя българската армия в зависимост от възможностите и желанието на германската страна. Неопределеността на понятието "доставки" създава условия за порочно тълкуване на ангажиментите и бъдещи конфликти между военните министерства на двете страни (Нойков 1922, 27; Христов 1925, 102).

Извършеният анализ налага извода, че подписаната на 24 август 1915 г. военна конвенция е документ с негативно съдържание за България. Основният въпрос в него – за военностратегическата цел на войната – е подчинен единствено и едностранно на интересите на съюзниците, като грубо са пренебрегнати тези на България (Христов 1974, 55). Конвенцията е точен атестат за липсата на достатъчна прозорливост в монарха и правителството, призвани да пазят българските национални интереси.

Като министър на войната в кабинета на д-р Радославов, ген. Никола Жеков също има свой дял от вината за недостатъците на документа, въвлякъл България в световен военен конфликт. Действително, той поема министерския пост във време, когато отговорните политически фактори в страната почти са завършили дипломатическата подготовка на войната. Неговото участие на този етап е свързано изключително с обсъждането на създадения

в германската Главна квартира проект за военна конвенция. Генералът успява да прокара някои малки поправки, които са в интерес на българската армия и държава, но това не променя като цяло негативния характер на документа. В окончателния си вариант той силно се разминава с крайните цели на нашата национална кауза и носи белега на политическо късогледство. Представяйки проекта за одобрение от Министерския съвет, без да бъде взето под внимание становището на ЩА, ген. Жеков поема върху себе си цялата отговорност за неговите недостатъци.⁵

Може да се каже, че подобен род документи рядко биват изключително изчерпателни, но по всичко личи, че конвенцията е изградена върху безрезервното доверие от българска страна в добросъвестността на съюзниците. Вярвайки, че в интерес на съвместните военни действия германците ще направят и това, което не е разписано в текста, ген. Жеков става доброволна жертва на това доверие. Според редица свои съвременници той притежава качества на изключително ерудиран офицер, но подобно на много други представители на българското войнство не успява да направи далновиден анализ на военната обстановка и да види в далечна перспектива развитието на събитията.

Липсата на политическа прозорливост става причина този "действително честен човек" (Азманов 1995, 92) да попадне в плен и на други заблуждения. Съгласно представите си за войнски дълг и патриотизъм, например, ген. Жеков обрисова пред министрите от кабинета формулировката на чл. 6 за отпускане от германското правителство на военна помощ за българската армия като "обидна" клауза. Той настоява участието на българската армия във войната да се възприема като изпълнение на дълг към родината, а не като акция срещу заплащане. В последствие § 5 от тайната спогодба трансформира "военната помощ" от конвенцията в заем от 200 млн. франка, разделени на четири вноски по 5 млн. Страната е лишена от предвидената в конвенцията финансова помощ и е натоварена с още един тежък заем (Малеев 1965, 56; Кацаркова 1971, 55).

Много скоро след сключването на конвенцията на ген. Жеков се налага да вземе мерки за компенсиране на пропуските в нея. Военните задължения на България като съюзник се ограничават само с войната срещу Сърбия, но при несигурното поведение на "неутралните" съседи Румъния и Гърция и липсата на допълнителни гаранции, военният министър намира за неоправдано рисковано да се оставят открити и незащитени границите на България. За повишаване на нейната сигурност, посредством специален доклад до Министерския съвет, той иска разрешение да бъде мобилизирана цялата българска армия. Кабинетът дава своето съгласие (Жеков 1928, 353).

Проявената от генерала предвидливост заслужава висока оценка от гледна точка на военното изкуство. Някои изследователи на

родната ни история определят мобилизацията на двойно повече от предвидените в конвенцията дивизии още преди началото на конфликта като подходящо средство армията да впрегне всички сили за решаването на основните стратегически задачи на войната (Христов 1925, 108; Радев 1927, 128–129; Малеев 1936, 42). Несъмнено, предложенията за промени в текста на конвенцията и за обща мобилизация са показателни за усилията на държавника Жеков да защити българската армия и държава. По време на своя министерски мандат той допуска редица грешки и става част от силите тласнали страната към нова национална катастрофа, но справедливостта изисква да бъде изтъкнат следния факт. В противовес на поведението на монарха и министър-председателя, генералът е един от малкото български управляващи, които макар и недостатъчно последователно отстояват българската освободителна кауза, поставяйки националните интереси над коалиционните.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Вж. по-подробно библиографията, посочена от Г. Марков. Голямата война и българският ключ за Европейския погреб 1914–1916. С., 1995, 8–9; 278–287.

² Министрите от кабинета и премиерът подкрепят кандидатурите на генералите Михаил Савов и Васил Кутинчев. (Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд по угово дело № 1 от 1921 г. против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913–1918 г. ..., с. 588).

³ В своите показания пред Държавния съд по угово дело № 1/1920 г. о.з. ген. Жеков посочва, че се запознал с текста на 15 август 1915 г. Германските дипломатически документи показват, че това е станало към 12 с.м. След тази дата генералът се включва в обсъждането на вариантите на проекта. (България в Първата световна война. Германски дипломатически документи..., 413, 417; Марков, Г. Голямата война и българският ключ..., 161, 174).

⁴ В първоначалните проекти се предвижда всички съюзници да започнат военни действия срещу Сърбия 25 дни след подписването на конвенцията (България в Първата световна война. Германски дипломатически документи..., с. 381, 392–393).

⁵ Щабът на армията е учредението, в чийто компетенции е да дава становище по подобен род въпроси. Неговият началник ген. Бояджиев се запознава с текста на военната конвенция на 25 август 1915 г. В този ден министърът на войната му възлага да нанесе бъдещата граница върху генерал-щапната карта. Ген. Бояджиев се обявява против конвенцията в този ѝ вид и настоява да се изчака позицията на съседките Гърция и Румъния. Ген. Жеков настоява за спазване на поетите ангажменти. На 26 август, в свой доклад до военния министър, началникът на ЩА настоява да бъдат взети под внимание неговите предложения. Правителството и ген. Жеков предпочитат да приемат оставката на ген. Бояджиев, вместо да ревизират конвенцията. (ЦДИА, ф. 233, оп. 1, а. е. 3, л. 5–9; Обвинителен акт против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913–1918 г..., с. 613.; Марков, Г. Голямата война и българският ключ..., с. 176).

СЪКРАЩЕНИЯ:

ЦВА – Централен военен архив

ЦДИА – Централен държавен исторически архив

ЛИТЕРАТУРА:

- Азманов 1995:** Д. Азманов. Генерал от пехотата Никола Жеков. – В: Военноисторически сборник, № 5, 1995.
- България в Първата световна война 2002:** България в Първата световна война. Германски дипломатически документи (1913–1915). Т. I, С., 2002.
- Жеков 1924:** Н. Жеков. Политическият живот на България и войнството. Мнение върху причините за сегашното положение. С., 1924.
- Жеков 1928:** Н. Жеков. Българското войнство 1878–1921. Военнополитически поглед върху развитието и бойните дела на нашите въоръжените сили от Освобождението до сега и тяхното бъдеще. С., 1928.
- Кацаркова 1971:** В. Кацаркова. Щети нанесени на българската икономика от военната конвенция и финансовите договори през време на Първата световна война 1915–1918. – Известия на Военноисторическото научно дружество, Т. XII, 1971.
- Малеев 1936:** Л. Малеев. Генерал от пехотата Никола Жеков. С., 1936.
- Малеев, 1965:** Л. Малеев. Кой командваше? Ние, те или Той? С., 1965. Ръкопис в библиотеката на ЦБА – В. Търново.
- Марков 1995:** Г. Марков. Голямата война и българският ключ за Европейския погреб. С., 1995.
- Нойков 1922:** Ст. Нойков. Защо не победихме 1915–1918. С., 1922.
- Протоколи 1921:** Протоколи на съдебните заседания на Държавния съд по углавното дело № 1 от 1921 г. против бившите министри от кабинета на д-р В. Радославов през 1913–1918 г., Свитъци I–III, Ч. I, С., 1921.
- Радев 1927:** Т. Радев. Службата на Генералния щаб. Ч. I, С., 1927.
- Христов 1925:** Ат. Христов. Исторически преглед на Общоевропейската война и участието на България в нея. С., 1925.
- Христов 1974:** Д. Христов. Основни военностратегически проблеми на българското командване през Първата световна война 1915–1918 г. – Известия на Военноисторическото научно дружество. Т. XVII–XVIII, С., 1974.
- Тошев 1924:** Ст. Тошев. Победени без да бъдем бити. Отговор на хулите ни като съюзници. Обзор на цялата война 1915–1918 г. С., 1924.

DER MILITAERMINISTER GENERAL NIKOLA JEKOV UND HINEINZIEHEN BULGARIENS IM ERSTEN WELTKRIEG – AUGUST 1915 DIANA VACHEVA

(Zusammenfassung)

General Nikola Jekov ist Militaerminister in der Zeit, wenn die diplomatische Vorbereitung des Ersten Weltkrieges kaum beendet ist. Er glaubt, dass der Krieg das einzige Mittel zur bulgarischen Nationalvereinigung ist und bewilligt den Projekt fuer Militaerkonvenz zwischen den Zentralmaechten und Bulgarien. General Jekov ist ein echt ehrlicher und gebildeten Mann und Offizier, trotzdem aber ist er nicht in der Lage die zukuenftige Entwicklung der Erreignisse in Europa zu sehen. Seine Politik als Militaerminister fuehrt zur endgueltigen Hineinziehen Bulgariens im Ersten Weltkrieg.

ПО ВЪПРОСА ЗА УНИЩОЖЕНИЯ АРХИВЕН РЕСУРС НА ВОЕННИЯ СЪЮЗ – 1936 г.

АСЯ СТЕФАНОВА

Така формулираната тема изисква да се докоснем до големия въпрос за пълнотата и информативността на архивните фондове на Централния военен архив (ЦВА). До настоящия момент няма извършено цялостно и задълбочено изследване върху пълнотата и информативността на фондовете военна документация в ЦВА, макар те да заслужават това поради своето богатство и специфика. Цялостното проучване на тази проблематика изисква огромна работа и е невъзможно в обема на една статия да се подложи на анализ цялата съвкупност от фондове на Българската армия. Затова в рамките на това изследване ще се опитаме да внесем яснота по въпроса кога, по какви причини и при какви обстоятелства са унищожени архивни документи на Военния съюз, изиграл важна роля в обществено-политическия живот на страната през 30-те и 40-те години на XX век.

След катастрофалния за България край на Първата световна война партиите, които се ползват с най-голямо политическо доверие заради антивоенната си политика, са БЗНС и БРСДП (т. с.). Традиционните политически партии понасят силен удар върху политическото си влияние. Напълно закономерно на власт идва БЗНС. Известен факт е, че до началото на Първата световна война земеделците са втората по големина парламентарна група. БЗНС притежава неизчерпаема социална база – над 80 % от населението живее в селата и се препитава от селскостопански труд. То вижда в идеите на земеделския съюз възможност за реализация на голяма част от своите въжделения.

Традиционните буржоазни партии считат, че могат да се върнат във властта единствено с помощта на армията и извършване на военен преврат. По тази причина през тридесетте години на XX в. важна роля в обществено-политическия живот на страната играе Военният съюз (по-нататък ВС) или както още е известен във военноисторическата и общо историческата книжнина като Военна лига. Съюзът е създаден, според едни автори през октомври 1919 г., според други още през септември с. г. с учредителен конгрес, състоял се в сградата на Военното училище в София. Той се обявява за надпартиен по своята същност Военен съюз.

В монографията си на тема "Българската армия като държавна институция" (1919–1929 г.) М. Йонов посочва, че причините за въвлечането на командния състав на армията в обществено-

политическия живот на страната след края на Първата световна война са различни (Йонов 1995, 124). След съкращаването на армията наложено от клаузите на Ньойския договор, значителна част от военнослужащите – офицери и подофицери, заедно със семействата си се оказват в окаяно положение. Те не при тежават граждански специалности и квалификации, които да им дадат възможности за оцеляване в извън казармения живот. Следвоенната криза е повсеместна. Социално-икономическото разделение, широкият спектър от политически партии и техните пристрастия намират своето отражение и сред българското офицерство. Част от него приема забраната свръхсрочнослужещият команден състав да участва в политическия живот на страната под каквато и да било форма, друга част симпатизира на демократичните и революционни сили в страната, а трета се подготвя за узурпация на властта.

Определена част от командните кадри успява отново да се завърне в армията и да заеме важни и отговорни длъжности във войсковите, жандармерийските и пограничните части и учреждения (Д. Велчев – началник на Военното училище, Вл. Лазаров – началник на Софийския първокласен гарнизон и др.). От тези позиции те имат възможност да разпространяват политическите си възгледи за устройството на държавата и обществото сред своите подчинените. Първите конспиративни групи сред офицерския състав на българската армия се появяват в края на войната (1915–1918 г.) За кратко време такива се изграждат в почти всички гарнизони на страната, а към средата на 1919 г. тайната офицерска организация обхваща голяма част от офицерския състав. Във всяка войскова част ВС изгражда група от по 10 офицери, които се ръководят от 5 избрани с тайно гласуване техни колеги. От няколко офицерски групи в гарнизоните се създава гарнизонен съюжен съвет, който се ръководи от постоянно присъствие в състав от 5 души. Във всяка дивизионна област се формира областен съюжен съвет. Висшият съюжен съвет се избира на конгрес. Постоянното присъствие е оперативният орган на Съюза. Състои се от 9 души – председател и подпредседател, влизащите по право началник-щаб на армията и началник на канцеларията на министерството, а също и 5 съветници, от които трима са председатели на създадените в постоянното присъствие секции (организационна, съдебно-разузнавателна и изпълнителна).

По този начин се изгражда стройна организационна структура на ВС, която заедно с пропагандираните идеи и строгата тайна при подбора на кадрите бързо прониква по цялата хоризонтална и вертикална структура на армията, пограничната стража и жандармерията. Част от членовете на ВС заемат ръководни длъжности не само в тях, но и в самото Министерство на войната (Йонов 1995, 124–125).

Според К. Кожухаров (Кожухаров 1969, 35) обаче Военната лига поради конспиративния си характер не успява да се изгради като "истинска организация на равноправни членове, нито да отрази общите интереси на офицерството". Авторът привежда на вниманието на читателя факти за мерките, които предприема правителството на Стамболийски за съкратените от армията по силата на Ньойския договор офицери. В изявление пред печата временно заместващия военния министър Райко Даскалов (Кожухаров 1969, 38) заявява: "Правителството смята, че ще бъде една голяма несправедливост към тези държавни служители, ако ги остави на произвола на съдбата. Толкова повече, че те са се сдобили с едно специално образование и днес напускат службите си не по своя вина. Ето защо правителството реши: "Освен дадените досега специални облаги на отстранените български офицери да учреди специални курсове за тяхната подготовка, след което да преминат към други граждански служби..." Кожухаров обаче обръща внимание на факта, че когато се пристъпва към масовото съкращаване на офицерски кадри, започва градиране на офицерите по достойнство. Под давлением на ръководителите на ВС министерството изготвя списък "А" за офицерите, които трябва да останат на служба, и в него попадат всички членове на лигата и списък "Б" за офицерите, които трябва да бъдат съкратени или пренасочени към други ведомства. На водачите на ВС и Съюза на запасните офицери се дават специални преференции: те се назначават на ръководни длъжности в акционерни дружества, фабрики и предприятия. От своя страна Съюзът на акционерните дружества се застъпва пред своите членове да се притекат на помощ на "бедстващите" запасни генерали и полковници. С Окръжно № 174 от 12 октомври 1921 г. всички членове на Съюза се приканват да открият по едно или няколко вакантни места в своето дружество или банка и да приемат на служба "в по-малките по един, а в по-големите най-малко по двама запасни офицери" (Кожухаров 1969, 37).

На 4 ноември 1919 г. се извършват масови арести на стотици военнопръстъпници – политици, генерали, спекуланти и др., като правителството използва войската за запазване на реда в държавата. През нощта лично Александър Стамболийски посещава казармите на 1-ви и 6-ти пехотни полкове и говори пред войниците, "че ще бъдат арестувани виновниците за националната катастрофа, за да бъдат съдени и наказани" (Кожухаров 1969, 36). Още по това време ВС започва да търси съюзници, за да извърши преврат срещу правителството на Александър Стамболийски в средите на демократическата партия, либералните формации и широките социалисти. Според автора масова опора на лигата са чиновническите професионални организации, обединени в Съюз

на съюзите. На тях Военната лига бърза да направи предложение да свалят правителството на Стамболийски: "Вие виждате господи, че положението е нетърпимо. Готови ли сте да свалим Стамболийски и да поемем управлението? Дайте листата на новия кабинет и утре ще осъмнем при нова власт." Лигата е инициатор на опит за преврат още през ноември 1919 г., когато нейни представители се срещат с ръководството на "Съюза на съюзите" и с водачите на буржоазните партии, като ги ангажират в насилствено завземане на държавната власт (Кожухаров 1969, 37).

В отговор със заповед от 24 септември 1920 г. военният министър нарежда разформирането на Военната лига. През същата година обаче активизира своята дейност Съюзът на запасните офицери. От трибуната на неговия конгрес през май-юни 1921 г. ръководителите му заявяват: "Армията е на царя, а не на правителството." В този дух бившият водач на ВС генерал Ив. Дуков пише във в. "Отечество": "Ние живеем при режима на политически абсолютизъм, народовластнически деспотизъм, с тенденция да се изроди в съсловна диктатура тази ултрамодерна форма държавно управление, която има вече своите авторитети, просветни и ентусиазирани държавни апологети" (Кожухаров 1969, 40).

След разстрела на военния министър Александър Димитров на 21 октомври 1921 г. отново се създават благоприятни условия за възкресяването на Съюза. При новия министър дейността му е възобновена и за кратко време той става пълен господар във военното министерство като отново си поставя задачата да организира въоръжен преврат за сваляне на правителството на Ал. Стамболийски (Кожухаров 1969, 42).

През 1922 г. секретарят на Военната лига пише анонимната брошура "Народе, събуди се!", в която открито се говори за необходимостта от преврат: "Доколкото ни е известно, общо казано най-здравата, най-идейната, най-преданата, най-самоотвержената част от съзнателното офицерство прекрачи рамките на закона и правилниците и основа тъй наречен Военен съюз, готов да подпомогне добрите усилия за спасяване на страната, отдето и да идат те" (Кожухаров 1969, 43).

В статия, озаглавена "Пред държавен преврат" в. "Народна армия" от 20 май 1920 г. пише: "Ние имаме положителни данни да твърдим, че централното настоятелство на Офицерската лига, под давлением на господата от "Народен сговор" и демократическата партия, устройват политически събрания с офицерите от столичния гарнизон, за да ги подготвят към един близък преврат." Става ясно, че превратът се оказва единствена възможност за банкерско-монархическите среди в България.

Макар и с малък числен състав, армията на следнойска България успява да осигури победата на деветоюнския преврат през

1923 г., да разгроми Септемврийското въстание с.г. и да участва активно чрез офицерския си корпус в погромите през 1925 г. (Косашки 1980, 11).

Анализът на архивни документи и материали според Н. Косашки показва, че след бурната 1925 г. започва период, в който армията почти не се намесва в политическия живот на страната. За войсковите части и поделения настъпват години на относително спокойствие до 1929 г., когато избухва поредната икономическа криза. Политическите борби се изострят и през 1934 г. армията отново излиза на политическата сцена. На 19 май 1934 г. с военен преврат е свалено от власт правителството на Народния блок. Превратът на 19 май е дело на армията под ръководството на ВС и политическия кръг "Звено" с подкрепата на съюзите на запасните офицери и подофицери.

ВС е обречен след като е изиграл своята роля. Тържественото оповестяване за освобождаването на обществения живот от намесата и контрола на конспиративната офицерска организация ВС става на 3-и март – деня на Освобождението на България от турска власт. Данни за това събитие представя Г. Марков (Марков 1992, 174–175) в книгата си "Парола "Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936 г. На благодарствен молебен на 3-и март 1936 г. сутринта в катедралата "Св. Александър Невски" военният министър генерал Луков произнася реч. В нея той признава, че да се командват войскове части и да се управлява държава са две различни неща. Министърът напомня, че двете предназначения на войската – "да бъде инструмент на външната политика и да бъде страж на реда и законите в страната" никога не могат да бъдат в равновесие и лично прочита своята заповед № 52 за разтурянето на ВС и всичките му поделения. За архивните документи на съюза е обявена смъртна присъда чрез "цялостно изгаряне". В изпълнение на заповедта от 5-и до 12-и март 1936 г. публично се изгарят архивните документи на Плевенския, Врачанския, Фердинандския, Ломския, Видинския, Белоградчишкия и Берковския гарнизони (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 554, л. 42). В строго поверително донесение № 589 от 16 март до министъра на войната началникът на Плевенския гарнизон пише: "...на 5 март се събраха в(ъв) военния клуб офицерите от: Щаба на първокласния гарнизон, 4-и пех. Плевенски на Н. В. полк, 4-и инженерен полк и 4-и тежък артилерийски полк... Констатирах пълното единодушие на г.г. офицерите и облекчението с което посрещнаха факта и Вашата заповед за унищожаването на Военния съюз. Командирите на частите ми представиха всички архиви и книжа в(ъв) връзка с военния съюз, които веднага унищожих чрез изгаряне". По същия начин се постъпва с документите на 2-ри артилерийски полк, Щаба на 6-а пехотна дивизия, 15-ти ломски полк, 6-а интендантска дружина и 6-а дивизия

зионна болница (Врачанския гарнизон); 4-а картечна дружина (Фердинандския гарнизон); 2-и конен полк (Ломския гарнизон); 3-и Бдински полк (Видинския гарнизон); 4-о товарно артилерийско отделение (Берковския гарнизон).

В строго поверително донесение № 728 от 28 март се докладва за извършеното в изпълнение на заповед № 52 в гарнизоните на 5-а дивизионна област: "...На 20 март в 9 часа помощник командира на 5-а пехотна дивизия полковник Мишев ми представи всички офицери от Гарнизона (Русенския – б. а., А. Ст) на следните части: Щаба на дивизията, 5-и Дунавски полк, 1-и артилерийски полк, 5-а интендантска дружина и Дунавския флот. ...възторженото "ура" за единството в армията, за нейната сила и за готовността да служат в една армия, която да бъде върховен инструмент за държавната сигурност на Негово Величество, посочваше се пълното единство, което съществува между офицерите. Полковник Мишев ми представи всички предварително събрани архиви на военния съюз от частите на Гарнизона, които в негово присъствие унищожих чрез изгаряне" (ЦБА, ф. 1, оп. 5, а. е. 554 л. 43).

На 22-и март в Търновския гарнизон се чества празникът на "Св. 40 мъченици". В 9 часа сутринта частите се строят в двора на църквата и в присъствието на гражданството приемат светото причастие, след което преминават в церемониален марш. На следващия ден се провеждат мероприятията в гарнизона. Полковник Стефанов предава архивите на съюза от 18-и пехотен полк и школата, които също са изгорени. На 24 март в 11 часа са изгорени архивните документи на 9-и артилерийски полк в Севлиевския гарнизон. На 24 март в 16 часа след служебно събрание на офицерите от Ловчанския гарнизон са изгорени документите на Военния съюз на 2-ри Искърски полк. На 26 март в Никопол и Свищов се извършва същото с документите на 4-и инженерен полк.

Повече светлина върху случилото се при посещенията на началника на Плевенския гарнизон в градовете от 6-а дивизионна област има в неговите заповеди №№ 20 и 23 от 18 и 27 март 1936 г. (Фактите от архивните документи сочат, че за посещенията на началника на гарнизона офицерите са събирани в "занимателните зали" или клубовете на войсковите части и изслушват речи, в които се акцентира върху "големите злини", които Военният съюз е причинил на дисциплината в армията, за нарушаването на установената и узаконена военна йерархия, което намалява силата на войската като държавна институция, а като последствие и международния авторитет на България. След официалната част частите преминават в церемониален марш, войниците приемат светото причастие, а за офицерите и техните семейства се организират "тържествени трапези" (другарски вечери) (ЦБА, ф. 1, оп. 5, а. е. 554, л. 45).

Единствено в Свищовския гарнизон не са открити документите

на съюза. По доклад на подполк. Костов документите са търсени, но тъй като почти всички офицери от този гарнизон са сменени, командирът на 5-а пехотна дивизия генерал-майор Пеев разпорежда да се проучи, кои офицери са боравили с тях и да се изземат от тях, ако не са ги предали в частите в които служат в момента. Ако същите са уволнени, да се поискат от тях архивните документи, за да бъдат унищожени (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 554, л. 51).

В донесение № 721 от 26 март началникът на Софийския гарнизон докладва, че в негово присъствие са събрани и изгорени архивните материали на военния съюз в следните части и учреждения: "Щаба на Гарнизона и Столичното военно комендантство, Щаба на 1 пех. дивизия, 6 пех. Търновски полк – само няколко бюлетини, 4 артилер. Полк, Кавалерийска инспекция, Лейб Гвард. Н. В. конен полк, 1 конен полк, Кавалерийска школа – само устави, 2 конно артил. Отделение, 1 инженерен полк, Свързочен полк – само устави, Железопътен полк, 2 колоездачна дружина, Военно Н. В. Училище, Школа Зап. Офицери, Щаба на Въздушните войски, Артилерийска школа, Щаба на армията – само няколко бюлетини, Географски институт – само няколко Верую, Секция на личен състав В. С, 39 пех. Солунски полк, 2 конен полк." Офицерът уведомява канцеларията на министерството, че архивните документи на 7-а пех. Рилска дивизия не са изгорени, тъй като не е успял да обходи частите и да ги изझे. По този причина той допълнително е разпредил документите да се предадат в щаба на дивизията, откъдето при възможност ще ги получи и унищожи. Към донесението прилага сумата от 11302 лева, събрана от членския внос на офицерите от гарнизона (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 554, л. 52).

При описването на начина, по който са унищожени документите, се използва общото понятие "архива". Става ясно, че документите на Съюза се изгарят, без за това да се съставят описи и протоколи и да се предоставят данни колко дела ще бъдат изгорени и какви видове документи се съдържат в тях. Единствено началникът на Пловдивския гарнизон представя в канцеларията на министерството със служебно писмо № 767/2 април 1936 г. (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 554, л. 60) един протокол за унищожените документи на военния съюз на частите от областта. От него става ясно, че са изгорени: 1 дело с 311 документа и още едно с 19 документа на щаба на 2-ри пехотен полк; 1 дело с 134 документа на 9-ти пехотен полк; 1 дело с 37 документа на 21 пехотен полк; 1 дело с 138 документа на 27-ми пехотен полк; 1 дело с 55 документа на 3-ти конен полк; 1 дело с 8 документа на Пловдивския областен военен съд; 1 бюлетин на 2-ри армейски орляк; 2 дела, от които едното със 323, а другото с 9 документа на щаба на 8-ми пехотен полк; 1 дело с 15 документа на Кърджалийския гарнизон; 1 дело с 2 документа на 23-та пехотна дружина; 1 дело с 15 документа

на 12-та пехотна дружина; 1 дело с 27 документа на 8-ма пехотна допълваща част; 1 дело с 53 документа на Учебния орляк в Казанлък; 1 дело с 36 документа на Държавната военна фабрика; 1 устав на Хасковския гарнизон и 1 дело с 35 документа на 6-ти конен полк. Освен тези документи са унищожени още 5 дела на бившия военен съюз на щаба на 2-ра дивизионна област, 9-ти и 21-ви пехотни полкове за периода 1928–1930 г. В края на протокола са посочени видовете документи от които са били съставени делата, а именно: уставы, доклади, клетвени листове, решения на конгреси, съобщения, резолюции, "идеология", окръжни, служебни писма и декларации (ЦВА, ф. 1, оп. 5, а. е. 554, л. 58).

Историята на създадената през 1919 г. офицерска организация, наречена Военен съюз и дейността ѝ до 1934 г., когато е разтурена, има голямо познавателно и научно историческо значение, предвид важната роля, която играе в общественно-политическия живот на страната през посочения период. Ето защо демонстративно унищожените през 1936 г. архивни документи на организацията са безвъзвратно загубени за военната и политическата история на България и представляват "бяло поле" във фондовете на Централния военен архив – Велико Търново. Самото изгаряне на архивите е показател за желанието да се прикрият някои факти, а не е само символичен жест за разтурването на Военния съюз. И като се има предвид колко актуална е днес темата за мястото на армията в общественно-политическото пространство, а повторемостта на някои процеси в армията след Ньойския договор и сега е очевидна, то не трябва да забравяме, че в определени направления архивите дават уроци за грешки, които не трябва да се повтарят в процеса на преустройство на армията. Статутът на българската армия и нейната роля като защитник на националния суверенитет и на българската държавност не предполага пряко ангажиране в политическия живот и всеки опит в това отношение води до засилване на авторитаризма в управлението на държавата. Създаването на нелегални военни структури в армията не само нарушава нейната цялост, но и създава вътрешно напрежение и противопоставяне, както между военнослужащите, така и между армията и държавата. В резултат се стига до загуба на доверие от страна на българския народ и в много случаи – до злоупотреба с властта.

ЛИТЕРАТУРА:

Атанасов: Н. Атанасов. Спомени. Арх. БЗНС, инв. 9.

Йонов 1995: М. Йонов. Българската армия като държавна институция след Първата световна война (1919–1929). С., 1995.

Кожухаров 1969: Военната лига и борбата на реакцията против правителството на Александър Стамболийски. ВИС, 1969.

Косашки 1980: Н. Косашки. Армията и нейната роля в политическия живот на България 1923–1939 г.// ИИВИГЩ, т. 29, 1980.

Марков 1992: Г. Марков. Парола "Сабя". Заговорите и превратите на Военния съюз 1919–1936 г., С., 1992.

ON THE ISSUE OF THE DESTROYED ARCHIVE RESOURCES OF THE MILITARY UNION – 1936

ASYA STEFANOVA

(Summary)

This research work clarifies some questions as to when, for what reasons and at what circumstances have been destroyed the archive documents of the Military Union that played an important role in the public and political life of the country during the 1930-ies and the 1940-ies.

The history of the officers' organization founded in 1919, named Military Union and its activities until 1934 when it was destroyed, have important cognitive and historical significance. Therefore the demonstrative destruction of the organization's archives in 1936 has caused irrevocable loss to the military and political history of Bulgaria and represents a "blank spot" in the stock of Veliko Tarnovo military archives. The very burning of the archives was meant to hide some facts and was not only a symbolic gesture in connection with the banning of the Military Union.

Considering the importance of the army in the public and political environment nowadays, as well as the recurrent processes in the army after the Nieuil Treaty still evident, we should not forget that in some ways the archives point out the mistakes that should not be repeated in the process of reconstruction of the army.

ВЕЛИКОТЪРНОВСКАТА ПОПУЛЯРНА БАНКА (1919–1944 г.)

ВЕСЕЛА МАТИНОВА

След Освобождението се правят първите стъпки за осигуряване на някои общи предпоставки за капиталистическото развитие на България. Една от насоките, в които се работи, е създаването на модерна банкова система, която да подпомогне и ускори темповете на развитие. Тази тенденция продължава и през първите десетилетия на XX в. Характерна черта за България през този период е създаването на масов банков кредит. Увеличават се инициативите за обединяване на по-дребните капитали в акционерно-спестовни дружества, популярни банки, потребителни и производителни кооперации. Първата популярна банка се създава през 1903 г. в София.¹ През 1910–1911 г. се основават 17 популярни банки, които застъпват идеята за създаване и организиране на достъпен кредит за по-дребните търговци, бакали, кръчмари и занаятчии.² Тяхната дейност, както и дейността на създадения малко по-късно Съюз на популярните банки, се парализира от Първата световна война. В следвоенните години те се оказват много важен фактор за преодоляване на кризата, обхванала цялата страна.

Идеята за основаване на популярна банка в Търново възниква още през 1915 г., но военната обстановка осуетява реализирането ѝ. След края на войната се чувства още по-остра нужда от достъпен кредит за дребните и средни слоеве на населението, които са изправени на прага на разорението. На 12 януари 1919 г. се свиква публично събрание под ръководството на Ив. С. Вителов, което одобрява идеята за основаване на популярна банка в Търново. Събранието избира и комисия, която се занимава с организацията на банката и изработване на устав. Тя е в състав: Ив. С. Вителов, Ц. Ст. Гирганов, Цв. Парашкевов, Ст. Куманов, Н. Михалски и И. Нанков. Изработеният устав е приет на 26 януари 1919 г., когато са избрани и първите управителни тела на банката.³

Според регистрацията в Търновския окръжен съд, създаденото кредитно кооперативно сдружение е с фирма "В.-Търновска популярна банка" със седалище в Търново. Целта му е: да осигурява евтин и лесно-достъпен кредит на членовете си за занаятчийски, дребнотърговски, земеделски и дребнопромишлени нужди; да улеснява и развива спестовността; да съдейства и посредничи за набавяне на необходимите оръдия и материали за нуждите на членовете си и да улеснява продажбата на произведенията им; да разпространява знания за модернизирани и

засилване на занаятите, търговията и промишлеността със средствата на специално построени за целта фондове, чрез уреждане библиотеки, беседи, курсове и др. Органи на сдружението са Общо събрание, Управителен съвет, Контролен съвет, скontoва комисия и директор. За членове на първия Управителен съвет са избрани: Ив. С. Вителов, Г. Пеев, Н. П. Георгиев, Т. Амиорков, Н. Г. Ахтарджиев, Г. Газурков и Ст. Куманов. Членовете на дружеството са с ограничена отговорност и всеки член не може да притежава дялове повече от 10 000 лв.⁴

Набирането на персонал за банката среща някои трудности, но за няколко месеца нещата са уредени и през май 1919 г. е пусната първата операционна бележка.⁵ Това се посреща с радост от страна на основателите и първия директор Емануил Манолов, заменен по-късно от Тодор Амиорков. От 1922 г. поста директор на популярната банка е зает от Цоню Ст. Гирганов, който управлява банката до 1948 г. Останалият персонал се състои от счетоводител, касиер, книговодители, разсилен и чистачка.

Първоначално Популярната банка в Търново се занимава предимно с кредитиране и влогонабиране, а по-късно разширява дейността си с редица банкови операции, които улесняват нейните клиенти. През 1924 г. се урежда преводна служба, като преводите се осъществяват чрез БЦКБ. С тях вложителите могат да теглят суми, от която и да е популярна банка в страната, без да плащат никакви такси. През 1925 г. банката започва да издава разни видове удостоверения за гаранции по търгове, служби, обезпечения и др.⁶ Тези удостоверения се приемат от всички държавни и обществени учреждения. Една ценна придобивка в тази служба е и въвеждането през 1928 г. на специални книжки акредитиви.⁷ През 1934 г. Популярната банка в Търново става агенция на Чиновническото кооперативно застрахователно дружество и за негова сметка извършва застраховки за живот, пожар, злополука, капитали, зестра и комбинирани застраховки за живот строеж.⁸

Свидетелство за стабилното състояние на банката, седем години след нейното създаване, е закупуването на собствена сграда. Първоначално тя се помещава в един магазин, а след това няколко години в къщата на Ст. Корфонов.⁹ През 1926 г. Популярната банка закупува от търновския гражданин Димитър Багрилов сграда на ул. "Търговска" за 1 300 000 лв. Общата площ на сградата е 190 м² и до 1935 г. банката е разположена на два етажа. След това Управителният съвет решава службите да се настоят на горния етаж, а първият да се приспособи за магазини.

Цялостната дейност на банката, както и закупуването на собствена сграда, увеличават доверието на търновските граждани в нея. Като индикатор на този процес могат да се разглеждат влоговете, които през 1926 г. се увеличават почти двойно – от

4 934 466 през 1925 г. на 8 524 198 през 1926 г. С цел поощряване на спестовността, през същата година Популярната банка разкрива и службата на детските влогове.¹⁰ Годишната лихва по тях е 10%. Изплащането им става по решение на Управителния съвет, ако е необходимо и се иска от родителите или настойниците на малолетните. Във всички други случаи влогът се изплаща когато детето стане пълнолетно. Ако влогът надхвърля 200 лв., се дава по желание метална спестовна касичка, чийто ключ остава в касиера на банката. Когато касичката се напълни, детето я занася в банката, касиерът я отваря и прибавя събраната сума към влога. Тази система на поощряване на детската спестовност е заимствана от германски банки.¹¹ През 1930 г. банката започва да продава и специални часовници-касички, които могат да се сверяват, ако в тях се пускат монети.¹²

Увеличаването на влоговете в Търновската популярна банка е не само показател за нарасналото доверие в нея, но и възможност за разширяване на кредитната ѝ дейност. Както изтъкнахме по-горе, осигуряването на евтин и леснодостъпен кредит е една от основните задачи на това кредитно сдружение, за това тя заслужава особено внимание. Кредити се отпускат само на членове на банката, които трябва да внесат дялов капитал 10% от искания кредит, ако той е под 10 000 лв. и 12%, ако е над тази сума.¹³ Интересно е сравнението за 1924 г. между Популярната банка в Търново и търновския клон на БНБ във връзка с отпуснатите кредити. Популярната банка е отпуснала 23 686 858, 80 лв., а БНБ – 21 814 334, 75 лв. При това трябва да се има предвид, че съгласно Устава и Закона за кооперативните сдружения Популярната банка може да обслужва с кредит само своите членове, които са търновски граждани, а БНБ – клон В. Търново има район и вън от града. Тук трябва да отбележим, че през 1924 г. например, членският състав на банката се разделя както следва: търговци – 176; занаятчии – 149; чиновници – 126; земеделци и лозари – 11; професионалисти – 115; кооперативни и др. сдружения – 17 и разни (бакали, кръчмари и др.) – 333.¹⁴ С течение на годините членовете на банката се увеличават, но съотношението между отделните групи в общи линии се запазва. Тези данни показват, че Популярната банка в Търново, благодарение на облекчените условия при кредитирането, обединява и подпомага дребните и средните слоеве на населението. С това тя изпълнява поставените си цели, а и отговаря на социалната и стопанска структура на града.

Големи усилия полага Търновската популярна банка за поддържане на занаятчийското съсловие в града. През 1928 г. например, за нуждите на занаятчийството се отпускат кредити в размер на 19 438 000 лв.¹⁵ Чрез популярните банки в страната се отпускат и раздаваните от държавата 20 млн. и 50 млн. за-

наятчийски кредити.¹⁶ Заемите от 20 млн. кредит са предназначени за пострадали от войните занаятчии. Годишната лихва при тях е 4% и несъбираемите вземания остават изцяло в тежест на банката. 50 млн. кредит се отпуска на всички, които имат нужда от стабилизиране на занаятите си. Годишната лихва по този вид кредит е 10%. Занаятчийските кредити се отпускат от популярната банка след одобрението им от специален занаятчийски съвет.¹⁷ Управителният съвет на банката от своя страна следи те да бъдат използвани в пълните си размери и за исканите цели. Възлагането на тези два вида заеми на популярните банки подчертава доверието, което държавата има към тези кредитни институти. Към занаятчийските заеми могат да се отнесат и колективните кооперативни кредити, които са един от начините за използване излишъците на банката. Поради това Популярната банка в Търново оказва голямо съдействие и за организирането на местните занаятчии в кооперации.

Всяко едно добре организирано кредитно учреждение, при своето развитие, стига до етап, на който търси пътища за пласмент на излишъците се. Тук идва участието в разни предприятия, а също така и кредитирането на общини, окръзи и т.н.¹⁸ Търновската популярна банка, чрез своята кредитна политика, подкрепя някои много важни за града мероприятия. Едно от тях е електрификацията и в него банката участва и като съучредител на Водния синдикат "Янтра", и като негов кредитор. През 1927 г. синдикатът получава от банката заем в размер на 1 млн. лв. за закупуване на дизелов мотор, който да компенсира колебанията в нивото на р. Янтра.¹⁹ Отпуснати са и други заеми, които подпомагат снабдяването на Водния синдикат с необходимите му машини и съоръжения. През 1941 г. е отпуснат и заем от 2 млн. лв., за да може синдикатът да си набави материалите за далекопровода, който съединява Габрово и Търново.²⁰

Едно от жизнено важните за града мероприятия е осигуряването на изобилна и качествена питейна вода. По този въпрос общината работи дълги години, тъй като водоснабдяването изисква както много време, така и много средства. Това налага общинското ръководство многократно да се обръща за помощ към редица банки – БНБ, Популярната банка, БЦКБ, Българска ипотечна банка – София и др. Според запазените архивни документи, Търновската популярна банка отпуска нееднократно заеми на общината за изграждане на каптажни кладенци, за поправка на стария водопровод, за набавяне на тръби и материали за нов водопровод и т. н.²¹

През 1940 г. банката взема решение за отпускане на заем, за построяване на кланица и хали в града, на общинското предприятие "Ветеринарна служба". Заемът е в размер на 5 млн. лв. при 7%

годишна лихва, за срок от 10 години.²² Със заеми са подпомогнати читалище "Надежда", за закупуване на нови кинематографски уреди и читалище "Искра" за завършване на монументалната му сграда.²³ През 1930 г. със заем от Популярната банка, в района на казармата на 18 пехотен Етърски полк е изградено спортно игрище за нуждите на съюзното колоездачно дружество.²⁴

От всичко казано до тук става ясно, че много важни за развитието и модернизиранието на града начинания са срещнали подкрепата на Търновската популярна банка. Тя става инициатор и за построяването на един модерен хотел в Търново, който да предоставя всички удобства на българските и чуждестранните гости на града. През 1937 г. общината се съгласява да отпусне парцел за построяването на хотела, но тази идея така и не се реализира до край.²⁵

Освен кредитирането, друга много важна дейност за Популярната банка е доставката на суровини, материали, машини, инструменти и продукти от първа необходимост. През 1925 г. тя става член на дружество "Задруга", което представлява стопанска централа за популярните банки в страната.²⁶ Като член на това дружество Популярната банка в Търново се занимава с доставка на брашно, ориз, захар, шевни машини и други средства за производство. Ежегодно тя доставя на своите членове и въглища от мини "Перник".

Известни средства Търновската популярна банка отделя за благотворителни цели и кооперативна просвета. В отчета за 1928 г. например се отбелязва, че банката е дала: 20 000 лв. за бедните търновски деца от трапезариите и училищата; 15 000 лв. за пострадалите от земетресението в Южна България; 10 000 лв. за детските колонии на дружество "Здравец"; 7 000 лв. за двете ученически трапезарии; 1 000 лв. за шивашки курсове; около 4 000 за инвалиди, слепи и бедни.²⁷ Почти всяка година банката дава за благотворителност над 20 000 лв. Също така осигурява почивка в летовището на пенсионния фонд "Кооперативен ратник" за деца на свои бедни членове. В областта на кооперативната просвета банката не е толкова активна, както при останалите дейности. Тя организира беседи в салоните на читалище "Надежда" и Модерен театър с местни и гостуващи лектори, на тема популярните банки и кооперативното движение, купува и предоставя за ползване литература на кооперативна тематика, участва в редица мероприятия, свързани с кооперациите и др.

Интересно е да се отбележи, че Търново е желано място за срещи на представителите на популярните банки от страната. Тук се провеждат районни конференции, конференции на популярните банки от Северна България, учредителния конгрес на служителите при популярните банки и т. н. Тези мероприятия широко се отразяват в "Списание на Съюза на популярните банки" и безспорно допринасят за популяризирането на града, на

неговите културни и исторически ценности.

Този кратък преглед на различните страни от дейността на Популярната банка в Търново доказва значението на такова кредитно кооперативно сдружение. Изпълнявайки целите си за осигуряване на евтин и леснодостъпен кредит, тя подпомага много, предимно дребни и средни, търговци, занаятчии, бакали и др., които са една голяма част от населението на Търново. Освен това играе определена роля при електрификацията, водоснабдяването и благоустройството на града, при организирането на занаятчиите в кооперации, занимава се с благотворителност и кооперативно просвета. Значението на Популярната банка за развитието на Търново е оценено още от нейните съвременници. Заслугите ѝ се изтъкват както от местната и централна преса, така и от общинското ръководство на града. Създадено през 1919 г., повече от 30 години това кредитно кооперативно сдружение е фактор за закрепване положението на много дребни и средни стопани, своеобразен регулатор на паричния пазар в града и надеждна подкрепа за мероприятията, осъществявани от различни институции и обществени организации. Банката играе важна роля както за развитието на занаятите, търговията и други стопански сектори, така и за благоустройството и модернизиранието на града.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Златния алманах на България, С., 1940, с. 787.

² История на България, т. 8, С., 1999, с. 44.

³ Отчет на В.Търновската популярна банка, кредитно кооперативно сдружение за 1924 г., В. Търново, 1925.

⁴ Държавен вестник, № 35, 19 май 1919.

⁵ Янтра, № 87, 14 февр. 1937.

⁶ Отчет на В. Търновската...за 1925 г., В. Търново, 1926.

⁷ Отчет на В. Търновската...за 1928 г., В. Търново, 1929.

⁸ Отчет на В. Търновската...за 1937 г., В. Търново, 1938.

⁹ Янтра, № 87, 14 февр. 1937.

¹⁰ Общински вестник Велико Търново, № 48–49, 30 март 1929.

¹¹ Списание на Съюза на популярните банки, № 11, 1 апр. 1924.

¹² Отчет на В. Търновската...за 1930 г., В. Търново, 1931.

¹³ Отчет на В. Търновската...за 1928 г., В. Търново, 1929.

¹⁴ Отчет на В. Търновската...за 1924 г., В. Търново, 1925.

¹⁵ История на Велико Търново, т. II. В. Търново, 2000, с. 529.

¹⁶ Отчет на В. Търновската...за 1924 г., В. Търново, 1925.

¹⁷ Отчет на В. Търновската...за 1929 г., В. Търново, 1930.

¹⁸ Списание на Съюза на популярните банки, № 15 – 16, 30 окт. 1925.

¹⁹ ДА – В. Търново, ф. 119К, оп. 1, а. е. 30, л. 2.

²⁰ Отчет на В. Търновската...за 1941 г., В. Търново, 1942.

²¹ ДА – В.Търново, ф. 29К, оп. 1, а. е. 562.

²² Отчет на В. Търновската...за 1941 г., В. Търново, 1942.

²³ Отчет на В. Търновската...за 1943 г., В. Търново, 1944.

²⁴ История на Велико Търново, т. II, В. Търново, 2000, с. 544.

²⁵ Отчет на В. Търновската...за 1937 г., В. Търново, 1938.

²⁶ Отчет на В. Търновската...за 1925 г., В. Търново, 1936.

²⁷ Отчет на В. Търновската...за 1928 г., В. Търново, 1929.

LA BANQUE POPULAIRE DE VELIKO TARNOVO (1919-1944)

VESSELA MARTINOVA

(Résumé)

En 1919 a Tarnovo est fondée une banque qui s'occupe des petits crédits locaux, nommée "Banque populaire de Veliko Tarnovo". Au cours d'une trentaine d'années elle fait crédit aux petits et moyens commerçants et producteurs, participe dans la vie politique et l'électrification de la ville, travaille dans la sphere de l'assurance coopérative. Son activité est interrompue en 1951.

ДРУЖЕСТВОТО НА ВОЕННИТЕ ПИСАТЕЛИ И ВОЕННИТЕ ПУБЛИЦИСТИ В БЪЛГАРИЯ – ПО АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ НА ЦЕНТРАЛЕН ВОЕНЕН АРХИВ

ЕЛИСАВЕТА ДИМИТРОВА

В българската историография изследванията по въпроса за дейността на Дружеството на военните писатели и публицисти в България¹ са изключително малко. То се споменава, преди всичко, във връзка с членуването в него на отделни военни писатели и публицисти. Данни за учредяването на Дружеството като културна организация и разтурянето му се откриват в труда на авторски колектив от Главно политическо управление при Българската народна армия (ГПУ–БНА) "Културно-просветните учреждения в БНА" (1984, 208, 211). На страниците на българските справочници (Енциклопедия на България 1981, 444–445); (Речник на българската литература 1982, 425), сред останалите дружества в страната, то не намира своето място.

В България след Първата световна война започва засилено германско влияние, особено в областта на културата (Кюлюмова-Бояджиева 1991). С окръжно № 17107 от 20 април 1940 г. Началник щаба на войската (ЩВ) (ЦВА², ф. 23, оп. 1, а. е. 368, 39) забранява на офицерите и войниците да членуват в чуждестранни дружества, институти, лиги и др. Сдруженията възникват под строгия контрол и с одобрението на правителствените органи.

В българската войска Генералният щаб засилва издаването на военните вестници и списания и на военната литература. Правят се успешни опити за възстановяване на традициите от Балканската и Първата световна война. Отново започва издаването на "Войнишка библиотека", която продължава да излиза до 1943 г.

За издаването на военния печат, на литературата и военните документи започва да функционира Военно-издателския фонд. Още в началото на своята дейност фондът³ прави опити да привлече известни български писатели.

През 1942 г. се изгражда и самостоятелна казионна организация "Дружество на военните писатели" (Енциклопедия на България 1982, 275).

Документите на Дружеството постъпват с опис от 1970 г. в Дирекция "Централен военен архив", гр. В. Търново. Те се съхраняват на фонд (ф) 42^{А1}, в два описи. Водят се редовно през целия период на съществуването му – 1942–1950 г. и разкриват пълно и точно организационния му живот и дейност.

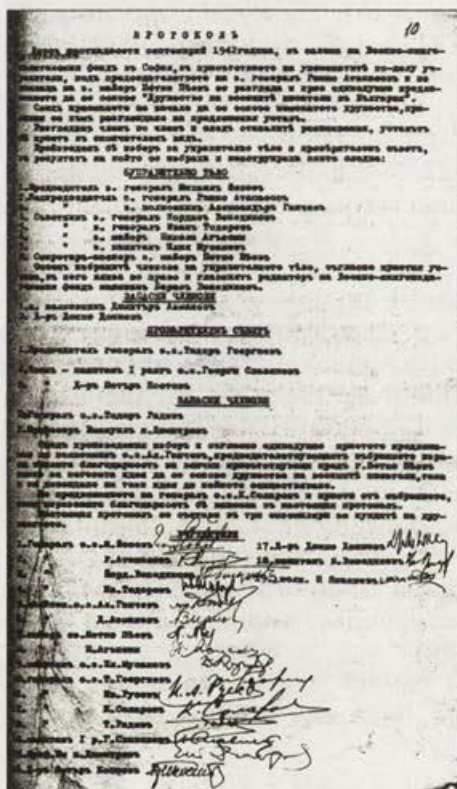
С настоящото изследване си поставяме за цел да информир-

раме научната и културна общественост за наличието на тези документи, с оглед на бъдещото им използване.

Интерес за изследователя представляват протоколите от заседанията на Управителното тяло и от събранията на Дружеството; отчетните доклади на Управителния и Проверителния съвети; отчетните финансови документи; списъци от Архива на членовете с биографични данни и заглавията на написаните и отпечатани трудове (книги, статии, учебници, помагала, преводи и др.). Сред документите се съхранява гумен печат с кръгла форма и околоръстен надпис: "Дружество на военните писатели в България – София" и с изображение в средата му на меч, перо и лавров венец (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 11, 1)(Обр. 1).

Обр. 1.

Обр. 2.

Дружеството се учредява от 19 души с протокол № 1 от 16 септември 1942 г. (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 2, 1) (Обр. 2). Инициатор на идеята е зап. м-р Петко Пеев⁴, редактор на библиотека "Прослава", който изнася основния доклад и ревниво защитава тезата за необходимостта от подобна организация. Докладът, заедно с Устава на Дружеството, се приемат единодушно от учредителите. Председател⁵ на конституирания Управителен съвет става зап. ген. Михаил Йовов Йовов (Руменин 1996, 44), подпомаган от двама подпредседатели. Сред съветниците, като член на ръководството е зап. ген. Йордан Тимотеев Венедиков (Руменин 1996, 138; Чолов 1981, 85), добре известен във военно-научните среди. Управителният съвет, според заеманото обществено положение на членовете му, е в състав от: двама народни представители, трима военни писатели, трима пенсионери, един чиновник в Двореца, двама редактори на Военните издания и един редактор на библиотека "Прослава" (ф. 42^{А1}, оп. 1, а. е. 1, 11).

Първата грижа на Управителния съвет на Дружеството е да го регистрира пред Софийския областен съд като юридическа личност (ф. 42^{А1}, оп. 1, а. е. 1, 34). Със заповед № 248 от 17 септември с. г. на Министерство на вътрешните работи и Народното здраве (МВРиНЗ) се одобрява устава му (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 10, 4–10). С тези актове Дружеството започва, като легитимна организация да извършва своята дейност. За учредяването му се уведомяват: ЩВ, Министерство на народното просвещение, Съюз на писателите, Академия на науките, Военно-научен институт, Съюзите на художниците, читалищата и др. Получените отговори са с пожелание за съвместно сътрудничество (ф. 42^{А1}, оп. 1, а. е. 1, 13).

Уставът на Дружеството определя целите, структурата, правата и задълженията на ръководството и членовете му, като единствено обединение на военните писатели и публицисти в страната. Основната му цел като културно-просветна и литературна организация е да насърчава развитието на военната мисъл и литература, да изучи добре военното минало, с оглед на бъдещето.

Преди осъществяването на поставените задачи Дружеството отделя доста време и грижи за своята организация. Началото е трудно, липсват средства и помещение ⁶ за заседанията и за канцелария. Създават се първите нормативни документи, които поставят добри основи на организационния живот. Правилник за провеждане на заседанията (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 2, 9–10) регламентира легитимното им протичане и урежда едно толерантно общуване на хора с еднакви интереси, но различно обществено положение, звания и длъжност.

Главна грижа на ръководството е увеличаване на членския състав, за което изработва и приема Правилник за избор на членове (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 2, 6–7). Подборът е прецизен, със защита от двама членове на Дружеството. Изисква се преди всичко реална научна и художествено-творческа дейност, с публикации на творбите им. Сложна е задачата да се обединят военните писатели, изявени във военно-научната област и в художественото творчество във време, когато българският народ и интелигенцията му са духовно разпокъсани. Одобрените лица за членове се уведомяват писмено, с покана за членство. Включването в организацията става с встъпителен членски внос и с по един екземпляр от написаните материали. Последните попълват библиотеката на Дружеството. Членовете носят отличителен знак, изработен заедно с печата на организацията от военния художник Тузсузов. Организацията избира 1 ноември за свой патронен празник.

С протокол № 50 от 24 юни 1946 г. (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 2, 61) ръководството взема решение за създаване на архив на членовете на Дружеството. В няколко архивни единици са събрани формуляри, собственоръчно попълнени и подписани от тях, осо-

бено ценни с данни за написаните и отпечатани произведения. С Правилник за архива се урежда редовното му попълване и водене на отчет. Недостатък в организацията на Дружеството е липсата на собствено издателство и собствен печатен орган. Творците сами търсят редакции и издателства за публикациите си. През 1944 и 1946 г. Управителният съвет предлага проект за списание "Военна мисъл" или "Война и политика", придружени с Правилник за издаването им (ф. 42^{А1}, оп. 1, а. е. 4, 142; оп. 2, а. е. 2, 50, 54–55), но идеята не се реализира.

Сред членовете на Дружеството са имената на изявени военни теоретици, преподаватели във Военното училище и Военната академия, научни творци, писатели като: зап. ген. Йордан Венедиков, зап. ген. Христо Баларев, зап. ген. Константин Соларев, зап. полк. Александър Банов, зап. полк. Борис Чолпанов, зап. полк. Петър Дървингов⁷, проф. Спирос Казанджиев, ген. полк. Иван Атанасов Кинов, доцент-полк. Ламби Данаилов, подп. Иван Аржентински, полк. Емил Манов (Чолов 1981, 85, 94, 125, 207, 355, 430). Първоначално в Дружеството членуват запасни военнослужащи, но през м. май 1945 г. (ф. 42^{А1}, оп. 1, а. е. 2, 72) ръководството предлага приемане и на действащи офицери в армията.

Приходите на Дружеството са предимно от встъпителен и годишен членски внос. От Щаба на войската, общини и учреждения, както и от благодетели постъпват отделни дарения. Така през 1943 г. анонимен благодетел, под името "Един приятел", дарява 8000 лв. (ф. 42^{А1}, оп. 1, а. е. 1, 37) за награди на творби с конкурсен характер. Парите се разпределят между зап. кап. Илия Мусаков за произведението му "Генерал от пехотата Георги Вазов" и Дамян Калфов за разказа "Юначагата".

През целия си период на съществуване Дружеството развива академична дейност. Изнасят се реферати, доклади, беседи по въпроси от културен и военен характер в столицата и в провинцията. Организираните мероприятия са безплатни, а посредници по осъществяването им са съветите по места на Общия съюз на запасното войнство. На 21 февруари 1943 г. гр. В. Търново (ф. 42^{А1}, оп. 1, а. е. 1, 61, 66) се посещава от членове на Дружеството. Зап. кап. Илия Мусаков и зап. ген. Рашко Атанасов, пред събраното множество, изнасят сказка и литературно четене в кино "Модерен театър".

До 1945 г., според Устава, членовете се структурират в два отдела: военно-научен и военно-художествен. Третият отдел, на военните публицисти (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 2, 165–167), се създава през 1945 г., във връзка с новите промени в страната и предложените изменения в Устава.

С протокол № 35 от 3 ноември 1944 г. (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 2, 32) Управителният съвет декларира своето присъединяване към Отечествения фронт. На заседание от 2 декември с. г. ръководс-

твото решава да направи постъпки пред Военното министерство за изпращане по фронтовете, наред с мобилизираните писатели и кореспонденти, и членове на Дружеството – за събиране на материал за сюжети.

С протокол № 41 от 11 декември с. г. (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 2, 39–40) се внася предложение за прочистване на Дружеството от членове без принос в науката и художественото творчество. Всъщност това са лица, задържани от следствените органи и съдени от Народния съд.

През периода 1944–1946 г. организацията създава три фонда: "Чеган", "Даровити военни писатели" и "Печатни издания" (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 2, 35–36, 161–167), снабдени с правилници. Средствата от тях се използват за награди на най-добрите военно-художествени и военно-научни произведения.

Промените след 9 септември 1944 г. слагат своето отражение и в дружествения живот на организацията. Тя трябва да се нагоди към изискванията на новото време, но някак си остава извън тематиката на съвременната военна тема и на мирновременния живот на армията. В страната се създава нова организация на Комитета за наука, изкуство и култура, в която Дружеството настоява да се включи като колективен член (ф. 42^{А1}, оп. 1, а. е. 7, 74; оп. 2, а. е. 4, 1–9). През 1947 г. в него членуват 87 души от столицата и провинцията, разпределени в трите отдела. Неуспешните опити за приемането му в състава на Комитета за наука, изкуство и култура довеждат до неговия край. На общо годишно събрание на 28 април 1950 г. (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 3, 18) се взема решение за саморазтуряне на Дружеството. Избраната ликвидационна комисия, след преглеждане на наличните парични средства по фондовете и в общата му сметка, прави предложение за тяхното преразпределяне към отдел "Печатен" при Министерство на народната отбрана (МНО). Счита се за най-разумно средствата да се използват от Съюза на научните работници – Военна секция и от под. 1330 при МНО за написване на "Военната история". Парите се прехвърлят на Военно-книгоиздателския фонд, а книгите на Дружеството, 55 тома с научна стойност и архивата му се предават на съхранение във Военно-историческата комисия срещу протокол.

С писмо № 2 от 8 май 1950 г. председателят на Ликвидационната комисия на Дружеството уведомява МВР за разтурянето му (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 3, 17). Част от членовете преминават в Съюза на научните работници в България. През януари 1970 г. (ф. 42^{А1}, оп. 2, а. е. 10, 1–2) председателят на Секция "Военна история, икономика и техника" при Съюза, доцент-полк. о. з. Ламби Данаилов, моли да се приемат на съхранение и ползване в Централния архив на БНА останалите на съхранение при касиера на Дружеството – о. з. полк. Димитър Кираджиев, архивни документи.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ По-нататък в текста накратко Дружество.
² По-нататък без наименованието на архива.
³ Създава се още през 1925 г. на основата на старата структура на ГЩ.
⁴ Същият е секретар-касиер на Дружеството от учредяването му до 24 март 1947 г. След него длъжността се изпълнява от зап. полк. Димитър Кираджиев до 1950 г.
⁵ До дек. 1943 г.; от януари 1944 до май 1945 г. зап. ген. Йордан Венедиков; от V 1945 г. до 18 ноември 1946 г. ген. Иван Кинов; след него до 16 октомври 1950 г. зап. ген. Владимир Кецкаров.
⁶ До м. март 1946 г. Дружеството заседава в библиотека "Прослава" (на Военно-книгоиздателския фонд); до м. април 1947 г. – в библиотека "Наши времена"; до разтурянето му през 1950 г. – в помещение на Военно-историческия отдел.
⁷ Член-кореспондент на БАН от 1932 г.

ЛИТЕРАТУРА:

Енциклопедия на България 1981, т. 2, 444-445; т. 3, 275.
Културно-просветните учреждения в БНА. 1984, 208, 211.
Кюлюмова-Бояджиева 1991: Е. Кюлюмова-Бояджиева. Германската културна политика и България 1919-1944, 1991, 213-267.
Речник на българската литература 1982, т. 3, 425.
Руменин 1996: Р. Руменин. Офицерският корпус в България 1877-1944, 1996, т. 3-4, 44; т. 1-2, 138.
Чолов 1981: П. Чолов. Български историци, биографично-библиографски справочник, 1981, 85, 94, 125, 207, 355, 430.

THE MILITARY WRITERS AND MILITARY PUBLICISTS SOCIETY IN BULGARIA – ACCORDING TO ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE CENTRAL MILITARY ARCHIVE

ELISAVETA DIMITROVA

(Summary)

The documents of the society are stored in fund 42^{A1} in the "Central Military Archive" Direction, Veliko Tarnovo and they reflect the organizational life and activity in the period of its existence – 1942-1950. The society was established as the only cultural organization of the military writers and publicists in the country and in the objective to stimulate the development of the military thought and literature. The scope of interest for the researcher includes minute-books of the sessions of the executive body and of the meetings of the Society; financial accountancy documents; accountancy reports; archival records of the members with biographical data about the authors and the titles of their written works; rubber stamp of the Society.

ЦЕННОСТИТЕ НА БЪЛГАРИНА В РОМАНА "ЗВЕЗДА КЕРВАНДЖИЙКА" НА ЗМЕЙ ГОРЯНИН

Радка Пенчева

Стогодишнината от рождението на писателя Змей Горянин ни кара да се върнем към едно почти напълно забравено творчество. Неговата популярност приживе като автор на множество книги за деца и исторически разкази, повести и романи, както и на един от най-трудните жанрове – епиграмата, поет, преводач, участието му в сказки и беседи в различни градове на страната, ни карат сериозно да се замислим какво е наложило тази заборава. През 1998 г. излезе от печат книгата "Спомените на една змеица" от Соня Димитрова – съпруга на писателя. Тази книга, както и някои разсекретени архиви, дават отговор на въпросите около неговата забрана и заборава.

През 1942 г. Змей Горянин издава романа си "Звезда керванджийка" с подзаглавие "Повест за Хаджи Минча от Търново". Ако се съгласим с определението на Д. Лукач, че "исторически е всеки роман, чието действие се развива в период от време, явно "историческо" по отношение на времето на написване¹, то "Звезда керванджийка" е исторически роман, чието действие отвежда към първата половина на XIX в. Целта му, както на всяко историческо художествено четиво, е да събуди националната чувствителност и историческото съзнание, да представи героите от миналото така, както изискват съвременните интереси на обществото. През Възраждането основни принципи, на които е подчинена литературата ни са идеалите за отечествено освобождение, борбата за църковна независимост, националното себеутвърждаване. Именно за националното себеутвърждаване основна роля играе историческото съзнание и осъзнаване на българите. След Освобождението, а особено след националните катастрофи, има нужда от ново връщане към историята в името на преоткриване на националната ни същност, за да се свържем с най-светлото от миналото в търсене на нови пътища и хоризонти. Така през 1927 г. се създава библиотечната поредица "Древна България" и "Български исторически романи" (от 1931 г.) под общата редакция на П. Карапетров. Тази поредица продължава съществуването си до 1943 г. Ето какво е записано на корицата на книгите от тази библиотека:

БИБЛИОТЕКА "БЪЛГАРСКИ ИСТОРИЧЕСКИ РОМАНИ"

Светът изживява велики събития. Историята чертае по кръгави пътища новото за тях.

Днес историята, великата учителка на народите се повтаря и ни учи...

И повече от всеки друг път нам се налага да опознаем нашата история, да се вживеем в миналото си, да разберем величието и слабостите му, за да станем прозорливи за бъдещето и горди в настоящето: **ЧЕ СМЕ СИНОВЕ НА СИЛЕН НАРОД, КОЙТО ВИНАГИ БОРЧЕСКИ И ГОРДО Е ОТСТОЯВАЛ СВОБОДАТА СИ.**

И повече от всеки друг път ДНЕС в дните, когато **БЪЛГАРИЯ СТАВА ВЕЛИКА И МОГЪЩА**

БИБЛИОТЕКА

„БЪЛГАРСКИ ИСТОРИЧЕСКИ РОМАНИ“

е необходима за народа ни. Във всеки дом, във всяко училище, казарма, община, читалище, навред, където се чува българска реч, трябва да проникнат книгите на единствената по рода си у нас **БИБЛИОТЕКА...**

В ХІ годишнина на поредицата под № 1 е отпечатан и романът на Змей Горянин. На екземпляра от Търновската окръжна библиотека „П. Р. Славейков“, депозитна от 1921 г. по закона на Ст. Омарчевски, е записано на заглавната страница: **ЗАБРАНЕНА**. Забранени са общо 17 книги на Змей Горянин. Сведения за това кои книги са забранени у нас след 9 септември 1944 г. можем да намерим в изданията на ГЛАВЛИТ, официалната цензурна организация у нас, създадена по примера на СССР, наречени „Списък на вредната литература“ от 1952 г. (ч. 1) и от 1955 и 1957 (ч. 2 – в две части). Като критерии за забрана и отчисляване от фондовете на библиотеките са посочени следните, твърде общи формулировки: „Вредни са всички тези книги, в които се възхваляват буржоазния морал, частната собственост и се споменава Господа“.² Доста срамно, но факт! Поколения наред българи са лишени от ползването на изключително ценни издания!

Каква е причината и Змей Горянин да попадне в списъка с „Вредна литература“?

Документи от Архива на СБП ни дават ясен отговор на този въпрос. Става дума за двата протокола на УС на СБП от 14 ноември и 23 ноември 1944 г., с които са изключени 29 писатели от СБП.³ Те са обвинени, „че са проявявали дейност, която е в разрез с интересите на народа и културата ни.“ Под № 15 е Змей Горянин. Срещу името му е записано: „Цензор, участник в Дирекцията на пропагандата и в пропагандната рота на окупационния корпус в София“. За тази част от биографията на Змей Горянин можем да прочетем в книгата на Цвета Трифонова „Писатели и досиета“.⁴ Пак за този период от живота му намираме данни и в спомените на съпругата му: „После го пратиха в Дирекцията по пропагандата, където уж имал провинения, защото се смяташе, че там е цензурата. Но Змеят не е спирал книги – напра-

тив, Звезделин Цонев беше директор, а Светлозар отиде като негов помощник. Това беше малко преди 9 септември. Всичките му приятели постоянно му казваха кои книги да "пусне", за да могат хората да влязат в Съюза на писателите. И Грубешлиева, и другите, постоянно му ходатайстваха за различни хора и той не е спирал книгите им. Обаче го осъдиха... Дори книгите на Младен Исаев минаваха през него, той не ги спираше, макар че Исаев беше комунист. После напусна Дирекцията, защото отиде във Военния корпус, т. е. мобилизираха го, той не беше ходил войник".⁵ С. Димитрова разказва на същото място и за арестуването му, за затвора, после за помилването, за престоя му в манастира "Седемте престола". Ние неволно си спомняме, че протоколите за изключването на писателите са подписани именно от Младен Исаев като секретар на СБП. Къса е човешката памет...

Когато през 1942 г. излиза от печат "Звезда кербанджийка", Змей Гарянин има зад гърба си издадени вече няколко исторически книги: "Непобедимите" (разкази, 1935 г.), "Последният ден" (разкази, 1936 г.), "Княз Иван Кулин" (повест, 1936 г.), "Бачо Киро" (роман, 1937 г.), "Чудната нощ" (пиеза, 1938 г.), "Ний умряхме – да живей народа" (повест, 1938 г.), "Дунавът тече" (роман, 1938 г.), "Силата на робите" (роман, 1939 г.), "Утолена жажда" (роман, 1940 г.) и др. Автор е на над 30 книги – исторически разкази, повести и романи, епиграми, стихове, детски приказки. Превежда от френски и руски, член е на СБП, на Съюза на писателите от провинцията, на Задругата на писателите-историци, на Дружеството на военните писатели, приятел на много видни за времето си интелектуалци, писатели, църковни дейци. Защо тогава все пак той е забранен и забравен, защо неговата историческа белетристика и до днес не се преиздава? Обвинен е във "великобългарски шовинизъм". А творчеството му е пропито от любов към България, България е неговата голяма писателска кауза. Затова рисува живи образи на исторически личности и събития от нашето Възраждане, показва, че българите имат славно минало и герои.

В романа си "Звезда кербанджийка" Змей Горянин е обрисувал една цялостна картина на живота в Търново от XIX век – с присъщите му занаяти, персонажи, събития и стремления на този изконен български град. Основен персонаж е хаджи Минчо⁶, а около него се навързват образите на хаджи Николи⁷, Стоянчо Ахтар, П. Р. Славейков и други известни търновци и обикновени хора, и се получава една сага на Възражденско Търново. Бихме могли да поставим въпроса какво в повествованието е исторически достоверно и кое е фикция. От действително живелия богат търновец в Историческия музей на В.Търново се пазиат само неговите търговски книги. По правдоподобно е да приемем, че писателят ползва от историята събитията и фактите, досътво-

рява ги и чрез фикцията се опитва да разсъждава върху причините за тях. В този роман Змей Горянин ни показва чрез делата на героите си – известни и обикновени търновци, величието на възрожденската епоха, което се състои в преоткриването на националните ценности и черти на българския характер като утвърждаване и на общочовешките ценности. Може би това най-добре е формулирано от Л. Каравелов: "Само онзи народ може да излезе из своето варварско положение, който се старае не за развитието на своите национални принципи, а за обогатението на общочовешките начала, от които зависи почти изключително и неговото собствено благосъстояние."⁸ Изразител на еволюционистката линия в Българското Възраждане, Каравелов ратува за освобождение чрез просвещение на българския народ, просвещение във всички сфери на обществения живот. Това ни дава право и на известна съпоставка между Европейското просвещение от XVIII век и Българското Възраждане от XIX век. Както за европейското общество от Просветителската епоха, така и за българската интелигенция от Възраждането, всяка област от творческата изява и обществен живот съществуват не заради самите себе си, а за това доколко служат на народа си, на неговите цели и стремежи, т. е. нравственият принцип е господстващ и има дълбок обществен смисъл. По силата на този принцип, на писателите, които творят исторически произведения, се пада избора кое от историческите събития да опишат и пресъздадат в творбите си, да извадят от историята и то да оживее в творчеството им така, че да пробудят националното съзнание. Змей Горянин не прави изключение от това правило. Подбира за герои в романа си образите на тези търновски първенци, които са емблематични с благородните си дела за нашето Възраждане – хаджи Минчо, хаджи Николи, Стоянчо Ахтар, П. Р. Славейков. Първите трима са богати хора, които не жаят средства за народа си, готови винаги да заделят от богатството си за България, поставяйки нейните интереси над собственото си благополучие.

Много са моментите в романа, които потвърждават тази мисъл. Търговската кантора на хаджи Минчо и Селвели има клонове от Англия до Близкия Изток. За него търговията е делото на живота му, изразът "честна търговска дума" има смисъл. Когато покойните родители на хаджи Николи оставят на хаджи Минчо да се грижи за невръстния им син, хаджи Минчо не просто учи младежа на занаят, той го посвещава в него, като първо го издържа да учи в Цариград, после го школува при себе си, за да прецени чак след седем години, че е достоен да му даде собствените му пари и да го направи съдружник. Така фирмата им става "Хаджи Минчо, Селвели и съдружие." Този акт Хаджи Минчо оповестява пред всички търновски първенци в дома си, за да могат те да приемат хаджи

Николи и да се отнасят и към него с нужното уважение. Неволно сравняваме тези почтени отношения с днешните дни и ни се струва, че има какво да се поучим от тези мъдри българи от Възраждането. Ето думите на Стоянчо Ахтар: "Късмет е за хаджи Николи да се сортачи с хаджи Минча и Селвелията. Не е работа само до това, че тяхната търговия върви от хубаво по-хубаво и че ще спечели много пари. По-главното е, че между тях ще се научи на честна и порядъчна търговия, която е за доброто на всички хора. Късметлия е и хаджи Минчо, че влиза в съдружие с един човек, който от сега още е спечелил доверието и почитта на всички търговци и занаятчийци в Търново. Ето това е хубаво! Аз като чуя за такава работа, просълзявам се, защото виждам сговор и разбирателство. А на нас българите само сговор и разбирателство ни липсва!"⁹

Свободната инициатива, честните отношения, служенето на хората, нравствените добродетели – това са началата на българина. Цялото богатство на хаджи Минчо сякаш не би имало смисъл, ако то не служеше и на обществото. Ето още един проблем, който години наред се третираше съвсем превратно, а именно, че богатите хора са непременно стиснати и зли. Важен момент в повествованието е възникването на голям пожар, когато изгарят дървените домове на много търновци. За да спаси 30 къщи от него, хаджи Минчо разрушава собствените си дюкяни и спира огъня. После щедро помага за възстановяването на града. Именно тогава прегръща и идеята да построи първата аптека по нашите земи като докарва снабдяването ѝ от чужбина, и да намери и лекар за нея. И това той прави в съгласие със съдружниците си. Показва как богатите хора се грижат за здравето на бедните си съграждани. На същия принцип е построена и църквата "Св. Богородица" от майстор Колю Фичето. Ето описание за нея: "В зидовете ѝ бяха вградени глинени тръбички, които правеха гласовете на поп Димитър и двамата псалти да отекват в сводовете, като звън на много камбани. За резбата по иконостаса бяха повикани най-добрите марангозчийци от Трявна, а иконите и зографисването бяха извършили прочути самоковски зографи."¹⁰ Затова търновските търговци и занаятчийци се гордеят с нея и казват: "Виждате ли какво може да направи сговорна дружина? Сговорихме се и ето каква хубава църква си направихме!"¹¹

Пак на този принцип хаджи Минчо подарява свое място в двора на църквата "Св. Никола", където да се построи училище, та в него да ходят търновските деца, а не в гръцкото. И търновските първенци са за еволюционен път за освобождение – чрез просвещение, смятат, че е още рано за въоръжено въстание. Ето думите на хаджи Минчо:

"– Като те слушам Стоенчо, спомням си за един приятел, Бог да го прости. Спомням си Велча Джамджията. Десет години от

смъртта му, а думите му се носят от уста на уста...

– Защото са прави думи, святи думи! – оживи се даскал Петко Бюлбюла.

– Тъй е, даскале, – продължи ханджията. – Гореше на Велча сърдцето от любов към България и отиде човекът курбан... Да ви изповядам: години на ред мислех, дали беше прав Велчо като тъкмеше бунт против османлиите... И колкото повече минава времето, толкова повече се убеждавам, че е бил прав. Не може българинът вечно да робува! Турците са ни завладели, когато е било слабо царството ни... Сега пък тяхното царство е слабо!

И не доизказа. Всички разбраха заключението.

– Затова казвам, хаджи, че трябва да се работи, мъжки да се работи!...

– Какво да направим Стоенчо? – рече хаджи Ничо. Да вземем пушки и да излезем на Балкана? Това ли, а?

– Не това, не! Рано е още за пушки и сабли! Сега трябва да се сдружим, да се сговорим, да се побратимим... Да залегнем за науката. Я виж Василий Априлов и Николаки Палаузов, какво училище направиха в Габрово. Я виж даскал Манол Васкидович, какво училище стъкми в Свищов? За какво трошат хората пари и сили. Все за българщина. Помагат на сиромасите, отварят им очите, а то ще рече: отварят очите на българския народ... И ние в Търново, като се сговорихме, каква черква си издигнахме, какво училище си направихме? Парите ги дадоха все търговците и занаятчиите, ала и в черквата, и в училището ходят и бедни и богати. Значи, богатите помагат на бедните и им отварят очите, за доброто на България...

– Да залягаме най-вече за учението, – намеси се скромно и хаджи Николи. – От как доведохме даскал Петко за учител в българското училище, и четирите стаи напълнихме... А гръцкото училище опустя... Затова и владиката Неофит е толкова завилнял!"¹²

И писателят разказва прочутия случай на затварянето на даскал Петко Р. Славейков в курника на владиката заради стиха му:

"Прославило се Търново
със славни гърци – владици,
със Панарета делия,
делия – дели – башия:
лудия гръцки владика!"

Хаджи Минчо се замисля за българското нещастие – така да бъде унижен българския учител, щото да го затворят в курник като хулиган, а не в тъмницата, откъдето би излязал с чест. Това му дава и повод да повиши годишната му заплата с 200 гроша и да разкаже на цяло Търново защо.

Безброй много са случаите, в които хаджи Минчо се държи като истински родолюбец и благодетел. Когато през пролетта на

1849 г. в Търново гостува султан Абдул Меджид, той не се страхува да постави пред главата на Османската империя проблема за назначаването на български владика, а не на гръцки, какъвто до момента има. А когато хаджи Николи, вече като негов зет, се скарва със секретаря на Митрополията Магавулис, хаджи Минчо го изпраща да живее и работи в Цариград и по този начин, на място, сред българската колония там, да работи за духовната независимост на българите като се включи активно в църковната борба. Все по-често името на хаджи Минчо се появява като спомоществовател на отделни книги, продължава да подкрепя строежите на църкви и училища за българите. Все по-често се събира и беседва с даскал П. Р. Славейков и даскал Никола Златарски.

Специално внимание заслужава и една друга линия в романа – семейно-битовата. И в нея Змей Горянин набляга на изконно българските представи за семейството и брака. Те са типично патриархални. Семейството на хаджи Минчо е здраво и сговорно. Съпругата му е типичната българска жена-домакиня от Възрожденската епоха. Тя съблюдава и следи за спокойствието на дома и отглеждането на детето си Пенка. Хаджи Минчо се е погрижил за нейното образование, щото да може да разчита на нея за водене на кореспонденцията му, както и да чете всичко новоизлязло. Той приютява в дома си и сирачето Славка от родния си град Дряново, грижи се за него като за свое дете и, когато идва време, го задомява. Отношенията между Пенка и хаджи Николи, между Славка и приятеля ѝ, са изпълнени с добродетелност и честност. Затова и двете семейства са щастливи в избора си.

Но, както казва народът – много хубаво не е на хубаво. Така и хаджи Минчо си има врагове и завистници. Такъв завистник е съседът му по дюкян – хаджи Мехмед Караманлията. Той завижда и мрази хаджи Минчо заради богатството и благополучието му, но най-вече за свободата, за възможността да каже дори пред султана какво мисли. Смята, че по този начин османлиите са унижени от един българин. И когато идва моментът хаджи Минчо да спечели мерата, Мехмед наема убийци. Така пада от куршума на наемен убиец този достоен българин. Защото не иска Мехмед Караманлията за свой ортак. Оттук и прочутата песен:

„В Цариград беглик се продава,
хаджи Минчо от Търново наддава,
хаджи Мехмед иска да се сортачи,
хаджи Минчо ортак турчин не рачи.“

Високопатриотичното творчество на Змей Горянин, неговите несъмнени художествени стойности, ни напомнят, че сме в дълг към този автор, че неговите творби са неизвестни на няколко поколения българи. В дълг, който чака да бъде изпълнен.

БЕЛЕЖКИ:

¹ **Д. Лукач.** Литературни портрети. С., 1988.

² **МП** № 4 от 2.X.1952 г. и Постановление 2205 от 31.VII.1950 г. /Д В, бр. 196 от 1950 г.

³ **ЦДА**, ф. 551, оп. 1, а. е. 5.

⁴ **Цвета Трифонова.** Писатели и досиета. Фабер, 2004.

⁵ **Соня Димитрова.** Спомените на една змеица. С., НБКМ, 1998, с. 32.

⁶ За хаджи Минчо хаджи Цачев намираме сведения в книгата: Бележити търновци. Биографичен и библиографски справочник за дейци, родени, живели и работили във В. Търново през XII–XX век., с. 100.

⁷ За хаджи Николи Хаджидимов Минчев – пак там, 125–126.

⁸ **Любен Каравелов.** Събрани съчинения. Т. 6, С., 1985 г. с. 197.

⁹ **Змей Горянин.** Звезда кervанджийка. Повест за хаджи Минча от Търново. С., Древна България, 1942, 34–35.

¹⁰ **Пак там**, с. 29.

¹¹ **Пак там**, с. 30.

¹² **Пак там**, 66–67.

THE VALUES OF THE BULGARIAN IN THE NOVEL "ZVEZDA KERVANDZHIIKA" BY ZMEY GORYANIN

RADKA PENCHEVA

(Summary)

The announcement is dedicated to the 100th anniversary of Zmey Goryanin, an author who today is undeservedly forgotten, forgotten because of his patriotism, his love for Bulgaria and for our glorious past. Because the heroes of his novel "Zvezda Kervandzhijka" (The Star of a Caravan) are worthy rich people whose wealth makes sense only if it is used in the interest of our Fatherland for the education of the Bulgarians, for achieving spiritual independence, organizing ecclesiastical struggle and, at a later stage, the national liberation movement: all these are goals and ideals alien to many of the next generations of people who have no motherland. Recreating a panorama of Turnovo of the Revival period with its eminent and ordinary citizens, with their longings and ideals, the novel moves the readers today as well, cultivates and makes our contemporaries sensitive to universal values and ideals, reminding us that we owe much to that author as to many other writers.

ЕТНОГРАФСКО-КРАЕВЕДСКИ МУЗЕЙ В С. ЯГНИЛО, ОБЩИНА ВЕТРИНО, ВАРНЕНСКА ОБЛАСТ

Алеко Константинов

Село Ягнило се намира на 27 км северозападно от Провадия и на 8 км северно от главния път Варна-Шумен. Разположено е в падина, източно от височината "Стената" (441 м надм. вис.), където е административната граница с Шуменска област. Старото му име е Яйла, преименувано на 14 август 1934 г. (Мичев, Коледаров 1989, 299).

Най-стари писмени известия за селото намираме в регистъра джелепкешани (овцевъди) от 1573 г. под името "Яйла" (Стойков 1964). В регистър за данък авариз от 1676 г. е посочено като "Ятмъкль Яйла" с около 10 къщи (Стойков 1971). В по-късните турски и български документи е записано като Яйла или Яйлакьой.

До Освобождението (1878 г.) селото се намирало в местността "Юртлука", на 2 км източно от сегашното му място. При настъплението на руските войски жителите му турци се уплашили и избягали в гората, която се намирала на сегашното място на селото. Там били летните кошари, но местността носела старобългарското название "Ягнилището". Затова в 1934 г. селото е преименувано на Ягнило.

Първото българско преброяване намира селото с 586 жители, в т. ч. 531 турци и 55 цигани (Списък на населените места в царство България 1921).

През есента на 1883 г. в селото пристигнали български пратеници от с. Гюбел, каза Бандърма, окръг Бурса, Мала Азия, водени от грамотния младеж Ламбо Христов Петков. Жителите му произхождали от Тракия, най-вероятно от Чирпанско, преселени в Мала Азия към края на XVIII в. поради кърджалийските размирици. Българските делегати уговорили смяна на имотите с местни турци. Договорът с всички условия бил устен, на честна дума, без писмен документ: дюлюм за дюлюм земя, къща за къща, глава добитък за глава, за които младежът Ламбо Христов съставил само един опис.

Друга група български делегати от с. Гюбел, водена от поп Добрю "склouchила договор" по същия начин с турци от съседното село Елес Факъ (дн. Доброплодно).

На връщане с българските делегати заминали турски пратеници от двете села. В с. Гюбел направили опис на българските имоти, които ще се заменят.

Размяната се извършила през есента на 1884 г. В с. Яйла се преселили 20 рода с общо 227 души гюбелци, а в с. Доброплодно 40 рода с 317 души (Янев, Събрани спомени).

Към 31 декември 1887 г. (следващото преброяване) в селото имало 284 българи и 351 турци, т. е. едно намаление със 180 души – изселените в Турция след размяната на имоти.

Към 31 декември 1910 г. селото вече брояло 658 жители, в т. ч. 516 българи, само 117 турци, 17 цигани и 8 други.

Основен поминък е селското стопанство. Обработваемите земи били около 12000 дка с плодородни черноземни почви. Засяват се главно зърнени култури и слънчоглед. До 90-те г. на XX в. се отглежда лавандула. Ягнило е покрайнина на Лудогорието, но има изобилна вода – чешми и извори.

Училището е открито през 1888 г., но учителят не е бил местен човек. Първият учител-местен жител, който прегърнал учителската професия и останал докрай в родното си място, е Иван Добрев (род. 1929 г.). Даровита натура, с културни интереси, читалищен секретар, ръководител на битов хор за малоазийски български песни. Автор на много фейлетони и карикатури, добър художник. Сътрудничил на в. "Кооперативно село", на шуменската и варненска преса. По негови чертежи е устроен новият училищен двор.

Венец на неговото дело е музеят на малоазийските българи в селото. Иван Добрев изследвал преселванията от Мала Азия в Ягнило и съседното село Доброплодно. Събрал спомени от стари хора, записвал и изучавал стари български-малоазийски народни песни.

Към 1967/1968 г. Иван Добрев започнал да събира експонати за създаване на етнографски музей на малоазийските българи. Проучил къде в България са заселени малоазийски българи. През ваканциите посетил всички села с преселници от Мала Азия, от където събрал сведения и експонати, отразяващи тяхната материална и духовна култура. Посетил селата Плевун, Железино, Железари, Свирачи, Орешино дн. в община Ивайловград; Бяла поляна, община Кърджали; селата Алеково и Александрово, Свищовско; селата Арковна, Ген. Колево, Войводино и други във Варненско.

Иван Добрев получил литература по музейно дело. Методична помощ му оказала Мария Николова, а по-късно Диана Тодорова и Лидия Петрова, всички уредници в Етнографския музей във Варна.

Етнографско-краеведският музей в с. Ягнило е открит официално на 15 март 1970 г. Създаден без инициатива и намеса на правителствени и държавни органи и институции, той е един чисто краеведски музей, който и сега функционира благодарение присъствието, грижата и надзора на неговия създател – Иван Добрев. Останал сам воин на едно благородно дело, доколкото му стигат силите и възможностите, той продължава да съхранява искрите от старото огнище на малоазийските българи, отправили се към родината – майка България, за да оставят тук своите поколения, а за себе си – вечно жилище на българска земя.

В изложбената зала е уредена в естествена големина стая, отразяваща вътрешността на българска малоазийска къща: камина, софра за хранене с наредени възглавници върху рогозката, котленик с бели калайдисани бакъри, чутура за очукване на черен пипер и много други. Изложени са красиви мъжки и женски носии. В мъжкото облекло е подчертано юнашкото, преобладава черния цвят. Женската риза е дълга, извезана с шевици по пазвите и полите, предена и тъкана от памук, от сръчни ръце. До женския костюм блести една мънистена кесийка, изплетена от моминска ръка, за да я подари на любимия с пожелание да я пълни с тежки алтъни.

Показано е овчарско облекло с всичките му принадлежности: гега, свирка, гайда, звънци (чанове) и хлопатари, голямо рало със запазен лемеж, което сякаш още пори малоазийската земя. Липсва само орачът с кротките волове.

Иван Добрев беше събрал цял комплект оръжия: кремъклии пушки и пищови, ятагани и ножове. В Мала Азия българите имали за съседни черкезки села, с които винаги поддържали враждебни отношения. Затова в полето без пушка или пищов и ятаган българите никога не излизали. Както тук в България, така и в Мала Азия, черкезите се изявявали като нагли крадци и убийци. Известно е, че те напуснали българските земи по време на Освободителната война, защото тук ги очаквало възмездие (Янев 1993, 3).

За съжаление някои ценни експонати са "изчезнали", т. е. били откраднати от музея: сребърни накити, пафти, гривни, както и една рядка сребърна, много стара монета. Изчезнали са старите кремъклии пищови и ятагани, за да украсяват стените на някои частни вили.

С общинската администрация ние постигнахме споразумение за подобряване условията в помещението на музея – ограничаване на външната слънчева светлина, подобряване на електрическото осветление и охраняване на читалищната сграда, където се намира музея.

ЛИТЕРАТУРА:

Мичев, Коледаров 1989: Н. Мичев, П. Коледаров. Речник на селищата и селищните имена в България 1878–1987. С., 1989.

Стойков 1964: Р. Стойков. Селища и демографски облик Североизточна България и Южна Добруджа през Втората половина на XVI в. – ИВАД, 1964, т. 15. Вж. регистър джелепкешаните в каза Провадия съставен на 12.IX.1573 г.

Стойков 1971: Р. Стойков. Селища в силистренски санджак през 70-те години на XVII в., – ИНМВ, т. VII/XXXIII/, 1971.

Списък 1921: Списък на населените места в царство България от Освобождението. – Историко-географски преглед, пор. № 5304. С., 1921.

Янев Събрани спомени: Б. Янев. Събрани спомени от стари ягниловци; Сведения от летописната книга на училището в с. Ягнило и от фондове на селото съхранявани в ОДА-Варна. (Непубликувани).

Янев 1993: Б. Янев. Искри от старото огнище. – В-к "Любородие", бр. 2/1993 г.

MUSEE ETHNOGRAPHIQUE ET D'HISTOIRE LOCALE DES BULGARES D'ASIE MINEURE DU VILLAGE JAGNILO, COMMUNAUTE DE VETRINO, DEP. DE VARNA

ALEKO KONSTANTINOV

(Résumé)

Le musée ethnographique et d'histoire locale des Bulgares d'Asie Mineure, unique de son genre, se trouve au village de Jagnilo, la communauté de Vetrino, dep. de Varna. Il est fondé vers l'an 1993 par Ivan Dobrev, ancien professeur, un homme qui s'occupe de l'histoire locale. Le musée possède beaucoup d'exemplaires précieux qui reflètent la culture matérielle et spirituelle des Bulgares d'Asie Mineure qu'ils avaient transférées en Bulgarie.

ЗАСЕЛВАНЕ НА МАЛОАЗИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ ВЪВ ВАРНЕНСКО

Йорданка Колимечкова

Защо тези българи се наричат малоазийци? Отговорът на въпроса трябва да потърсим далеч – далеч назад в годините на робството. Османското завоевание прекъсва естествения ход на развитието на българския народ, унищожава за цели векове българската държавност. Турците нанасят силен удар върху средновековното българско общество, унищожават аристокрацията, която го ръководи, постепенно и поетапно овладяват балканските територии. Голяма част от българските боляри били физически унищожени, други – зачислени в турската армия със статут на християни – спехии. Не били малко и онези представители на българската аристокрация, които, за да запазят своята власт и привилегии или за да не плащат данъци, били склонни да приемат исляма.

Най-типичен пример в това отношение е синът на цар Иван Шишман I – Александър, който, след като приел исляма, бил назначен от Мохамед I (1413–1421 г.) за управител на областта Джаник – Йония в Мала Азия.

Историческите извори свидетелстват за дълбока демографска криза на българското общество от края на XIV и началото на XV в. В нашия фолклор има много песни, в които народът изплаква мъката си за "трите синджира роби" – най-перспективната част от обществото ни – млади юнаци, млади невести, млади моми. Отвлеченията и поробванията били практика на завоевателите още от времето на Мурад I, но достигнали небивали размери при неговия приемник Баязид. Плачевна била и участието на столицата Търново. В "Българската анонимна хроника" от XV в. се говори за преселване на голяма част от българите в Анадола. След кърджалийските опустошения в края на XVIII и първата четвърт на XIX в. много българи се преселват в Мала Азия.

Преселванията на българите било част от стратегията на Османската държава с цел обезглавяване на отделните райони, а по мнението на Христо Гандев се стига до "колапс на българската народност".

В Мала Азия, където са били преселени по-компактни групи българи възникват много български селища. И сега в някои села в Анадола пеят български песни от Родопи. Следи от топонимията на българските преселници са останали в Бурса – Булгар махле, в Конювски вилает – Булгар даг, в Адански вилает – Булгар мадан. Но младото поколение ще забрави българския си корен и

само топонимията ще напомня, че тук някога е кънтяла българска реч, че там, където е стъпил български крак – в пустинята теквала чешма, заблейвала овца, засвирвал кавал.

Много са селата в Анадола, в които живеят българи преселници от Ямболско, Чирпанско, Одринско, от Копривщица и Македония. Такива са селата Гюбел, Мандър, Коджа бунар, Аладжа баир, Киклик, Ташкисе, Сют и др.

Село Гюбел (*гюбел* означава дете, изоставено от майка си. А дали не е наречено така от жителите му, защото отдавна са загубили майката – родина?!) било чисто българско село, разположено на река Сосурлучал на 3 часа път от Бандърма, Балъкисерски санджак. По спомените на стари хора в 1878 год. то имало 2 махали – Болярската и Новата и около 300 къщи.

За да си обясни наименованието на селото, което носело името "Болярското", Борис Янев се поровил в "Похвално слово за Евтимий" и в "Историята" на Протич. Григорий Цамблак, разказва как всички търновци, отличаващи се с "произход, богатство и красота", които отказали да приемат исляма, са заточени в различни краища на Мала Азия. Така, че напълно основателно е да мислим, че жителите на село Болярското са именно преселници българи от Търново и Търновско. А и в спомените на стари гюбелци от с. Доброплодно – Варненско се подхвърля: "Ние сме най-старите и истински българи – боляри" (Янев 1984, 57).

Компактна група българи дошли в Мала Азия и през време на кърджалийските вълнения и заварили в това село свои сънародници, заселени тук от незапомнени времена. Името на селото било Болярско, а новодошлите се заселили до него в т. нар. Нова махала.

Пословично трудолюбив е българинът. В пустините на Мала Азия българските преселници се занимават със земеделие и животновъдство и ги превръщат в градина. Турската власт гледала с добро око на новите заселници и ги оставяла в селата, където са компактна маса, да се самоуправляват. Там те отглеждат памук, лен, сусам, жито, грозде, афион. Занимават се с животновъдство. Българите са затворени, консервативни, но това пък им помага да запазят своето българско самосъзнание, да открият свои български училища и във всяко село да има българска църква.

След Руско-турската война от 1877/1878 г. започват демографските промени при малоазийските българи. Първото преселване е извършено непосредствено след Освобождението. През 1879 г. една група семейства напуснали Мала Азия и се заселили в с. Генерал Колево. Те идвали от с. Хаджи Паункьой – Мала Азия. Друга група от село Байрамич се заселила в с. Козлуджа (дн. гр. Суворово). Това били първите малоазийски преселници във Варненско. Една част от жителите на с. Гюбел тръгват след руските войски и се настаняват в селата Александрозо и

Алеково, Свищовско, край р. Дунав, а на тяхно място се заселват черкези и мухаджири (бежанци – турци от България) и това взривява мирния живот на българите в с. Гюбел. Новодошлите били голи, гладни и озлобени. В съседство със с. Гюбел турската власт заселва 3 черкезки села и те почнали да крадат българските момичета, да отвлечат добитъка им.

“Селото Гюбел управляваха даскал Димитър и поп Добрю. Те събираа данъко в калпак и го носеа на турскио бирник у градо. Тоа не довадаше в село” – с тъга си спомня Стоян Добчев (Янев 1997, 64).

“Сбекър ми имаше 300 дюлюма земя, а пък добитък не моя ти рукан колко беше. Убаво беше в Анадола” – разказва Йорданка поп Добрева, внучка на гореспоменатия поп (Иванов 2004).

Второто преселване става през 1883/1884 година. Един случай в село Коджа Бунар подтикнал малоазийските българи към решителна крачка. Българските овчари убили едно черкезче, хванато в кражба. Между българи и черкези започва война. В 1883 г. 30 пратеници от селата Гюбел и Мандър потеглят за Варна. Делегацията била водена от даскал Димитър и от поп Добрю. Живописна група – хора с чалми и фесове, а пък водена от поп?! От Провадия те се пръснали по селата Елес факъ (дн. Доброплодно), Яйла (дн. Ягнило), Реджеб махле (дн. Арковна), Козлуджа (дн. Суворово), Курт дере (дн. Вълчи дол), Пашаит (дн. Войдино), Караач (дн. Брестак) и др.

Пратениците били посрещнати благосклонно от местните аги. Много от мюсюлманите не се примиряват със загубата на привилегирования си статут и предпочитат да емигрират в Турция.

В село Доброплодно даскалът и попът уговарят размяна: 40 турски рода заменят имотите си с 40 български рода от с. Гюбел – ниви, ливади, къщи, добитък, инвентар, сгради. В Доброплодно от Мала Азия пристигат 317 гюбелци, в с. Ягнило 249, в с. Арковна 180 и по няколко десетки в селата Суворово, Вълчи дол, Синдел, Генерал Колево (втора група) и др.

Размяната е направена: къща за къща, дюлюм за дюлюм земя, глава за глава добитък. Ей така – само на честна дума! Заедно със земята на тукашните турци, малоазийските българи от с. Гюбел приели и техните фамилни имена и прякори. И сега в Доброплодно има чисто български фамилии Бутракови, Чалъкови, Шабанови, Хасанчеви и други (Колимечкова 1980). Дошлите от Мала Азия дори не знаели турски език. Все по това време 1883/1884 г. три семейства от с. Бейкьой се установили в с. Тръстиково; шест семейства от с. Чалтък се настанили в с. Бял бряг и Янково. Тези групи също доброволно и чрез размяна заменяли имотите си.

Много са трагичните сцени при изселването от Мала Азия.

Даскал Димитър свикал мъжете на палубата прекръстил се пред изгряващото слънце, хвърлил феса си във водата и рекъл: "– Туркийо, връщам ти феса". Малоазийските българи от с. Гюбел отивали в новата си родина с голи глави, като в черква. До края на 1884 г. с. Гюбел се обезбългарява.

Село Мандър (от българска дума мандра) било на 2 часа път източно от Бандърма, от другата страна на езерото Матиос гьол. То било българско село с 200 къщи и 2000 дюлюма орна земя. Там най-рано от всички български села в Анадола открили българско училище. Мандърчени не се изселили доброволно. През 1914 год. турците ги изгонили насила от селото и те се пръснали в Ивайловградско (с. Свирач и с. Бяла Поляна) и в Крумовградско. Отделни фамилии дошли в с. Доброплодно и до сега носят фамилията Мандърлиев.

Водени от грамотния младеж Ламбо Хр. Петков група делегати от преждеописаната делегация отиват и правят опис на имотите на 30 турски семейства в с. Яйла (дн. Ягнило). Такива описи са направени и в с. Арковна. След това, с българската делегация за селата Гюбел и Мандър тръгва от тук турска делегация да оглежда и опише българските имоти в тези села.

Българското село Коджа бунар в Мала Азия също имало трагична съдба. И то било разположено на ниска планина, при голям карстов извор. Варненският гражданин Георги Бакалов, син на родения в това село Иванаки Бакалов, посетил с. Коджа бунар в 1984 г. (70 години след изселването) и с почуда чул там да се пеят български песни и български говор. Селото било заселено с 200 семейства помаци от Родопите. В 1914 г. турският аскер дал заповед на коджабунарци да напуснат селото за 12 часа. В околните села имало и кланета. "Само с по един кат дрехи на гърба си коджабунарци напуснали насила Анадола. Едни се заселили в Солун, други в Дедеагач, трети в Гюлмюрджинско (село Имарет чифлик), а по сведения на леля Добра Янкова (от Вълчи дол) от там отново бягали в България (в с. Стан – Шуменско)" (Колимечкова 1987).

В 1921 г. гърците заели с войските си Коджа бунар и много българи се върнали отново в селото си, но за кратко. Кемалистите разгромили гръцката армия и отново бягство, още по-страшно.

Българите от Мала Азия (тези, които 30 години по-късно в 1914 г. след изселването на първите) са прогонени от турската власт, но този път няма замяна на имоти и тяхното завръщане се оказва голям проблем за победена България. Хиляди гладни, голи, боси бежанци се пръскат по българската земя и при роднини. Някои са обезпечени с имоти, които далеч не съответстват на тези, които са притежавали в Мала Азия.

Най-трудно преминал третият етап на преселване, след Балканските войни и по-точно през 1914 г. чрез насилствено про-

гонване на малоазийските българи. Тяхното преселване било свързано с много трудности, мъки, лишения, принудени да изоставят цялото си движимо и недвижимо имущество и животни. Те успели да вземат със себе си само най-необходимите преносими вещи – дрехи, завивки, домакински съдове и пари.

През 1914 г. от пристанището Бандърма, на южния бряг на Мраморно море, с параходите "България" и "Борис" отпътували за Дедеагач (тогава на българска територия) последните български семейства. По-голяма част от тях се заселили в Южна България – Елховско, Тополовградско, Хасковско и Ивайловградско.

Малки групи, съставени от родствени семейства, уседнали в селата Алеково и Александрово, Свищовско, където през 1879 г. били заселени техни роднини.

Във Варненско пристигнала нова група преселници от селата Мандър, Ташкисен, Тъйбелен, Аладжа баир, които се установили във Вълчи дол, Войводино, Бяла и Гроздево.

Преселниците, дошли през 1914 г., които разполагали с пари, започнали да купуват къщи и ниви, но вече придружени със съответните документи за собственост. Бедните и малоимотните се настанявали направо в празни къщи на изселили се турци или изграждали временни постройки в края на селата.

Преселниците предпочитали места край гори и реки или пък с много вода, както в с. Ягнило. Част от горите се изсичали (Доброплодно, Ягнило, Арковна) и се превръщали в обработваеми площи. За да увеличат земята си, малоазийците разоравали пустеещи общински мери или ги вземали на изплащане (Добрев 2004).

Като изключим осигуряването на двата парахода за превозване на малоазийските бежанци до Дедеагач, българските власти почти не оказали помощ за преселването и настаняването на тези хора. Това си оставало изцяло тяхна грижа.

В гр. Вълчи дол около парка и от двете страни на шосето за с. Щипско е разположена Анадолската махала. Дядо Михаил Ангелов Костов ми разказа, че бил малък, но помнел това изселване от Анадола: "Най-напред се качихме на лодка, с която плавахме навътре, където ни чакаше кораб. Когато се качихме и корабът потегли, всички българи си хвърлиха фесовете в морето. Водата наоколо почервеня от тях." (Колимечкова 1987).

Във Вълчидолски район малоазийски българи има в селата Генерал Колево, Метличина и Войводино.

В село Генерал Колево преселването става на два пъти. Първата група идват през 1879 г. от Мала Азия, от селата Байрамич и Хаджи Паункьой – каза Бандърма, близо до Цариград. Те произхождат от Чирпанско и били изселени в Мала Азия към края на XVIII в. поради кърджалийски опустошения.

Втората група малоазийски българи идват в с. Генерал Колево

през 1914 г. от селата Коджа бунар и Кубаш. Те произхождали от района на Димотика.

В село Метличина след 1879 г. от с. Брестак дошъл Димо Кирпикоглу – колар, преселник от с. Хаджи Паункьой, каза Бандърма – Мала Азия. Неговият род произхождал от Чирпанско.

В село Войводино след 1879 г. (най-вероятно около 1885 г.) се настанили няколко български семейства от каза Бандърма в Мала Азия. Дотогава селото било заселено предимно с турци и по-малко татари.

Връщаме се 120 години назад в историята. От историческа гледна точка събитията от 1884 г. са уникални – Българите от Турция и турците от България сами, без никакви правителствени спогодби се срещат, водят преговори и доброволно разменят имотите си, след което се преселват. И всичко това по човешки, само на една честна дума, без шмекерии и измами. Това може да служи като урок по разум и хуманизъм за съвременните правителства и за съвременното човечество. В тази доброволна размяна на имотите през 1884 г. няма героизъм, но е пример за това как хората могат да живеят в мир и съгласие без етнически ежби, ако не са егоисти и алчни, ако дадат простор на човешкото, което така липсва в нашето време!

ЛИТЕРАТУРА:

Добрев 2004: Ив. Добрев. Доклад произнесен на тържеството по случай 120-годишнината от заселването на малоазийските българи в с. Ягнило, Варненско.

Иванов 2004: Ив. Иванов. Как малоазийските българи се преселиха в селата Доброплодно и Ягнило във Варненско. – В-к "Черно море", Вн, 19 май 2004.

Колимечкова 1980: Й. Колимечкова. Доброплодненски твърдини. – В-к "Народно дело", Вн, 19 юни 1980.

Колимечкова 1987: Й. Колимечкова. Българското зове. – В-к "Народно дело", Вн, 2 юли 1987.

Янев 1984: Б. Янев. Елес факъ (Историко – етнографско изследване, 57). Вн, 1984.

Янев 1997: Б. Янев. Зърна разпилени, 64. Вн, 1997.

PEUPLEMENT DES BULGARES D'ASIE MINEURE DANS LA REGION DE VARNA JORDANKA KOLIMETCHKOVA

(Résumé)

Le thème envisage la question du peuplement des Bulgares d'Asie Mineure dans la région de Varna après la Libération, l'échange de biens mobiles et immobiliers avec les turcs locaux sans documents officiels et d'autres.

ПО СЛЕДИТЕ НА ПЕЧАТА НА ЧЕТАТА НА ПАНАЙОТ ХИТОВ

ХРИСТО СТАНЕВ

Видният български войвода Панайот Хитов бил съмишленик и привърженик на четническата тактика на Г. С. Раковски за изпращане чети в Българско от вън, с което да се предизвика вдигането на народа на въстание за сваляне на турската тирания. Самият той от младини хайдутувал и водил хайдушка чета из Сливенския и Еленско-Твърдишкия балкан.

Във връзка с назряващия конфликт между Сърбия и Турция, в началото на 1866 г. Раковски и Хитов замислили изпращането на няколко чети от Влашко с около 1000 четници. С оглед на това, те се свързали с войводите Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Филип Тотю и Желю Чернев с намерение всеки от тях да поведе чета. За материалното обезпечаване на плана си двамата заминали за Русия, където се надявали сред българите в Кишинев, Одеса и Болград да съберат парични средства за закупуване на оръжие. Завърнали се в Румъния през септември 1866 г. и се установили в чифлика, наречен "Циганка" край Букурещ, притежание на родолюбивия българин Никола Балкански, братовчед на Раковски. Но през това време политическата обстановка на Балканите се променила. Решението на турското правителство да изтегли турските гарнизони от сръбските градове предотвратило възникването на война между Сърбия и Турция. От друга страна събраните средства не били достатъчни за организирането на повече чети (Бурмов 1974, 116–118).

Поради това създаденото от Раковски "Върховно народно българско тайно гражданско началство" през март 1867 г. решило да се изпрати чета, възглавявана от Панайот Хитов като първостепенен (главен) войвода, а Филип Тотю и Желю Чернев да бъдат негови помощници – второстепенни войводи. Хаджи Димитър и Стефан Караджа нямали готовност да тръгнат и отложили преминаването си с чета в България за следващата 1868 година.

Решено било за по-сигурно преминаване през река Дунав четата да се състои от две части – едната начело с П. Хитов да тръгне първа, а другата – с Филип Тотю – малко по-късно. Преминаването трябвало да се осъществи на различни места, за да се избягнат стълкновения с турската погранична стража, която във връзка със зачестилите слухове за преминаване на български чети от Румъния била приведена в повишена готовност. Съгласно плана четите следвало да се съберат в централна Стара планина.

Двете чети се формирали и обучавали в мошията (чифлика)

на Никола Балкански, където през зимата на 1866/1867 г. се намирали Раковски и Хитов. Материална помощ за подготовката им оказала и Добродетелната дружина на българите в Букурещ.

Ръководството на четите се състояло от:

Главен войвода – Панайот Хитов.

Помощник на войводата – Желю Чернев.

Знаменосец – Васил Левски.

Писар и съветник – Иван поп Христов Кършовски.

Второстепенен войвода – Филип Тотю.

Знаменосец на четата – Никола Странджата.

Писар – Костаки хаджи Иванов.

Писарят Кършовски (упоменаван като главен писар) бил обучен да борава с таен шифър, тъй като следвало да изпраща по човек сведения за четата, написани на тайнопис за Г. С. Раковски в чифлика на Н. Балкански (ДА – В. Търново, ф. 53 к, оп. 1, а. е. 7; Страшимиров 1929, 606–608).

Четата имала печат, който заедно с документацията се съхранявал от писаря. Същият водел дневник за похода на четата, който е запазен и публикуван по-късно (Хитов 1975, 190–206).

През нощта на 28 срещу 29 април 1867 г. четата на Панайот Хитов, след като престояла няколко дни в чифлика на Христо Георгиев в с. Улмени на румънския бряг, преминала с лодки пълноводната река и слязла при Тутракан на българска земя. Състояла се от 30 души, но по-късно към нея се присъединили от вътрешността още хора и нараснала на 48 души. Веднага четниците се отправили през Делиормана към Стара планина и на 12 май били вече в Котленския балкан.

На 28 май на връх Българка бил обсъден и приет "Закон за българското народно въстание, по който ще да се управлява българската народна войска в 1867 г.". Документът бил подписан от войводата Хитов и писаря Кършовски и подпечатан с печата на четата. Оригиналът му се съхранява в архива на Иван Кършовски, намиращ се в НБКМ – БИА, ф. 555, а. е. 4, л. 7–10, а текстът му е публикуван от Панайот Савов Кършовски (Кършовски 1927, 132–150). Както посочва сам Хитов, този документ, наречен от него "устав на четата" бил написан от Г. С. Раковски (Хитов 1975, 106).

На 21 юни 1867 г. второстепенният войвода Желю Чернев се отказал да върви по-нататък с четата и със 17 души останал да действа в Сливенския балкан. Панайот Хитов с останалите четници, знаменосеца Левски и писаря Кършовски продължили на запад по билото на Стара планина, където трябвало да се срещнат с четата на Филип Тотю.

На 20 юли при Златишкия проход Хитов се срещнал с Филип Тотю и четирима останали живи негови четници. На 20 май в ожесточено сражение в местността "Пусията" край с. Върбовка, Павлиkenско с многоброен противник четата на Филип Тотю била разбита.

На 4 август 1867 г., проправяйки си път в престрелки с турски потери, четата се добрала до сръбската граница и преминала в Сърбия. Дневникът, Уставът (Закона), печатът и другите вещи на четата Иван Кършовски запазил в себе си и при отиването си в Букурещ ги предал за съхранение на брат си Сава Кършовски, който се намирал там. Последният ги пренесъл и съхранил в дома си в Елена (Хитов 1962, 134–148).

При посещението на Васил Левски и Ангел Кънчев в Елена през 1871 г., когато поставят основите на Еленския частен революционен комитет, председател на който става Сава Кършовски, като се намирали в неговия дом, той им показал предадените от брат му принадлежности на четата, сред които бил и печатът. Това станало повод Левски да си припомни епизоди от преминаването на четата по Балкана, които разказал. Според спомените на Сава Кършовски, Левски взел в ръката си печата и се опитал да направи отпечатък от него върху първата страница на Устава на БРЦК, който носел. Придружаващият го Ангел Кънчев разгледал с интерес вещите и казал на Сава Кършовски да ги пази добре, че "... един ден, когато отечеството ни се освободи, те трябва да заемат видно място в бъдещия ни Народен музей" (Кършовски 1902, 42–44).

През 1876 г. за Великден третият от братята Кършовски Юрдан (по-късно четник в Ботевата чета) изпратил по човек, тайно, от Букурещ, до зетя си Васил Иванов Узунов, съпруг на сестра му Андоничка, в Елена, първото издание на "бунтовната книга" на Панайот Хитов "Моето пътуване по Стара планина и животописането на някои Български стари и нови войводи...". Към бележка, написана на стр. 3 "с мораво мастило" бил поставен отпечатък от печата на четата (Кършовски 1932, 49–50, 60–61). Същият има кръгла форма с диаметър 28 мм. В средата му е изобразено изправено короново лъвче, стъпило със задните си крака върху турски кръстосани знамена и полумесец под тях. В предните си лапи лъвчето държи кръст и меч. В кръг по периферията се чете: "Народен български печат горски", а под краката на лъвчето в хоризонтален ред е написана годината "1867". По това време Сава Кършовски, който бил пазител на печата се намирал в Букурещ при братята си Иван, Кръстьо (Кънчо), Юрдан и Антон, всичките участници в националноосвободителното движение. По всяка вероятност тръгвайки от Елена той е взел със себе си печата и по този начин същият се е оказал в Букурещ.

Пряко доказателство, че печатът се е намирал у Сава Кършовски е поместването на отпечатък от него в излязлата през 1902 г. негова книжка спомени "Апостолите на свободата в Елена", на стр. 44. Първото издание на тази книжка под заглавие "Василий Левски и Ангел Кънчев в Елена. Спомени от Сава П. Хр. Кършовски" излиза през 1880 г. и се счита от някои автори за първата българска

ска книга за Апостола Васил Левски. През 1987 г. беше издадено фототипно издание на книжката във вида ѝ от 1902 година.

След това отпечатък от печата е поместен от сина на Сава Кършовски – Панайот С. Кършовски в три негови печатни издания: през 1927 г. в "Из миналото. Документи по политическото ни възраждане" кн. I, с. 150; през 1932 г. в книжката "Из миналото на град Елена", кн. IX, с. 65; в "Архимандрит Галактион Хилендарец, живот и дейност", с. 224. Това е безспорно доказателство, че той също е имал достъп до печата, както ще стане дума по нататък.

Сава Кършовски умира внезапно на 27 март 1913 г., а една година след него – на 1 март 1914 г. почива брат му Иван. За по-нататъшната съдба на въпросния печат научаваме от едно писмо на Панайот С. Кършовски до секретаря на Народния комитет "Васил Левски" г-н Кацев, носещо дата 23 февруари 1923 година. В него Кършовски пише: "... този печат баща ми възнамеряваше да предаде в Народния музей, но го задържа до откриването на Музея на Освобождението ни. До смъртта си той не можа да предаде този печат заедно с печатничката – клише за тескерета и медицински инструменти на четата. Аз проектирам да изпълня това му намерение в едно недалечно бъдеще, както и да издам всичките му спомени и бележки ..." (Страшимиров 1929, 698, док. 529). Панайот Кършовски е юрист, журналист и книжовник, издава в-к "Еленска защита" от 1926 до 1941 г. (над 800 броя) и редица книжки с документи и материали за миналото на град Елена.

По нататък следите на печата се губят. Дали Панайот Кършовски е изпълнил декларираното си намерение, или не, е трудно да се установи. Той умира внезапно на 14 август 1941 г. и не оставя писмени сведения по този въпрос.

Във в-к "Отечествен фронт", г. XXI, бр. 6643 от 16 януари 1966 г. е отпечатана кратка бележка със заглавие "Печатът на четата на Панайот Хитов през 1867 г." от Н. Г. Домусчиев, уредник в окръжния музей в Ямбол. В тази публикация авторът твърди, че печатът се намира в музейната сбирка на читалище "Просвета" в с. Маломир, Ямболско, където е бил предаден през 1962 г. от Янка Желева, съпруга на сина на войводата Желю Чернев – Христо Желев. Поместен е и отпечатък на печата. Но веднага бие на очи, че този печат не е същия и се различава съществено от описания по-горе. Той е вдлъбнат, докато оригиналът е релефен, с изпъкнали изображения, размерът му е друг (диаметър 47 мм), надписът също е различен – "Народен български печат балкански", вместо "горски", годината е изписана по друг начин – "867" и т. н. Може би този печат е бил използван от Желю Чернев след отделянето му от четата на П. Хитов. Тази публикация въвежда в заблуждение и видния наш учен Иван Унджиев, който в биографията на Васил Левски посочва, че печатът на четата на П. Хитов се намира в с. Маломир. По този въпрос през

1994 г. публикувах статия в брой 3 на сп. "Епохи".

Така отново следите на търсения печат потъват в неизвестност.

И ето, че неочаквано през м. юни 2004 година попаднах на известие, което този път се оказа истинско откритие. Намерен бе самият оригинален печат. За това се съобщава в кореспонденцията "Сезам!" И пещерата на Бузата се отвори" от Йовка Димитрова в брой 162/5497 от 13 юни на в-к "24 часа". В същата се изнася, че в мазето на колекционера Митко Станков – Бузата, търговец на антики в София, е открита голяма колекция на исторически ценности – 9741 на брой, от които основната част са монети – 2226 римски, 2222 средновековни, 1326 византийски и 1011 турски и над 2000 други старинни предмети. Всичко било грижливо опаковано и приготвено за изнасяне в чужбина с търговска цел. Между сбирката от печати се намира и печат, на който има надпис: "Народен български печат горски 1867", който според авторката на кореспонденцията "историците смятат, че е на Раковски". А това е именно издирваният истински печат на четата на Панайот Хитов.

Цялата находка е постъпила в хранилищата на Националния исторически музей. Така най-после този печат, представляващ историческа ценност, попада там, където му е мястото.

ЛИТЕРАТУРА:

Бурмов 1974: Ал. Бурмов. Четническото движение в България през 1867 г. – В: Избрани произведения, т. 2. С., 1974.

Кършовски 1927: П. Кършовски. Из миналото. Документи по политическото ни възраждане, кн. 1. Елена, 1927.

Кършовски 1902: С. Кършовски. Апостолите на свободата в Елена. Ловеч, 1902.

Кършовски 1932: П. Кършовски. Из миналото на град Елена, кн. IX, Елена, 1932.

Страшимиров 1929: Д. Страшимиров. Васил Левски, т. 1. Извори. С., 1929.

Хитов 1962: Хитов, П. Моето пътуване по Стара планина. С., 1962.

Хитов 1975: П. Хитов. Спомени от хайдутството, С., 1975.

A LA SUITE DU SCEAU DE LA TROUPE DE PANAJOT CHITOV

CHRISTO STANEV

(Résumé)

La communication vise à corriger une faute historique et une interprétation en rapport du sceau de Panajot Chitov.

ИЗДИРЕНИ СНИМКИ, СПОМЕНИ И КНИГИ НА ВЕЛИКОТЪРНОВЦИ ЗА ЯПОНСКОТО УЧЕНИЕ "ООМОТО"

Олга Цанкова

Японското учение "Оомото", което води началото си от 1892 г. и проповядва човеколюбие, добива особена популярност в Европа след Първата световна война. За това допринася и фактът, че водачът му Онисабро Дегучи въвежда като помощно средство международния език есперанто, чийто автор д-р Заменхов е вложил в този език идеята за братство и разбирателство между хората.

През 1925 г. Дегучи основава Международен човеколюбив съюз, преименуван по-късно в организация (МЧО). Чрез нея, преодолявайки расови и религиозни различия между хората, движението "Оомото" работи за един идеален свят чрез мирни средства. За постигане на тази благородна цел в Париж се открива Европейски център, който издава три вестника: "Оомото", "Оомото интернация" и "Верда мондо" ("Зелен свят"). Редактор на изданията е японецът Нишимура (Enciklopedio 1979, 423–424).

Настоящото съобщение, базирайки се на издирен снимков материал, съхраняван в частно лице, споменни сведения и литература за "Оомото", разглежда българското участие и по-конкретно на търновци в разпространеното в Европа японско учение.

През 1926 г. 22-годишният търновец Васил М. Шишков (1904–1974), с леви убеждения, живял на ул. "Гурко", пристига във Франция с френски кораб от пристанище Бургас. Завършил Търновската търговска гимназия, той владее френски език, изучил добре и есперанто. Отива във френската столица в момент, когато главният редактор Нишимура търси езиков редактор от славянски произход на есперанто. Дотогава японецът имал за сътрудници англичанин, немец и французин. В. Шишков се оказал подходящ и го назначават в редакцията на Пропагандният център. Все по това време младият есперантист от Панагюрище Стоян Джуджев (по-късно известен професор по музикология) започва да сътрудничи на културния отдел на редакцията под псевдонима Lohen Grin. Така В. Шишков става един от разпространителите на издаваните от "Оомото" вестници. Търновските есперантисти на дружеството "Лумо" го получават, а някои от тях го подаряват по-късно на дружествената библиотека.

В. Шишков работи в Париж до 1932 г., когато се завръща в родината си. Завършва финанси и работи като данъчен инспектор до пенсионирането си.¹

Две книги, притежание на В. Шишков за "Оомото", редакци-

рани от Нишимура, са достигнали до нас. Едната е от 1928 г., издадена на есперанто и японски език в Камеока – Япония, където се намирал японският театър на "Оомото". Нишимура е написал собственоръчно посвещение на В. Шишков. Заглавието на книгата "Възхваляван Господин" посочва, че тя е посветена на духовния водач на движението Дегучи. Преследван от официалните църковни власти, последният е бил в затвора шест години, до 1927 г. Неговото освобождаване става повод десетки европейски есперантисти да се включат в кампанията за солидарност с него. 48 есперантисти от 16 страни го поздравяват като "борец за човешка обич". Наричат го още "светлина от Изток", "нов месия", "светец". От България поздравления в проза и поезия са изпратени от осем населени места: Георги Дончев от Търново (Цанкова 1985, 353), В. Шишков е посочил адреса си в Париж, Дочо Т. Станев от Севлиево, Стоян Джуджев от Панагюрище, Иван Киров от Сливен, Христо Ковачев от Батошево, Габровско, Стоян Василев от Беглеж, Плевенско, Д. Йорданов и А. Николов от Бургас. На последната страница на тази книга Нишимура публикува и статута на Световната човеколюбива организация.

През 1932 г. по случай 60-годишнината на Дегучи, е отпечатана втора книга със същото заглавие и под същата редакция. Още на първите страници е поместена репродукцията на портрета на хуманиста Дегучи, изработен от М. Кацаров – "български професионален художник", както е написано. В горния десен ъгъл на портрета се чете името на художника, Париж, 1928 г.² В тази втора книга са включени поздравления от общо 77 души от 21 страни, от тях трима от САЩ. Включени са и българите от вече цитираните населени места в България.

Тези две книги са свидетелство за съпричастността на европейските есперантисти към човеколюбивите идеи на превърналото се в движение японско учение "Оомото". Преживелите ужасите на Първата световна война хора с различни политически възгледи се отнасят с възхищение към "Оомото", приемат го като учение за духовно пречистване, защото проповядва човешка обич, а не омраза и войни.

Една брошурка (машинопис), притежавана от В. Шишков и озаглавена "Дом на човечеството" от 1929 г. ни дава допълнителни сведения за намеренията на духовния водач: да се съгради в някоя голяма европейска страна "дом на човечеството", включващ театър, кино, библиотека и клубове по интереси, за общата сума от един милион щатски долара. До 1931 г. и от България постъпва, макар и скромна, сумата от 56 френски франка от търновеца Г. Дончев и севлиевците Дочо Станев и Сава Калименов.

Връзките на В. Шишков с колегите му от Париж продължават и след завръщането му в Търново. Но след Втората световна

война те прекъсват. Нишимура му изпраща пощенска картичка, чрез която го уведомява за смъртта на Дегучи (1946) и за спада на движението в Япония.

Човеколюбивите идеи на "Оомото" са спечелили и търновеца Иван Чантов (1862–1946), основател на читалището в с. Церова Кория, въздържателен деец. Човек с леви убеждения, той тежко понесъл убийството на приятеля си Никола Габровски – виден търновски социалист, след което се отдава на различни учения. Той владеел есперанто и сам изучавал японски език. Издавал вестник "Международен дух" (1928) за въздържатели, толстоисти и вегетарианци (Юбилеен вестник 1963).³

Чрез общуването в "Оомото" българите и по-конкретно търновските привърженици на това японско хуманистично движение се вписват в общеевропейската солидарност в защита на човешките ценности.

БЕЛЕЖКИ:

¹ Сведения от Велка Шишкова, съпруга на В. Шишков. Тя предостави снимките и книгите. По тази тема получих сведения и от проф. Ст. Джуджев. Той приживе, по разбираеми причини, премълчаваше участието си в това движение.

² Минчо Кацаров (1891–1953) – неизвестен български художник, името му липсва в Енциклопедията на изобразителните изкуства (1980). За него виж: КАЦАРОВА-ВАЛЯВИЧАРСКА, В., Минчо Кацаров, С., 1993.

³ Синът на Иван Чантов е Никола Чантов (1893–1973). По сведения на съпругата му Поликсена Чантова той е един от основателите на великотърновския футболен клуб "Етър".

ЛИТЕРАТУРА:

ЦАНКОВА 1985: О. Цанкова. Велико Търново – люлка на есперантизма в България – В: Велико Търново 1185–1985, С., 1985.

ЮБИЛЕЕН ВЕСТНИК 1963: 80 години юбилеен вестник "Развитие". Ц. Кория, 1963.

ENCIKLOPEDIO 1979: Enciklopedio de Esperanto. Budapest, 1979.

TARNOVIENS-ADEPTES DE LA DOCTRINE JAPONAISE "OOMOTO"

OLGA TSANKOVA

(Résumé)

Le mouvement "OOMOTO" apparaît à la fin du XIX s. Il récupère l'idée à atteindre l'harmonie parfaite dans le monde à l'aide de moyens paisibles. Le nombre de ses adeptes augmente après la Première Guerre mondiale. Les espérantistes tarnoviens aussi se rangent parmi eux.

Васил Шишков – крайният в дясно на вторият ред

Васил Шишков с японски колеги

Тържество в Центъра "Оомото" в Париж

Goshida-mura, Iishigun,
 Shimane-ken,
 August 28, 1948.
 Iro V.M. Šiškov,
 vi ankoraŭ vivas? Ĉu estas daŭra, frando
 die miaŭ edziĝon antaŭ 3 jaroj kaj duon
 mi estas en mia naskiĝloko, ĉi mi
 vian kanton kaj ĉi tiu ĉi ĉi tiu
 ĉi mi movado laŭ la ciklon de
 ajstio Onimbo Regiĉi ĉi forlaso an
 fasto jamaro 19. ĉi mi restas
 nomo de AIZEN-EN (Gardeno de Bon-
 ĉi mi restas ĉi mi restas ĉi mi restas
 ĉi mi restas ĉi mi restas ĉi mi restas

Факсимиле на картичка от Нишимура до В. Шишков

Книгата "Дом на човечеството", 1928 г.

КРАЕВЕДСКАТА ДЕЙНОСТ НА ИВАН БОГОРОВ

АЛЕКСАНДЪР КОВАЧЕВ

Иван Андреев Богоров (Богоев) е личност, достатъчно добре известна в средите на нашето просветно дело, за да се нуждае от извънредно представяне. Имаме предвид, че той принадлежи към поколението дейци от периода на Българското Възраждане, радатели за наука, култура и книжнина, а освен това делото му свързваме и с издаването на първият вестник у нас – "Български орел" през 1846 г., отпечатан в Лайпциг.

Въпреки това, поради твърде разностранната му дейност, изявена в много насоки на научния и обществен живот, най-вече за съвременните млади читатели е редно да припомним някои по-съществени биографични моменти от живота му.

Точна дата на раждане на лицето Иван Андреев Богоров не можем да посочим с абсолютна сигурност, защото тя не е известна. Предполага се, че е роден някъде през месец октомври 1820 г. в гр. Карлово. Учи в родния си град, при прочутия тогава "елиногречески" учител Райно Попович, след което продължава образованието си в Куручешменското училище в Цариград и в Ришельовската гимназия в Одеса (1840–1843 г.). По-късно следва химия в Лайпциг (1845–1847 г.), завършва медицина в Париж (1855 – 1858 г.). На няколко пъти обикаля земите от Цариград до Дунав, но по-продължително време пребивава в Цариград, Пловдив и Букурещ. Учителства в Стара Загора (1844 г.) и в Шумен (1852–1853 г.).

Книжовната му дейност свързваме със създаването и устройството на новобългарския литературен език. Още по времето, когато е в Одеса (1840 г.), се появява първата му литография по "Стематография" от Христофор Жефарович, с ликовите на Иван Асен и Иван Шишман. В Одеса отпечатва и сборника "Български народни песни и пословици. Кн. 1" (1842 г.), който е първата фолклорна сбирка, издадена от българин. Превежда от руски език учебника на В. Бардовски – "Математическа география" (1842 г.). Негово произведение е и "Първичка българска граматика" (1844 г.), отпечатана в Букурещ, която пише като учител в Стара Загора, оказала се с решаващо значение около споровете за изграждане на книжовния език.

В 1846 г. Богоров поставя началото на журналистическата си дейност с издаването, както споменахме вече по-горе, на в. "Български орел". Две години по-късно основава печатница в Цариград и започва отпечатването на "Цариградски вестник" (1848–1862 г.).

Изявите му в тази насока продължават, като през 1858 г. той е редактор на списание "Български книжици" (1858–1862 г.), на вестник "Народност" (1867–1880 г.), а по същото време сътрудничи и на вестник "Турция" (1864–1873 г.). Част от неговите идеи са свързани с индустриализиране на занаятите, на което са посветени обиколките му в "по-будните" тогава градове на страната за проучване на този въпрос. Резултатите от това довеждат до създаването през 1862 г. в Пловдив на първото икономическо списание – "Журнал за наука, занаят и търговия".

Освен всичко казано до тук, Иван Богоров е почетен член на Българското книжовно дружество (БКД), оставя ярка следа в историята на нашето образование, журналистика, художествена литература. Филологическите му занимания се извяват в съставянето на речници, преводи на различни произведения, но особено голям е приносът му за налагане на живата реч в литературата и отстояването на идеята за чистота на родния език. Не на последно място е дейността му и на библиограф.

За живота, разностранните интереси, делото и значението му можем да говорим още много, но това не е предмет на изследването ни. В конкретния случай интересът ни е насочен към краеведската дейност на Иван Богоров. Неговите умения и способности в тази насока откриваме в пътеписа "Неколко дена разходка по българските места" (Богоров 1868), който е в следствие на проучванията му за индустриализиране на занаятите в страната. Според специалистите – литературоведи, това произведение е първият публикуван художествен пътепис в българската възрожденска литература.

Увлечателно написаните, на "жив" народен език, хумористични пътни бележки откриваме публикувани отначало във вестник "Турция", на който по това време той сътрудничи. Първата от тях е в брой № 1, от 10 юли 1865 г., със заглавие "Неколко дена разходка в Свищов" (Богоров 1865а). В следващите броеве на вестника, до 1868 г. включително, Богоров помества и други свои материали за населени места, преди всичко за някои от по-известните български градове – Търново (Богоров 1865b), Пловдив (Богоров 1865c), Калофер (Богоров 1865d), Хаской (Богоров 1865e), Чирпан (Богоров 1865g), Ески Заара (Богоров 1866a), Сливен (Богоров 1866b), Балкаланхан (Богоров 1866c), Карнобат (Богоров 1866d), Варна (Богоров 1867a), Хаджиоглу Пазарджик (Богоров 1867b), Ески Джумая (Богоров 1867c). В 1868 г. те са събрани и публикувани в самостоятелна книга, която тук ще разгледаме по-подробно.

Иван Богоров осъществява своята обиколка през 1865–1866 г., както това личи и от подзаглавието на произведението. Тогава страната ни все още е под турска власт, с което си обясня-

ваме факта, че за нашите земи той говори като за "в Турско", а не казва България. Населението обаче назовава "български народ".

Пътеписът започва с уводна част, озаглавена "Гостилница или хан" (Богоров 1868, 2), в която с подробности са разгледани местата, където хората по онова време – българи или чужденци, са отсядали при своите пътешествия. Авторът се спира обстоятелствено на местните обичаи, обноските в хановете, "табиетите" на ханджиите и техните постоянни клиенти – странстващите пътници. В края налага заключението, че човек би направил повече разноски за пренощуване в един хан, отколкото в някой хотел на Европа. Тук съвсем ясно са обосновани намеренията му, отнасящи се повече до индустрията. Прадедите ни, както уместно отбелязва, ако са се сетили по-рано да отделят пари, да ги вложат в банка, да им вземат лихвата, то България може би вече да се е сдобила с университет, за какъвто по това време интелигенцията ни само може да мечтае.

Богоров започва мисията си от "Руссе или Руссчюк" (Богоров 1868, 5), както тогава се е казвал градът, със сведения за географското му положение в зависимост от политическото разделение, според железният път до Варна, че се намира срещу Гюргево, близо до Букурещ и т. н. Тук прави впечатление и нещо друго, свързано също с регионалните проучвания на страната. За периода до Освобождението все по-голяма популярност добива строителството на железопътната мрежа у нас, която оказва важно значение за определяне разположението на населените места. Както това ще забележим и по-нататък в произведението, навсякъде, където се намира железница или предстои прокарването ѝ, координатите на селищата са определени спрямо нея.

Следва описание на русенските къщи, чието състояние не е особено завидно, облеклото на децата, жените, ежедневните им ръкоделия и занимания, състоянието на раждаемостта и т. н. По-нататък се казва, че "Русчюк се намира днес тъй, както е бил Букурещ преди тридесет години", което се обяснява с влиянието на съседна Румъния върху определяне живота на българина. Внимание е обърнато на местното управление, на печатницата, издаването на вестник на български и турски език. Достатъчно ясно личат отправените полезни съвети на Богоров по повод вижданията му за бъдещата индустриализация на града. Той препоръчва да се преде и тъче, защото това не е голямо изкуство, а всяка къща може да се изхранва по този начин, както е в цяла Европа, още повече предвид наличността на воден път.

Обиколката по Дунав продължава с посещение на "Свищов или Застивие" (Богоров 1868, 7). Особеностите на града са представени по начинът, както до този момент и се запазва така до края на произведението му. Това говори за ясна цел, определе-

на последователност, системност в изучаването на географските, етнографските, диалектните, фолклорните и други особености на населените места с техните забележителности, въпреки шеговитият и закачлив понякога тон на автора. За Свищов отбелязва, че е най-търговското място от крайдунавските градове, където се продават предимно сол и жито, но източник за печалба е и комисионната. Присъстват сведения за местоположението, описание на къщите, мазите, бита, поминъка на населението, облеклото, традициите на свищовското хоро, накити, сравнение с градове като Пловдив и Казанлък. "Жителите са събудени, пъргави и остроумни. Някои от тях говорят добре немски и френски, между които се намират добри патриоти, и особено между младите добри граждани, от които образованието и просвещението на този град се надява на много нещо" (Богоров 1868, 8). С разумен критичен тон отправя забележки към жителите на Свищов, но те присъстват в целия пътепис, в повечето случаи, сравненията с европейските традиции. Отново присъстват препоръки, но този път за създаването на едно "пароплавно" дружество, което да осъществява транспортна дейност от Свищов до Русе и Гюргево, за да се подпомогне търговията. Според автора на пътеписа, реките са създадени от природата, за да може хората да се обогатяват, да живеят по-лесно и с по-голяма печалба.

По-нататък маршрутът следва към вътрешността на страната, с посещение на старата столица Търново. Тази част е озаглавена "Търново или Търнава", започва с поздрав – "Честит ви сиргян кир Статке" (Богоров 1868, 11), което да напомни на читателите, че се намират на Марино поле, край лъкатушещите води на Янтра. Авторът изразява учудването си от специфичната архитектура на града, разположен върху скалите, къщите наредени върху каменливият бряг на реката отгоре до долу, но това си обяснява преди всичко с чистотата на въздуха. Не прикрива учудването си от местното население, което буквално се е "накатерило" по стръмния бряг, а от другата страна на моста мястото е равно и по-удобно за живеене. Правят му впечатление покривите на постройките, липсата на дворове, големият пазар от 120 магазина за памучна прежда и американско платно, движението на населението от съседните места – горноселци и долноселци от Ряховица и Лясковец.

Поканен за кафе в дома на свой приятел, пред Богоров е чудесната възможност да представи някои специфични етнографски елементи от обзавеждането на търновска къща, поминъка в този край, сведения за говора и особеностите му. За езика уточнява, че както впечатление правят водата, храната, местоположението, така и той е лъкатушещ подобно течението на Янтра. Въпреки това изказва недоволство от състоянието на мъжките и

женските училища, защото в тях се учи само география, история и как се правят писма, което означава, че през последните десет години не е направено нищо повече за образованието. В края и на тази част от пътните бележки възрожденският просветител съветва, че в учебното дело трябва да се застъпят занаятите и търговията, за да може жителите на града да преуспеят.

Неколкодневната разходка по българските места продължава с посещение на Южна България. Отначало на Казанлък, за който разбираме, че е по средата на т. нар. казанлъшко корито, съставено от Стара планина и Средна гора. На единия му край е Сливен, на другия Калофер, в средата Казанлък, а разстоянията помежду им са измерени в часове. Забелязваме че присъстват много сведения по география, етнография, фолклор, диалектология, учебно дело. Богоров е силно впечатлен от бистрите и сладки води, малката река, която при порой нараства толкова, че повлича къщите. Населението там е около 20000 души, предимно българи, турци и евреи, които си изкарват прехраната с оране и копане. С производството на трендафиловото гюлово масло се занимават само двама-трима чужденци и няколко казанлъчани.

Според автора, казанлъшкото корито е най-хубавото място в цяла Южна България, която отново е наречена – "В цяло Турско", отвсякъде е с води, трендафилови ниви, лозя, градини, различни цветя. В Казанлък растат кестени, орехи, малини, овощни дървета – ябълки, круши, праскови, варят гюл-ракия, известна в цялата страна и т. н. Чрез красотите на ненагледната природа авторът стига до заключението, че и населението там е хубаво, като хвали най-вече жените, които по хубостта си надминават всички други, но не одобрява, че носят панталони вместо рокли.

Следващо населено място от разходката е Калофер, който е "село по-прибрано, по-добричко и по с окопитени жители" (Богоров 1868, 17), разположено по средата на Стара планина, от двете страни на река Тунджа, с рътлини, поляни, брегове и със самодивски вид. Добро впечатление у читателя оставя живото описание на красивата природа, поминъка на хората, умението им да изработват военни дрехи, от което не се възползват достатъчно, както това правят в Пловдив.

Преди около един век (средата на XVIII в.), едно от заниманията на калоферци е търговията във Виена, но впоследствие тя запада и главно производство остава гайтанът и шаякът. Това работят всички жени дотолкова, че дори и когато вървят по пътя, те "ръкоделстват" нещо. Възрожденецът не прикрива явното си задоволство от тяхната хубост, но не му харесва начина, по който забраждат косите си. Повече му харесва ако е по "панагю-решки с пирински или по енимахаленски" (Богоров 1868, 18), защото косата е за украса на главата и от нея зависи обликът на

жените. Не среща одобрение и фактът, че те не могат да месят, готвят, перат, но предат и тъкат. Учебното дело е представено от добре оборудвано търговско училище.

При описанието на Калофер, както и на другите населени места, разгледани до сега в произведението, забелязваме че краезнанието присъства на много места в тяхната характеристика. От гледна точка на етнографията откриваме описание на къщи, носии, занаяти; географията – чрез природната картина, климата, растенията; фолклора – чрез обичаите, нравите, порядките на живот, храна и т. н.

На два часа път от Калофер, в полите на Стара планина, се намира Карлово, известен като един от най-ръкоделните градове у нас. Жителите му са турци, българи и евреи, но те са по-малко отколкото в Калофер, някъде около 15 хил. на брой. "Турците се прехранват с най-потребните за общинския живот занаяти, които и изключително имат тия, като табаклък, свещарство, сапунарство и бръснарство. Неколцина от българите обръщат търговия с всякакви стоки, за които имат каменни мазии в чаршията, а останалите се поминуват с работенето на гайтани, както и в Калофер. Евреите продават манифактура на дребно." (Богоров 1868, 19).

Интересът на търговци и клиенти е насочен към неделния пазар, който хората от близките населени места посещават, за да пазаруват стоки, необходими за живота им. Подобно на Калофер, тук също основният занаят е производството на гюловото масло. Следват описания на Стара река, на близките тепавици, воденици, водопада, топлата минерална вода и т. н. В града има училище и две черкви.

Обиколката продължава с посещение на най-големият град в Южна България – "Пловдив или Филибе" (Богоров 1868, 20), разположен в дълга рътлина, издигната по средата на широко поле. Търговците там използват течението на река Марица, за да изпращат салове с жито, ориз, чамов материал и други стоки. От етническа гледна точка, населението е доста пълно. Срещат се турци, православни българи и гърци, павликяни (българи-католици), арменци, евреи и цигани. Заниманията на всяка една от тези групи са описани подробно, което говори за характерните черти на поминъка им – сарачи, кожухари, шивачи, ковачи и други подобни. Впечатление прави чаршията с тежките пловдивски търговци, но все още няма създадена обща каса, каквато са направили земеделците в Русе. Внимание е отделено на храната, на стремежа на жените да раждат повече деца, а мъжете да печелят повече пари, без да знаят за какво са им. Проследен е животът им от сутрин до вечер; разговорния език – предимно български и гръцки, подробни сведения за къщите – представи-

телни, големи, дървени на по два етажа, обзаведени по турски и европейски обичаи.

Заклучението е, че Пловдив е много удобно място за строителството на фабрики, но още повече за прокарването на железен път, който да го свързва с Бургас. Препоръката на автора тук е съвсем основателна – да се основе систематично училище с няколко професори от европейски тип.

Следващо населено място по маршрута е "Хаской" (Хасково). Разположен е по дължината на доста приятна долина, през която тече пълна с кал малка вада. Според Богоров, името му произлиза от измазаните отвън с бяла вар къщи, около 3000 на брой. За него казват, че е и село, и град. Село, защото наименованието му означава Бяло село, а град, защото е главно място на Хасковска област. Жителите – турци, българи, евреи, работят земеделие, занаяти, търговия, имат воденици. Хлебарите месят добър хляб, тъй като отглеждат качествено жито. Хасковци са с по-високо образование, знаят как да се възползват от него, от плодородието на мястото и затова понякога надминават по богатство Пловдив.

Етнографията присъства с подробно описание на жените – коси, очи, дрехи – антерии, рокли, опасаният около кръста им пояс и др. като отбелязва, че не познават сукмана. Тъкат шарени памучни платове и килими.

Сградата на училището е хубава, но липсва главен учител, затова по-имотните пращат синовете си да учат в Пловдив. За езика се споменава, че хасковци говорят доспатско наречие. Вместо "той", "тая", "това" казват "соа", "саа", "сва" (Богоров 1868, 30). Този път забележките се отнасят до необходимостта от прекарването на реката от село Баня, за направата на канализация и воденица, да се научат да тъкат килими на прав стан, да поканят една немска фамилия, за да ги научи на къщната работа.

Следва Чирпан, който също е една от главните станции по бъдещият пловдивско-бургаски железен път, на разстояние 8 часа от Пловдив. Там извира много бистра вода, но най-главният извор се нарича Лъджа. Според преданията, преди 280 години там са се заселили турци, после и българи. Чирпан е главен град на едноименна област, нивите са от чернозем, раждат пшеница, сусам, трендафил, памук, а от зеленчуците растат големи зелки, достигащи понякога до 10–15 килограма. Занаятите са свързани преди всичко с грънчарството, но мястото е удобно за създаването на фабрики за различни производства. Повечето от жителите се занимават със земеделие, лозарство, винарство, търговия с жито. По-рано хората са били хаджии и почти всеки е имал по един хан. Жените им тъкат памучни платове като в Хасково, от които правят дрехи. Говорят на староплачинско наречие. Интерес заслужава описанието на древния обичай "Росен", за който казват, че се среща и по други български села.

Третата спирка по бъдещият пловдивско-бургаски железен път е "Ески Заара" (Богоров 1868, 32) (Стара Загора), която незнайно от кои археологически открития наричат и Железник. Разположена е в средата на Средна гора, която се простира от Копривщица до Сливенските бани край Тунджа. По онова време това е един от градовете у нас, населен най-много с румели, но се срещат и турци, българи, евреи. Те се занимават с обикновените занаяти, както е в Пловдив; притежават воденици, произвеждат безир, вълна, гребени от рога. По-имотните са чифликчи, други са занаятчии – най-вече бакали, но основен занаят е казанджийския. Произвеждат леко вино, от джибрите на което по-късно правят ракия, но това ги е довело до пиянство и повечето от тях страдат от болест по очите. За съжаление този занаят започва да запада, тъй като в Европа са открити много фабрики за производство на спирт.

Следва описание на обичаите им, темите на ежедневните разговори, облеклото, болестите. Жените са чернооки хубавици по парижки тип, занимават се с къщна работа, копаят лозе, шият дантели, кисийки за тютюн и други дреболии, все неща, които не изхранват къщата. Богоров изказва открито несъгласието си по повод на облеклото им, което ги прави "най-грозни и най-гнуснави" (Богоров 1868, 35), отправя препоръки за начина по който трябва да се обличат жените и момите, и как да си направят косите; да се научат да свирят на цигулка, да пеят и т. н. Въобще старозагорци да не се надяват, защото ще бъдат измамани, че без индустрия, само като учат децата си на история и география, ги чака добър живот. Къщите им са на по един-два етажа, но няма ни една построена по архитектурен план.

На петата спирка от бъдещият железен път е град "Сливен или Сливня" (Богоров 1868, 38). Той е разположен в полите на Стара планина, обграден от много високи баири, в близост на тях извират три реки – Новоселска, Сливенска и Клуцохорска. Според географското си положение Сливен е разделен на четири части, а според политическото – на четири партии, всяка със свои особени белези. Регионът е каменист, зидовете на къщите също са каменни, улиците са криви, по пътя тече бистра вода, от която жителите не умеят да се възползват, но в града няма нито една каменна къща, освен черквите. Повечето от хората на чаршията са сарачи и бакали.

Внимание заслужава ханът на добре представеното Сарафско дружество, тъй като в него има нещо и от европейската култура. Основно производство са абите, ямурлуците, губерите, червените сахтияни. Къщната работа не е позната на сливенските жени, защото те са робини на абите, предат, тъкат и само за това говорят. Читателите могат да проследят как протича обичая на

традиционната за тези места сливенска сватба, на която мъжете обикновено се напиват, вадят ножове и се сбиват.

Между Сливен и Бургас, в едно от най-плодородните поля в Южна България, където нивите са от чернозем и нямат нужда от наторяване, се намира Карнобат. Той е шестата подред спирка на пловдивско-бургаската железница. Наброява близо 1000 къщи, разделени на три квартала. Неприятно впечатление прави, че жителите му си изхвърлят боклука край селото на кама-ри и от него се разпространяват тежки болести. Населението по тези земи – българи и турци, са орачи, овчари, а по-хитрите са търговци и монополисти. Българите тъкат много хубави вълнени постелки, шарени завивки, юргани, обрисувани са облеклата и носиите им. В селото има училище и черква, но поповете се намират в голяма анархия и корупция.

В тази част на произведението Богоров временно прекъсва разказа си за българските градове и села, като описва "Бал-Капан хан" (Богоров 1868, 46). Това е каменно и твърде здраво здание, което се намира в Цариград, служи за търговия, а обичаят е в него да не стъпва женски крак. Явно предназначението му е да служи за нещо като склад, защото там се продават всякакви стоки като лой, масло, сирене, кашкавал, лоени свещи, пастърма, суджуци и др. Честите пожари в района погубват хановете; търговците работят повече с анадолците. Хората, живеещи близо до това място, се наричат Балкапанци, създават дружества, не по-малко от двама човека. Според историческите сведения, те са улеснили издаването на първия вестник и основаването на типография. Там са създателите на списание "Български книжици" и на "Съветник", но все пак най-добре разбират от търговията си. Авторът изразява възмущението си от факта, че европейците са ни взели всички крайморски и дунавски земи, два железни пътя и печелят милиони на наш гръб. Затова той призовава "балкапанци", като спекуланти, да направят търговски дружества с фабрики, железен път, да развиват индустрията в цяла Европа и Америка, а не да се занимават с книжовни общини и черковна работа.

Няколкодневната разходка по българските места ни връща отново в северната част на страната, с посещение на град Варна. Той е разположен на една стръмна плоскост край Черно море при едноименния залив, до вливането на река Девня в него. Повечето магазини са бакалски, на гръцки собственици, но съществува вероятност да бъде основано дружество, което да обедини българските търговци. Жителите са от всякакви народности и наброяват около 20000 души. Само няколко от къщите са добре направени, останалите са дървени, улиците са криви и тесни, с каменни зидове. В града не се виждат жени, както това е в анадолските страни, с което авторът заключава, че варненци са

лишени от инструмента на цивилизацията. Индустрия няма, затова всички стоки като облекло, обувки се купуват от чужбина. Присъстват сведения за основният поминък на гърци и българи. По-старите жители говорят в къщите си на турски език, наричат ги "гагаузи", което означава хора, които не познават бащиния си език. Построено е едно народно училище и една черква.

Съветът на повествователя в случая е да се основе дружество във Варна, което да купува и продава жито, защото това е главният ключ към търговията, иначе още дълго време ще ядат хляб и сирене.

По-нататък интерес за нас заслужава описанието на град "Хаджиолу Пазарджик" (Добрич): "В едно безкрайно поле без гора, без дървета, без шумаци, без реки, без извори, на места и без камъни, далеч осем часа от Варна и шест от Балчик, извътре се намира Хаджиолу Пазарджик" (Богоров 1868, 51). По-голяма част от жителите му са преселници, татари, малко турци, българи, гагаузи, арменци, евреи, всичко около 12000 души население. Водата в района е рядкост, чаршията е хубава с много магазини на "абажии, котленци, кафтанжии и бакали" (Богоров 1868, 51). Понеже питейната вода там е рядкост, станало е обичай всеки да пие сутрин по чаша ракия, затова са построени няколко спиртоварни. Описани са християнските къщи, двете черкви, училището и учителят, който се грижи за разпространението на българския език. Духовенството е в анархия, а жените се крият. Градът често се посещава от котленски овчари, които пасат многобройните си стада по добруджанските широки полета.

На 16 часа път от Варна и на 24 от Русе, по средата в долината на Дели-орман, в полите на един много висок баир, се намира град Шумен. Той е заобиколен от всички страни с височини, което е много удобно за военно време. Къщите също са съобразени с войните, а по средата минава малка река, по която се намират водениците. Населението наброява около 30000 жители – българи, турци и малко евреи. Построени са две български черкви и две училища, но авторът не харесва начина, по който те са подредени. Характерен белег за местоположението на града е, че той се намира на два часа път от железницата, свързваща Русе с Варна.

В близост до Шумен, на шест часа път, се намира град "Ески Джумая" (Търговище) (Богоров 1868, 53). Той е прочут с панаира си, а жителите му са българи и турци занаятчи. Училището е голямо, несъобразено с нуждите на района, затова и вторият му етаж е недостроен. Чаршията, която е доста отдалечена от българската махала, е хубава, с много търговци. Всяка сутрин обичаят изисква от тях, като се съберат на кафе, да говорят за брашно, дърва, храна, така както добитъкът, като стане сутрин, гледа първо да се напасе. Основното производство е восъкът, червишът и суровите кожи. Жените са красиви, не се крият, за-

нимават се с късна работа, ходят с големи деколтета, след което подробно са описани техните тоалети. Накрая прави извода, че хората в Търговище са както простаци, така и скъперници.

Иван Богоров завършва своето произведение с "Живота ми описан от мен" (Богоров 1868, 55). Тази част фактически е автобиография на твореца, описание на целия му живот. В нея говори за обстоятелствата, при които се е запознал с Александър Екзарх, какво го е подтикнало да тръгне за Русия и да учи славянски, как е отишъл в Одеса да следва науките на Ришельовската гимназия и т. н. Присъстват сведения за издаването на литографията по "Стематография" от Христофор Жафарович през 1840 г., която е първата му книга. По-нататък става дума за обиколката му през Букурещ, Свищов, Търново, Габрово, Казанлък, Стара Загора, като навсякъде по този маршрут стремежът му е да прикани българите да не учат вече гръцки език, а само български.

Тъй като тази заключителна автобиографична част не е свързана толкова с изявените краеведски наклонности на автора, които в случая са наша цел, ще си позволим да не я представяме на читателите, а това ще направим при някое друго по-нататъшно изследване.

В заключение трябва да кажем, че в резултат от проведения обстоен преглед на "Неколко дена расходка по Българските места" от Иван Богоров се налагат някои съвсем основателни изводи. Очевидно забелязваме, че краезнанието неминуемо присъства в произведението от самото му начало до неговия край, най-вече при описанието на всички посетени от автора градове и села.

На първо място това са сведения по география – местоположение на населените места, близостта им до бъдещия или вече построен железен път, особеностите на климата в района, близките реки и т. н. От гледна точка на етнографията сведенията се отнасят най-вече до устройство и обзавеждане на българските къщи, бита на народа, облеклото, носиите, преди всичко на жените. Диалектологията откриваме в съответните наречия, в говора на населението в отделните райони, отклоненията от официално приетата правоговорна норма, влиянието на други националности, като турци, гърци, евреи и др., върху книжовния български език. Това означава, че в случая можем да говорим и за очеводно присъствие на етнологията в произведението. Ономастиката също има своето заслужено място. Откриваме я най-вече в названията на всяка една част от него, в сведенията за по-старите и по-нови имена на селищата. Както отбелязахме, преди Освобождението съвсем малка част от градовете и селата присъстват с днешните си названия. Не на последно място е и фолклорът, който характеризира отделните части на страната със своите песни по повод честването на различни обичаи, както

и други богатства на словесното творчество.

Всичко това ясно говори, че краезнанието, макар и то да не се нарича с този термин по онова време, има своето заслужено място в произведението на възрожденския просветител Иван Богоров, публикувано десет години преди Освобождението на страната.

ЛИТЕРАТУРА:

Богоров 1865а: И. Богоров. Няколко дена разходка в Свищов. – Турция, № 1, 10 юли 1865.

Богоров 1865b: И. Богоров. Няколко дена разходка в Търново. – Турция, № 2, 17 юли 1865.

Богоров 1865с: И. Богоров. Няколко дена разходка в Пловдив. – Турция, № 7, 21 авг. 1865.

Богоров 1865d: И. Богоров. Няколко дена разходка в Калофер. – Турция, № 11, 18 септ. 1865.

Богоров 1865е: И. Богоров. Няколко дена разходка в Хаской. – Турция, № 23, 11 септ. 1865.

Богоров 1865g: И. Богоров. Няколко дена разходка в Чирпан. – Турция, № 27, 8 ян. 1865.

Богоров 1866а: И. Богоров. Няколко дена разходка в Ески Заара. – Турция, № 29, 30, 22 и 29 ян. 1866.

Богоров 1866b: И. Богоров. Няколко дена разходка в Сливен. – Турция, № 31-32, 12 февр. 1866.

Богоров 1866с: И. Богоров. Няколко дена разходка в Балкаланхан. – Турция, № 35, 5 март, 1866.

Богоров 1866d: И. Богоров. Няколко дена разходка в Карнобат. – Турция, № 43, 30 апр., 1866.

Богоров 1867а: И. Богоров. Няколко дена разходка във Варна. – Турция, № 27, 1 ян. 1867.

Богоров 1867b: И. Богоров. Няколко дена разходка в Хаджиоглу Пазарджик. – Турция, № 31, 28 ян. 1867.

Богоров 1867с: И. Богоров. Няколко дена разходка в Ески Джумая. – Турция, № 35, 25 февр. 1867.

Богоров 1868: И. Богоров. Няколко дена расходка по българските места. (Пътувал през 1865–1866). Букурещ, 1868.

LES RECHERCHES SUR L'HISTOIRE LOCALE DE IVAN BOGOROV

ALEXANDER KOVATCHEV

(Résumé)

L'article représente un des aspects de l'activité variée de Ivan Bogorov – ses recherches sur l'histoire locale et ses publications (d'après des renseignements documentaires).

ЗА НАУЧНОТО НАСЛЕДСТВО НА ЕВДОКИЯ ПЕТЕВА

ТЕМЕНУГА ГЕОРГИЕВА

В годините между двете световни войни все повече учени насочват вниманието си към проучването на материалната култура на българския народ. Във връзка с нея за научно осветляване се поставят и редица проблеми на българското народно изкуство. В тази област са насочени основните изследователски интереси на Е. Петева. Нейните проучвания върху българските народни накити, шевична орнаментика, керамични и метални съдове разглеждат тези елементи на традиционния материален бит предимно от изкуствоведчески позиции, като резултати от развитието на народното художествено творчество. Трудовете ѝ (някои от които в съавторство със Ст. Л. Костов) са едни от първите, които включват народното приложно изкуство като нова сфера за етнографски проучвания. В това отношение те следват засиления интерес към този род изкуство в европейската етнология от края на XIX и началото на XX в. и отразяват възгледите на дифузионизма при осветляване на разглежданите проблеми.

Изложените още от Ив. Шишманов през 1889 г. програмни задачи в тази насока дълго остават встрани от научните занимания на българските етнографи (Шишманов 1889, 54–57). С изключение на една ранна статия на Ст. Л. Костов относно изображението на св. Георги в българския народен накит (Костов 1912, 187–201) и издадения от него албум с български народни шевици (Костов 1913), до Първата световна война липсват целенасочени изследвания в областта на народното изкуство. В това отношение, редом с по-късните трудове на Ст. Костов (Костов 1920, 121–128; 1921, 91–112; 1921а, 3–14; 1922, 15–22; 1923, 130–141; 1925, 3–15), научното наследство на Е. Петева допринася за разширяване предметния обхват на българската етнография.

През 1928 г. със заповед на министъра на Народното просвещение (№ 3991 от 2.X.1928 г.) Е. Петева е назначена за уредник в Народния етнографски музей. Съхраняваните в него образци на българското народно изкуство са базата, върху която тя развива активна проучвателска дейност. Основната цел на научните ѝ занимания са художествено-стиловите особености на формите и орнаменталната украса, характерни за българските народни накити, шевици, метални и керамични съдове. Главно място в нейните трудове заемат проблемите на орнаментиката и това проличава още в първите ѝ публикации, посветени на народните металически наки-

ти (Петева 1926, 59–80; 1927, 69–106).

Първата статия "Български народни накити" е опит да се проследи произхода и стиловите характеристики на използваните украси за глава – тепелъци, игли за коса, прочелници, кръжила, обеци, също и гerdани, а в следващата са разгледани други видове накити като пръстени, гривни, колани, пафти. Авторката свежда тяхната употреба до копирането от народа на украшенията на средновековната аристокрация, които, макар и опростени като форма и материя, продължават да битуват след турското завоевание. Широкото разпространение на накити от разнородни метали сред българското население се обяснява предимно като "влечение към лична украса", а стремежът към подражание на старинни образци – с консервативния вкус на населението и силата на традицията.

Статиите съдържат редица сведения относно материалите и използваните техники на изработка и декорация. Акцентът основно пада върху разнообразието на формите и орнаменталните мотиви. При тяхното изясняване основната цел на Е. Петева е "да се изтъкне чуждото – източно и западно влияние върху някои наши народни накити" (Петева 1926, 61). Отчитайки преобладаването на растителни и геометрични мотиви, тя не без основание стига до извода, че българските метални украшения носят основните характерни белези на източния орнаментален стил. Свидетелство за това е специфичната структура на накитите за глава, включваща множество подвижно свързани метални пластини, верижки, разнообразни висулки, както и семантичната натовареност на използваните орнаментални елементи (Марков 1997, 56–57). Направеният опит за историческо осветляване развитието и разпространението на различните видове накити води до установяване на техния древноизточен произход, чиито корени се крият в културата на Вавилон, Персия, Египет. На тази основа впоследствие се наслагват византийски, а по-късно ориенталски и западноевропейски влияния. Цялостният резултат от това преплитане на по-близки или далечни чужди стилове е голямото разнообразие на форми и орнаментални мотиви, с които се отличават българските народни накити.

Следвайки това свое схващане, Е. Петева отхвърля възможността за местно, оригинално творчество. Изключения правят някои, определяни като славянски разновидности обеци, пръстени, отворени гривни и метални колани. Като цяло ролята на българския народ в създаването на това многообразие от форми и орнаменти в различните накити е сведена до просто взаимстване и копиране на чужди образци (Велева 1958, 266). Това се дължи на обстоятелството, че използването и разпространението на металните украшения не се разглеждат в зависимост от специфичното културно-историческо развитие на българския народ. Приведените примери за сходство във формите и орнаментиката на накитите

у някои славянски и балкански народи целят да потвърдят тезата за несамостоятелния им произход и неизбежното взаимстване на чужди културни постижения. Като резултат се налага изводът, че "българския металически накит вследствие на тези най-разнообразни влияния, не можем да смятаме като оригинално произведение на нашето народно изкуство" (Петева 1927, 106).

Изяснявайки разнообразните стилови особености на орнаменталната украса, Е. Петева изтъква единствено нейната декоративна същност. Богатството от форми и мотиви, съчетанието на различни метали и занаятчийски техники целят преди всичко задоволяване на определени художествено-естетически потребности. От тази позиция изследванията на Петева върху накитите се свеждат основно до изкуствоведческо интерпретиране на характерните им белези.

Етнографска интерпретация по отношение на накитите почти липсва. Интерес представлява направената бегла функционална характеристика на металните украшения, където основно място заема естетическата и социална (указваща имотно и съсловно отличие) страна. От вниманието на авторката не убягва и семантичната натовареност на накитите, т. е. тяхното функциониране и като амулети (отблъскващи лошия поглед), което е отражение на определени мирогледни представи и вярвания. В статиите обаче не се прави по-обстойно изясняване на този въпрос. Съвсем бегло и повърхностно са отбелязани мястото и ролята на някои украшения (пръстени, гривни) в народните обичаи и обредно-магични практики, като мимоходом се споменава и тяхното отражение във фолклора.

Наред с това Е. Петева разглежда накитите самостоятелно, единствено като произведения на народното изкуство и художествения занаят, от позицията, че "металическите украшения... са цел сами за себе си" (Петева 1926, 59). Това не ѝ позволява да изтъкне тяхното органическо единство с цялостната художествена структура на българското национално облекло, както и да определи степента на тяхното приложение като неделим компонент към различните типове традиционни народни носии. Тези слабости в изследванията на Е. Петева се дължат предимно на факта, че в своята работа тя се основава не на теренни наблюдения, а главно на музейни материали, които са извадени от контекста на пълнокръвния народен бит и култура.

Подобен недостатък е избегнат до известна степен в статията ѝ за металните накити към облеклото в Софийско, която единствена дава по-обстойна представа за регионалната специфика на този тип украшения (Костов, Петева 1935, 171–180). В случая авторката прави подробно описание на формата, големината и орнаменталните мотиви на разпространените в Софийската област женски накити, с указание за предпочитания метал, от който са изработени и допълнителната декоративна украса (камъни,

седеф, емайл и пр.). Но и тук направеният бегъл сравнителен екскурс цели да потвърди техния подчертано източен (ориенталски) произход и характер. В осмислянето на художествения орнамент и стилистика отново се отдава по-голямо значение на чуждите влияния, отколкото на самобитни постижения в тази насока, съобразно местни вкусове и предпочитания.

Независимо от това трудовете ѝ, посветени на народни накити, са едни от първите в българската етнографска литература, които се опитват да представят този значителен дял от народното специализирано приложно творчество. Съпътстващите текста 132 черно-бели и 9 цветни образци на съхраняваните в Народния етнографски музей метални накити допринасят не само за онагледяване на направените описания и характеристики, но и спомагат за популяризирането на българското ювелирно изкуство.

Принос в тази насока представлява и статията на Е. Петева за сребърните емфеници, която също се отличава със систематиката си и направената изкуствоведческа интерпретация (Петева 1933, 271–276).

По сходен начин Е. Петева прави опит да анализира разнообразието от форми и орнаментални мотиви, характерни за използваните в българския бит съдове от метал. На това е посветен трудът ѝ "Металически съдове" (Петева 1939, 130–181). Той е първи по рода си в етнографската ни литература и представлява "едно качествено начало" (Вакарелски 1972, 45). Подобно на накитите и металните съдове са важна част от българската художествена индустрия, която според авторката без съмнение носи отпечатъка на източноазиатската художествена индустрия.

В статията е направен опит за историко-сравнителен екскурс относно разпространението и сходствата на този тип съдове (оловно-калаени, медни) у някои други балкански и европейски народи. Отново се изтъква източния произход на познатите форми и орнаменти с преобладаващи растителни и геометрични мотиви, чиито корени са потърсени във високоразвитото художествено изкуство на Персия, Централна Азия и Северна Индия. Срещат се и ловни сцени, осмислени и интерпретирани в духа на християнската иконография. Наред с някои антични влияния, по-осезаемо наличие на западноевропейски (барокови) елементи се откриват в украсата на оловно-калаените съдове, които са и значително по-разпространени сред другите славянски и западноевропейски народи. Сравнително по-рядко този тип орнаменти се срещат в предпочитаните и масово разпространени сред българския народ медни (бакърени) съдове, които по своята форма и предназначение се отличават с голямо разнообразие. Според авторката богатата им художествена украса (с преобладаващи растителни мотиви, палмети, арабески) носи характер-

ните белези на турско-ориенталския изобразителен стил и има подчертано декоративен характер.

Е. Петева отчита разпространението на бакърджийството на Балканите още през Средновековието, но не свързва неговия разцвет в българските земи през Възраждането с нарасналите икономически възможности и културно-битови потребности на населението. Произхода на самия занаят тя търси отново на изток, а ориенталските черти в украсата се опитва отчасти да обясни с особеностите на старобългарското изкуство, което ги пренася като наследство от азиатската си прародина. В резултат на това свое схващане тя стига до извода, че "отделните форми на съдовете и художествената им орнаментика са претърпели някои изменения, но в общия си вид те имат отпечатък на източното изкуство" (Петева 1939, 158).

И тук извън вниманието на Петева остават специфичните особености в развитието на местната художествена традиция при производството на метални съдове. Но безспорно, с обстойните описания на разпространените в българския бит оловно-калаени и медни съдове (павури, тепсии, сахани, ибрици, дискоси и пр.) и с богатия илюстративен материал, обхващащ 65 образци на метални произведения, статията допринася за запознаването с този дял от българската материална култура и приложно изкуство.

Значително място в научните занимания на Е. Петева заема изследването на шевичната украса на българското народно облекло. Акцент отново са орнаменталните мотиви, техният произход и разпространение, което предопределя предимно изкуствоведския характер на нейните трудове. Статиите ѝ, посветени на българската текстилна орнаментика (Петева 1929, 114–134; 1932/33, 109–112), регионалното проучване на Софийската шевица и тъкани (Костов, Петева 1935, 149–170), както и албумът "Български народни колани" (Петева 1931) и участието ѝ в издаването на втора част от албума "Български народни шевици" (Костов, Петева 1928) несъмнено допринасят за по-цялостното изследване на този най-голям дял от българското народно изкуство.

Проучвайки народните ни шевици и тъкани, Петева споделя мнението, че те са дело на масово творчество в пълния смисъл на думата. Следователно отразяват най-ясно народния художествен вкус, създаден в условията на широко развита домашна индустрия и предаван по силата на традицията от поколение на поколение. Поради това тя счита, че орнаментиката на текстилните произведения е много по-богата на мотиви и по-разнообразна откъм съдържание от тази на металните произведения. Причината за това отново е потърсена в "мощното влияние" на високоразвитото източно художествено изкуство, което с посредничеството на Византия и българската средновековна аристокрация става общонародно дос-

тояние. Тази теза проличава особено ясно в статията ѝ "Животински и човешки фигури в българската текстилна орнаментика". Публикацията е първия научен опит за разглеждане и типологизиране на тези не толкова популярни мотиви в текстилната орнаментика, която е предимно растителна и геометрична по своето съдържание. Произходът на силно стилизираните животински и човешки фигури в българската везбена украса се отдава на взаимстването на сходни мотиви от източно-ориенталското изкуство. Интерес при разглеждането на някои животински форми в българските шевици (петел, паун, гълъб) представляват беглите препратки за мястото и ролята им в народните обичаи и вярвания, без обаче да се търси някаква по-дълбока семантична връзка между тях. Това се дължи на обстоятелството, че тъканните орнаментални мотиви като цяло са разгледани основно от позицията на тяхната декоративна същност, като се набляга на художествения ефект и стойност. Приносен момент има стремежът на авторката да очертае в най-общи граници ареала на разпространение на животинските и човешки фигури във везбеното изкуство на българския народ.

В изследванията си върху текстилната украса на българското народно облекло Е. Петева застъпва твърде противоречиви схващания относно нейния произход. Първоначално тя изказва мнение, че "първите български тъкани и шевици имат славянски произход, тъй като славяните са дошли на Балканския полуостров със свой костюм и шевица" (Петева 1929, 114). Само три години по-късно, в статията си "Шевични паралели", тя твърде преувеличено заявява, че славяните са имали "едно навярно примитивно изкуство" и затова "не са били творческата сила, а напротив, при създаване на свои художествени произведения те са възприемали от прабългарите" (Петева 1932, 105). В подкрепа на новата си теза Петева се позовава на приликите между везбените орнаменти на българските шевици и тъкани от една страна и тези на мордвини, чуваша, черемиси и др. Сходствата в стилово-орнаментално отношение обяснява с географската близост и взаимодействие между българите в тяхната прародина и посочените етноси в Поволжието (Велева 1958, 266). Целта на направените паралели е да се изтъкне разнообразието на формите и орнаменталното богатство на българските шевици, които в сравнение с тези на другите близки народи са "по-съвършени по стил и по-завършени като художествено цяло" (Петева 1932, 126). Безспорно в хода на своята аргументация Е. Петева следва оформилата се под влияние на историко-археологическите проучвания по това време теза за несъществената роля на славяните в развитието на българската култура, в която преобладаващи са характерните особености на старобългарското културно наследство (Филов 1993, 104-105).

В някои от изследванията си върху българските тъкани и

везма тя отчита по-голямата самостоятелност в интерпретирането на чуждите влияния, която се забелязва в шевичното народно творчество. Наследените елементи от "праисторично и източно изкуство" се асимилират по различен начин в процеса на тяхното разпространение и възпроизвеждане в резултат на естетическото чувство на народа и носят "отпечатъка на народния български дух и вкус" (Петева 1931, 4). До голяма степен с това се обясняват различията във вариантност и колорит на везбената орнаментика в облеклото на отделните български области, които се дължат на "самата дарба и наклонност у народа към художествена украса" (Костов, Петева 1935, 150).

Това свидетелства, че възгледите на Е. Петева в хода на проучванията ѝ върху българската текстилна орнаментика търпят определено развитие. Наред с установяване на чуждите влияния в художествено-стилово отношение, се отчитат и творческите способности на българския народ, в резултат на които се постига голямо разнообразие на форми и колорит, а всичко, което е "дошло отвън, е било асимилирано, пресътворено по един особен, своеобразен начин" (Костов, Петева 1935, 149).

Научните интереси на Е. Петева в областта на българското народно изкуство наред с шевици, тъкани, метални накити и съдове, засягат и проблеми на традиционното българско керамично производство. По своята същност то няма характер на масово народно творчество като шевичното, но въпреки това е неразривно свързано с бита на българския народ и задоволява неговите практически и естетически нужди. Статията ѝ "Керамични форми и орнаменти в България" (Петева 1936, 45–61) е опит за типологизиране на глинени съдове съобразно тяхното функционално предназначение. Вярна на своя изкуствоведчески подход и в това свое изследване тя поставя акцента върху формата и спецификата на художествената украса, като се стреми да открие чуждото (антично или ориенталско) влияние. Проследявайки развитието и характера на стиловите особености на орнаменталните мотиви, тя установява преобладаването на линеарни и геометрични шарки, докато стилизираната "растителна декорация е по-рядка в нашата керамика" и е сравнително по-ново явление. В следствие на западноевропейско влияние по-късно, с чисто декоративна цел, започват да се произвеждат някои усложнени като форма и стилово претрупани с пластични орнаменти съдове. Те обаче не успяват да изместят традиционната битова керамика. Е. Петева с право отбелязва, че като цяло пластичните изображения в българското керамично изкуство остават много слабо развити, за сметка на широко разпространеното плоско изобразително орнаментиране.

Наред с наличието на чужди влияния в тази област от народното приложно творчество, авторката отчита донякъде и самобитната

местна традиция в развитието на грънчарските форми и тяхната украса. В резултат на това се оформя типично български художествен стил в изработването на някои керамични съдове (като стомни например), който се отличава с колоритна специфика и опростени, изчистени форми и орнаменти. "Керамичната орнаментика у нас е разнообразна и въпреки някои неизбежни прилики с керамиката на съседните народи, тя е в същността си оригинална и твърде характерна както в мотивите си, тъй и в техниката и колорита. Онова, което най-много се хвърля в очи при българската народна керамична орнаментика е нейната голяма простота" (Петева 1936, 57).

Статията не обхваща изчерпателно всички видове керамични форми, а се спира основно на най-широко разпространените глинени съдове, използвани в ежедневието, като кани, делви, грнета, стомни, паници, ръкатки и др. Някои изделия, които не заемат такова съществено място в бита (като глинени саксии, свещници, кандила) са споменати само бегло, без да бъдат изяснени техните форма, големина и украса. Съществен пропуск на изследването е, че въпреки установеното голямо разнообразие на общоединните по своята същност керамични произведения в етническата ни територия, "не се прави регионално разграничение на художествените прояви в този вид народно изкуство" (Коев 1965, 56). Въпреки това статията е първата и единствена по рода си до Втората световна война, в която към българското грънчарско изкуство е подхождано от сериозни историко-изкуствоведчески позиции (Вакарелски 1972, 44).

Особен интерес представлява изследването на Е. Петева, посветено на различните видове огнища като част от интериора на традиционното народно жилище. Статията ѝ "Огнища" (Петева 1943, 178–192) е първият специализиран опит през разглеждания период, да се осветли тази страна от материалната култура на българския народ. С направената характеристика и обстоятелни описания тя не е загубила своето значение и днес.

Проследявайки развитието и усъвършенстването на разпространените в различните български области огнищни форми, Петева установява много точно взаимовръзката и зависимостта между вида и художественото оформяне на огнището от една страна, и степента на сложност и архитектурно разнообразие на жилищната постройка от друга. развитието на жилищната архитектура и народния естетическия вкус към украсата на дома (респективно и на огнището като негов център) стимулира развитието на различно архитектурно оформление на огнищия кът. То е свързано със създаването на различните видове навеси над огнището, които придават разнообразен и характерен облик на тази важна част от народното жилище.

На тази основа Е. Петева прави опит за типологизиране на познатите у нас огнищни архитектурни форми, като ги обосо-

бява в четири групи съобразно тяхната художествена специфика, функционално предназначение и разпространение. Интерес представляват включените в последната група огнища, които според авторката излизат от областта на чисто народната архитектура и се явяват резултат на един по-изискан градски вкус. Към тази група са причислени типичните по своя строеж и форма огнища-камини в Арбанаси, където има по-напреднала в своето развитие външна и вътрешна жилищна архитектура. В резултат на това огнището вече има друго предназначение и друг външен вид, и служи по-скоро за отопление и като важна декоративна част в помещението.

С така направената характеристика на особеностите при изграждането и украсата на проучените видове огнища, изследването безспорно е принос в изясняване развитието на вътрешно-архитектурното оформление на българското народно жилище. Обстойните описания са придружени с илюстрации на 27 огнищни форми от всички обособени групи. Затова статията на Е. Петева представлява ценен изворов материал, още повече, че с развитието на материалната култура (респективно и на жилищната архитектура) разглежданите видове огнища постепенно започват да отмират и по своето функционално предназначение, и като елемент на интериора.

Показателна относно обхвата на научните интереси на Е. Петева е публикуваната през 1935 г. статия "Художественото творчество на българския селянин", която по своето съдържание очертава основните насоки на нейната изследователска работа (Петева 1935, 411-415). Те включват народното изкуство като специфична проява на културното равнище и творческите възможности на българския народ. Петева маркира основните сфери, в които приложното художествено творчество като масов продукт, предаван по силата на традицията от поколение на поколение, е изявено най-добре. Това според нея са шевиците и тъканите, металната художествена индустрия (включваща накити и съдове) и народната керамика. Най-голямо внимание е отделено на текстилната орнаментика като основен дял на българското народно изкуство. Направената кратка характеристика на регионалните особености на везбената украса в народното облекло подчертава нейното главно декоративно предназначение.

Въпреки че прави разделение между специализирано и неспециализирано (масово) приложно творчество, от вниманието на Е. Петева убягват такива характерни прояви на народното изкуство като пастирската дърворезба и изработването на обредни предмети, кованите метали (с изключение на златарство и медникарство), а също и каменната пластика. Съвсем бегло е спомената дърворезбената украса в жилищния интериор, считана от авторката за проява предимно на градския вкус.

В гореспоменатата статия Е. Петева ревизира отчасти възг-

ледите си относно несамостояния характер и произход на българското народно изкуство и подценяването на творческите способности на народа. Свидетелство в тази насока е изказаното от нея мнение, че въпреки голямата роля на чуждите влияния, те "никога не са разтърсили основите на това изкуство, което ревниво е пазело самотен характер, орнаментални форми, колорит и дори техника" (Петева 1935, 411).

Независимо от това схващане, нейните разсъждения в отделните ѝ трудове относно установяване произхода и същността на народното ни изкуство носят белега на известна противоречивост и непоследователност. В духа на теорията на дифузионизма се преувеличава ролята на чуждите културни влияния в историческото развитие на българското народно изкуство, а изказаните научно необосновани тези търпят критика от по-късни изследователи (Велева 1958, 267; Коев 1965, 56; Тодоров 1980, 150). Донякъде това се дължи на липсата на научни разработки и на частичното изясняване проблемите на материалната култура и на народното художествено творчество през разглеждания период. Без съмнение тези слабости са резултат и от предимно кабинетния начин на нейните проучвания и недостатъчните теренни наблюдения, което не ѝ позволява да вникне в синкретичния характер на народното изкуство като неделим компонент на традиционната българска народна култура.

Книжовното наследство на Евдокия Петева безспорно има своите достойнства. С направения типологичен и художествен анализ на стиловите особености на българските шевици, тъкани, накити, метални съдове и пр. нейните трудове допринасят за налагането на единен етнографско-изкуствоведски подход в изследването на народното приложно изкуство (Михайлова 1985, 330). Наред с това със своята тематика научните ѝ публикации представляват съществен принос за разширяване предметния обхват на българската етнография в периода между двете световни войни. Поставените за първи път проблеми в областта на българското народно художествено творчество и стремежът за научното им осветляване дават основа и тласък за по-късни проучвания в тази насока.

ЛИТЕРАТУРА:

Вакарелски 1972: Хр. Вакарелски. Българското народно изкуство – състояние и изследвания – В: Проблеми на българския фолклор. С., 1972, 41–51.

Велева 1958: М. Велева. Преглед на проучванията на българските народни носии. – ИЕИМ, III, 1958, 239–286.

Коев 1965: Ив. Коев. Състояние на проучванията върху народното изкуство в България – ИЕИМ, VIII, 1965, 55–64.

Костов 1912: Ст. Л. Костов. Изображението на св. Георги в българския народен накит – В: Сб. Л. Милетич. С., 1912, 187–201.

Костов 1913: Ст. Л. Костов. Български народни шевици (албум), ч. I, С., 1913, Преиздаден през 1929 г.

- Костов 1920:** Ст. Л. Костов. Българско народно художествено творчество – В: Сб. Ив. Д. Шишманов, С., 1920, 121–128.
- Костов 1921:** Ст. Л. Костов. Амулети против уроки – ИНЕМ, I, 1921, 91–112.
- Костов 1921а:** Ст. Л. Костов. Сокаи – ИНЕМ, I, 1921, 3–14.
- Костов 1922:** Ст. Л. Костов. Вотиви – ИНЕМ, II, 1922, 15–22.
- Костов 1923:** Ст. Л. Костов. Парите като накит – ИНЕМ, III, № 3–4, 1923, 130–141.
- Костов 1925:** Ст. Л. Костов. Македонски убруси и сокаи – ИНЕМ, V, 1925, 3–15.
- Костов, Петева 1928:** Ст. Костов, Е. Петева. Български народни шевици, ч. II, С., 1928.
- Костов, Петева 1935:** Ст. Костов, Е. Петева. Селски бит и изкуство в Софийско, С., 1935 – В: Материали за историята на София, VIII, изд. Български археологически институт.
- Марков 1997:** В. Марков. Митологични символи от Класическия Изток, Източното Средиземноморие и Балканите (Културно-исторически наслоения), С., 1997.
- Михайлова 1985:** Г. Михайлова. Проблеми, проучвания, историческо развитие – В: Етнография на България, т. III, 1985, 328–332.
- Петева 1926:** Е. Петева. Български народни накити – ИНЕМ, VI, 1926, 59–80.
- Петева 1927:** Е. Петева. Български народни накити II – ИНЕМ, VII, 1927, 69–106.
- Петева 1929:** Е. Петева. Животински и човешки фигури в българската текстилна орнаментика – ИНЕМ, VIII–IX, 1929, 114–134.
- Петева 1931:** Е. Петева. Български народни колани (албум). С., 1931.
- Петева 1932:** Е. Петева. Шевични паралели – ИНЕМ, X–XI, 1932, 103–129.
- Петева 1932/33:** Е. Петева. Човешки фигури в българската текстилна орнаментика – БИБ, г.V, № 1, 1932/33, 109–112.
- Петева 1933:** Е. Петева. Емфеници – ИБГД, I, 1933, 271–276.
- Петева 1935:** Е. Петева. Художественото творчество на българския селянин – Просвета, I, № 4, 1935, 411–415.
- Петева 1936:** Е. Петева. Керамични форми и орнаменти в България – ИНЕМ, XII, 1936, 45–61.
- Петева 1939:** Е. Петева. Металически съдове – ИНЕМ, XIII, 1939, 130–181.
- Петева 1943:** Е. Петева. Огнища – ИНЕМ, XIV, 1943, 178–192.
- Тодоров 1980:** Д. Тодоров. Етнографията в България през периода на капитализма – В: Етнография на България. I. С., 1980, 134–151.
- Филов 1993:** Б. Филов. Старобългарското изкуство. С., 1993.
- Шишманов 1889:** Ив. Шишманов. Значението и задачата на нашата етнография – СбНУ, I, 1889, 1–64.

ABOUT THE SCIENTIFIC HERITAGE OF EVDOKIA PETEVA

TEMENOUGA GEORGIEVA

(Summary)

During the years between the two world wars more and more scientific workers directed their attention to the material culture of the Bulgarian people. A number of problems of the Bulgarian folk art were put for scientific elucidation. In this field were directed the main researches of Evdokia Peteva. In her works she reviewed Bulgarian ornaments, embroidery ornamentation, ceramic and metal vessels, mainly as results of the development of the folk art.

The present article is an attempt, on the base of the modern historiography to elucidate the literary heritage and contribution of Evdokia Peteva for the Bulgarian ethnology in the already mentioned period.

СПОМЕН

ЗА ПОРЕДИЦАТА МАГАЗИНИ ОТ ТЕРЕНА СРЕЩУ БИВШИЯ "МОДЕРЕН ТЕАТЪР" ДО
ДНЕШНИЯ ТЪРГОВСКИ КОМПЛЕКС "ЕВРОПА" ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Христо Бодаков

На терена срещу бившия "Модерен театър" във Велико Търново в момента завършва изграждането на хотел без особено впечатлителна архитектура. На това място до 6 февруари 1963 г. съществуваша пет постройки, които бяха инцидентно съборени. Нуждата от спешното им разрушаване и причината за него е обширна тема и предмет на отделно описание. Останалите постройки изгоряха при пожар през 1974 г.

В най-източната част на терена, която не е застроена засега, се намираше дрогерията на Жоро Йорданов – фармацевт, брат на Димитър Йорданов – адвокат и бивш кмет на Велико Търново през 1923–1925 г., стамболовист. В дрогерията се продаваха санитарни материали, кремове и мазила, някои лекарствени препарати. През 1947–1948 г. Жоро Йорданов напусна В. Търново и помещението бе преустроено в закувалня на социалистическото търговско предприятие "Здрава храна".

Съсед на дрогерията беше магазин "Варна" на собственика Панайот Бонев. Това беше бакалски магазин с богат асортимент и на риби и рибни продукти, основно паламуд, чирози, скарриди, рибни консерви, тарама, но не и жива риба. По-късно, когато П. Бонев преустанови дейността си, помещението беше присъединено към закувалнята и се ползваше за склад.

Следващата постройка беше къщата на Джумаданов – на един етаж и магазин под него. В нея до 1937–1938 г. живееше със семейството си д-р Спиридон Левчев – баща на известния поет Любомир Левчев. През 1939–1940 г. къщата беше основно ремонтирана. Издигнаха се два етажа, в сутерена се изгради жилищен етаж. Магазинът се разшири, фасадата беше покрита с плочи от бял русенски мрамор и доби вид на нова съвременна постройка. Семейството на д-р Сп. Левчев, което временно живееше на друго място, се завърна и зае първия етаж, а в стаята зад магазина на партера д-р Левчев устрои свой лекарски кабинет и инсталира рентгенов апарат. Докторът се ползваше с авторитет и наложил се специалист фтизиатър. След 1941 г. Левчев напусна В. Търново. На втория етаж се настани собственикът д-р Димитър Джумаданов – интернист, който напусна града след събарянето на къщата. В магазина се настани търговската фирма "Хр. Сивриев & Петър Бонев", която търгуваше с разнообразни

стоки – трикотаж, преди, мъко и дамско бельо, чорапи и др. под. Това беше много добре обзаведен магазин със съвременни стоки и богат асортимент. След 9 септември 1944 г. в магазина се настани книжарница на БЗНС с управител бивш книжар и един от собствениците на известната голяма книжарница "Отец Паисий". По-късно беше преустроен в магазин за хранителни стоки.

Съседната къща беше на Досю Сарънедялков – покойник. В нея живееше сама съпругата му Неделя. Едра, снажна жена, със самочувствие и поведение на стара чорбаджийка. Обитаваха партерния етаж зад магазина към южната страна, разполагаше със средства и се обслужваше от слугиня. Единият ѝ син беше офицер, заминал на фронта през 1915–1918 г. Едната ѝ дъщеря живееше в София, а другата през 1937–1938 г. се нанесе на първия етаж. Тя беше съпруга на запасния полковник Хр. Тотев, също участник в Първата световна война.

По-късно етажът беше закупен от Георги Змеев – майстор дърводелец. След смъртта на баба Неделя етажът беше зает от внука ѝ Драгомир Хр. Тотев – първоначален учител. Магазинът се ползваше от търговеца Илия Димов, който продаваше шапкарски стоки – мъжки филцови шапки, каскети, фуражки, барети, извършваше почистване и префасониране на шапки. През 1940–1941 г. магазинът се преустрои за продажба на трикотаж и шивашки материали със собственик Йордан Михневски, който след ликвидиране на частната собственост постъпи като домакин в Окръжната стоматологична поликлиника, където се пенсионира.

Следва къщата на Марин Хр. Бодаков – обушар. Той я купува на 27 януари 1937 г. от наследниците на Петко Георгиев (Богатия Петко) Мария Георгиева и Сийка Корушева. Съгласно нотариалния акт Бодаков купува къщата с дюкян и дворно място от 90 м². Къщата е на един етаж над магазините. Единият магазин (по-малкият) е собственост на тогавашната потребителна кооперация "Напред". През 1959 г. Бодаков купува и магазин на кооперацията на името на синовете си Христо и Иван.

В магазина под наем се настани фирмата на братя Павел Друмеви – Симеон, Сава и Ангел. Те търгуваха с галантерийна и пасмантерийна стока, изпълняваха се поръчки за мъжки ризи, имаше голямо разнообразие на вратовръзки и папионки, вносни детски играчки предимно от Германия. Това беше първият магазин във В. Търново за спортни стоки – футболни топки и плондери за тях, спортни екипи, ски, кандахари, щеки, скиорски екипи. Магазинът се обслужваше от Сава Друмев с един помощник. Симеон и Ангел работеха във фирмата на баща си Павел Друмев, която се помещаваше на мястото, където се намира т. нар. "Болярска изба". Фирмата търгуваше с памучни платове, производство на търновската фабрика "Св. Троица" (по-късно фабрика

„Васил Мавриков“). Павел Друмев беше акционер във „Св. Троица“. Симеон и Ангел помагаха на Сава в избора и доставката на стоките. Сава Друмев, въпреки че беше инвалид (лявата му китка беше ампутирана), беше енергичен мъж, умееше да посреща и обслужва клиентите. Тримата братя бяха с търговско образование и говореха добре немски език, което им позволяваше да контактуват успешно с немски фирмени доставчици. През 1948 г. те преустановиха дейността си и в магазина се настани собственикът му Марин Бодаков.

Съседи на Бодаков бяха търговците братя Бостанжиеви – Никола и Иван. Това беше голям, добре обзаведен магазин с препълнени рафтове от топове вълнени платове. Голямо разнообразие имаше от камгарни и щрайхгарни платове в различни цветове и десени, шевиоти, пепити, палмерстони и други видове. През 1942–1943 г. братята се прехвърлиха в София, където продължиха търговската си дейност. В магазина работеше Иван, а брат му Никола беше в същия бранш в магазина на баща им.

След Бостанжиеви помещението беше преустроено в аптека със собственик Димитър Минчев (зет на търговеца Петър Бонев). Д. Минчев беше магистър фармацевт и той умееше да преодолява критическите моменти в лекарственото снабдяване по време на кризисните военновременни години. Внимателен и учтив с клиентите, винаги изискано облечен, той се ползваше с уважение и авторитет сред гражданите. След национализацията аптеката се превърна в специализиран фризьорски салон на бръснарската кооперация. Това помещение не беше засегнато от масовото събаряне през 1963 г., но обгоря през 1974 г. по време на голям пожар.

Следва сладкарницата на Здравко Цветков. Той наема помещението от Тодор Панайотов преди 1936 г. Предлагаше боза, сиропи, газирани напитки – лимонада, пивоквас, сайдер, сода, пасти и дребни сладки. Разшири дейността си, като доставяше портокали, лимони, мандарини, нови сортове ябълки родно производство. Пръв във В. Търново започна доставката на минерална вода от Мерицлери.

Непосредствено от сладкарницата от входа на къщата се влизахме в млекарската работилница на Тодор Панайотов. С напредване на възрастта и появата на сериозна конкуренция той отстъпва магазина на Здравко Цветков и продължава да предлага прясно и кисело мляко. Притежаваше няколко крави, които негов чирак отглеждаше близо до река Янтра, в района на т.нар. железничарски пансион. Всяка сутрин с каручка изкарваха гюмовете с прясно мляко и бай Тодор го подваряваше в работилницата си зад сладкарницата и подквасваше киселото мляко в емайлирани легени. Тази къща изгоря през 1973 г. По време на пожара вечерта към 20.00 ч. в къщата е била съпругата на Тодор – доста

възрастна и немошна, която започва да вика за помощ. Намиращи се пред киното курсанти от военното училище чуват виковете, втурват се в пламъците и изваждат невредима изплашената баба.

Следва къщата на Киро Мутафов – голяма, масивна, на два етажа, с просторен магазин. В него първоначално се настанява търговска банка, на която директор беше известният търновчанин финансист Петър Хр. Аладжов. По негово време банката просперира и се нарежда на едно от първите места в кредитната банкова система. По-късно магазинът беше преустроен за продажба на хранителни стоки. В момента там се продава луксозно дамско облекло.

Поредната къща е на Тодор Коларов – търговец на облекла и различни видове памучни и копринени платове. Беше представител на известната фирма за гумени обувки "Бакиш". Предлагаше луксозно изработени дамски и детски ботушки и боти, мъжки шошони и галоши, подплатени с ватиран хастар. Постройката не е засегната от известното във В. Търново "свлачище" и в настоящия момент е магазин за обувки.

Следва поредица от къща и магазини, на чието място сега се издига голяма съвременна жилищна постройка срещу т. нар. Хали. Първата къща беше на братя Балтови – Димитър, Пеню, и сестра им Кина. Големият брат Димитър продължаваше търговията на баща си – продажба на памучни платове на едро и дребно. Другите два магазина се даваха под наем на различни търговци. По-малкият брат Пеню беше архитект на свободна практика. За домакинството им се грижеше сестра им. Тримата нямаха семейства.

В съседство се намираше аптеката на Атанас Маринов Стефанов, който я поема от баща си. Марин Стефанов имаше двама синове фармацевти – Атанас и Йордан. Йордан притежаваше дрогерия на ул. "Макензен" и в нея беше настанена т. нар. Руска книжарница. Йордан е съпруг на известната актриса Елена Стефанова.

До аптеката се спускаше с дървени стълби малък сокак, който стигаше до ул. "Гурко". След сокака беше къщата и магазина на Ферадов – търговец на пасмантерия, преди, конци и други материали.

До Ферадов се издигаше масивната двуетажна постройка на Популярната банка с директор и експерт счетоводител Цоньо Герганов, главен счетоводител Ангел Михайлов и касиер Ив. Евстатиев. Банката оправдаваше името си на "популярна" – имаше голям брой вносители и кредитори. Провеждаше системна работа за възпитание в спестовност, особено сред младежи и деца, като раздаваше безплатно спестовни касички, чиито секретни ключове съхраняваше в банката и при отварянето им събраните пари се внасяха на спестовен влог на името на приносителя на касичката. Разпространяваше също книжки с подходящо съдържание.

Магазините под банката бяха три, големи, с витрини и метал-

ни решетки-ролетки. Първият до входа на банката беше магазин "Елит" със собственици Ангел Димитров и Никола Марчевски. Предлагаха горно мъжко, дамско и детско облекло.

До "Елит" беше магазин "Дядо Мраз" с богат асортимент на трикотажни изделия и преди. Собственикът му Андрей (не си спомням фамилията му) "въртеше" активна търговия и привличаше много клиенти. През 1942–1943 г. напусна В. Търново и магазинът се пое от друг търновец.

До "Дядо Мраз" беше шапкарският магазин на Георги Бургов – майстор шапкар на мъжки шапки от филц. Изработваше и модерните за времето си "щънки", каскети, скиорски и алпийски шапки, ученически фуражки от сукно, дамски и ученически барети. Предлагаше мъжки шапки от заешки филц на италианската фирма "Борсалино".

Впоследствие трите магазина се преустроиша и се ползваха от т. нар. фирма "Нармаг".

На западния край на банката имаше малка паянтова постройка на Енчо Генчев, възрастен майстор обущар, който се занимаваше с поправка и изкърпване на обувки.

Съсед му беше обущарският магазин на Христо Йорданов – майстор с утвърдена клиентела. Поради напредналата си възраст той преотстъпи магазина на Рачо Петров, който поддържаше работилницата до влизането му в обущарската кооперация "Трапезица" – В. Търново.

Следваше малък магазин за бельо, трикотаж и пасмантерия на Стоян Стойчев. До него се намираше обущарският магазин на Петко Д. Петков. Наред с изработването на обувки, продаваше дребни обущарски материали. Сред еснафа го наричаха "Петко Наприто", поради навика му в разговор да вмъква думата "напри", вместо "например". "Какви обувки напри желаете? Тези са напри много удобни" – казваше той. Беше много кротък и благ човек, помагаше на по-будни колеги, като им продаваше материали на кредит и на по-ниска цена.

До него беше магазинът "Златно трико" на Димитър Стойчев, известен като Митю Златното. Подвижен, енергичен, с търговски нюх той продаваше мъжки, дамски, детски трикотаж с различно качество – от лукс до обикновен. Съпругата му умееше да тъче и изработва аксесоари и колани за народни носии, беше член на Задругата на майсторите.

Следва обущарският магазин на Христо Добаров, който си построи собствен магазин на същата улица по-на запад и се настани в него.

Идва ред на фирмата "Никола Павлов и снове". Това беше голям магазин, изпълнен до краен предел с обущарски материали, основно лицеви кожи – боксове, шавра, марокени, гьон,

бланк и дребни помощни материали. Търговската дейност се движеше от синовете му Никола, Павел и Борис. Фирмата се водеше "Бр. Н. Павлови". Тя просперира, успя да придобие капитал и построи фабрика за кожи и гьон в периода 1939–1940 г., която се намираше под хълма Трапезица в близост до жп моста при първия тунел. Произведените кожи и гьон с високото си качество конкурираха утвърдени вече кожарски фабрики в Габрово. След национализацията Никола напусна В. Търново. Павел беше починал, а Борис стана счетоводител на ДЗС – Г. Оряховица, филиал В. Търново. Той беше ерудирана личност, възпитаник на Роберт колеж, винаги вежлив, с изискани обноски, впечатляваше с осанката си и своето поведение.

До братя Павлови беше магазин "Меркурий", в който се продаваше трикотаж, шивашки материали, чадъри – мъжки и дамски, ръкавици, барети, плетива. Собственикът Минчо (фамилията му не съм запомнил) беше тих, кротък, услужлив стар ерген. Той посрещаше и обслужваше с внимание клиентите си.

По-нататък последователно се нареждат:

Стъкларски магазин на Иван Маринов – за домашна стъклария и порцеланова посуда. Рекламен трик на бай Иван беше, обикновено петъчен пазарен ден, "случайно" да търкулне 1–2 стъклени чаши по плочите на тротоара; чашите се търкаляха, но не се чупеха. Това впечатляваше минавачите и те проявяваха интерес към стоката му.

Магазин "О бон гу" ("За добрия вкус", *фр.*), със съдържатели Иван Тодоров и Стефан Иванов предлагаше голям избор на памучни и копиринени платове, импремета, сатени, пафти, фино дамско бельо.

Шапкарски магазин на Марин Семов – всички видове шапки, каскети, фуражки, барети.

Следва къщата на Багрилов – художник. Негови картини със сюжети от В. Търново бяха притежание на търновски учреждения – банки, общината, пощата и др. Багрилов съм запомнил с това, че приживе си беше издигнал масивна гробница в старите търновски гробища (сега парк "Дружба").

В дюкяна под къщата Тотю Казаков продаваше вълнени и памучни преди и различни видове плетива – пуловери, фигара, ватиран трикотаж. След това беше магазин за парфюмерийни стоки на фирма "Нармаг".

На мястото на сега съществуващия Туристически дом се намираше стара постройка – примитивен хан с гостилница под него на Михаил Сапунджиев. Хотелът беше известен под името "Върбанолу".

Сегашната бирария "Улицата" е настанена в помещението на известния на времето си ресторант "Балкан", собственост на Никола Минчев. Просторен, добре обзаведен салон с тереса с изглед към Боруна и Стамболовия мост. Обслужваше се от някол-

ко обучени и вежливи келнери. Предлагаше висококачествени, майсторски приготвени и вкусни ястия, изискани питиета. Всяка есен по гроздобер Н. Минчев закупуваше корáби с винено грозде и гроздето се тъпчеше пред ресторанта, като сам Минчев приготвяше вината. В съседно на салона помещение беше уредена ученическа гостилница. Ученици и ученички гимназисти се хранеха там на "тефтерче". Всеки ученик имаше лично тефтерче, в което сам вписваше какво е консумирал на обяд или вечеря, а след това оставяше тефтерчето на определена поличка. Рядко бай Колю ще надникне да провери какво е вписал ученик и дали е вярна написаната консумация. В края на месеца или началото на следващия идват родителите и уреждат сметката. Всички честно и вярно ежедневно си вписват консумираната храна. Възможно е било отделни хитреци да са скривали и неписали една-две чорби или порция кюфтета, но това са били единици и на бай Колю не му прави особено впечатление и дори се подсмива на хлапашките хитрости. При него като пръв и доверен помощник служеше Никола Сърменов, който впоследствие ръководеше успешно известната във В. Търново гостилница "Родина".

След моста пред ресторант "Балкан" следваха редица магазини, на мястото на които сега се издига големият модерен търговски комплекс "Европа".

Великотърновският универсален магазин "Европа" е построен на мястото, където преди това се намираха много магазини с най-разнообразна дейност. Не бяха големи по размери, не блестяха с модерно обзавеждане и помпозност, но предлагаха на търновчани богат избор на различни стоки. Всички собственици – търговци и занаятчии, трудолюбиви и предприемчиви хора, умело напипваха изискванията и вкуса на клиентите и се старяха да задоволяват техните желания и предпочитания. Умееха своевременно да доставят нови по-модерни стоки, отговарящи на съвремението. Взаимно се уважаваха помежду си и не си позволяваха нелоялна конкуренция.

Помня тия магазини от 1936/1937 до 1947/1948 г. След 9 септември 1944 г. собствениците ликвидираха дейността си и помещениата бяха преустроени в държавни и кооперативни магазини с нови търговски дейности.

Да започнем от "моста" пред стария ресторант "Балкан" със собственик Колю Минчев, сега действаща бирария "Улицата", като се движим оттук на запад.

Първата сграда беше къща с магазин под нея. Магазинът беше собственост на Иван Анастасов Хаджидимов – син на Анастас Хаджидимов. Иван поема магазина от баща си. Учил е в Свищовската търговска гимназия и продължава образованието си в Лайпциг. По време на Първата световна война се завръща, мо-

билизиран е и служи в Министерството на войната като преводач от и на немски език. След войната започва търговска дейност в магазина на баща си. Предлага основно бакалски стоки. Наред с това, поради близост с пазара на града, предлагаше стоки, необходими за селския бит – кофи, въжета, четки, брустове, каменна сол и други подобни. На **Обр. 1** личи част от магазина и изложените стоки. Пред вратата е изправен собственикът Иван Хаджидимов – снажен мъж, със самочувствие на “тежък” търговец, много възпитан и вежлив, с авторитет сред гражданството, финансово стабилен. Семейството му беше с традиции, без излишен и демонстративен разкош, без разточителство. Съпругата му Ружка (по баща Косю Сарънедялкова) беше примерна домакиня и се ползваше с уважение. Няма т наследници. Живееха на ул. “Колю Гайтанджията” – срещу стария хан; сега, след пожара на хана, мястото е празно. Собственост на Иван Хаджидимов беше построятката, в която се намираше прочутата механа “Хаджи Минчо”. Иван Хаджидимов почина на 97-годишна възраст.

Обр. 1. Иван Анастасов Хаджидимов – правият на вратата на собствения си дюкян. Крайният в дясно Асен Николов, собственик на магазин за вълнени платове и др. текстил

На същата снимка крайният вдясно е Асен Николов – търговец на вълнени платове, баща на известния на търновчани д-р Русан Николов и на Иван (Аню) Асенов – икономист.

На запад от Иван Хаджидимов съседи бяха две малки магазинчета, обединени в едно, където се помещаваше фотоателието

на Нобар – арменец (**Обр. 2**). Среден на ръст, с типична за етноса си физиономия, винаги добре облечен, любезен, умееше да привлича клиенти, предимно млади хора. Въведе уличните моментни снимки. Негов сънародник фотограф по цял ден стоеше на улицата пред ресторант "Балкан" с окачен на врата апарат и имаше усет на кого да предложи да го "щракне". Винаги засмян, учтив, предразполагаше минавачите да му кажат "щракай". На следващия ден снимките са готови. Нобар напусна Търново и магазинчетата закупи Никола Марчевски.

Обр. 2. Пред фотоателието на Нобар – в средата; в дясно – Петко Стефанов – един от собствениците на гостилница "Лозенград"; в ляво помощник на Нобар, също арменец, 1941 г.

Той ги събори и построи на тяхното място масивна къща с магазин. Търгуваше с горно мъжко и дамско облекло – костюми, палта, балтони, джемпъри, лодени, панталони и други подобни.

На запад имаше също две стари постройките, на мястото на които се изгради къщата с магазин на Христо Добаров – обушарски магазин "Атлас". Христо Добаров беше от старите майстори обушари, който бързо възприемаше новите модни линии. Магазинът му беше добре уреден, изработваше и продаваше мъжки, дамски и "гарсонки" (обувки за тийнейджъри), летни и зимни домашни и детски обувки.

Съседен магазин беше магазинът "Китка" – продажба на вълнени, памучни, копринени продукти в голямо разнообразие и богата цветова гама.

Следваше фурната на Коста Костов от с. Шемшево. Майстор-хлебар заедно с помощниците си всяка сутрин рано зареждаше тезгяха с топъл хляб и чаршията миришеше ароматно на хляб. Наред с хляба сутрин предлагаше топли питки за закуска. Малко преди обяд изваждаше втора фурна хляб, а след обяд към 16–17 часа предлагаше току-що извадени от пещта гевреци, хрупкави, със сусам, които бързо се разпродаваха.

До него беше магазинът "Морето на чорапите" със собственик Иван Христов Широков. Млад, енергичен, Широков предлагаше голям избор на чорапи – мъжки, дамски, детски, копринени... – действително "море от чорапи".

Съсед му беше гостилница "Лозенград" на Петко Стефанов Падарев и майстор-готвач бай Марин. Всяка сутрин предлагаша на подранилите селяни, дошли на пазар, гореща вкусна чорба за закуска. Обедното меню бе разнообразно. Петко Стефанов е наемал под наем известни градски заведения и ги е разработвал като собственик. Такива са били бирарията в Градската градина (на нейното място е построен ДМТ "К. Кисимов"), бирхалето с терасата на Военния клуб (сега заведение от веригата "Мустанг"), старият Ловен дом (на негово място е построен бившия Пионерски дом). Гостилницата е наименувана "Лозенград" в чест на победата на българската войска при обсадата на Лозенград и превземането на турската крепост през 1912 г. По това време Петко Стефанов е бил доброволец и е участвал в битката. Бай Марин дълги години беше главен готвач в Окръжна болница. Магазинът "Морето на чорапите" и гостилница "Лозенград" по-късно (около средата на 50-те години на миналия век) бяха обединени в едно заведение – гостилница и питиепродавница – под името "Родина" ("хубаво" име – за смях и срам). Новото заведение беше под ръководството на социалистическата търговска организация "Здрава храна". За ръководител на "Родина" беше поставен Колю Сърменов, който като младеж постъпва чирак в известния за времето си (1935–1944 г.) ресторант "Балкан" (сега бирария "Улицата") при Колю Менчев. В "Балкан" Сърменов добива опит и умения в ресторантьорството. С вежливото си обслужване, разнообразието на мезета и напитки за кратко време са привлечени много клиенти. Сред търновчани "Родина" беше известна като "Малкия Балкан".

Следващият магазин беше на Сава Ръкаджиев. Голям за времето си магазин, стабилна постройка. Дядо Сава предостави търговията с бакалски стоки на сина си Стоян. Имаше и друг син Пашанко, който живееше в София. Ръкаджиеви се изселиха в София в началото на 1940–1941 г. Освободеното магазинно помещение се преустрои в магазин за трикотаж и преди от съдружниците Хр. Сивриев и Петър Бонев. Те практикуваха "търговия на едро и дребно". Основният дял в дейността се извършва-

ше главно от синовете на Хр. Сивриев.

Следва малка лека постройка, в която се помещаваше стъкларския магазин на Трифон Ив. Маринов. Предлагаше стъклария за бита: различни видове стъклени чаши – стакани – дребни сервизчета, юзчета – малки и големи, чаши за кафе тип "ала франга" и "ала турка" и други подобни. Стоката не беше луксозна и скъпа, а по-евтина и се търсеше от населението. По-късно помещението се преустрои в магазин за рибни деликатеси (не на живи риби), рибни консерви, рибни филета, чирози, хайвери и други. Продаваха се още портокали, лимони, мандарини, лешници, бадеми, рошкови. Магазинът се ръководеше от Бончо Мандов. По-късно помещението беше разделено наполовина, като в едната част беше обзаведен санитарен магазин на "Аптечно управление". Магазинчето се обслужваше от известната търновчанка магистър-фармацевт Мара Михалска. В другата половина се помещаваше работилница за бродерия на Промисления комбинат – В. Търново, с отговорник Блага Ризова, също търновчанка.

До "бродерията" беше "Модерна бозаджийница" на братя Цветкови – Момчо, Иван Галето и на възрастния сред тях братовчед Цвятко. Той беше с подчертани организаторски и търговски качества и движеше цялостната дейност на фирмата. Всички работеха задружно, семействата им, малки и големи, се включваха в работата в работилницата и сладкарницата. Предлагаха богат асортимент пасти, торти, баклави, дребни сладки и, разбира се, вкусна, приятна и пивка боза. По време на Сирни заговезни изнасяха добре изпечена бяла халва с орехи, фъстъци и шоколадова и бяла тахан халва собствено производство. В петъчния пазарен ден преди Заговезни сладкарницата (бозаджийницата) биваше претъпкана от клиенти за халви. Братя Цветкови имаха и луксозна сладкарница на ул. "Макензен" (сегашната "Независимост"). С упорития си труд, спестовност и предприемчивост изградиха над гара В. Търново голямо помещение с цел да обзаведат модерна сладкарска фабрика. Последвалите след 9.IX.1944 г. събития не им позволиха да звършат замисленото предприятие. Целият род Цветкови, с изключение на Галето, който беше болен, замина за Македония.

Западно от "Модерна бозаджийница" следваше малка уличка и след нея се намираше Професионално стопанско училище за девойки "Мария и Ангел Попови" (т.нар. Стопанско училище) на Великотърновското женско дружество "Радост". Училището е построено със средства на търновчанина Ан. Попов и се ръководеше от дружество "Радост". Под училището на главната улица се намираха магазините, които дружеството отдаваше под наем.

Първият магазин до входа на училището беше книжарница "Теменуга" на братя Ноеви, които освен магазина притежаваха и печатница, намираща се на западния края на днешните хали.

Книжарницата се обслужваше от един от братята Ноеви.

След сладкарницата следваше малко магазинче "Слънце" на Стефан Рашков. Беше натъпкано със стока – пасмантерия, трикотаж, преди, конци и други подобни.

До "Слънце" се намираше шапкарницата на Спас Дюлгеров-Брадата – възрастен мъж с винаги добре поддържана брадишка, откъдето идеше и прякора му. Предлагаше мъжки филцови шапки, гарсонетки, каскети, ученически фуражки. Особено впечатление правеха и привличаха погледите на купувачите изложените по витрината хубави овчи калпаци, изпънати на калъп, включително и астраганени. Спас Дюлгеров загина при автомобилна катастрофа на връщане от язовир "Росица" през 1947 г.

До шапкарския магазин се намираше дрогерията на Христо Ахтарджиев – едър, снажен мъж. Той имаше своя лаборатория и приготвяше кремове, помади и различна козметика. Предлагаше парфюмерия, санитарни стоки и други подобни.

Следваше обуварския дюкян на Георги Костадинов. Много добър майстор обувар с няколко калфи и чираци, той произвеждаше основно мъжки обувки от здрав и качествен материал. Отстояваше името и авторитета на обуварския еснаф.

Съседният магазин беше на Симеонов & Ив. Казаков. Произвеждаха куфари – кожени и от фибър, ученически и пътнически чанти, туристически раници, модерни ловджийски чанти и патрондаши, майсторски, с вкус изработени хамути за коне, юлари, юздечки; предлагаха голям избор на портфейли и портмонета, дамски и мъжки колани. Основните материали бяха висококачествени боксове, шагрени, бланк, юфт, фибър. Магазинът се ръководеше от Ив. Казаков.

Следващият магазин беше на Илия Стефанов – Маймунката. Весел, закачлив, общителен, той търгуваше с обуварски материали – гьон, конци, клечки, пирончета и др. под. Наричаха го Илия Маймунката, тъй като на окачената фирма беше нарисувана една маймунка. Той закупи терен над млекоцентралата във В. Търново и построи вила. Имаше две щерки – едната омъжена в Плевен, а другата беше съпруга на търновчанина Иван Йорданов Чаталов – син на Йордан Чаталов, търновски търговец на спиртни напитки, "изчезнал" след 9.IX.1944 г. Семейството на Иван се изсели в Русе.

До Маймунката беше обуварския дюкян на Марин Хр. Бодаков. Майстор обувар, наложил се с качествената и изискана изработка на различни видове обувки. Всепризнат майстор не само във В. Търново, а и в страната ботушар. Изработвал е ботуши на офицерите от Великотърновския гарнизон – 18-и пехотен полк, школата за запасни офицери, на офицерите от V трудова дружина и полицейския участък, пожарникарите и др. Клиенти са му били известни генерали като ген. Луков, ген. Лукаш, ген. Янчев

и др. Не е пропуснат като клиент и цар Борис III, на който е правил ботуши по негова поръчка през 1936 г. Изработвал е също туристически и скиорски обувки, високи до коленете чепици за мотоциклетисти, футболни обувки и обувки за колоездачи. Първи в града избаротва дамски обувки от змийска кожа (от питон), мъжки обувки от гигантска жаба. За фини обувки ползва шавро от Франция – тип "Марокен". Наред с производството, извършва и търговска дейност – доставя гъон, кожи и др. материали за военните работилници във В. Търново, Плевен, Русе (справка – документи, представени в Регионалния исторически музей във В. Търново). Доставя и предлага обущарски калъпи и гамби за ботуши, изработени по негов модел във фабриките в Троян и Враца. Като вещ познавач на обущарския занаят многократно е назначаван от Варненската търговско-индустриална камара за член на изпитна комисия, която удостоява младите майстори с майсторски свидетелства. Бил е председател на обущарското сдружение в града.

Съсед на Бодаков е магазинът на Христо Широков. Търгуваше с чорапи, прежди, конци, галантерийни стоки, детски играчки и други дребни стоки. Беше в напреднала възраст и търговията му постепенно замираще. Неговият магазин беше последният от поредицата магазини под Стопанското училище.

Следваше малко магазинче във входа на къщата на Стефан Сарафов. Занимаваше се със сарафлък. Обменяше валута, но най-вече изкупуваше и продаваше златни монети – жълтици, пендари, наполеони, николаевки, сребърни монети. На малка витринка излагаше кръстчета, обички, гривнички, ланци. Обикновено дядо Стефан сядаше на малко столче пред дюкянчето и в ръцете си прехвърляше много умело и сръчно 15–20 сребърни големи монети, така че те звучно и равномерно, в определен ритъм потропваха. Това беше своеобразна реклама, като по този своеобразен начин привличаше вниманието на минувачите и показваше, че той е сараф и предлага златни, сребърни монети и украшения.

Последен магазин беше книжарницата на Марин Калчев. Това беше голяма за времето си книжарница с богат асортимент ученически и канцеларски материали, наша и чужда литература, учебници, различни пособия. Над книжарницата на етажа на къщата беше зъботехническата лаборатория на Шиполини – по народност еврейин. По разказ на доайена на зъботехниците Димитър Чернооков, който е бил чирак при Шиполини, зъботехническата му лаборатория е била обзаведена за времето си (1938–1939 г.) с най-съвременни уреди и апаратура за изработване на зъбни протези. Шиполини е притежавал единствената в района апаратура за изработване на керамични корони. За справка: след напускането на Шиполини през 1943–1944 г. е преустановено изработването на керамични корони във В. Търново. Такива започват да се правят едва през

1968 г. в Окръжната стоматологична поликлиника в града.

На запад от книжарницата се спуска малка улица и до нея свършва мястото, на което днес е построен големият модерен магазин "Европа".

Всички тия изброени дотук търговци и занаятчийи взаимно се подпомагаха, уважаваха се помежду си, водеха безкористна конкуренция за най-вежливо приемане и задоволяване на поръчките на клиентите, предлагаха качествени и разнообразни стоки на приемливи цени. Тези магазинчета не бяха големи, с бляскав лукс, но рафтовете им бяха претъпкани със стока и всеки от тях се стараеше да има по-голямо разнообразие, да задоволява докрай изискванията на клиентите.

Всяка сутрин рано тротоарите пред магазините се премитаха, през лятото се пръскаха с вода, витрините се забърсваха от праха, отпред се излагаха рекламни стоки и тогава бяха готови да посрещнат своите клиенти. През зимата снегът се почистваше, а заледените участъци се насипваха със сгурия. На национални и местни празници, без подкана и наредба, всеки собственик окачваше националния трибагреник, а на Гергьовден (6 май) ролетките и кепенците се окичваха с цветя.

Това са спомените ми от годините 1936–1949-а за посочения участък от главната улица на Велико Търново.

SOUVENIR

DE LA SERIE DES MAGASINS SE TROUVANT EN FACE DE L'ÉDIFICE DU CINEMA "THEATRE MODERNE", DEJA DETRUIT, A COTE DU COMPLEXE DE COMMERCE DE COMMERCE

"L'EUROPE" D'AUJOURD'HUI A VELIKO TARNOVO

CHRISTO BODAKOV

(Résumé)

L'auteur restitue, a la base de ses souvenirs, une partie de la rue commerciale de la ville dans la période de 1936 jusqu'à 1948. Il parle des petits magasins bien nombreux et de leurs propriétaires, qui attribuaient a la ville de Tarnovo un coloris particulier.

ХРАМЪТ "СВ. ЙОАН РИЛСКИ" В С. БАЛВАН – МИНАЛО И НАСТОЯЩЕ

ЕЛЕНА МАЧКОВСКА

В историята на с. Балван храмът "Св. Йоан Рилски" е символ на свободолюбия и благочестив дух на балванчани към хармония и съвършенство в човешките отношения.

Пътят към храма е свързан с устремената към небето камбанария, с мълчаливото тайнство на иконите, с молитвения пламък на восъчните свещи, с имената на предстоятели, ктитори и дарители, пренесли благоговението към храма през времето, за да ни подтикнат да преоткрием значението на българската духовност и дарителството.

Малко са храмовете в Отечеството ни, които могат да се похвалят с дълга история. Тук, в сърцето на България, недалеч от Велико Търново, се намира прекрасната и запазена сграда на църквата "Св. Йоан Рилски" с красива камбанария, привличаща всичката светлина на слънцето, ремонтирана, реставрирана и предизвикваща всеки да се почувства горд, че е българин, че е балванчанин, че е дал своята лепта за съграждането и запазването ѝ (**Обр. 1**).

Обр. 1. Храмът "Св. Йоан Рилски"

Целта на настоящото съобщение е да хвърли светлина върху историята на съграждането, освещаването, развитието, благоустрояването и днешния ден на 120-годишната църква "Св. Йоан Рилски" в село Балван. Съобщението се базира на документите, съхранявани в ТД "Държавен архив" – В. Търново, документалния фонд на Дарителско сдружение "Св. Йоан Рилски", със седалище в Балван и публикации в периодичния печат.

Името на селището се губи далеч във времето и понеже римляните го строят на скала, наричат го "Балван", "голяма скала" (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 2). Намирало се е на главния римски път от Нове (при Свищов), през Августа Траяна (Стара Загора) и за Константинопол. Не е известно кога е съборено, но от предания се знае, че на север от него, в равнината, се образува село със същото име.

При настъплението на турците, българите се заселват в дн. Долна махала на Балван – с. Балван махала. Остават там до Освобождението на България през 1878 г., когато се завръщат по изоставените родни домове, чакали твърде дълго своите стопани. Живият в тях и възстановяват селото с 41 български и неизвестен брой турски къщи (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 3). Понеже нямали храм, българите християни пожелават да си построят. Обръщат се за разрешение към Търновския митрополит Климент (Васил Друев) през 1882 г. Митрополит Климент дава разрешението и благословията си. Започва градежът на храма в двора на турчина Мехмед Махмудов, подарен за християнска църква. Благодарение усърдието на балванчани, участвали със средства, материали, доброволен труд и превоз, църквата е построена. През 1883 г., пет години след освобождението на България, новата църковна сграда е осветена за духовен живот от митрополит Климент на 19 октомври – празникът на Св. Йоан Рилски, на чието име наричат и храма (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 3). Тогава селото брои 85 български и 200 турски къщи. Ктитори и предстоятели на храма са първият свещеник Иван Кръстев и балванските християни Пенчо Иванов Маринчев, Косю Денков, Съби Минчев, х. Пенчо Стоянов, Стоян Петков, Кръстю Петков, Хринчо Христов, Тодор Минчев, даскал Недю Петков, даскал Генчо (Георги) Кильовски и др. (ТДДА–В. Търново ф. 74К оп.1 а. е. 278, 9). Първият свещеник на църквата Иван Кръстев е родом от с. Балван махала (дн. Ветринци). Преди това е майстор-строител, обикаля страната на дълъг и на шир и прави различни постройки (В-к "Борба", № 42, 15 май 2003 г.). През 1865 г. е ръкоположен за втори свещеник във Ветринската църква "Св. Димитър", а през 1880 г. напуска родното си село и се установява трайно в Балван. Участва в съграждането на храма като кандидат свещеник, служи в него и сам, със свои средства, построява короната над

Светия престол за 230 тогавашни лева. Работи и за набавянето на камбаната на църквата. Подава си оставката през 1910 г. поради старост (ТДДА-В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а. е. 278, 10). През периода 1910–1912 г. е заместван от свещеник Тодор Митев, което говори за приемственост между свещениците.

По време на служението на свещеник Иван Кръстев в Балван за проповед и служба идват видни църковни служители (Приложение 1). След освещаването на храм "Св. Йоан Рилски" през 1883 г. от Великотърновския митрополит Климент, той идва още един път в Балван през 1889 г. През 1898 г. Великотърновският митрополит Антим служи в балванската църква. По време на службата митрополитът венчава балванчаните Димитър Петров и госпожица Йордана Тодорова (ТДДА-В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а. е. 278, 10).

На 19 август 1912 г. енорийският свещеник Тодор Митев (ТДДА-В. Търново, ф. 74К, оп. 1, а. е. 278, 10) се премества окончателно в селото с разрешението на Великотърновския митрополит Антим и с избор от жителите на Балван. Родом е от Търново, от Чолакова махала. Има религиозно гимназиално образование. От 1900 до 1 август 1906 г. учителства в с. Поликраище. На 25 март 1906 г., когато е ръкоположен за свещеник, напуска учителската кариера и става енорийски свещеник в с. Балван махала. Грижи се за християнизирването на загубилото вече вяра население, включва се активно в обществения живот, като става основател, член и касиер на Потребителната кооперация до преместването си в с. Балван. Тук животът му продължава неотменно в грижи за вярата на населението, за подобряване и обновяване на църквата и допринася за развитието на напредничав обществен живот.

След зловещото земетресение от 1 юни 1913 г. църквата сериозно е пострадала и се нуждае от основен ремонт. Свещеник Тодор Митев заедно с църковното настоятелство решават да ремонтират половината източна част на храма и ограждат двора със солидна каменна ограда. С протокол № 4 от 3 юни 1922 г. (ТДДА-В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 6, 8) църковното настоятелство взема решение за построяването на камбанария, тъй като до този момент камбаната е поставена на дървени диреци. На 14 септември 1925 г. започва постройката на новата камбанария с височина 18 м, завършена през 1926 г. от майстор Дончо Тотев от гр. Бяла. Използвана е каменна зидария, като се работи по план, одобрен от Министерството на благоустройството (ТДДА-В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 6, 14). Активно участие в този процес вземат църковните настоятели Марин Драгнев, Рашко Ст. Бояджийски, Рачо Пенев, под вещото ръководство на енорийския свещеник. Балванското общинско управление (Балван по това време е община) не остава встрани от живота на селото

и подкрепя действията на църковните настоятели. Кметът Дончо Б. Шиков, с подкрепата на общината, отпуска 120 000 лв. за построяването на камбанарията (ТДДА-В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 4-5). Енорияшите също се включват и участват кой с каквото може – пари, доброволен труд, безплатен превоз на материали и др. През 1926 г., освен че е доизкарана камбанарията, се прави основен ремонт на църковното здание, а през 1927 г. се поправя стропеният от земетресението Балдахин (короната над престола) от майсторите Колю Братанов и Иван Ив. Русков.

През 1928 г. избраното ново църковно настоятелство възлага с боядисването на Балдахина на търновския зограф Георги Минев.

На 21 февруари 1929 г., на 96 години, умира първият балвански свещеник Иван Кръстев. Погребват го с подобаващи почести в църковния двор с разрешението на Общинското управление в с. Балван (ТДДА-В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 7, 10). Присъстват свещениците Тодор Митев, Димитър Стойнов и Йордан Петров от с. Кестамбол (Момин сбор), Димитър Ралевски и Янко Петров от с. Ново село, Тодор Славчев от Пушево и Стефан Пеев от с. Балван махала.

На 15 май 1929 г., на празника "Св. цар Борис", през Балван преминава свещеният огън, пренасян от Преслав за София. На площада пред храм "Св. Йоан Рилски", пред импровизираната арка от цветя, балванчани посрещат шествието, идещо от старата столица Преслав, през В. Търново, за новата столица София. Енорийският свещеник Тодор Митев и общинският кмет Кънчо х. Маринов приемат свещения огън и с факли го внасят в църквата, а свещеникът запалва църковните кандила. От свещения огън всички балванчани си занасят по домовете.

По този повод добри балвански християни даряват на църквата си средно кандило на стойност 10 000 лева, което да се постави над царските двери. Дарители са: Георги Янков и съпругата му от гр. Дряново – 5 000 лв.; Бейко Стоянов, х. Руси Панев, Юрдан Русков, Станю Тодоров – по 200 лв., Драгни Недев – 250 лв., Бона Бейкова – 140 лв., Генчо Георгиев – 110 лв., Иван х. Маринов, Пеню Маринов Чолака, Хр. Г. Иванов, Иван Г. Пушевски, Русин Георгиев, Рачо Д. Кулов, Павли Димитров, Андрея Георгиев, Иван К. Свилчев, Деню К. Кънчев и Стоян х. Паисов – по 100 лв., други 60 души даряват по 50, 35, 30, 25, 10 и 5 лв. (ТДДА-В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 4-5).

Епитропът Рачо Пенев и касиерът на църковното настоятелство Колю Т. Попов подаряват Христовото разпятие на стойност 1 000 лв., а Рашко Ст. Бояджийски – подножието на разпятието. Към това голямо дарение се присъединява и Иван х. Маринов със сребърно кандило на стойност 1 000 лв. (ТДДА-В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 5).

През същата 1929 г. подът на църквата се прави с дюшеме от

майсторите Колю Братанов и Нено Трифонов от Балван.

През периода 1930–1931 г. църковното настоятелство, под ръководството на свещеник Т. Митев, поставя новите черковни кубета, гръмоотвода и изгражда нова църковна килия.

През 1931 г. настоятелството решава да пристъпи към строеж на църковни дюкяни, които да се предоставят под наем в полза на издръжката на църквата. В това дело настоятелите получават морална и материална подкрепа от двете кооперации в селото – Кредитната, предоставила 46000 лв. кредит в материали и Потребителната (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 6). Членове на Управителния съвет по това време за Кредитната кооперация са Марин Панчев – учител, Трифон Георгиев, даскал Недю Петков, Минчо В. Мачков, Славчо Стойнов, свещ. Т. Митев, Киро Маринов – учител, Иван П. Русков и за Потребителната кооперация – Стефан Маринов Кильовски – учител, Митю Кръстев – учител, Петко К. Бейковлу, Паню Минчев, Лазар Иванов и касиер – Йончо Димов.

На 19 ноември 1934 г. в Балван е учредено Детско християнско дружество "Св. Йоан Рилски" (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 6) под ръководството на учителя Митю Кръстев, с инициативата на свещеник Митев.

През 1935 г. гост на селото е Великотърновският митрополит Филип, отслужил Божествена литургия на Васильовден (14 ян., стар стил). На 29 март 1935 г. се основава дружество Червен кръст от 21 балванчани, с председател д-р Н. Начев, подпредседател д-р П. Илиев, секретар – учителят Недю Петков и касиер – свещеник Тодор Митев (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 7).

На 14 декември 1936 г. е назначен нов кмет на Общината – адвокатът от В. Търново Георги Иванов. Още с идването си той заявява, че ще се грижи за благо на общината, издигането ѝ в културно и просветно отношение, и ще подпомага всички инициативи на населението в морално и материално отношение (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 7).

На 3 май 1937 г. Великотърновският митрополит Софроний идва в Балван по покана на църковното и читалищно настоятелство да произнесе Св. Божествена литургия и да благослови поставянето на основния камък от градежа на читалищната сграда (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 7).

На 10 май същата година населението на Балван посреща видни гости в лицето на техни Високи Преосвещенства Стефан – митрополит Софийски и Паисий – митрополит Врачански, на път за В. Търново. Духовните лица са съпроводени от сръбския пълномощен министър Янич.

По време на управлението на кмета Христо Даскалов от Свищов, дошъл в Балван на 10 декември 1938 г., се извършва осно-

вен ремонт на църковната сграда и голямото кубе.

На 2 май 1938 г., на срещата на всички изповедници от Търновска епархия, Великотърновският митрополит произвежда в изповеднически чин 90 свещеници, сред които е и балванският енорийски свещеник Тодор Митев.

На извършения на 26 март 1939 г. нов избор на църковни настоятели, са избрани дългогодишните настоятели Нено Христов и Петко Марков, служили осем години безропотно, примерно и с голямо усърдие. Напускат настоятелството Рашко Ст. Бояджийски – служил безрезервно на храма в продължение на тридесет и три години от 1906 г., когато е избран за пръв път и продължил да работи неуморно до 1939 г. Цялото население на Балван му отдава заслужено уважение и му благодари най-сърдечно. Всеотдайно служат на храма Кънчо Стойчев – дванадесет години и Генчо Цонев Никулински – осем години.

На 1 ноември 1939 г. енорийският свещеник и изповедник Тодор Митев напуска службата поради пенсионирането си (ТДДА–В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 40, 9). За негов заместник е избран синът на стария свещеник, Димитър П. Тодоров, служил като енорийски свещеник в с. Вишовград в продължение на 12 г.

Служението на енорийския свещеник и изповедник Тодор Митев оказва благотворно влияние както върху дейността на църквата като стожер за укрепването на вярата на християнското население в Балван, така и в обществено-икономическото развитие на селото. Той е човек напредничав, работил за поддръжката и ремонта на църковната сграда, строителството на камбанарията, основаването на църковната библиотека и др. Обществената му дейност обхваща основаването на Потребителна кооперация „Напредък“, читалище „Нива“, в което дълги години е касиер, Потребителната цигларска кооперация, в която работи като съветник през 1921, 1923 и 1924 г. Свещеникът става инициатор и вдъхновител на създаденото през 1934 г. Детско християнско дружество „Св. Йоан Рилски“, той е и основател, и касиер на Дружество Червен кръст през 1935 г.

Третият етап от живота на храма „Св. Йоан Рилски“ започва с назначаването на свещеник Димитър П. Тодоров за енорийски свещеник. Това е особено важен период, свързан с благоукрасата и зографисването на църковната сграда, извършено със средства на църквата и дарения от балванчани. Имената им и днес стоят под дарените икони.

На 25 април 1941 г. църковното настоятелство взема решение за ремонт на вътрешността на сградата, декорация, боядисване и стенна фигурална стенопис. Ремонтът е твърде наложителен поради земетресението, станало през зимата. „Декорирането и стенописването се налагат поради близостта на селото до глав-

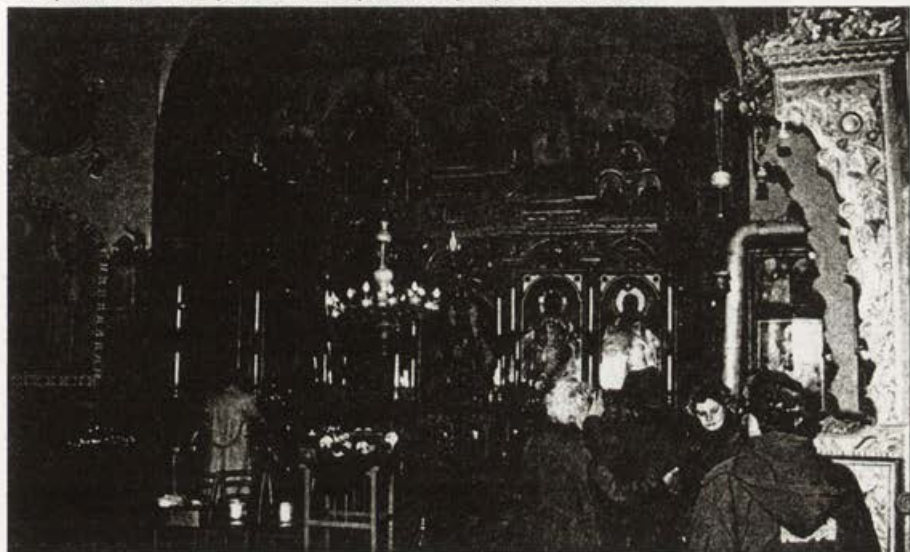
ния път В. Търново – Севлиево – София и честото посещение на гости в храма, а зографисването ще направи църквата по-красива и приветлива” – така смятат членовете на Църковното настоятелство (ТДДА-В.Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 8, 32).

Църковните настоятели поставят условие, работата да се извърши от специалист – художник, а благоукрасата да изпълнят художници – иконописци, имащи удостоверения от Светия синод за изпълнение на църковна живопис и доказали “майсторлъка си в епархията”. Това доказва, че църковните настоятели се отнасят с нужната отговорност, грижливост и професионализъм към добрия вид и състояние на храма. Ето част от вижданията им: украсата “...ще бъде изпълнена в строго църковен, източно-православен български стил, като се развиват места за рисуване на картини, фигури и медальони, сводовете ще се боядисат в небесен цвят със звезди и посред всеки свод орнаментален кръст...” (ТДДА-В.Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 8, 33). Описват дори и материала – “яйчна темпера по рецепта, с каквато е работена църквата “Св. Александър Невски” в София”. Поставят и изисвания към художника – иконописец – “.....да се представят скици, направени с молив по определен мащаб, на който да се вижда разположението на благоукрасата”. Документите по стенописването на църквата, на стойност 30 000 лв., са подадени за търг във вестник “Епархийски вести” на 9 май 1941 г.

На 12 юни 1941 г. двама души подават офертите си – Атанас Д. Велев и Николай Евгениевич Ростовцев от В. Търново. Църковните настоятели приемат офертата на Ростовцев като по-добра за изпълнение. Договорът е подписан на 25 август 1941 г. със срок на изпълнение 3 месеца от датата на подписването. (ТДДА-В. Търново, ф. 541К, оп. 1, а. е. 8, 40). Ростовцев работи в колектив с художника Агил Кикодзе (според Историческа справка, изготвена от свещеник Димитър Поптодоров).

Кой е Николай Евгениевич Ростовцев? (Сборник доклади от Националната научна конференция 2002, 41–48). Роден е на 5 декември 1898 г. в Сувалка, граничен град в Полша, до Литва. Израства в семейството на военен и получава военно образование в Кадетския корпус на Сулското кавалерийско училище. В България идва през 1921 г. като белогвардейски офицер и остава до края на живота си в своята втора родина. Мечтата му да стане художник се реализира през 1925 г., когато започва да учи в Художествената академия в София, в курса на проф. Борис Митов и преподавателите Васил Захариев, Хараламби Тачев и др. През годините на обучение проявява интерес към църковните сюжети и старата фреска от Средновековието. През 1930 г. Ростовцев завършва отдела по изящни и пластични изкуства. Насочва се към църковната стенопис, увелича се по изучаването на старата икона, а творбите му са изпълнени

в духа на православната иконопис. Самостоятелните си изяви на зограф започва през 1937 г. и продължава до 1978 г., като успява да зографиса над 28 малки и големи черкви, сред които ще поставим и храма "Св. Йоан Рилски" в с. Балван (**Обр. 2**). В литературата не срещаме името на селото, но в черквата Николай Ростовцев е оставил своя автограф и годината на зографисването – 1941. Видно е, че отношението към благолепието и благоукрасата на църковния храм в Балван от страна на църковните настоятели, под ръководството на енорийския свещеник Д. Поптодоров и християните от енорията, е твърде отговорно и професионално.

Обр. 2. Олтарът на храма с част от стенописите, дело на Николай Ростовцев

Освен със стенописването, името на енорийския свещеник Д. Поптодоров се свързва и с една особено важна придобивка – електрифицирането на храма през есента на 1942 г.

На 1 ноември 1956 г., три години слез възстановяването на Българската патриаршия (10 май 1953 г.), Великотърновският митрополит Софроний прави архиерейска служба в църквата "Св. Йоан Рилски" – с. Балван, в съслужение със свещеник Стефан Пеев от с. Ветринци, Янко Петров от Ново село, Димитър Попзлатев от Пушево, Йордан Петров от Момин сбор, Димитър Поптодоров от Балван и гостите – протоиерей Иван Поптодоров от гр. Севлиево – архиерейски наместник на Севлиевска околия и протоиерей Илия от с. Батошево. По време на службата Негово Високопреосвященство ръкополага в чин свещеник дякон Илия Иванов, а за протоиерей – балванския свещеник Димитър Поптодоров.

След 1961 г. нишката на информация за историята на църквата се прекъсва. Не се извършват обновителни и ремонтни дей-

ности, рядко се отваря храма за богомолци, за някое кръщение или погребение, покривът тече и нанася сериозни поражения на стенописите, за служби и литургии идва от време на време свещеник от Велико Търново, който не проявява интерес към опазването и съживяването на храма. Като че ли църквата умира бавно, руши се онова, създадено с грижата, труда, парите, материалите и дейтелността на дедите и прадедите ни.

Първото подобрене в църквата прави Иван Иванов, изработил и монтирал железни решетки на входната врата.

През 1996 г. Кметството разработва план за общественоекономическото развитие на селото за периода 1996–1999 г. Тогава се търси съдействието на местното църковно настоятелство. На голямо общоселско събрание през зимата на 1997 г. се прави предложение до Общината, средствата от изсечените тополи да не влизат в общинския бюджет, а да бъдат предоставени на селото като дарение чрез НДФ "13 века България".

Това са първите извоювани средства, поставили началото на четвъртия етап от живота на храма "Св. Йоан Рилски" и на организираното ремонтиране и обновяване на църковната сграда. Проектът е разработен от арх. Маринов, заплатен с дарение от 150 лв., предоставено любезно от г-жа Нешка Рускова. Кметството и църковното настоятелство организират голяма дарителска кампания, в която се включва внучката на даскал Недю Петков – певец в църковния хор до 1944 г. – Надежда Рускова. С нейното лично участие и дарителство се извършва основният ремонт на църковната сграда, на стойност над 7 500 лв. Увлечено от примера на Надежда Рускова, 80% от населението на селото се включва в дарителската кампания. С помощта на Константин Дочев (по това време депутат в Народното събрание) усилията на населението са подпомогнати от Дирекцията по вероизповеданията към Министерския съвет. Едновременно с ремонта и благоукрасата на църквата, започва набирането на средства за възстановяване на войнишкия паметник в центъра на Балван. Това са първите, организирани стъпки на Дарителското сдружение "Св. Йоан Рилски" в селото.

След приключването на всички ремонтно-възстановителни дейности по сградата на църквата, се пристъпва към реставрация на повредените от влагата и земетресенията стенописи. Благодарение на широките професионални контакти на проф. Георги Костов, учредител на Дарителското сдружение в селото, реставрацията на стенописите се извършва от художника-реставратор Стоян Николов. Виждайки трудността по набирането на средствата, г-н Николов прояви голяма щедрост и подари своя труд в полза на храма, на селото, на балванчани и на Дарителското сдружение "Св. Йоан Рилски" (Отчетни доклади на УС на Дарителско сдружение "Св. Йоан Рилски", с. Балван). Този жест

Ст. Николов направи, за да се запази храма на вярата на настоящите балванчани, продължили делото на предците си църковни настоятели и станали приемници на техния дух. Получил обичта и благодарността на хората, Стоян Николов продължи да дарява черквата и селото. Той извърши консервация и реставрация на "ерусалимката" – ценна реликва, донесена от Божи гроб и дарена на храма от Марин Лазаров х. Маринов и сина му Лазар Маринов х. Маринов, тежко пострадала от влагата. След 8-месечна работа, Ст. Николов върна реставрираната реликва, като подари труда си по случай 120-годишнината на църквата.

Отчитайки желанието на балванчани да запазят храма за поколенията, Дарителското сдружение "Св. Йоан Рилски" (Отчетни доклади) разработи проект за дозавършване на ремонтните дейности, боядисването на камбанарията със златен феролит, подобряване на осветлението и др., одобрен през 2003 г. от Дирекцията по вероизповеданията към МС. В организираната дарителска кампания за опазване на културно-историческото наследство в Балван се включиха дарители от селото и извън него: Антон Каракоев, Николай Джелатов, Николай Ашиков, принцеса Теофана фон Заксен (Аладжова) и нейният съпруг граф Ханс фон Катте, Централна кооперативна банка, Монка Манолова, Стефан Тодоров и др.

Сред имената на днешните ктитори е Румен Арнаудов, балванчанин, дарил средствата за изписването на имената на дарителите на храма "Св. Йоан Рилски" на специалната "стена на дарителя".

Дарете и ще ви бъде въздадено! Така казват в Балван. И всяка година на 6 декември почитат дарителите си с "Ден на дарителя". Тогава се извършва водосвет за тяхно здраве от Великотърновския митрополит Григорий.

Днес, все така величествена, с позлатено кубе, черквата "Св. Йоан Рилски" в с. Балван – художествен и архитектурен паметник на културата от местно значение и символ на приноса на селото към българската култура – продължава да е опора на българската вяра и българския дух (Обр. 3).

Обр. 3. Изнасяне на иконата на "Св. Йоан Рилски" от църквата по време на храмовия празник, Балван, 2001 г.

Приложение № 1

ВИДНИ ЦЪРКОВНИ СЛУЖИТЕЛИ, СЛУЖИЛИ В ХРАМ "СВ. ЙОАН РИЛСКИ"

19 октомври 1883 г. – Великотърновският митрополит Климент освещава новата църква "Св. Йоан Рилски".

1889 г. – проповед и служба от Великотърновският митрополит Климент.

1898 г. – Проповед, служба и венчавка от Великотърновския митрополит Антим.

14 януари 1935 г. (Васильов ден) – Св. Божествена литургия от Великотърновския митрополит Филип.

3 май 1937 г. – Св. Божествена литургия от Великотърновския митрополит Софроний. Поставя се основния камък на читалищната сграда.

10 май 1937 г. – на площада пред църквата населението посреща Негово Високопреосвященство Софийския митрополит Стефан, Врачанския митрополит Паисий и сръбския пълномощен министър Янич.

1 ноември 1956 г. – Великотърновският митрополит Софроний посещава Балван и отслужва архиерейска служба с протоиерей Иван Поптодоров от Севлиево и протоиерей Илия от Батошево. По време на службата ръкополага в чин протоиерей свещ. Димитър Поптодоров.

1997–2003 г. – Великотърновският митрополит Григорий посещава с. Балван над 30 пъти и служи в църквата "Св. Йоан Рилски". Често службите са съпроводени от църковния хор на Великотърновския катедрален храм "Св. Богородица".

21 юни 1999 г. – Българският патриарх Максим е посрещнат в Балван по време на пренасяне на плащаницата на св. Йоан Рилски на път за Рилския манастир.

СЪКРАЩЕНИЯ:

ТДДА – Териториална дирекция "Държавен архив" – Велико Търново

ЛИТЕРАТУРА:

Отчетни доклади: Отчетни доклади на УС на Дарителско сдружение "Св. Йоан Рилски", с. Балван.

Сборник доклади от Националната научна конференция 2002: Сборник доклади от Националната научна конференция: Храм "Успение Пресветия Богородици" Търговище, посветена на 150-год. от построяването на храма, Търговище, 17 авг. 2001 г., С., 2002 г., 41–48.

THE TEMPLE "SAINT JOAN RILSKI" IN THE VILLAGE OF BALVAN – PAST AND PRESENT

ELENA MACHKOVSKA

(Summary)

The research examines the history of construction, consecration, development, decoration and the present day of 120 year's church "Saint Joan Rilski" in Balvan. Is based on the papers kept in the Public Territorial Record Office – Veliko Tarnovo, the documentary fund of Donation Association "Saint Joan Rilski" situated in Balvan, as well as the press publications. As a cultural monument of art and architecture of local importance the church "Saint Joan Rilski" is the stay of Bulgarian faith and spirit nowadays.

КЪМ ИСТОРИЯТА НА ФОТОГРАФИЯТА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Васил Мутафов

Началото на фотографията се свързва с имената на двама френски художници – Нисефор Ниепс и Луи-Жак Дагер. През 1826 г. Ниепс успява да усъвършенства своето откритие “писане със светлина” и получава първата хелиография – изглед от прозореца на кабинета му във френското село Сен-лу Варен.

Дагер започва съвместна работа с Ниепс за усъвършенстване на новото откритие, а след смъртта му открива способ за закрепване на позитивното изображение върху сребърни пластини, покрити с йод. Този процес е наречен “дагеротипия”. Той създава и първата камера за дагеротипни снимки.

Откритието на Дагер през 1839 г. е докладвано пред Парижката академия на науките и през същата година е обнародвано. Тази година се приема за рождена на фотографията.

Чрез дагеротипията се създават позитивни образи върху метал, но от тях не е възможно да се създават копия. Едно цяло десетилетие преминава в усъвършенстване на откритието. Английският изследовател Уилям Анри Фокс Талбот изоставя металните плочки и създава трайно фиксиран негатив върху светлочувствителна хартия, от който могат да се откопират позитивни копия. Така Талбот поставя началото на негативно-позитивния процес, наречен по-късно “талботипия”. Нововъведенията продължават.

През 1851 г. Фредерик Скот Арчър открива т. нар. мокър колодиев процес, при който с емулсия от колодий се залива стъклена плоча, която още мокра се поставя във фотокамерата. Този процес измества дагеротипията и талботипията и много бързо се разпространява в Европа и Америка. Поставя се началото на фотографията като професия и изкуство.

Тридесет години минават докато се открие нов способ. През 1880 г. Ричард Медокс въвежда сухите стъклени бром-желатинови плаки (Боев 1983, 9–165).

За началото на фотографията в България се знае твърде малко. Първият българин, усвоил фотографията непосредствено след откриването ѝ е Атанас Йованович. През 1841 г. той учи литография и гравьорство във Виена, но до края на живота си работи като литограф и фотограф в Австрия и Сърбия.

През 1862–1863 г. с фотографското изкуство в Сърбия се запознава известният възрожденец Атанас Карастоянов. Той става виден сръбски фотограф, но в България започва да работи след

Освобождението, когато се премества в София и поставя началото на фотографската династия Карастоянови чрез синовете си Иван и Димитър (Боев 1983).

През Възраждането българските търговци, занаятчии, интелигенти, учащи се и гурбетчии се снимат в ателиетата на десетки фотографи, появили се през 50-те години на XIX в. и особено след Кримската война в Цариград и съседните страни – Румъния, Сърбия, Русия, Австро-Унгария, Швейцария и др.

Проучването на оригиналните снимки, съхранявани в НБКМ-София, Регионален исторически музей, Териториална дирекция "Държавен архив" – В. Търново и частни колекции привежда в известност имената на следните фотографи, работили в отделните страни:

ТУРЦИЯ:

Цариград: Димитриос Михайлидис 1853–1879, Базил Каргопулу 1862–1872, Р. Назарет 1860–1864, Паскал Себах 1863–1883, Исарион 1865, Братя Абдулах 1871, Ел Шарк 1872, М. Папазян 1873, Братя Папазян 1876, Гарабет Багдазарян (без дата), Братя Гюлмез (без дата), Панцопуло (без дата), Фебус (без дата), С. Фелтел (без дата).

Одрин: Д. Михайлидес 1879–1912, Анжелин 1875, Антоанидес Феререс 1873, Т. Михайлидес (без дата).

СЪРБИЯ:

Белград: Атанас Карастоянович (без дата), Милош Костич 1867, Панта Ристич 1867–1870, М. Мих. Хаджарлиан 1871 Ф., Реецки 1877–1880.

Пожаревац: Франц Падович (без дата).

Лесковац: Христо Ников – 70-те год. на XIX в. (без дата).

Панчево: д-р Марк (без дата).

Загреб: С. Хоринг (без дата), Иван Стандл (без дата), Т. Варда (без дата), Мозингер (без дата).

РУМЪНИЯ:

Букурещ: И. Мандли 1862–1877, М. Б. Баер 1864, Т. С. Хитров 1865, Карол поп де Сатмари 1868–1878, Фанц Душек 1869–1870, В. Волентей 1868, К. Ф. Зигщер 1868, Н. Хитров и Катерина Стефанович 1871–1876, Т. С. Хитров и Теодорович 1875–1876, Франц Мандли 1877, А. Д. Райзер 1876–1877, Б. Егнер 1877, И. Станкович (без дата), И. Стефанович, Александер Майер (без дата), Шайер (без дата).

Галац: М. Волф 1865, М. Б. Рехниц, 1867–1873, Емил Керес 1872, Ото Билинг 1867, Н. Схиб (без дата), Юл. Уварди (без дата).

Плоещ: Н. Хитров 1871, Жан Тиедже 1876–1879.

Калафат: Т. Г. Кеслер – (без дата), (и във Видин).

Кладово: Захариевич и Йованович 1876, Херман Леон 1876.

Костанца: А. Магрин (без дата).

Гюргево: Братя Ромеди (без дата), Зиг Шварц (без дата).

Крайова: Юл. Удар 1868, Димитреску (без дата), Вилхем Байер 1874.

Браила: Хенрих Верман 1869, Юлиу Удвар 1870, Бени Кухс 1872, Йозеф Козмата (без дата).

Турну Северин: А. Медл 1877.

Турну Магуреле: Г. А. Пилц 1870–1871.

Яш: Б. Бранд (без дата), А. Чайковски (без дата), Нестор Хек (без дата).

АВСТРО-УНГАРИЯ:

Будапешта: Йосиф Хабшид 1865–1876, Армин Елиас 1860.

Аахен: А. Мюлер (без дата).

Грац: Леополд Буде (без дата), А. Бенуб Смалке и Клубе Нахф (без дата).

Виена: Лихтенщерн 1856, Г. Фюнш 1863, Георг Меркл 1865, Х. Хайд 1875, Л. Бацер 1875, К. Штресек 1876, Берхард Вахгл (без дата), Ф. Штресек (без дата), д-р Шекели (без дата), Р. Блумберг (без дата), Тифоксилис (без дата), Ю. Гентингер (без дата), З. Г. Стефанович 1878, Аделие (без дата), Август Виммер (без дата), Покорни (без дата), С. Вайсман (без дата), Сик Бипд (без дата), Филип Марковски, фото "Електра", фото "Бети" – Глешленберг (без дата).

РУСИЯ:

Петербург: "Новая фотография" 1868, Шульц Сапов 1874, О. Райзнер 1877, М. Андреев 1880, Г. А. Борел (без дата), К. Шапи-ро (без дата), Адлер (Кронштат) (без дата), Кандерсон (без дата), К. И. Майер (без дата).

Киев: С. фон Фохт 1878, Йон Кордиша 1876–1877.

Новочеркасск: В. Пантелеев (без дата).

Николаевск: Ф. Дюрнберг (без дата).

Болград: Я. А. Иванченко (без дата).

Ярославл: "Французская фотография" (без дата).

Одеса: Хлогинин 1867–1875, Абрам Вайнщейн 1867–1878, И. Антонополу 1870, Виктор Димо 1871, "Русская Фотография" 1870, Т. М. Григорашенко 1877, Яворски (без дата), Рудолф Феодорович (без дата).

Терасопол: И. Зелейнович (без дата).

Александровск: Б. Г. Коган (без дата), Л. Филцер (без дата).

Самара: А. Василиев (без дата).

Юзовка: А. Матюкин (без дата).

Троицк: О. Ф. Сепилов (без дата).

ШВЕЙЦАРИЯ:

Женева: П. Гаусен 1875, Е. Гарцин 1875, Емил Прикам (без да-та), "Б. Г. Жлип и сие" (без дата).

Лозана: Оси Велти 1896.

ЧЕХИЯ:

Прага: И. Земечник и И. Томаш (без дата), Лохман (без дата), Г. Фидлер (без дата).

Табор: Александър Зайк 1871–1873, Ант. Зайк, 1874.

ГЕРМАНИЯ:

Берлин: Глайхенберг: С. Кратошвил (без дата).

БЕЛГИЯ:

Брюксел: Хуберт Варнот (без дата), Вилхем Ото (без дата).

ФРАНЦИЯ:

Париж: Бон Марше (без дата), Едуард Вагнер (без дата), Ледрос (без дата).

ЕГИПЕТ:

Кайро: Жак Галиц Енштейн (без дата), "Френска фотография" (без дата), Jilap и Joaillie (без дата).

Началото на фотографията в българските земи се поставя от пътуващи фотографи – чужденци. Изучили занаята в столиците на съседните страни, те обикалят градове и села, популяризират поредното откритие на XIX в.

Най-ранната снимка, направена у нас от неизвестен фотограф е от 1851 г. Направена е в гр. Шумен. Тя представлява първият български оркестър, основан от Михайл Шафран, дошъл с Лайош Кошут след унгарската революция от 1848 г. Сред единнадесетте музиканти е Добри Чинтулов (Боев 1983, 13).

Първият българин пътуващ фотограф, чието име е известно, е Панайот Иванов от Калофер. Кога и къде е изучил фотографията, къде е работил, не се знае. В едно писмо от 1 април 1853 г. учителят Цвятко Недев Самарджиев от Габрово до търновския учител Никола Златарски съобщава: "Господин Панайот родом калоферец, който замина преди 10-тина дни чрез Габрово сега трябва да е у поп Петкови; той снима с машина живописно лицето ви; добре ще сториш с Коконата Анастасия да се снимате; поздрави го и ако се снимате и аз трябва да се снима и се надявам от Габрово да побудя приятелите си...(и те да се снимат) (НБКМ – 1853).

От това писмо става ясно, че десет години преди Атанас Стоянович (Карастоянов) да открие ателието си в княжеския дворец в Белград (1863 г.), в България вече има изучил занаята фотограф. От 1853 до 1855 г. са известни няколко снимки на търновски фамилии, които могат да се припишат на П. Иванов (**Обр. 1**). Той не е работил с фирмени картони и не е имал свой личен печат. Това е допустимо, доколкото в Търново по това време не е известно името на друг фотограф. Знае се, че към 1864 г. той е ползвал за ателие изоставена кондурджийска работилница в къщата на Величко Хаджидечев в Габрово. През 1865 г. фотографът се установява в Трявна, от където са известни снимките на видните тревненци – Христо Даскалов, Илия Шиваров, оригиналите на ко-

Обр. 1. *Неизвестно търновско семейство, 1853 г. Фотограф вероятно П. Иванов*

Обр. 2. *Мокър печат на Д. Недялков и посвещение на Христо Ив. Книговезеца, 1874*

ито не се знае къде се намират (Маринов 1975, 28–29).

Няколко години следите на П. Иванов се губят, за да появи отново в Трявна в началото на 1869 г. На страниците на Общински вестник "Трявна" от 2 октомври 1937 г., бр. 39 Богомил Даскалов, син на Христо Даскалов публикува един запис, от който се разбира, че фотографът е имал някакви финансови затруднения и е бил принуден да заложил фотоапарата си при Хр. Даскалов срещу дълг от 6 турски лири, дължими на Илия Шиваров. На него той се подписва: "Уверявам ас Панайот Иванов – светлописец." Откупил ли е апарата си фотографът, продължил ли е дейността си не се знае. Известно е, че умира на 28 април 1884 г.

Друг пътуващ фотограф – Давид П. Недялков, неизвестно от къде се появява в Търново през 1874 г. От музейни и частни колекции са известни около 20 снимки на търновски, еленски, тревненски семейства. На една от тях има посвещение на гърба: "Господину Христу Ивану Книговезицу, в знак на почит и уважение. Ноември 1874 . Търново". Във фонда на РИМ-В. Търново се съхраняват още снимките на семейството на Стоян Момчилов от Елена, на Петър Бояджиев с жена си, портрети на В. П. Вълканов и Госпожа Бойка.

Всички снимки са подпечатани с мокър печат. Той представлява стилизиран елипсовиден венец с амурче, държащо снимка и надпис в средата (**Обр. 2**). Има

сведения, че през 1875 г. Давид Недялков е работел в Трявна, където "въртял доста добра работа". При него се учил на фотография тревненският иконописец и художник Симеон Ц. Симеонов (Б. Ф. 1971).

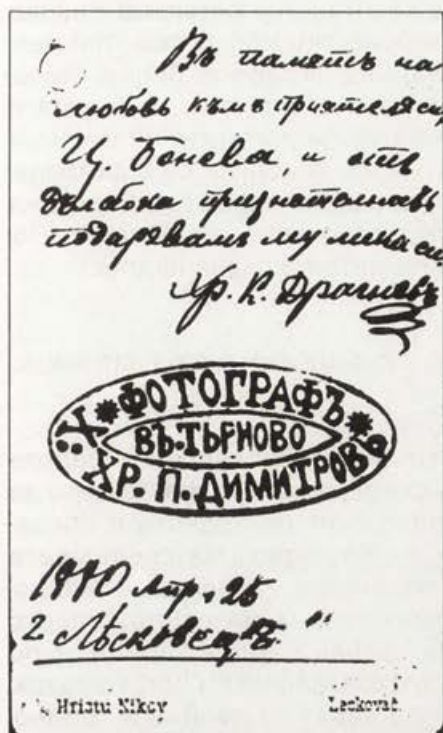
Друг светлописец, който свързва името си с Търново още преди Освобождението, е х. Христо п. Димитров (1850–1905). Той е син на известния тревненски зограф поп Димитър Кънчев. По време на пребиваването на П. Иванов в Трявна през 1869 г., 19-годишният Христо учи при него светлопис, но сведения, че се е занимавал с фотография имаме едва от 1876 г. На 26 април той снима участниците в заседанието на Първи търновски революционен окръг в гр. Г. Оряховица. На единствената запазена снимка личат Стефан Пешев, брат му Петър Пешев, Йонко Карагьозов и един неизвестен. Снимката е подпечатана с елипсовиден печат (ИМ–Севлиево, Инв. № 266/І–1). По време на Априлското въстание той се сражава с турците при Нова махала край Габрово в четата на Хр. Патрев, Т. Кирков и Станчо Грудев. Участва и в четата на поп Харитон и Бачо Киро (НБКМ 1116, 409).

През 1878 г. Х. П. Димитров, вече хаджия, се озовава в Търново в съдружие с бъдещия значим горнооряховски фотограф Иванчо Захариев от Самоков. Най-ранната датирана тяхна снимка е бюст на търновеца Иван Симеонов с посвещение на Евстати Мартинов от 21 септември 1878 г. Двамата фотографи не са имали свои фирмени картони за каширане на снимките. За целта използвали стандартни картони, на гърба на които залепвали фирмен етикет (Обр. 3).

Обр. 3. Фирмен етикет на х. Христо п. Димитров и Иванчо Захариев

Следващата 1879 г. двамата се разделят. Ив. Захариев се оженва в Г. Оряховица и остава там, а х. Христо п. Димитров остава в Търново. Около една година използва фирмените картони на

Обр. 4. Мокър печат на х. Христо п. Димитров

Обр. 5. Фирмен картон на х. Христо п. Димитров

завърналия се от Сърбия лясковски фотограф Христо Ников, които подпечатва с мокър елипсовиден печат (Обр. 4). Междувременно си отпечатва фирмени картони във виенската фирма Litn. K. Kriwanek със съответна емблема – разярен лъв, облеган върху щит с инициалите на фотографа и ограден с венец в стил сецесион. Над и под емблемата между стилизиран растителен елемент е отпечатан и текст на български и немски. Надписът показва, че все още не е решил да се установи в Търново и затова отбелязва – България, явно с намерение да работи като пътуващ фотограф. Но съдбата решила той да се ожени за търновката Йорданка и да остане там до края на живота си. Открива ателие в магазина на жена си, който бил в къщата ѝ на ул. "Кефалов" 989. Тогава си поръчва нови фирмени картони на български, на които отбелязва, че е фотограф в Търново (Обр. 5).

От х. Христо п. Димитров са запазени предимно портретни снимки на търновци и търновски семейства. Една обаче заслужава специално внимание, защото е уникална. През 1879 г. пред вилата на Ст. Стамболов той снима членовете на Временното руско управление в Търново.

През 1869 г. в Търново започва работа като фотограф Никола Златев (1843–1916 г.). Бохем по природа, през 60-те год. той непрекъснато пътува – Цариград, Атина, Седмоградско, Виена, Милано, Павия и Бергамо в Италия. Занимава се с музика, търговия и прави опити да получи образование в университетите на Виена и Павия. През 1866 г. изучава фотография, снабдява се с фотоапарат от Виена и работи в Милано. През 1869 г. на път за България минава през Лайпциг, от където купува още един фотоапарат. Поръчва си и картони, на гърба на които литографира надпис:

Никола Ианаки Златевъ

Свѣтлописецъ Търново

Заедно с тях носел и изработени в Италия картони на латиница:

Nicola Iahaci Slatief

Fotografo Terhova

Ръкописните спомени за него сочат, че той започнал работа през същата година като пътуващ фотограф в Трявна, където за осем дни спечелва 800 гроша – повече от изкараното в специалната (аптеката) на родственика му Маргарит. На следващата година свършва добра работа на панаира в Узунджово. "Изпробървя се орталъка свят и си свърших сичкия материал колкото носех. От Анадола имаше търговци, дошли с голям керван от по стотина камили. Всеки искаше да се фотографира и когато казах, че материалите свършват почнаха да дават по двойно и тройно. В Узунджово се появи и друг фотограф, но неговото беше проста фотография на тенекийка (феротипия) и народът не я харесваше. Аз бях виждал в Италия феротипия, но там тогава вадеха дребни снимки върху значки – тенекийки с карфичка."

На следващата година той отново снима на панаира в Узунджово. Колко време в следващите години Н. Златев отделя на фотографията, на търговията, специалната (аптекаството), на предприемачеството, музиката и на бохемски живот е трудно да се каже. След Освобождението той е аптекар, депутат в III и IV Велики народни събрания, общественик, един от създателите на ловно-рибарското и есперантско дружества в Търново. Нямаме основания да се съмняваме в достоверността на съхранените спомени за фотографската му дейност, но за съжаление неговата снимка до сега не е открита дори у наследниците му (Радев 1971, №1, 60–82, № 2, 81–102).

Цариградският фотограф – гъркът Димитриос Михайлидес е първият чужденец, чиито панорамни снимки на В. Търново са запазени.

Първата от тях е уникална. На нея фотографът е запечатал хълма Царевец с гъсто застроения на него турски квартал. Ясно личат множеството жилищни сгради, джамията, застрояванията около третата порта и "Балдуинова кула". Правят впечатление

застроеността около западната и част от южната страна на крепостната стена, конфигурацията на хълма, липсата на растителност в града и околностите му. От старото трасе на пътя за дн. Асенова махала слиза пътека, която води към брод през безводната р. Янтра. Добре личат зъберът от скали в най-южната част на хълма Трапезица и последните къщи на Табашката махала под него.

На втората снимка Д. Михайлидес е заснел панорама на града от последните години преди Освобождението. Липсата на едра растителност му е позволила да обхване почти цялата българска част на града. На преден план се виждат палатките на турските войници на мястото на дн. Областна управа и околностите на мястото на Интерхотел "В. Търново". Къщите по дн. ул. "Гурко" могат да се проследят от църквата "Св. Спас" до края на улицата – днес там е паметникът на Ив. П. Семерджиев. На югозапад личи пътят, по който по-късно се застроява дн. ул. "Х. Димитър". Долу край реката е някогашната циганска махала. Най-източно след Конака се редят къщите по дн. ул. "Ив. Вазов", магазините по ул. "Велчова завера", Стамболовия хан, хана на х. Николи, Дряновския хан, сградите около Стария пазар и тези в края на дн. ул. "Стефан Стамболов", която завършва в края на града до една поляна. Южно са сградите на мястото на дн. Търговски център "Европа".

Оригиналните снимки са били притежание на читалище "Надежда" и са подписани с красив почерк на френски "par D. Michailides". От тези оригинали четвърт век по-късно търновските издатели Конаров и Ив. Ферменджиев произвеждат пощенски картички (Обр. 6). От

ретуша и оцветяването обаче, панорамата е загубила от документалността си и създава впечатление, че е рисувана. В частни колекции са запазени няколко документиращи снимки, правени в България през 1875 г. Вероятно през тази година е снимал в Търново и Д. Михайлидес.

Обр. 6. Панорама на Царевец. Пощенска картичка по снимка на Д. Михайлидес

Непосредствено преди Освобождението с Търново свързва дейността си румънецът Онорий Марколеско. Той идва тук от гр. Тулча и в продължение на 25 г. се превръща във фотолетописец

на града. Тъй като на дейността му има посветено изследване, тук ще отбележим само най-важните моменти от нея (Мутафов 2005, 355–365).

По време на Учредителното събрание на 10–16 февруари 1879 г. той снима депутати от всички краища на страната. По тези снимки по-късно се изработва табло на участниците в събранието. Негово дело са снимките на 17 пехотна дружина на княз Дондуков-Корсаков, на третата рота на Търновската

Обр. 7. Първата наборна комисия 1879 г., фотограф О. Марколеско

дружина, на първата наборната комисия за формиране на българската войска (**Обр. 7**), украсата на града за посрещането на княз Ал. Батенберг, делегатите на I, II, IV Велико народно събрание. Неговият обектив запечатва множество обществено–политически, административни и културни събития от местен характер. Автор е на снимките, документирали археологическите паметници, илюстриращи изследванията на К. Шкорпил (**Обр. 8**), оригиналните заснемания на народна празнична носия и хора от В. Търновско за първия мострен панаир през 1892 г. Той пръв снима княз Александър Батенберг и прибавя към името си – ПРИДВО-РЕН ФОТОГРАФ.

Обр. 8. Третата порта на Царевец, фотограф О. Марколеско

Представа за мащабната дейност на О. Марколеско дават неговите портрети и изгледи, съхранявани в НБКМ–София, ЕИМ–София, Държавните архиви и музеи във В. Търново, Габрово, Русе и др. частни колекции и семейни албуми. Това са десетки видни търновци и граждани от други краища на страната, пребивавали по един или друг повод във В. Търново. На неколkokратните негови изяви на международни изложения той получава медали и почетни дипломи. Става и действителен член на Общата ака-

демия за научно-технически изкуства в Брюксел.

През 1903 г. той се премества в гр. Варна, където през 1917 г. почива.

По време на Руско-турската война като военен фотограф в Търново пристига Йозеф Кордиша. До тогава е работил като фотограф на Киевския университет. Той снима поредица от 15 панорами на града, от които до нас са достигнали пет (**Обр. 9**). През 90-те години на XIX в. в Русия той ги издава като пощенски картички в поредицата "Виды Болгарии".

Обр. 9. Панорама на града, фотограф Й. Кордиша

От първото десетилетие след Освобождението отделни снимки са съхранени с имената на няколко малко известни фотографи: Вейднер и Едуард Либих (**Обр. 10**), Адолф Волфрам (**Обр. 11**), Димитър Василиев (**Обр. 12**), Георги Тимов (**Обр. 13**), Петър Габровски (**Обр. 14**). От тях заслужава внимание Е. Либих, който още през 1897 г. започва да тиражира снимки с изгледи от Търново в поредицата "Из търновските околности" (**Обр. 15 и 16**).

Вероятно Д. Василев не успява с фотографския занаят и започва да издава в края на века пощенски картички със свои заснемания на изгледи от града.

Австриецът Адолф Жозеф Бронфен се появява в Свищов като фотограф след приключване на Руско-турската война. Най-старите му фирмени картони, използвани до 1894 г., сочат, че той е фотограф в Свищов, Севлиево и Габрово.

Обр. 10. Портрет на неизвестен, фотограф Вейднер и Либих

Обр. 11. Фирмен картон на А. Волфрам

Обр. 12. Фирмен картон на Д. Василев

Обр. 13. Фирмен картон на Г. Тимов

Обр. 14. Търновски учител, фотограф П. Габровски

Обр. 15. Фирмен картон на Е. Либиш

Обр. 16. Разрушена мелница след наводнението на 2 август 1897 г., ф. Е. Либиш

През 1885 г. той се установява в Търново и работи там до 1925 г. (поне по-късно негови снимки не са открити). Живее и работи в най-новата част на града, която тепърва се застроява. Ателието му се намирало срещу новопостроената девическа гимназия в града. Снимката на тази сграда е най-старата датирана негова снимка от работата му в Търново – 1885 г.

Уникална е неговата снимка на честването на 1000-годишнината от смъртта на Методий – 1885 г. В първите години след установяването си в Търново, както останалите си колеги, Бронфен прави портретни снимки на стотици търновци – мъже, жени, занаятчии, търговци, интелигенти, военни.

По-известни от тях са портретите на съпругата и дъщерята на Хр. Ботев – Венета и Иванка, на жената на Хр. Караминков – Аника Костова, на учителките Иванка Коджова, Зорница п. Иванова, Мария Попова – жена на индустриалеца Ангел Попов, на Поликсена Бъчварова, Поликсена Тотева – внучка на видния адвокат Марко Тотев и Кръстинка – неговата дъщеря. Негови са снимките на видните великотърновци: Трифон Кънчев – кмет на града, подполковник Панайотов (котката), Джорджо Момчев, Иван Панов Семерджиев, Христо Георгиевич, Кирил Игнатов – доброволец във войната 1912–1913 г., Васил Мавриков – профсъюзен деец, Александър Протогеров, Христо Македончето, Петър Пешев от Севлиево – политически деец, Кръстю Стойчев от Тетевен.

С добро качество се отличават неговите семейни и сватбени снимки: Стоян и Иванка Хр. Ботева (8 януари 1906 г.), Тодорица и д-р Ст. Хаджипенчев (1902 г.), Танко Добрев с майка си и жена си, семейството на областен управител П. Горбанов, семейство Паскалеви, семейството на майор Стефан Герганов, семейството на Моско Москов и др.

Обективът на Бронфен е запечатал образите на редица дейци от културния, обществен и икономически живот на града: първите учители от училище "Йосиф I" 1894–1895 г.; Търновския певчески хор с диригент Ал. Шумелов 1895 г.; собственици и акционери от бирената фабрика 1896 г.; юнашкото дружество 1897 г.; строежа на ж.п. мостовете под града 1899 г. (**Обр. 17**); Мъжката гимназия като лазарет по време на Балканската война 1912–1913 г.; ученици на строежа на туристическата хижа на хълма "Царевец" 1925 г.; работници от ефорията "Ангел Попов" 1925 г.; Великотърновското поборническо дружество 1908 г.; войници от 18 Етърски полк, 22 септември 1908 г.; V рота от 20 Добруджански полк.

Бронфен постоянно работи и като пътуващ фотограф из селищата в Търновско. Запазени са негови снимки на членовете на кованлъшкото дружество "Просвета" 1904 г.; керамичната фабрика на Рашко Георгиев, 1910 г.; Братя Станоеви с работниците

Обр. 17. Строежа на ж.п. моста между двата тунела, фотограф А. Бронфен

си във фабриката за вейлки в Килифарево; настоятелството на църквата "Св. Никола – летен" с. Златарица; великотърновски ловци край с. Хотница.

Неговата популярност по селата го прави много търсен за сватбени и семейни снимки от градинарите-гурбетчии при периодичните им завръщания в България (**Обр. 18**).

Последните години на XIX в. са най-успешните за А. Бронфен. През 1899 г. той е награден на Марсилското изложение със златен медал и кръст. Същите получава и следващата 1900 г. на изложението в Кан, Франция.

Освен като фотограф, през 1890 г. Бронфен започва да се изявява като пропагандатор на природните и архитектурни забележителности на Търново.

Обр. 18. Сватбена снимка на градинар-гурбетчия от с. Миндя, фотограф А. Бронфен

Той издава през 1900 г. поредица от 20 пощенски картички с панорами на града и снимки на значими архитектурни обекти. В най-големи тиражи са издадени:

- Хисарът (Царевец) с джамията.
- Панорама на града с ж.п. моста.
- Панорама на града със Стамболовия мост.
- Улица "Булевард".
- Девическата гимназия.
- Света гора с двата моста.
- Търново с Трапезица.
- Асенова махала.
- Махала "Св. Троица".
- Общинското управление (Конака).

Следващата 1901 г. той отново ги издава, след което приключва с издателската си дейност. По-късно се появяват отново "Хисарът с джамията", 1903 г.; Общинското управление, 1906 г.; участници в VIII туристически събор в Никюп, 1908 г. По голяма част от картичките му в периода 1900–1933 г. са преиздавани от Стефан Кънев, Петър Минчев, Ноев & Минчев, Иван Владов, Иван Вителов, всички от Търново и Григор Пасков от София.

В работата си А. Бронфен използва малки и големи фирмени картони за портретни и групови снимки.

След като се установил в Свищов след Руско-турската война, той си поръчва първия фирмен картон във виенската фирма Bernh. Wacntl Wien. Тези картони той използва и след като се премества в Търново – до 1894 г. На гърба им в три медальона са изобразени създателите на фотографията Талбот, Дагер и Ниепс, а в четвърти емблемата – символ на химията. Между медальоните е изписан вензел с първите букви от името му. Под него на латиница следва надпис "Адолф Жозеф Бронфен фотограф в Свищов, Севлиево и Габрово в България" (**Обр. 19**). След установяването си в Търново Бронфен си отпечатва квадратни етикети с изображение на птичка и клонка и името, а от 1891 г. до 1900 г. той използва бели и черни картони, оформени в стил сецесион с надписи на латиница и кирилица. Като месторабота и живеене посочва само Търново, България (**Обр. 20**). От 1900 г. използва нови картони с надпис на български, наградите от марсилското

Обр. 19. Първият фирмен картон на А. Бронфен

Обр. 20. Вторият фирмен картон на А. Бронфен

тон, със същото оформление от фирмата SECO. Надписите са ръкописни на български, а само името на В. Търново е и на френски с печатни букви.

За голямоформатните снимки – над 9/12, Бронфен използва стандартни картони, употребявани и от други фотографи, на които рядко е отбелязано името му.

Ателието на Бронфен се е намирало в новата част на града и не се отличавало с богатство на интериора. В първите години клиентите се снимали на фона на опънато платно. Подът е бил подкован с дъски, върху които е постлана двуплата черга. Сядали върху обикновени столове от това време, подпрени върху бутафорни канелюрна колона и парапет. По-късно чергата е сменена с малко килимче, а още по-късно с голям килим, който е един и същ на всички снимки. Интериорът се допълва от два вида вносни виенски столове и двойно канапе. Две от стените са изрисувани с архитектурни детайли, дървета и растителност.

Фотографската му дейност продължава до 1925 г., след което негови снимки не са познати. С тридесетгодишната си дейност А. Бронфен се изявява като втори по значимост търновски фотограф.

От 1900 г. започва съвместната работа на Панайот Николов Посталов (р. 1877 г.) и Никола Стоянов Нанков (р. 1885 г.). Тя продължава до 1930 г. През този 30-годишен период те работят

Обр. 21. Третият фирмен картон на А. Бронфен

изложение и изображение на двете страни на златен медал и почетен кръст. От 1901 г. е вече с нов фирмен картон, на който са изобразени медалите и кръстовете от изложениите от Марсилия и Кан. Надписите са на френски, а градът е вече В. Търново на френски и български с ръкописни букви (Обр. 21). Тези

картони той използва до 1915 г., а от 1916 г. – последния по вид кар-

Обр. 22. Единственият фирмен картон на Посталов и Нанков

както заедно (**Обр. 22**), така и самостоятелно (**Обр. 23 и 24**) като подпечатват снимките си с отделни мокри печати, на които са изписани имената им. Няма търновско семейство, което да няма тяхна снимка от първите десетилетия на XX в. До нас са достигнали портретни и групови снимки на видни търновци и семействата им – общественици, учители, търговци, лекари, политици, имената на които през годините и превратностите на времето са позабравени. В много отношения само снимките на "Посталов и Нанков" напомнят за тях: Н. Живкова-учителка, Леон Филипов с приятели, братя Хамамови, Тодор Амиорков, д-р Ст. Стоянов, Г. Генчев-Ахтар, семействата на Марко Тотев, Никола Габровски, Александър Пенчев, Давид Тулешков...

От съвместната им дейност са останали като спомен за поколенията мигове от живота на Търново: Градския струнен оркестър 1903 г., Спомен от Окръжната земеделска изложба 1905 г., Обявява-

Обр. 23. Празник на шофьорите – 17 май 1934 г., Спасов ден, фотограф Н. Нанков

не на българската независимост 1908 г., членове на централното кооперативно дружество "Развитие", учителски курс за подготовка на главатари на юнашки чети.

Много голяма активност в самостоятелната си работа проявява Н. Нанков след 1925 г., оставяйки уникални документи: състава на Търновския окръжен съд 1925 г., членовете на ръководството на ловно дружество "Сокол" 1925 г., Градския общински съвет 1925 г., основите на художественото училище 1925 г., водния синдикат "Янтра" 1926 г., честване на деня на детето 1927 г., учредителен конгрес на шахматните клубове в България 1928 г., конференция на Съюза на популярните банки 1930 г., ловно-рибарското дружество 1930 г.

Обр. 24. II полицейски участък, 1932 г.

Особено активен е Н. Нанков след 1930 г.: учредителен конгрес на Българската въздържателна федерация 1931 г., протестна акция против Ньойския договор 1931 г., ден на детето 1932 г., журито по приемане проекта на днешния военен клуб 1933 г., мъжкият хор при освещаване на църквата "Св. Богородица" 1934 г., випуск 1935 г. на девическата гимназия 1935 г., молебен по случай раждането на Симеон 1937 г., общинските съветници 1938 г., театралният състав при читалище "Надежда" 1939 г., духовата музика при Търговската гимназия 1940 г. и много други.

Ателието на Н. Нанков на ул. "Дондуков", срещу паметника "Майка България", работи до национализацията в края на 40-те години на XX в.

През 90-те години на XIX в. в Търново започва работа австриецът Филип Шламбора в съдружие с неизвестния фотограф Серафимов. От съвместната им работа са останали малко снимки. Заслужава внимание тази на Търновското музикално дружество "Струна" (1907 г.), в което свири младият Цанко Хараламбиев (Обр. 25). С него се сдружава Филип Шламбора и двамата основават ателие "Прага" – 1908 г. (Обр. 26). Наред с обичайното снимане на търновски граждани в продължение на няколко години, подтиквани от ръководството на туристическо дружество "Трапезица", те се заемат да документират старата архитектура на В. Търново и Арбанаси. Така до нас достигат автентични ин-

Обр. 25. Великотърновско музикално дружество "Струна", 1907 г.

Обр. 26. Фирмен картон на ателие "Прага", 1908 г., фотограф Ф. Шламбора и Ц. Хараламбиев

Обр. 27. Фирмен картон на Ц. Хараламбиев, 1909 г.

териори от арбанашката църква "Рождество Христово" и Костанцалиевата къща. Особено ценни са изгледите от възрожденски площи, улици, къщи, църкви от Търново: площад "Баждарлък", Табашката махала, ул. "Н. Пиколо" с училище "Св. Кирил", месарските магазини северно от халите, ул. "Ив. Панов", ул. "Гурко", ул. "Опълченска", къщите на Кочашеолу, Мехмед ага, Д. Ангелов, х. Кочо, Чавов, Старата митрополия, входа на църквата "Св. Георги", "Сарафкината къща", "Къщата с маймунката" и др.

Двамата фотографи правят първите снимки, документирали обявяването на независимостта на 22 септември 1908 г. на хълма Царевец. Особено популярни стават те след като са разпространени на пощенски картички от търновския издател Ив. Ферманджиев.

През 1909 г. Ф. Шламбора напуска града и Ц. Хараламбиев започва да работи самостоятелно (**Обр. 27 и 28**). Междувременно става домакин на дружество "Юнак" – клон В. Търново. В продължение на повече от десет години той снима изгледи и панорами на града, търновски граждани, местни събития. От това време са запазени снимки на: Балдуиновата кула с Хисаря, Балдуиновата кула с Френкхисар и турската махала, църквата "Св. 40 мъченици", Настоятелството на туристическо дружество "Трапезица".

Обр. 28. Колоездачно дружество на излет до Елена, 1909 г.

През 1911 г. Ц. Хараламбиев снима откриването на V-то Велико народно събрание. В един монтаж от 8 снимки, показващи това събитие и тържествата по този повод, основна фигура е цар Фердинанд: Фердинанд открива V-то ВНС; ръкува се с официалните лица; приема парада; свитата му наблюдава парада; приема поздравления; на път за летния дворец; в разговор с министри; марш на юнаците пред Фердинанд.

Последните негови снимки са документирали един молебен в Руските гробища през 1922 г. Между участниците е ген. Кутепов. Друга снимка представя освещаването на туристическата хижа на 25 май 1922 г.

В годините между двете световни войни работят и други великотърновски фотографи-полупрофесионалисти, временно наемайки общи ателиета, занимавайки се и с други дейности. Това са: Иван Г. Дервишев, Иван Н. Абаджиев, Иван Г. Николов, Марин К. Мутафов, Марко Ц. Петков, Никола С. Нанков, Яким Н. Стоянов. Великотърновци са запомнили Фото "Идеал", Фото "Руйчев". Трябва да се има предвид, че през този период, макар техниката да се усъвършенства, качеството на произвежданите снимки се влошава. Тонирането на снимките не се практикува, новата фотохартия рядко се кашира върху фирмени картони. Фотографията става широкодостъпна любителска дейност. Фотоизкуството става занимание на изявените професионалисти.

От направения преглед на историята на фотографията във В. Търново личи, че много страни от дейността на търновските фотографи остават непознати за нас. Едни са се изселили твърде рано, другите не са оставили наследници, от които да се събере информация за дейността им. Данните за тях сме извлекли преди всичко от снимковото им наследство, съхранявано в музеи, библиотеки, архиви, в семейните албуми на търновци, в частни колекции. Надяваме се нашият малък принос да допринесе имената им да не бъдат забравени, защото тяхната дейност е нашата и на бъдещите поколения памет за миналото на Велико Търново и неговите граждани.

ЛИТЕРАТУРА:

Боев 1983: П. Боев. Фотографското изкуство в България. С. 1983.

НБКМ 783: НБКМ ф. 783, а. е. 64, л. 25.

Маринов 1975: М. Маринов. Неизвестни до сега пионери от Габрово, Трявна и В. Търново – Българско фото, 1970, 5.

БФ 1971: Българско фото, 1971, 1, 6–8.

НФКМ 1116: НФКМ – БИА. Анотации на пенсионните дела на поборници, № III 6, дело 409.

Радев 1971: Ив. Радев. Животът на аптекаря Н. Златев – Архив за поселищни проучвания, №1 и № 2, 1991.

Мутафов 2005: В. Мутафов. Великотърновският летописец Онорий Марколеско 1844 – 1917. – ИРИМ ВТн, XIX, 2005, 355–366.

SUR L'HISTOIRE DE LA PHOTOGRAPHIE A VELIKO TARNOVO

VASSIL MOUTAFOV

(Résumé)

En 1839 on enregistre la photographie en tant que découverte scientifique, tandis que 1851 est l'année qui marque le développement de la photographie comme profession et art.

En 1853 à Tarnovo commence à travailler le premier photographe voyageur Panajot Ivanov de la ville de Kalofer. Jusqu'à la fin du XIX s. les tarnoviens, et tous les bulgares en principe, utilisent les services de beaucoup de photographes professionnels qui avaient ouvert leurs ateliers dans les pays voisins balkaniques et les grands pays européens notamment la Turquie, la Roumanie, la Serbie, la Russie, l'Autriche-Hongrie, et d'autres. La photographie de même devient populaire en Bulgarie.

Jusqu'à la Libération de la Bulgarie à Tarnovo travaillent aussi David P. Nedialkov, Christo Dimitrov de Triavna, Nikola J. Zlatev de Tarnovo, Dimitrios Michaïlides - un grec de Tzarigrad, Joseph Kordicha - un photographe de l'université de Kiev. Pendant la première décennie après la Libération à Tarnovo s'installent: Veidner, Eduard Libich, Adolphe Volphram - des autrichiens et les bulgares - Dimitar Vassiliev, Guergui Timov, Petar Gabrovski. Au cours de 30 ans à Tarnovo travaille Onorij Markolesko - un roumain qui devient un photo-chroniqueur de la ville. Dès 1885 à 1925 ici travaille le photographe tarnovien dont l'activité est très importante - l'autrichien Adolphe Bronfen. Durant les premières décennies du XX s. dans la ville réalisent leur activité ensemble et à part Panajot Postalov, Nikola Nankov, Phillipe Chlambora, Tzanko Charalambiev et encore d'autres quasi-professionnels.

Dans l'article on envisage leur oeuvre personnelle créative et leur héritage de photos, conservés dans des musées, archives, bibliothèques, collections privées et albums de famille - la mémoire du passé de Veliko Tarnovo et de ses habitants.

ИДЕЯТА ЗА БЪЛГАРСКИ МУЗЕЙ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

СИМЕОН НЕДКОВ

1. Нормативна уредба за опазване на наследството.

Нов етап в развитието на музейното дело в България започва след войните и продължава до Втората световна война. В областта на законодателството не настъпват сериозни изменения. По време на земеделското правителство, с въвеждането на нов Закон за народната просвета, се добавя втори раздел след народните музеи и за военните къщи-музеи.¹

За да се спасят от унищожение недвижимите паметници у нас, Комисията за старините при Министерството на просвещението започва през 1927 г. публикуване в Държавен вестник на "Списък на народните старини".² Сред тях са и Царската, Констанцалиевата, Кандиларовата и Д. Костовата къщи и църквите в Арбанаси, къщата на братя Лафчиеви в Дряново, къщите на Б. Даскалов, Ангел Кънчев, П. Р. Славейков и Казасови в Трявна, къщата на Алеко Константинов в Свищов, къщата на Неофит Рилски в Банско, къщите на Т. Каблешков, Г. Бенковски и Л. Каравелов в Копливщица, къщата на Иларион Макариополски в Елена и др.

Интересно е, че в следващото публикуване на Списък на старините, освен отделните архитектурни паметници от Стария Пловдив като къщата на Куюмджюглу, на Недкович и др., се обявяват за старини и архитектурни комплекси, разположени на цели улици като: улица "4 януари" от Житния пазар до пресичането ѝ с ул. "Църковна", улица "Доктор Владо" от "Ламартиновата" къща до Генко Митовата и др.³ В същия Списък са обявени за народни старини и къщата на В. Левски в Карлово, на П. Р. Славейков в Търново и ханът на Хаджи Николи в същия град. Трябва да се посочи, че при публикуването на Списъка на народните старини изрично се отбелязва, че Законът за старините остава в сила и спрямо всички старини, които още не са обявени чрез специални списъци за народни. По такъв начин се пресича всяка възможност за разрушаване на архитектурни паметници от недобросъвестни собственици или иманяри.

Засиленото строителство през тридесетте години изменя изцяло архитектурния облик на много градове у нас. Ето защо възниква необходимостта при приемането на новите застроителни и регулационни планове да се запазят архитектурните ансамбли от Възраждането, които да съхранят духа на отминалата епоха и специфичния облик на даденото селище. Затова в "Наредбата-

закон за запазване на старинните постройки в населените места" от 1936 г. се предвижда запазването на улиците и площадите, които по своето очертание, начин на застрояване, историческо минало и пр. имат архитектурно, битово или историческо значение.⁴ Изглежда, че този закон не е много известен сред съвременните защитници на архитектурните паметници, защото не се цитира. Според нас в него са засегнати всички щекотливи проблеми относно опазването на архитектурното ни наследство, независимо даден паметник чия собственост е. В Закона от 1936 г. се предвиждат поощрения за собствениците им и те се освобождават от данък сгради и от общинските такси, а за да се извършват по-големи ремонти с цел опазването на паметниците, общините може да отпускат помощи според бюджетните си възможности.

За недвижимите паметници, които имат национално архитектурно значение, е предвидено постепенното им откупуване от общините или държавата и превръщането им в музеи. В Наредбата-закон от 1936 г. се разпорежда и задължително съгласуване със специална комисия при изграждането на нови сгради в близост до архитектурни паметници.⁵ Целта е да не се нарушава архитектурния ансамбъл и да не се закрива изгледът към дадения паметник. Разрушаването на запазени постройки, паметници и др. се извършва единствено с разрешение на специална комисия, в която влизат представители на отделението Благоустройство при Главната дирекция на обществените сгради, пътищата и благоустройството и на Народния музей. По такъв начин в средата на 30-те години е решен законодателно един толкова важен за културната ни история проблем за опазване на недвижимите паметници по нашите земи. За голямата отговорност, която са носели тогавашните музейни деятели, говори стремежът им да поддържат българското законодателство в тази област винаги на нивото на съвременните международни изисквания.

Наредбата-закон от 1936 г. е пример за решаване на проблемите с недвижимите паметници и в частност със сградите, обявени за архитектурни паметници и днес. Още по-разгърнато този проблем е разгледан и в изработения през 1939 г. проектозакон за нов Закон за старините. В мотивите на Законопроекта от 1939 г. се посочва, че са изминали 28 години от приемането на Закона за старините и с времето са се появили някои непълности и несъобразности със съвременността, които затрудняват неговото прилагане. По тази причина много ценни исторически паметници не са могли своевременно да бъдат защитени и запазени. Ето защо е необходимо създаването на един нов, по-пълнен, по-целесъобразен и по-строг закон.⁶ Авторите на Законопроекта посочват също, че през последните години се забелязва засилване на държавните грижи към старините в европейските страни и там вече се е извършило съответното актуализиране на същес-

твуващото законодателство. Затова предлаганият Законопроект обхваща всички проблеми, включени в чуждестранното законодателство, като се отчита българската специфика.

В Законопроекта се предвижда, по подобие на стария Закон за старините, върховният надзор върху всички движими и недвижими старини да се осъществява от Министерството на народното просвещение, като текстът е разширен – "и върху всички църковни старини и музеи, намиращи се под ведомството на Българската православна църква".⁷ Това разширение на чл. 1 е много актуално и днес, тъй като БПЦ се стреми да си възвърне изцяло отнетата ѝ собственост, но що се отнася до паметниците на християнското изкуство, тя е напълно неподготвена да ги съхрани и експонира, защото към Църковно-историческия музей не работи нито един реставратор, а и няма средства за реставрационно-консервационни работи.

В определението за старини в Законопроекта се посочват изрично и часовникови кули, стари къщи с техните дворове, чешми, къщи и предмети, свързани с живота на исторически лица и културни дейци и т. н.⁸ По такъв начин се разширява периметърът на защитаваните от закона паметници, свързани с архитектурното ни наследство и с живота на възрожденските дейци. За да се осъществи на практика тази закрила, се предвижда в двугодишен срок Комисията за старините да състави инвентар на всички движими и недвижими старини, които са притежание на държавни и обществени учреждения (общини, църкви, манастири, митрополии, иностранны религиозни общества, училища, читалища, археологически, културно-просветни или религиозни дружества и др.).

В два отделни члена на Законопроекта се разглеждат взаимоотношенията между църквата и държавата относно паметниците, които са в употреба в храмовете.⁹ Когато става дума за особено ценни християнски паметници, то те могат да бъдат заменени с точни копия, а оригиналите преминават за съхранение в църковен или народен музей. С тези нормативни актове се решават едни от най-важните проблеми, възникващи в отношенията между държавата и БПЦ относно съхраняването и експонирането на християнските паметници на изкуството.

Комисията за старините е упълномощена да взема решение при инвентаризирането на старините, притежание на частни лица. Те нямат право да продават паметниците без предварително разрешение от Министерството на народното просвещение. Ако собственикът реши да ги продаде, то държавата първа има право да ги откупи в срок от три месеца.

Поддръжката на инвентаризираните старини се осъществява от техните притежатели. Ако паметниците са застрашени от разрушение или повреда, то техните собственици са длъжни да

уведомят Народния археологически музей, който да определи мерките за тяхното опазване. Разноските за опазването и закрепването са за сметка на собствениците на старините. Когато старините са застрашени от разрушение, държавата по решение на Комисията за старините има право да отчужди всяка движима или недвижима старина. Що се отнася до собствениците на стари инвентаризирани къщи, то те се освобождават от данък сгради и общински такси с цел да се поощряват притежателите им да ги поддържат в старинния им вид. Застрояването на нови сгради в района на недвижими паметници се решава въз основа на цитираната по-горе Наредба-закон от 1936 г.

Законопроектът от 1939 г. е изчерпателен относно недвижимите паметници. В него се предвижда различна собственост – държавна, общинска, църковна, частна и т. н. върху паметниците, като същевременно се посочва и отговорността на собственика за опазването на паметника, както и разходите, които той трябва да направи за неговото поддържане. Когато собственикът не проявява системни грижи за старината и тя е застрашена от разрушаване, то Министерството на народното просвещение има право по предложение на Комисията за старините да отчужди недвижимия паметник и съответно да положи необходимите грижи за неговото опазване и съхранение.

Глава Четвърта на Законопроекта е посветена на "движимите старини".¹⁰ Още в първия законодателен член на този раздел се заявява, че движимите старини, които биха се открили случайно на места, държавни и общински, принадлежат на държавата. Само ако държавата не желае да ги запази за своите сбирки, те се отстъпват на общината или областта, ако те притежават музеи, свои или дружествени. При откриване на движими паметници в частни имоти те принадлежат на собственика, но държавата си запазва правото да ги откупи, ако представляват интерес за нея. Всички новооткрити старини, за намирането на които не се извести веднага, се конфискуват в полза на държавата.¹¹ Така се поставя една решителна преграда пред иманярството. Въвежда се и строг контрол върху износа на старини зад граница. При залавяне на нарушители, те се санкционират с цялата строгост на закона, а паметниците се конфискуват в полза на държавата.

В Законопроекта се предвижда създаването на областни музеи, които ще имат за цел да събират откритите случайно или в резултат на разкопки старини, а също да надзирават недвижимите паметници в района им.¹² Областните музеи няма да се създават наново, а това ще са читалищни или музеи на археологически дружества, които ще получат държавна финансова подкрепа и щатни музейни работници и по такъв начин ще пре-
раснат в областни методически центрове на музейното дело в

Пловдив, Варна, Видин, Стара Загора и Казанлък. В Търново и Шумен музеите ще се присъединят към Народните библиотеки в тези градове и ще се управляват съгласно чл. 420 и 422 от Закона за народното просвещение.¹³ Проектозаконът поощрява и по-нататъшното съществуване на музейни сбирки при читалища, дружества (археологически и др.), манастири, църкви и пр.

Още по-обстойно проблемите за по-нататъшното развитие на големите музеи в страната са разгледани през 1937 г. в специално разработения и приет от Музейния съвет Законопроект за Народните музеи.¹⁴ В него се разглеждат само Народният археологически музей, Народният етнографски музей, Народната картинна галерия и областните музеи. Министерството на народното просвещение има право да открива клонове на народните музеи като клонове на народните библиотеки, както и да контролира музеите на археологически, етнографски и художествени дружества.¹⁵ В останалите части на Законопроекта за Народните музеи подробно се описват организационната и административна структура с всички произтичащи права и задължения на работещите в музеите – от директора до техническия персонал. В рамките на 30 законодателни члена категорично са фиксирани всички произтичащи от естеството на работата проблеми и отговорностите на всеки работещ в музея.

За съжаление този Законопроект, както и доведеният до съвършенство Законопроект на Закон за старините, внесен през април 1939 г. от министъра на Народното просвещение, не е приет. Българските законодатели и тогава, и сега си приличат по това, че за родната култура и опазването на нейните паметници не намират достатъчно време.

2. Развитие на Народните музеи.

Народен археологически музей

Народният археологически музей е водещият музей в страната и през този период. Още в навечерието на Първата световна война Ефорията "Евлоги и Христо Георгиеви" предлага парична подкрепа за започването на строежа на одобрения проект за изграждане на нова сграда на Народния археологически музей.¹⁶ До началото на войната са изкопани само основите в градинката срещу Военния клуб и по-нататъшният строеж е преустановен предвид националната катастрофа в края на Първата световна война. В началото на 1919 г. директорът на музея Б. Филев предлага да се дадат два етажа от Военния клуб, за да се разположат там колекциите от икони и картини, тъй като за тях вече няма място в Буюк джамия, където основно са разположени археологическите експонати.

През 1920 г. Б. Филев прави предложение до министъра на народното просвещение да се слейт двата народни музея – археологическият и етнографският.¹⁷ Тази идея не среща подкрепа

от никого. През същата година той е избран за редовен професор в Софийския университет и предава на новия директор на Народния музей А. Протич общо 44 274 музейни предмета, т. е. за 10 години фондът на музея е удвоен.¹⁸

Съгласно новия Закон за народното просвещение от 1921 г. Народният музей има пет отдела: предисторически, античен, средновековен, нумизматически и художествен.¹⁹ В тях през 1923 г. се съхраняват: 4 648 музейни предмета от праисторията, 5 281 от средновековието, 37 952 монети, 782 художествени произведения, 4 121 негатива, 213 диапозитива, 7 839 копия в 36 албума и библиотека с 3 216 тома научна литература.²⁰ Общо музейният фонд нараства до 1942 г. на 16 231 музейни предмета, 3 222 картини, скулптури и графики и над 117 000 монети.

Въз основа на новия Закон се изготвя и Правилник на Народния археологически музей, утвърден от министър Омарчевски на 25 декември 1922 г.²¹ В него подробно се регламентират задълженията на всички длъжностни лица в музея и изискванията за необходимата квалификация и образователен ценз за заеманите от тях длъжности.²²

Едно от най-важните събития в дейността на Народния музей през 20-те години е откриването на Вълчитрънското съкровище. Веднага след неговото намиране през 1925 г. то е експонирано в залите на музея. А. Протич се обръща с покана до всички училищни директори в столицата да доведат учениците си, за да се запознаят с този уникален паметник.²³ Подобно обръщение той изпраща и след завръщането на българската художествена изложба от Прага. През 1926 г. Народният музей организира най-голямата гостуваща в чужбина изложба от български художествени произведения. Пражката публика е възхитена от нашата художествена култура. Получават се многобройни положителни отзиви за развитието и тогавашното състояние на българското изкуство.

През декември 1928 г. А. Протич предава художествения отдел на Никола Мавродинов.²⁴ Той е завършил в Лиежкия университет история на изкуството и археология, най-големите му трудове до това време са "Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи" и "Скулптурата на Жеко Спиридонов". Под ръководството на Мавродинов колекцията на художествения отдел бързо нараства. Това се дължи и на особено активния творчески живот през 30-те години. Тъй като няма подходящи хранилища, повечето картини са разпръснати за временно съхранение, а всъщност за украса на различни министерства и Академията на науките.

Важен етап в развитието на Народния музей е отделянето от него и обособяването на **Националната художествена галерия** в самостоятелен културен институт.²⁵ Художественият отдел съществува от основаването на Народния музей, дори откупува-

нето на картините от Пловдивското изложение през 1892 г. е формалният повод музеят да се отдели от Народната библиотека. За неговото развитие през първите години от съществуването му основна роля играе Дружеството за поддържане на изкуството в България и неговите най-активни дейци проф. Ив. Шишманов, Ив. Мърквичка и А. Митов.

Най-значителен принос за нарастване на колекцията на отдела, както и за задълбоченото научно изследване на родното изкуство, има Андрей Протич. Той е завършил История на изкуството през 1901 г. в Лайпциг и след завръщането си работи като завеждащ отдела за културните институти при Министерството на народното просвещение (1908–1911), завеждащ художествения отдел, а от 1920 г. е директор на Народния музей.

Под ръководството на А. Протич се издирват и събират в Народния музей едни от най-ценните художествени паметници като средновековните и възрожденски икони от Несебър и Поганово. Извършват се системни проучвания и се провеждат първите реставрации и консервации на иконите в Рилския и Бачковския манастир. Научни експедиции се организират за разкриване на паметниците във Велико Търново и Арбанаси. Същевременно в художествения отдел продължава откупуването на съвременни произведения на изкуството. По това време постъпват творби на младите тогава художници: Н. Петров, В. Димитров-Майстора, Б. Денев, П. Морозов, Баджов, Берберов, Мутафов, Щъркелов, С. Скитник, Ц. Тодоров, Ив. Лазаров, А. Николов, Н. Михайлов, Божинов, Танев и др.

През 30-те години започва изграждане на нова сграда, предназначена за художествена галерия.²⁶ Тя се строи от 1934 г. до 1941 г. по проект на арх. Виктория Ангелова. Тогава се води дискусия относно създаване на "Музей на българското изкуство". Според застъпниците на тази идея у нас са разкрити многобройни произведения на българското изкуство от основаването на българската държава до съвременността, тъй като залите на Народния музей не дават възможност да се разгърне една системна експозиция, даваща пълна представа за характера на българското художествено наследство, то в новата сграда ще има условия за осъществяването на тази идея. По такъв начин посетителят ще добие пълна представа за художествените ценности на българското минало и настояще. Бъдещата експозиция ще представлява в строго хронологичен ред най-ценните паметници на българското изкуство от древността до съвременността. За съжаление тази хубава идея не се осъществява.

През 1942 г. Националната художествена галерия е открита.²⁷ В нея са експонирани най-големите постижения на възрожденската ни живопис. На първия етаж са разположени най-забележителните творби на Захари Зограф, Ст. Доспевски, Цокев, Павлович, както и

щампи и рисунки от тревненската, самоковската и други школи, богатата сбирка от възрожденски икони, следосвобожденска графика и чуждестранната колекция. Вторият етаж е посветен на съвременното българско изкуство. Там са представени всички по-известни художници и скулптури от началото на XX век.

Националната художествена галерия се обособява като един нов самостоятелен културен институт. За окончателното му обособяване Н. Мавродинов подготвя специален законопроект.²⁸ В него той предвижда Народната художествена галерия да се учреди с имуществото на художествения отдел на Народния археологически музей, заедно с неговите сбирки, пособия, фотоархив и библиотеката с литература, посветена на средновековното и модерно изкуство. За съжаление тази идея не се осъществява, а трагичната бомбардировка през януари 1944 г. унищожава новата сграда на галерията.

Народен етнографски музей

Народният етнографски музей приключва в началото на 20-те години един от най-ползотворните етапи от своето съществуване. Извършена е огромна събирателска работа. Музейните колекции са обогатени с уникални музейни предмети, илюстриращи ежедневието и материалната култура на българите във всички земи, населявани от тях.²⁹ По време на Първата световна война се комплектуват богати сбирки от районите извън тогавашните държавни граници – главно от Македония, Беломорска Тракия и Добруджа. Фолклорната колекция е разширена значително. Записани са от всички етнографски райони народни песни, приказки, вярвания, пословици и много др. По-бедно са представени обичаите и обредите. Затова през следващите години се обръща внимание на комплексното проучване на дадени райони от страната. Музейната експозиция е засегната от земетресението през 1917 г., но сериозни щети на експонатите не са нанесени.³⁰

Важен момент от развитието на Народния етнографски музей е отделянето от него на отдела Възраждане, който преминава към Народната библиотека. По такъв начин музеят се занимава единствено със събиране, обработване и експониране на етнографски и фолклорни материали. През 1922 г. в музея се съхраняват 10 342 архивни документа, 1 108 фото негатива, 942 старопечатни книги, а в библиотеката – 783 тома.³¹

През 1924 г. е назначен новият директор на музея – Ст. Чилингиров.³² Той предприема редица стъпки пред Министерството на народното просвещение за подобряване на материалната база на музея. Предлага се да бъдат закупени модерни уреди за записване на народни песни и техните мелодии, за да бъдат съхранени в оригиналния им вид за поколенията. За събиране на фолклорен материал се използват главно учители и музикални специалисти. Сред най-активните учени, сътрудничили на музея

през този период, са проф. В. Стоин, П. Стефанов, И. Камбуров и др. През 1925 г. В. Стоин основава музикалния архив на музея, в който работи до последните си дни (1938 г.).³³

За да се разшири дейността относно издирване и съхраняване за бъдещите поколения на образци от материалната и духовната култура на българите, през 1925 г. се създава *Българско етнографско общество*. В неговия учредителен комитет влизат изтъкнатите български учени: Ив. Шишманов, М. Арnaudов, А. П. Стоилов, А. Божков, Д. Христов, Т. Денков, Ст. Л. Костов.³⁴ То се създава във времето, когато в резултат на урбанизационните процеси и настъпващите промени в българското общество след войните постепенно се изгубва оригиналният облик на българските селища, променя се ежедневието на хората, както и празнично-обредната система. Безвъзвратно изчезват празници и обичаи, характерни за дадени етнографски райони. Променят се народните песни, забравят се стари юнашки песни, появяват се нови – възпяващи героизма на българските войници по време на многобройните войни и т. н. Всички тези динамични изменения трябва да бъдат регистрирани, документираны и запазени за науката. Ето защо създаването на Българското етнографско общество е навременна инициатива на Народния етнографски музей.

Независимо от големите финансови трудности Народният етнографски музей се развива и утвърждава като единствения централен музей, създаващ богата колекция от веществени паметници, свързани с българската етнография и фолклор. Неговата експозиция е сред най-оригиналните в страната. Благодарение на художника-скулптор Ал. Андреев в нея са експонирани чудесни носии върху специално изработени манекени. Пресъздадена е селска къща със сватбена гощавка, в която са представени по оригинален начин, чрез манекени, различните участници в този обичай.

През цялото си междувоенно съществуване Народният етнографски музей чувства остра нужда от кадри. Поради ограниченията на музея, към него се привличат доброволни сътрудници, главно учители, които се командировават в различни краища на страната, за да извършват събирателска работа. Така например през 1928 г. към музикалния отдел са привлечени З. Иванова Й. Чешмеджиев, които събират народни песни в Македония и Западните Родопи.³⁵

Някои от командированите учители се включват и в международните изяви на музея. Така например през 1931 г. П. Стефанов изнася лекция в Чехословакия, посветена на ритмичните особености на българската народна музика. Най-активна в представянето на българските обичаи, народна музика и танци в чужбина е Р. Кацарова. Тя изнася лекции в Лондон, Виена, Белград и др.³⁶

Международните научни изяви на сътрудниците на музея утвърждават неговия авторитет зад граница. Д-р Е. Петева учас-

тва в Международния конгрес "Народните изкуства в народните празници", проведен в Брюксел през 1930 г. Тя представя доклад, посветен на събора "Св. Илия" в Широка лъка, който е съпроводен с богат илюстративен материал от снимки и диапозитиви, дело на фотографа С. Костов, документален филм на оператора А. Темелков и илюстрации от художника Дечко Узун. Така учените от различни страни стават съпричастни към богатия български фолклор. През 1934 г. Ст. Романски и Хр. Вакарелски вземат участие във Втория международен конгрес на славистите във Варшава – Краков. Особен интерес предизвиква рефератът на Хр. Вакарелски за славянските вярвания. На този конгрес се решава Народният етнографски музей в София да изработи общославянски речник.³⁷ През 1936 г. в България се провежда Четвъртият конгрес на славянските географи и етнографи.³⁸ На него нашите учени и музейни работници достойно представят българската етнографска школа.

Български етнографски изложби гостуват все по-често в чужбина. През есента на 1922 г. в Сен Албекс край Лондон е уредена българска експозиция, в която са включени мъжки и женски носии, шевици от Габровско, Самоков, Дупница, Кюстендил и Плевен и други музейни предмети.³⁹ През 1937 г. в Париж се организира Международна изложба на народни танци. Народният етнографски музей участва с четири танцови групи от малки кукли, представящи: ръченица, лазарки, хоро и кукери.⁴⁰ През 1938 г. Българска етнографска изложба гостува в Прага. Тя широко отразява традиционния бит и празнично-обредната система на българите. Експониран е интериор на жилище от Жеравна, различни обичаи са представени чрез подреждане на сцени от манекени, музикалното и танцово богатство е показано с кукли и записи на народни песни и т. н. Интерес сред посетителите предизвикват веществените паметници и особено демонстрацията на различните видове традиционни техники. Част от изложбата е и малка книжарница, в която се продават издания на музея и други албуми, отразяващи красотите на България и нейния традиционен бит и народна култура. Главен организатор на тази изложба е Е. Петева.⁴¹

В края на 30-те години се оформя окончателно структурата на Народния етнографски музей. През 1936–37 г. към основния етнографски отдел се оформят два подотдела за веществено и народно изкуство, в които се комплектуват колекции – облекло, накити, шевици, покъщнина, селскостопански инвентар, както и предмети, свързани с обичаи, вярвания, народна медицина. Отделно се комплектуват фондовете на музикалния отдел и архив.⁴² През 1939 г. се въвежда нова структура на музея. За уредник на отдел "Народен бит и обичаи" е назначен Хр. Вакарелски,

а за асистент – В. Венедикова. Отдел "Словесно творчество и народна музика" се завежда от Р. Кацарова-Кукудова. От декември 1944 г. се обособява и единен фолклорно-музикален отдел.⁴³

Етнографските експедиции в страната зачестяват. През 30-те години особено внимание се отделя на нотирано записване на народни песни – коледни, лазарски, великденски, годешарски, сватбарски и много др. След закупуването на звукозаписна техника се документират и първите шест народни песни.⁴⁴ След възвръщането на Добруджа през 1941 г. Народният етнографски музей организира системни научни експедиции в този български край. В годините на Втората световна война научно-експедиционната работа е преустановена. Във фондовете на музея през 1943 г. се съхраняват над 15 хил. етнографски предмета, над 25 хил. записа на народни песни и мелодии и над 10 хил. негатива и фотоснимки.⁴⁵

Народният етнографски музей е сред потърпевшите културни институти от разрушителната съюзническа бомбардировка над София на 30 март 1944 г. Най-тежко е засегната експозицията, но фондовете са спасени. През декември 1944 г. всички специалисти на музея започват проверка на състоянието на музейния фонд, неговото каталогизиране, както и систематизацията на музейните колекции и архива.

Народен археологически музей в Пловдив

След приемането на новите изменения и допълнения към Закона за народното просвещение през 1920 г. пловдивският музей е наименуван Археологически, а от 1930 г. е Народен археологически музей – Пловдив.⁴⁶ В него се обособяват три отдела – археологически, нумизматичен и художествен. На основата на новия чл. 426 от Закона за народното просвещение начело на музея се назначава специален уредник, отговарящ на изискванията за уредниците в останалите народни музеи.

През 1924 г. в художествения отдел се създава сбирка от щампи и гравюри.⁴⁷ От следващата година се полага началото и на фотографска колекция от портрети на видни общественици и културни дейци. Новост за музея е собствената колекция от книги, прераснала през 1923 г. в библиотека с 3 хил. тома. Друга инициатива в края на 20-те и началото на 30-те години на XX в. е създаването на Архив на българската литература и изкуство. Първият резултат в това направление е Архив на Йордан Йовков, представен пред пловдивската общественост през 1936 г.⁴⁸

Периодът на войните се отразява негативно на събирателската работа на Пловдивския археологически музей. Независимо от това в него продължават да постъпват предимно археологически и етнографски материали. През 1920 г. постъпва уникална сребърна маска-шлем на тракийски вожд.⁴⁹ В Годишника на музея за същата година се отчитат постъпления на 727 археологически па-

метника, 1200 монети и 129 картини, скулптури и литографии.⁵⁰

През 20-те години на XX в. музеят се включва най-активно в археологическите проучвания на региона. С финансовата подкрепа на американския археолог Тома Хуатмор Българският археологически институт започва през 1921 г. разкопки на Червената църква край Перущица. В тях се включва и Археологическият музей в Пловдив. През същата година се открива уникален мраморен фриз, разкриващ древните вярвания на траките. В музея постъпва и богата нумизматична колективна находка.

Музеят провежда организирани археологически разкопки в землищата на Чирпан, Стара Загора, Хасково и Созопол. През 1926 г. се провеждат сондажни проучвания на Кукова могила край Дуванлии. В Чирпанското село Могилова се откриват бронзови украшения на тракийска колесница.⁵¹ Един от интересните обекти, разработени по това време, е ранно християнската гробница в Пловдив. През втората половина на 20-те години на XX в. към Българския археологически институт се създава специален фонд за археологическите проучвания в Пловдивска област. Към този фонд се добавят и средства, заделени от общините в този край, и така се осигуряват необходимите средства за провеждане на системни разкопки на могилите в Дуванлии, Брезово, Мезек и проучванията в Родопите.⁵²

От същия фонд са осигурени средства и за първите научни разкопки на крепостта в Хисар. Богати находки се разкриват в могилата край с. Миромир, Карловско. В Археологическия музей в Пловдив от там постъпват релефни плочки с изображения на Тракийския Херос, Дионис, Херакъл, Артемида, други божества и многобройни надписи.⁵³ През 1937 г. се подновяват археологическите разкопки край Старозагорските минерални бани. Завършва проучването на римския каптаж за античните терми, от където постъпват ценни находки. Много резултатни са и разкопките в Баткум, затова те са последвани и от тези на голямата могила при с. Стрелци. Така се разкриват интересни сведения за религията на траките.

След отличните резултати при изследването на античното минало в Тракийската низина, Археологическият музей в Пловдив обръща внимание на българските църковни стенописи. От 1938 г. започва системно проучване и заснемане на църквите в Пловдив, Бачковския манастир, Пазарджик и региона. По такъв начин се създава първият документален фотоархив на стенописи, дело на майстори зографи от Самоковската школа, работили през Възраждането в този район. Успоредно с това започва и системно изучаване на архитектурното наследство – пловдивските възрожденски къщи, църквите, а също и турската архитектура в Тракия и Родопите.

Съвместно с Българския археологически институт започват разкопките на праисторическата могила при с. Юнаците, Пазар-

джишко. В началото на 40-те години на XX в. се поставя началото на проучванията на могилата край с. Църневец, Чирпанско, на римския път от Пловдив през Белозем, Оризово, Халкабунар до Черна Гора. През 1941 г. започват археологически разкопки в Родопите – в районите на селата Хвойна, Оряхово и Павелско.⁵⁴

През 1942 г. се проучват археологическите паметници в Средна гора. В резултат на това е изготвена археологическа карта на планината. Подобно изследване е направено и в землищата на Кричим, Скобелево, Перушица, Пастуша, Брестовица, Кадиево и др. В резултат на многобройните археологически експедиции и системните разкопки, в Археологическия музей в Пловдив постъпват над 2 хил. паметника и над 6,5 хил. монети. В художествения отдел е събрана колекция от над 300 картини и скулптури на български творци, сред които – Зл. Бояджиев, Ив. Лазаров, Ц. Лавренов, Ст. Доспевски, Н. Райнов и др.⁵⁵

Независимо от ограничената музейна база Археологическият музей в Пловдив до края на Втората световна война успява да разгърне богата научно-изследователска програма. Най-големите успехи той постига при археологическото изследване на античното наследство в региона. Постиженията в тази насока се публикуват на страниците на Годишника на Пловдивската библиотека и музей. Отделно се издават "Славянски ръкописи и старопечатни книги в Пловдивската народна библиотека и музей" от Б. Цонев, "Орнамент и буква в славянските ръкописи на Пловдивската народна библиотека и музей" от Н. Райнов, както и "Графиката на Н. Павлович". В сборник, посветен на Б. Дякович, е представена разнообразната дейност на Пловдивската народна библиотека и музей.

Археологическият музей в Пловдив от 1920 г. има три отдела: археологически, в който са включени паметниците от праисторическата, тракийската, елинистическата, римската, византийската и българската култура; нумизматичен и художествен, който съдържа произведения от старото и новото изкуство на България. Музеят продължава да работи в тясно сътрудничество с Народната библиотека в Пловдив. Проведените успешни археологически разкопки в районите на Кукува могила, Дуванли и Мезек предизвикват интереса на наши и чужди специалисти.

Официалното откриване на постоянната експозиция на музея се извършва на 1 март 1919 г. След земетресението от 1928 г. музеят се премества в нова сграда, в която се помещава и до днес.⁵⁶ Предвид малката експозиционна площ, само една ограничена част от богатата му колекция е експонирана. Сред експонатите са уникални антични паметници, находките от некропола при Дуванли и прочутото Панагюрско златно съкровище.

От началото на 30-те години са и първите публикации на

музея в областта на археологическите научни изследвания. Във втората – научна част на Годишника на Народната библиотека и музей в Пловдив, се отпечатват съобщения за новооткрити паметници, разкриват се резултатите от археологическите изследвания в региона. За задълбочаване на научните изследвания допринасят и младите уредници на музея, които работят в него през 30-те години, като Никола Мавродинов, Петър Миятев и др.⁵⁷

Според Здравко Радонов, с големия си принос за опазване, предимно на археологическото ни наследство в Тракия, Пловдивският археологически музей се обособява като втори музеен център в страната в навечерието на Втората световна война.

Етнографски музей – Пловдив

Твърде превратна е съдбата на Етнографския музей в Пловдив. Той е създаден през 1917 г. с активното участие на Ст. Н. Шишков и Йордан Попгеоргиев като Окръжен музей. Циркулярно писмо № 2119 от 1 декември 1917 г. на Пловдивската окръжна постоянна комисия до всички селища в окръга се известява решението "да се уреди един Окръжен музей, в който да се съберат постепенно всички материали, които характеризират миналото и настоящето на Пловдивски окръг в историческо, икономическо, художествено и битово отношение".⁵⁸ Сред основните приоритети на музея са: "да се съберат ония документи, оръжия, вещи и сведения, които се намират в каквато и да е връзка с известното Априлско въстание, но и с всичко друго, даже и най-малкото движение в окръга, било то политическо или духовно... Тази сбирка ще бъде история не само на окръга, тя ще бъде история и на целия български народ."⁵⁹

Основна задача пред музея е събирателската работа и документирането на паметниците. Заедно с фотографа Крум Савов, Стою Шишков обикаля целия окръг и заснемат 1 200 исторически и етнографски обекта.⁶⁰ През 1928 г. е отпечатан формуляр с 42 въпроса за проучване на традиционния бит и култура в отделните селища на Пловдивски окръг. С помощта на доброволни сътрудници музеят извършва изследвания в 230 села и градове от района.⁶¹

Ст. Шишков започва да запознава пловдивската общественост с ролята и значението на етнографските музеи в Европа. На страниците на "Пловдивски окръжен вестник" той представя чуждестранните постижения в областта на музейното дело, а оттам прави изводи и за мястото на Пловдивския етнографски музей. Продължава и активната събирателска работа, в резултат на която през 1930 г. във фондовете на музея са събрани народни носии, датирани битови съдове, занаятчийски произведения, традиционен текстил, накити и др.⁶² Заснети са стотици битови снимки, документиращи традиционния бит в Пловдивския край. Създадената етнографска колекция има всички необходими достоинства, за да

се разгърне в експозиция, но за съжаление средства за това не се намират. Стига се и до крайно необмисленото решение, за да се направят икономии, музеят да бъде закрит през 1931 г.

На 19 февруари 1931 г. Ст. Шишков изпраща до Пловдивския окръжен съвет и окръжните съветници отворено писмо срещу закриването на музея. В него той посочва значението на музеите като най-мощни фактори, "чрез които се пази връзката между миналото и настоящето на един народ, сближават се и се опознават хората, възпитават се поколенията да обичат и пазят родното и по този изпитан и сигурен път се подготвя бъдещето на съществуването, напредъка и свободата на народа и земята му..."⁶³ По-нататък той представя успехите на големите европейски музеи и техните експедиции из целия свят. В заключение Ст. Шишков се обръща към съвестта на окръжните съветници: "Когато Вие, господа окръжни съветници, ще вдигнете ръката си за закриване, прехвърляне и унищожаване на собствения си Ваш културен дом-храм-паметник-училище-музей, помислете и бъдете уверени, че нито науката, нито историята, нито Вашите поколения ще Ви простят за това, което в момент на едно лекомислие бихте направили".⁶⁴ Независимо от искрения призив за спасяване на Пловдивския етнографски музей, Окръжният съвет решава той да бъде закрит. Огорчен, Ст. Шишков се оттегля и след шест години почива.

След неговата кончина, под натиска на културната общественост в Пловдив, през 1938 г. общината е принудена да закупи къщата на Аргир Куюмджиоглу – един от най-красивите паметници на възрожденската ни архитектура. След ремонт през 1939 г. тя отваря врати като Общинска къща-музей, но всъщност изпълнява функциите на етнографски музей.

Новият музей има Правилник, одобрен с протокол № 5 от 26 януари 1939 г. от Общинската засилена управа в Пловдив и нарочно писмо от Министерството на просветата от 28 февруари 1939 г.⁶⁵ Както се вижда от него, музеят е създаден, за да се запази един от архитектурните шедевори на Българското възрождане. Предвижда се да се създадат следните колекции: етнографска, архивна, графична, старопечатна и художествена. Като цяло вниманието на единствения уредник на къщата-музей е насочено към проучването на Пловдив през Възраждането. До април 1943 г. в музея постъпват над 300 музейни предмета.⁶⁶ На 14 октомври 1943 г. отваря врати за посетители първата експозиция на музея. Тя изцяло е създадена от първия уредник на къщата-музей Христо Казанджиев, писател-драматург. В експозицията преобладават картини, откупувани от общината. Истинска етнографска експозиция през 1943 г. не е създадена, това става едва след Втората световна война.

3. Развитието на музеите в столицата.

Столичен общински музей

Столичният общински музей се създава през 1928 г. във връзка с честването на 1000-годишнината от Златния век на българската книжнина и 50-годишнината от Освобождението на София. За да се запазят веществените следи на историческото величие и на националната култура, Общинският съвет решава да основе Столичен общински музей. Той трябва да има три отдела: за веществени паметници, исторически архив и картинна галерия.⁶⁷ Всеки отдел има за задача да издирва и комплектува фондовете със специфичните паметници, документи и художествени произведения, за които отговаря.

Реализацията на идеята за създаване на Столичен общински музей започва със заповед № 2307 от 22 октомври 1928 г. на кмета на София Владимир Вазов за учредяването на специална комисия, която да посочи начините и средствата за изграждане на музея.⁶⁸ Първоначалната идея е Столичната библиотека да бъде също в рамките на музея, но тъй като тя се развива доста по-бързо, с времето се обособява като самостоятелен културен институт с авторитет сред гражданството.

Първият уредник на Столичния общински музей е К. Вълев, чиновник от Кадастралното отделение на общината. Във водения от него Дневник на Столичния общински музей се отбелязва, че не трябва да се губи време и веднага да се започне събиране на материали за историята на София, като се подирят всички постари софиянци, взели непосредствено участие в обществения живот. Те да бъдат поканени да депозират в музейния архив своите спомени, дневници, портрети и други предмети, свързани с по-важни събития при изграждането на тогавашна София.

Създаването на Столичния общински музей и на Градската библиотека е възложено само на един уредник. К. Вълев отделя по-голямо внимание на библиотеката и така постепенно музеят и архивът остават на заден план. Специалната комисия, която е изградена да подпомага тази дейност, не е много активна, а липсва и компетентност за разрешаване на трудностите. Икономическата криза, която изживява по това време страната, допълнително ограничава дейността на уредника. Малкото средства, които са заделени от Столичната община, често са отклонявани за други цели. Трудните условия на работа и критиката, на която е подложен К. Вълев, го принуждават да подаде оставка през март 1931 г. Огорчението му от несправедливите обвинения е толкова голямо, че той дори не присъства при описването на събраните от него веществени материали, архивни документи и книги. Така се съставя първият опис на музея, архива и библиотеката. За кратко време имуществото е прието от Х. Стоянов, а след него е назна-

чен В. Класанов. Негова заслуга е доброто уреждане на Столичната библиотека, но за музея и архива той не намира време.

В началото на 1929 г. е изготвен и окончателният вариант на Правилника на Столичния общински музей, но до влизането му в сила не се стига. Променен като Правилник за Столичната библиотека и музей, той е одобрен от Постоянното присъствие на Столичния общински съвет едва на 3 юли 1931 г.⁶⁹ В него се посочва основната цел на този културен институт: "да буди у жителите на гр. София интерес към четене, да способства за тяхното научно, нравствено и естетично развитие и да представи културата на народите, населявали гр. София".⁷⁰ За постигането на тази цел се предвижда широк кръг от дейности, които в областта на музейното дело са: да се събират, запазват и излагат предмети, които имат художествено, културно и историческо значение за гр. София, същевременно ще се събират архивни документи, както и ръкописи, автографи, портрети на български писатели, учени, общественици, културни дейци и др.⁷¹

Столичната общинска библиотека и музей е общинско учреждение под прякото управление на Столичната община. Ето защо след приемането на Правилника тя издава специална Наредба, в която подробно се разглеждат всички въпроси относно управлението на Столичната библиотека и музей.⁷² Посочва се, че "библиотечният и музейен имот се дели на книжовен, музейен и покъщнина". Тук е определено, че "музейният имот се състои от паметници, монети, картини, скулптури и пр. от разни времена, чрез които се представя културата на народите населяващи гр. София".⁷³

През 1934 г., предвид на изоставането на музейната дейност, със заповед на кмета е назначен Специален музейен комитет, в който влизат: д-р Б. Бояджиев – председател и членове: Л. Соке-ров, М. Кузов, Д. Христов, Л. Вълчанов и Н. Ганев – уредник на библиотеката и музея по това време.⁷⁴ Комитетът не успява да извърши прелом в работата по комплектуването на музея и архива. Тази нерадостна констатация е отразена и в отчета на кмета на София инж. И. Иванов през 1937 г.

Най-голяма е заслугата на П. Славински за решително обновяване на работата в Столичната библиотека, архив и музей. През 1940/41 г. той, като помощник-началник на административното отделение на общината, успява да наложи създаването на отделение "Културни грижи". В неговите компетенции е работата на библиотеката и музея. Незабавно са увеличени работещите там от двама на девет души. Така работата във всички направления потръгва успешно, след като има и необходимия персонал.

През 1941 г. по предложение на П. Славински се извършва реструктуриране на Историческия архив в три отдела. В първия – "Архивен и документален" – се събират документи за събития, празненст-

ва, посещения на видни личности, писма, ръкописи и материали за живота на видни политически, културни и стопански дейци, живели и работили в София и др. Във втория отдел се комплектуват документи за историята на Столичната община, на отделните нейни служби, по-големи строежи, както и за по-видните общински съветници. Третият отдел е фотоархив, събиращ изгледи, картички и документални снимки за развитието на столицата и нейните жители.⁷⁵

Нов период в дейността на Столичния общински музей, архив и библиотека започва през 1941 г., когато на 1 декември официално е открита новата им сграда на площад "Бански" № 3. За съжаление трите културни института работят при новите добри условия само две години. На 30 март 1944 г. при поредната голяма бомбардировка над столицата сградата е разрушена. Музейните и архивни работници още с първите опасности изнасят и укриват архивните и музейни сбирки в трезорите на БНБ, в електроцентралата в с. Мала църква, Самоковско, в каменоломната до Владая и в с. Драгалевци.⁷⁶

Църковен историко-археологически музей

През двадесетте години се полагат основите и на Църковния историко-археологически музей. Той е създаден през 1921 г. като присинодална сбирка.⁷⁷ Помещава се и досега в оригиналната със своята архитектура сграда на Богословския факултет на Софийския университет "Св. Климент Охридски", строена през 1906 г. През 90-те години на XIX в. Светият синод на Българската православна църква се обръща към всички свещеници и монаси да издирват и събират ръкописи, старопечатни книги, ценни икони, църковна утвар и други исторически и археологически паметници и да ги изпращат в митрополияте и Св. Синод. С най-голям принос за събирането на това безценно богатство на християнското изкуство е академик Гошев, който е обходил всички краища на страната. Той е директор на музея до 1959 г.⁷⁸

Със заповед № 198 от 17 януари 1923 г. Министерството на народното просвещение официално регламентира статута на Църковния историко-археологически музей. В него се обособяват следните отдели: ръкописи и старопечатни книги, иконографски, художествен и историко-архивен.⁷⁹

Експозицията на музея включва едни от най-ценните паметници на християнското изкуство по нашите земи. Най-старата икона е "Св. Георги и Св. Димитър на коне".⁸⁰ Тя е от X–XI век и е уникат, защото е изпълнена чрез специална техника – енкаустика върху барелеф. Иконата показва приемственост с художествените традиции на Първата българска държава. От XIII–XIV век са иконите: "Св. Богородица Одигитрия", "Христос Пантократор", "Рождество Христово", "Преображение Господне", "Св. апостол Андрей", "Вход Господен", "Св. Кл. Охридски" и др.⁸¹ Всички те

са от времето на Второто българско царство и са постъпили от Несебър, Созопол, Бачковския манастир и другаде. Една от най-интересните икони от XIV в. е "Влизането на Христос в Ерусалим" от Арбанаси. Най-богата е колекцията от икони от Възраждането. Представени са основните възрожденски иконографски и зографски школи и техните най-големи майстори. Богата е и колекцията от църковна утвар.⁸²

В архивната и старопечатна сбирка се пазят оригинални ръкописи и документи, свързани с църковно-националната борба и провъзгласяването на Българската екзархия. Там се съхраняват ръкописи и кореспонденция на видни църковни и възрожденски дейци като: Неофит Бозвели, Иларион Макариополски, Екзарх Антим I, Екзарх Йосиф I, митрополит Климент Търновски и др. Сред най-ценните старопечатни книги е едно от първите печатни издания – Острожката библия от 1581 г., както и първото издание на Неделника на Софроний Врачански от 1806 г. Сред ръкописните книги едни от най-ценните са: Слепенското евангелие от XV в., Бобошевското евангелие, Тетевенският апостол и др. В музейния фонд има и голяма сбирка от възрожденски щампи.⁸³

Естествено-исторически музей

През 80-те години на XIX в. в България се заражда идеята за създаване на природонаучен музей. Сред най-пламенните радатели за тази нова културна институция са проф. Георги Златарски, проф. Марин Дринов, Константин Иречек, френският граф Амеде Алеон и младият княз Фердинанд.⁸⁴ На 2 август 1889 г., по повод честването на втората годишнина от възшествието си на българския престол, той излага личната си колекция от препарирани насекоми и птици. Природните сбирки на княза се попълват постоянно и се налага преместването им от двореца в специална сграда.

Естествено-историческият музей се разполага в новопостроената двуетажна сграда на ъгъла на улица "Бенковски" и бул. "Цар Освободител". За първи директор е назначен придворният лекар и частен секретар на княза д-р Паул Леверкюн.⁸⁵ Следващият директор отново е придворният лекар д-р Х. Гретцер. През периода 1892–1914 г. в музея постъпват експонати и цели колекции на български и чуждестранни любители на природата: граф А. Алеон (птици и бръмбари), Емил Холуб (птици и бозайници), Стюърт Бейкър (птици), сбирките на княз Фердинанд и др.

Първата музейна експозиция е открита през 1907 г. В нея са включени най-забележителните експонати от всички колекции, притежание на музея. Само от сбирката насекоми са експонирани в две зали 18 000 екземпляра. През същата година е отпечатан и каталог "Колекциите на Естествено-историческия музей в София на Н. В. Цар Фердинанд I".⁸⁶

Нов период в развитието на музея започва с назначаването

през 1914 г. на 28-годишния ентусиазиран природоизследовател Иван Буреш. Цялостната му научна и изследователска дейност от 1905 г. до преклонна възраст е свързана с развитието на Природонаучния музей, чийто директор той е 32 години. През този продължителен период музеят достига европейско равнище и известност на нашия континент и в света. След войните се провеждат много експедиции, в резултат на което се обогатяват музейните фондове. Постъпват ентомологичните сбирки на Юлиус Милде, Никола Недялков, Димитър Йоакимов, Петър Чорбаджиев и голямата сбирка от паяци на Пенчо Дренски.⁸⁷

От началото на 20-те години се обособяват четири самостоятелни отдела: зоологически, ботанически, палеонтологичен и минераложко-геоложки. Чрез дарените сбирки на проф. Георги Златарски – първият геолог в България, на проф. Рафаил Попов – първият праисторик, на проф. Георги Бончев (геолог) се увеличават геологическите и минералогичните фондове.⁸⁸ В зоологическия отдел се обособяват три секции: ихтиологична, херпетологична и орнитологична. В края на 20-те години в музейните фондове и експозицията се съхраняват: 4 500 препарирани птици от 2 300 вида и подвиди, 15 000 птичи кожи, 1 000 влечуги от над 200 вида, 2 000 морски и сладководни риби, 8 000 миди и охлюви, над 10 000 вида други низши безгръбначни животни, най-голяма е сбирката от насекоми – 136 000 екземпляра от над 20 000 вида.⁸⁹

За непрекъснато увеличаващата се колекция на музея е необходима нова сграда. Тя е проектирана от една от най-известните архитекти по това време – Виктория Ангелова-Винарова. Строежът се извършва на мястото, където е старият музей, и продължава с известни прекъсвания поради финансови затруднения 11 години – от 1925 до 1936 г. На 3 октомври 1938 г., по случай 50-годишнината от създаването на музея, той отваря врати за новата си просторна експозиция.⁹⁰ Броят на посещенията се удвоява (30–40 000) спрямо старата експозиция. За съжаление по време на Втората световна война музеят е сериозно засегнат от бомбардировките. Унищожен е богатият научен архив, част от сбирките от тропически пеперуди, от птичи гнезда и яйца, някои бозайници, канцеларията на музея и др.⁹¹

Къща-музей "Иван Вазов"

След смъртта на патриарха на българската литература Иван Вазов (22 септември 1921 г.) министърът на Народното просвещение Стоян Омарчевски внася в Народното събрание предложение за превръщане на дома на поета в музей. Въз основа на това предложение Министерският съвет издава постановление № 161 от 3 октомври 1921 г. В него се казва, че за да се съхрани за вечни времена домът на поета, трябва да се обърне в къща-музей "Иван Вазов". Да се обявят за собственост на този музей всички ос-

танали ръкописи, както и подаръците, поднесени при различни случаи. Ръководството и уредбата да се възложи на Народната библиотека в София. Въз основа на това Постановление е приет Указ № 207 на XIX-то Народно събрание.⁹² С него се свиква на 7 декември 1921 г. Комисия за старините в състав: председател А. Протич – директор на Народния археологически музей, и членове: Ст. Станимиров – директор на Народния етнографски музей, Ст. Чилингиров – директор на Народната библиотека и др. Комисията обявява за собственост на музея всички движими и недвижими имуществва на Иван Вазов. Така се слага началото на втората къща-музей на виден наш писател след създаването на къщата-музей "Алеко Константинов" в Свищов.

Решението на Министерския съвет пренебрегва завещанието на Ив. Вазов, според което за главен негов наследник се определя най-малкият му брат д-р Борис Вазов. На 23 юли 1924 г. с административен акт, съставен между д-р Борис Вазов и Д. Нещелчев – софийски окръжен управител, Вазовият дом бива предаден на Народната библиотека. Божан Ангелов – директор на библиотеката, възлага на Елин Пелин да завежда музея и с акт от 25 юли с. г. му предава къщата и намиращите се в нея вещи.

От частни лица се откупуват някои ценни предмети, свързани с живота на големия български поет. Така например Министерството на народното просвещение откупува от Евгения Марс подарената на Вазов лира, изработена във Виена, при честването на 25-годишния му юбилей. Откупена е и посмъртната маска на поета, работена от Георгиев от Художествената академия. От Червения кръст са изискани сърцето и мозъкът на поета, съхранявани там след аутопсията. Министерството на народното просвещение откупува портретите на Вазов, рисувани от Г. Евстатиев и Н. Михайлов. Ген. Г. Вазов подарява овален моливен портрет на Ив. Вазов в позлатена рамка, който е подарен от неустановен наш художник при честването на 25-годишния юбилей на поета.

Музейната експозиция е разположена на двата етажа на къщата. На първия е запазена в автентичния ѝ вид трапезарията. Там е експониран столът, на който е починал великият поет, като той е обгърнат с черен креп. Една стая е превърната в канцелария на музея, а в останалите две са подредени музейни предмети. На втория етаж всички помещения са запазени така, както са били обитавани от Иван Вазов. Тук е неговият кабинет, приемната и спалнята, като всички мебели и подредбата са съхранени до най-малката подробност. Така посетителят може да добие пълна представа за творческия и ежедневен живот на поета.⁹³

Официалното откриване на къщата-музей "Иван Вазов" се извършва на 28 ноември 1926 г.⁹⁴ Двадесет години директор на музея е големият български писател Елин Пелин. На неговия само-

отвержен труд ние дължим един от най-добре уредените музеи у нас. По време на Втората световна война експонатите от музея и ръкописите на Вазов са евакуирани в околностите на София и по такъв начин са спасени. В унищожителната за българските културни институти съюзническа бомбардировка на 30 март 1944 г. е опожарена и къщата-музей "Иван Вазов".

4. Развитието на музеите в страната.

Къща-музей "Иван Вазов" – Сопот

Къща-музей "Иван Вазов" се открива и в Сопот на 6 юни 1935 г. Идеята за възстановяване на родната къща на големия български поет, защото тя е опожарена през юли 1877 г. по време на Руско-турската освободителна война, е на Иван Лилов и Иван Пачев, племенник на Ив. Вазов. По тяхна инициатива на 8 октомври 1920 г. в София се създава Комитет за постройка паметник и къща-музей на народния поет Иван Вазов в гр. Сопот.⁹⁵ Отваря се подписка за набиране на средства за строежа. Сопотските дружби от другите големи градове на страната изпращат средства, постъпват дарения и от много граждани. Вазов научава за инициативата от Иван Пачев и приятно се зарадва за отзивчивостта на съгражданите и почитателите му от цялата страна. Запазена е книгата, в която са вписвани доброволните пожертвувания. Тя е заверена от нотариус при Софийския окръжен съд и подпечатана с печата на Комитета за издигане паметник и къща-музей на народния поет Иван Вазов. Интересното е, че печатът има и дата – 24 октомври 1920 г., т. е. деня, в който се чества вторият, 50-годишен, творчески юбилей на поета. Следователно това е най-големият подарък за твореца – решението за възстановяването на родния му дом.

Сред първите дарители във фонда е братът на Вазов – генерал Георги Вазов. Той внася голямата за това време сума от 500 лв. Голямо раздвижване около позатихналото дело се забелязва след посещението на Сопот от големия българист проф. Енрико Дамиани от Римския университет. Преводачът на италиански на разказите на Ив. Вазов препоръчва да се побърза с възстановяването на родната къща на поета.

Трудности възникват не само поради финансови проблеми, но и поради липсата на достатъчни сведения как е изглеждал самият дом преди опожаряването му. Най-достоверна е скицата и рисунката на Вазовия дом, направени от художника Г. Черкезов въз основа на собственоръчна скица и подробни обяснения, дадени му от народния поет на 1 септември 1920 г. Всички Вазови роднини подаряват имотите си в Сопот на Комитета за постройка паметник и къща-музей на Иван Вазов. Средствата за възстановяване на родната къща на поета се събират от училища и читалища, като се дават вечеринки и т. н.

Проектът за къщата-музей се изработва от архитекта на Народния археологически музей в София Александър Рашенов. Той ползва обясненията и скица на ген. Георги Вазов за бащиния му дом, както и спомени на сестра му Вѐла Фетваджиева.⁹⁶ При започването на строежа от София идва комисия начело с ген. Г. Вазов, директора на Народния музей Р. Попов, арх. А. Рашенов, Ив. Кирков, Ив. Лилов, ген. Пампулов и др. Събират се най-старите жители на Сопот и кметът на града, за да се определи най-точно мястото, където е бил домът на поета. Строежът се възлага на местния предприемач Никола Пулев, който работи със сопотски майстори, а надзорът се осъществява от кмета Цочо Гамачев. Така през юни 1931 г. се започва възстановяването на родната къща на Ив. Вазов.

Заедно със строежа се подготвя и експозицията в къщата-музей. Сред най-интересните идеи за пресъздаване на духа на епохата, в която е раснал Вазов, е на директора на Народния етнографски музей – Ст. Л. Костов. Той предлага да бъде възстановена бръснарницата според описанието в „Хаджи Ахил“ и „Чичовци“. Там чрез манекени да бъде възстановена една сцена от препирнята по правописа или „восточний въпрос“. Тези манекени се изработват от Юрдан Кръчмаров и пресъздават епизода с бръсненето на Пенчо Пинтията, а наоколо седят по турски, пият кафе и смучат чибучи Иванчо Йотата, Кара Язът, Хаджи Смион и Хаджи Бошнав.⁹⁷

Полагат се и големи усилия, за да се набавят оригинални предмети за възобновяване на интериора на родната къща на поета. Лично Ст. Л. Костов набелязва какви експонати ще трябва да издирят. Под негово ръководство се оформя вътрешната наредба на дома, като се използват сведения от братята и сестрите на Вазов. Те подаряват и много от вещите. Ана Пачева – сестра на поета, дарява моминския си сандък, правен в Брашов през 1874 г., бакърен мангал, фотографии и др.

Тържественото откриване на къщата-музей „Иван Вазов“ и осъществяването ѝ се извършва на 6 юни 1935 г. от пловдивския митрополит Максим (сподвижник на В. Левски) в присъствието на цар Борис III, министъра на Народното просвещение ген. Радев, директора на областта Иванов, близките на поета и членовете на Комитета. Сред многобройните гости, стекли се на този всенароден празник, са писатели, общественици от столицата и много граждани от Сопот и околностите.

В знак на благодарност към Сопотската дружба в София, която става инициатор за въздигане на къщата-музей на Ив. Вазов, Общинският съвет в родния град на поета с решение от 6 юни 1935 г. обявява нейните членове за почетни граждани на гр. Сопот.⁹⁸

По-късно са възстановени кантората и бакалницата на чорбаджи Марко, както и кафенето на Генко Гинкин. По идея на З. Гочева, Н. Чешмеджиев и Т. Миланов възниква музейна сбирка и

към читалището. През 1940 г. тя е преместена в метоха, където неведнъж се е подслонявал Васил Левски. В Карлово се правят опити за създаване на музей още от 1902 г. През 1937 г. по повод 100-годишнината от рождението на Дякона на свободата със съдействието на Народния археологически музей започва преустройството на родната му къща в музей.⁹⁹

Къща-музей "Алеко Константинов" – Свищов

Къщата-музей "Алеко Константинов" в Свищов е създадена през 1926 г. Още приживе, през 1896 г., големият български писател подарява родната си къща на Свищовската община, за да се използва за културните нужди на града. През 1911 г. възниква идеята тя да се превърне в музей, който да е филиал на Народния етнографски музей в София. Поради войните тази идея не се реализира. По инициатива на Учителското дружество в Свищов през 1919 г. се изпращат писма до училищата в цялата страна за съдействие при учредяването на музея. Със средства от Министерството на народното просвещение и Министерството на обществените сгради през 1921 г. започва реставрацията на родната къща на Алеко Константинов. Изграждането на експозицията е поверено на уредниците на Народния етнографски музей в София.¹⁰⁰ Издирени са и експонирани редица ценни реликви, свързани с живота и творчеството на писателя. Така в къщата, построена от бащата на Алеко – Иваница х. Константинов, се създава интересна експозиция, пресъздаваща най-важните етапи от краткия, но богат обществен и творчески живот на Алеко Константинов.¹⁰¹

Откриването на къщата-музей "Алеко Константинов" е съпроводено от големи тържества от 21 до 23 май 1926 г.¹⁰² В тях вземат участие жителите на Свищов и многобройни гости – писатели, общественици, учители и ученици, дошли да се поклонят пред доблестния живот и богатото творчество на Щастливеца – Алеко Константинов.

Дълги години завеждащ музея е учителят Ст. Стефанов. Тъй като той е запален археолог, в музейните фондове се натрупва много богата археологическа колекция. Тя е експонирана на първия етаж. На втория етаж от родната къща на Алеко Константинов е разположена експозиция за неговия живот и творчество. Запазени са многобройни лични вещи и предмети, с които се разкрива детството и юношеството на поета. Възстановен е интериорът на дома, както той е изглеждал през втората половина на XIX в. Сред най-ценните експонати е изложено и сърцето на писателя, спряло да тупти твърде рано, през 1897 г. Богатото му творчество е представено чрез многобройните му издания както на български, така и на чуждите езици, на които е превеждано.¹⁰³

Велико Търново

След Първата световна война музейното дело във Велико Тър-

ново постепенно се възстановява. Най-голям принос за неговото възраждане има новоназначеният уредник на музея Тодор Николов. Той е роден във Велико Търново през 1884 г. и завършва история в Софийския университет.¹⁰⁴ От 1915 до 1954 г. е преподавател по история във Великотърновската мъжка гимназия. През май 1919 г. е избран за уредник на музея.¹⁰⁵ През целия междувоенен период той отдава всичката си енергия на изследовател на старините във Велико Търново и района. От 1921 г. застава начело и на археологическото дружество. Тогава се определят основните дейности на музея и дружеството – поддържане, запазване и реставрация на старините, както и обогатяване на музейната сбирка.¹⁰⁶

Т. Николов взема активно участие в археологическите разкопки край с. Гостилица през 1942–1943 г. и на "Момина крепост".¹⁰⁷ По негова инициатива са укрепени покривите над средновековните църкви в Асенова махала, Трапезица и малката порта на Царевец. Предприемат се и първите реставраторски и консерваторски работи в църквата "Св. 40 мъченици". Наред с реставрацията на стенописите се отделя специално внимание и на колоните с надписи от Първото и Второто българско царство. Т. Николов, Димитър Цончев и арх. Александър Рашенов провеждат археологически разкопки на третата порта на Царевец и югоизточната, т. нар. Балдуинова кула. Д. Цончев, учител по история, проучва водоснабдителната система на Царевец.¹⁰⁸

В началото на 20-те години в археологическите разкопки вземат участие учениците през есенните и пролетните трудови ученически седмици, регламентирани в тогавашния Закон за трудовата повинност. Археологическият комитет начело с Т. Николов се обръща към търновската общественост с апел за дарения на "археологически, исторически, етнографски, нумизматични, църковни, художествени предмети" за музейната сбирка, както и за събиране на парични средства за провеждане на археологически разкопки. Търновци откликват спонтанно и постъпленията в музея нарастват както следва: 1922 г. – 60 нови музейни предмета, 1923 г. – 80, 1930 г. – 330, 1942 г. – 281, 1944 г. – 243 или общо в края на Втората световна война, през 1944 г., музейният фонд нараства на 2 862 музейни единици.¹⁰⁹

Многобройните изследвания на средновековните паметници във Велико Търново и региона са богато документирани от Т. Николов и днес те се съхраняват в специален фонд на негово име в Регионалния исторически музей във Велико Търново. Голяма част от проучванията си той публикува своевременно и по такъв начин те стават достояние на научната общност.¹¹⁰ Т. Николов е дописен член на Българския археологически институт от 1922 г. и на Полско-българското дружество от 1930 г. Неуморният му изследователски труд и всеотдайност към музейното дело увличат много негови последователи.

Един от тях е Леон Филипов, също роден във Велико Търново през 1880 г.¹¹¹ Голямата му мечта да следва архитектура не се сбъдва, но след гимназия завършва шестмесечен курс за архитектурни техники в София. По време на своето пътуване в Русия и Германия през 1909 г. се запознава с постиженията на архитектурните школи в тези твърде различни в строително отношение страни. Завръщайки се в родния си град, той се включва в строителството на най-престижната за онова време сграда на Окръжната постоянна комисия.

Най-големият принос на Л. Филипов към музейното дело във Велико Търново е създаването на многобройни архитектурни макети на най-забележителните архитектурни паметници от града и региона, създадени през Средновековието и Възраждането. Повечето от тях имат днес изключителна стойност, тъй като една голяма част са правени преди разрушителното земетресение през 1913 г. След него той ръководи възстановителните работи на църквите "Св. Петър и Павел", "Св. 40 мъченици" и на Констанцалиевата къща в с. Арбанаси.¹¹²

Богатата си лична колекция от макети на средновековни и възрожденски църкви, на обществени сгради и частни възрожденски къщи, на тавани, порти и много други Леон Филипов дава на музея във Велико Търново заедно с родната си къща.¹¹³

Основният проблем за музея в периода между двете световни войни си остава липсата на самостоятелна сграда за експозиция и фондовете. През ноември 1919 г. се взема решение да се построи музейна сграда на мястото на съборилата се от голямото земетресение през 1913 г. църква "Св. Спас". Управителният съвет се е надявал средствата за строежа да се отпуснат от техния съгражданин Сава Паница, тогава живеещ във Виена. Те се обръщат с молба към него, като му обещаваат музеят да носи неговото име.¹¹⁴ За съжаление тази идея не намира подкрепа. Едва през 1937 г. отново се поставя остро въпросът за сградния фонд на читалище "Надежда".

След като в Министерството на просветата е обсъден въпросът за състоянието на читалището, библиотеката и музея във Велико Търново, се стига до решението да се изгради специална сграда за "библиотека, музей и художествена галерия".¹¹⁵ Конкурсът за проектиране на сградата е спечелен от арх. Ангел Дамянов и арх. Владимир Хашнов. На 21 юли 1940 г. тържествено се поставя основният камък в присъствието на министър-председателя и министър на просветата проф. д-р Богдан Филев. За съжаление участието на България във Втората световна война забавя строежа и сградата е завършена едва през 1953 г.¹¹⁶

През целия междувоенен период музеят разполага с недостатъчна експозиционна площ. Това налага неколккратно прена-

реждане на експозицията. През 1932 г. тя е преаранжирана от Т. Николов.¹¹⁷ Експозицията е изградена на базата на хронологично-тематичния принцип. Въведението е композирано с няколко фотоса от края на XIX в., как са изглеждали Царевец, Асенова махала, църквите "Св. 40 мъченици", "Св. Св. Петър и Павел" и "Св. Димитър". Най-богата част на експозицията е от Средновековието. Показани са многобройни керамични фрагменти (сграфито керамика), богата нумизматична колекция – най-ценната експонирана монета е сечена във Велико Търново през Второто българско царство при управлението на цар Теодор Светослав Тертер и сина му Георги Тертер II.¹¹⁸ Османският период е представен с развитието на търновските еснафи. Чрез занаятчийството и търговията се създават икономическите условия за просперитет на града, а оттам и всестранный разцвет на просветата и културата. Не случайно Търново става център на църковната и националноосвободителна борба. Заклучителната част на експозицията представя портрети на заслужилите за България търновци.

Независимо, че през целия междувоенен период музеят разполага с ограничена експозиционна площ, той е привлекателен център за все по-широка музейна публика. От 1919 г. музейната сбирка във Велика Търново е отворена за посетители всяка неделя от 10 до 12 ч.¹¹⁹ Първи сведения за броя на посетителите в музея се отчитат през 1923 г. – 1140 души, като 2/3 от тях са ученици. За съжаление не е даден точният брой на чужденците, а само се отбелязва, че има и такива сред посетителите. През 1931 г. са отчетени 2542 посещения. От средата на 30-те години туристическият поток към Велико Търново нараства и това налага музеят да бъде отворен за всички посетители. В резултат на това през 1937 и 1938 г. посещенията надхвърлят 5 хил. През юни 1938 г. БДЖ обявява за една седмица намаление на билетите с 50%, за да могат всички желаещи да посетят старините в града.¹²⁰ През май 1939 г. във Велико Търново се провежда Първият културно-стопански събор, в резултат на което броят на музейните посетители рязко нараства на 19 264.¹²¹ Основен екскурзовод в музея и другите музейни обекти е Т. Николов. Неговата всеотдайност към туристите е пословична, ето защо настоятелството на читалището многократно му отправят благодарности. Постепенно музейните обекти се разширяват. Към Царевец, Трапезица, църквите "Св. 40 мъченици" и "Св. Димитър" се причисляват и Хаджиилиевата къща в Арбанаси, известна още като царската къща. развитието на Велико Търново като музеен град вълнува неговата интелигенция. Д-р Панайот Хитров предлага да създаде "универсален" музей, в който да се представят бита и културата на всички народи.¹²² Така възниква и идеята за създаване на етнографски музей в града. За неговата експозиция започва събирането на традици-

онни предмети. През 1939 г. се предлага и създаване на музей в родната къща на П. Р. Славейков.¹²³

През периода между двете световни войни Велико Търново се издига във водещ по своите археологически разкрития център. Неговият музей, макар и без държавни субсидии, изпълнява своите обществени функции. Всеотдайни музейни дейци като Тодор Николов допринасят за опазването на старините в града и околностите. Заедно със своите съратници той успява да привлече цялата търновска общественост и на първо място младежите за разкриване и опазване на паметниците от Българското средновековие и възраждане.

Габрово

За развитието на музейното дело в Габрово допринася създаденото от д-р Петър Цончев и Еким Андрейчин Историографическо дружество "Габрово" през 1920 г.¹²⁴ Още през 1883 г. в Априловската гимназия е създадена първата музейна сбирка. Към експонирането ѝ се пристъпва едва през 1924 г.¹²⁵

За музейната колекция се грижи Еким Андрейчин. От 1923 г. той е назначен за учител в Априловската гимназия и "командиран като завеждащ музея на дружеството".¹²⁶ През 1925 г. експозицията на музея се премества в новопостроената сграда на училище "Неофит Рилски".

Еким Андрейчин извършва огромна събирателска работа. Той обикаля всички квартали на града и околните села и паланки, като влиза в личен контакт с почти всички граждани и така спасява много ценни документи и предмети с историческа стойност. Едно от неговите открития е разрешението за поправката на църквата "Св. Петка" от 1703 г., от което се разбира, че тя е съществувала от преди завладяването на града от турците.¹²⁷ Това е изключително важно сведение, доказващо съществуването на селището още през Второто българско царство. Многобройните документи, съхранени в габровския музей, служат на д-р Петър Цончев при написването на двутомната му история на Габрово.¹²⁸

През 1921 г. под ръководството на немския археолог д-р Нойберт се провеждат първите научни археологически разкопки на м. Градище над Габрово.¹²⁹ Установява се, че крепостта е съществувала още през V в. За съжаление откритите паметници са отнесени в Германия и не постъпват в габровския музей.

Еким Андрейчин оставя и богата фотодокументация на всички археологически обекти в околностите на Габрово. Той заснема забележителни архитектурни паметници в града и селата – църкви, манастири, училища, занаятчийски дюкяни и много др. Така чрез богатия му фотоархив се документира обликът на града и околностите в периода между войните. Отразени са и най-важните събития в Габрово, като откриването на гарата, провеждането на конгреси-

те на археологическите дружества и много др.¹³⁰

Разград

Подобна е и съдбата на музея в Разград. Там се създава Археологическо дружество още през 1877 г., но до музейна експозиция се стига едва през 1922 г.¹³¹ Главната заслуга е на учителя А. Явашов, ревностен изследовател на древната история на Разградския край.

Бургас

Още преди войните в Бургас започва активна дейност, насочена към създаването на местен музей. Тази благородна идея се реализира през 1925 г., когато се обединяват сбирките към гимназиите и Окръжната училищна инспекция. С помощта на Г. Кацаров се създава археологическото дружество "Дебелт", в което се включват местните учители Г. Аянов, Н. Войников, П. Воденичаров и И. Панталеев.¹³² Тяхна е заслугата през следващите десетилетия музеят в Бургас да се развива и обогатява. През същата година се създава музеят в гр. Ямбол, а през 1935 г. и в Хасково.

Сливен

В резултат на грижите за старините на учителя З. Измирлиев в Сливен се открива музейна сбирка към читалище "Зора" през 1929 г. Друг музеен обект е и реставрираната къща на Стефан Караджа, открита за посещение през 1935 г., по време на честванията, посветени на откриването на паметника на великия войвода в центъра на града.¹³³

Самоков

Самоковският Музей на Възраждането приема своите първи посетители през есента на 1931 г. Той е създаден по инициатива на местни художници, продължители на голямата възрожденска зографска Самоковска школа.¹³⁴

Копривщица

През 30-те години на XX в. се реализира и идеята за превръщане на родната къща на Т. Каблешков в музей. През 1930 г. тя е открита, а след това се полага и началото на музей към читалището.¹³⁵

Смолян

Най-голяма заслуга за развитието на музейното дело в Родопите има Ст. Шишков. По време на честването на неговата 70-годишнина през 1935 г. той дарява 85 хил. лв. за създаването на Родопски музей в родното си село Устово. Този музей е открит през 1937 г., а неговият Правилник е утвърден от Министерството на народното просвещение.¹³⁶ През 1935 г. в с. Райково се създава общинска сбирка, която по-късно, заедно с тази от Устово се обединяват и експонират в реставрираната Пангалова къща в Райково.¹³⁷

Кърджали

В Кърджали местният музей е създаден от археологическото дружество "Източнородопска старина", учредено през 1938 г.

Стара Загора

Постепенно интересът към издирването и съхраняването на старините в Старозагорски окръг нараства. За това свидетелства и нарастването на броя на редовните членове на Археологическото дружество от 20 през май 1907 г. на 166 през 1923 г.¹³⁸ Освен това на дружеството сътрудничат и т. нар. спомагателни членове, които са десетки ентузиасти в останалите градове и села на окръга. Без в устава на дружеството да е залегнала клауза за колективно членство, на 30 октомври 1922 г. Културно-просветното дружество "Граждански дълг" в гр. Стара Загора кандидатства за такова. В мотивите за колективното членство е записано, че дружеството ще има за задача "да събира всички исторически ценности, портретите, биографиите на съгражданиците ни, вещи и пр. по духовното и политическото възраждане на града ни, които ще се предават в музея на председателствуваното от Вас Археологическото дружество "Августа Траяна".¹³⁹ През 1921 г. дружеството решава да се приемат ученици и ученички от старозагорските средни училища за сътрудници на дружеството, без задължението да плащат членски внос.

От началото на 20-те години на XX в. във фондовете на Старозагорския музей се обособяват следните колекции: праисторическа (250 музейни предмета), антична (267), нумизматична (над 3 000 монети), средновековна (180), книжовен (1180) и художествен (45 картини).¹⁴⁰ Огромната част от музейните ценности са дарени от родолюбиви старозагорци. Най-големите дарения са на Атанас Илиев – 410 книги, голяма част от тях старопечатни; Кръстьо Параскевов чрез съпругата си подарява антични предмети, сред които и златна диадема, много художници – свои картини и т. н.¹⁴¹

Старозагорското археологическо дружество "Августа Траяна" е сред най-активните в страната. То е високо ценено от всички специалисти в столицата. За това говори и статията на Н. А. Мушмов за отчета на Археологическото дружество "Августа Траяна" за периода 1922–1924 г.¹⁴² в Известията на Българския археологически институт от 1925 г. Там той дава следната оценка: "От провинциалните музеи при археологическите дружества, след Варненския музей по богатство и уредба на сбирките, иде Ст. Загорският".¹⁴³ Специално се подчертава, че основна заслуга за това има уредникът на Старозагорския музей Ат. Кожухаров. Той си е поставил за задача да събере и проучи старините на античния град Августа Траяна и други паметници от окръга. "Благодарение на неговата неизчерпаема енергия той е създал

в своя роден град един богат музей, образцово подреден, който би правил чест на всеки град в България."¹⁴⁴ Извън ежедневната работа в музея Ат. Кожухаров е автор и на четири отпечатани отчета за дейността на Археологическото дружество "Августа Траяна" от основаването му до 1924 г.¹⁴⁵

Най-интересните новооткрити старини, представени в отчета за периода 1922–1924 г., са: части от римска колесница, открити край с. Моголово, Чирпанска околия; бронзов релеф на Херакъл, мраморна глава от статуя на бог Пан, бронзова амфора и патера от с. Памукчий.¹⁴⁶ Големите археологически открития на Старозагорският музей се подкрепят и финансово от Министерството на народното просвещение. В трудните следвоенни 1920 и 1921 г. само на него са отпуснати средства за археологически разкопки. Не случайно Н. Мушмов пише във в-к "Мир" в статията си "Една археологическа екскурзия из България": "Старозагорското археологическо дружество по своята уредба и деятелност може да служи за образец на археологическата организация в България. Ако всеки град имаше тъй деятелно археологическо дружество, както в Стара Загора, България би била в археологическо отношение на висотата на положението си, което ѝ е предопредила историята."¹⁴⁷ Мушмов изтъква, че почти всички старини и монети в Старозагорския музей са дарени от частни лица.

За водещата роля на Старозагорското археологическо дружество говори и фактът, че през 1926 г. към него се обръщат с молба да получат устава му дружествата от Бургас, Карнобат, Пловдив, Хасково, Ямбол, Русе, Разград, Лом и др.¹⁴⁸ Авторитетът на председателя на дружеството Ат. Кожухаров е всепризнат. Той е един от четиримата провинциални уредници – членове на Комисията за старините при Министерството на народното просвещение. През 1926 г. Българският археологически институт го избира за свой дописен член.¹⁴⁹

Археологическото дружество "Августа Траяна" установява и международни научни контакти. Така например то влиза в кореспонденция с френския проф. Съор, който е изследовател на тракийските бойни колесници. Поддържат се редовни връзки с Руския археологически институт в Цариград, с университетите в Страсбург и Грац.¹⁵⁰

Приемник на делото на Ат. Кожухаров като председател на Археологическото дружество "Августа Траяна" е о. з. полк. Д. Петков. Той е дългогодишен съратник на Кожухаров и следва неотклонно неговите завети. За уредник на музея е назначен Христо Райков.¹⁵¹ Новото ръководство продължава отстояването на целостта на музейните фондове, тъй като се очертава възможността за одържавяване на музея и най-ценните му старини да преминат към Народния археологически музей в София. Като

предпазна мярка за това през 1932 г. дружеството решава да се обедини с Културно-просветното дружество "Театър".¹⁵² В приетия нов устав е записано: "Дружеството е колективен член на федеративни начала на Културно-просветното дружество "Театър" в гр. Стара Загора, като запазва своята автономия".¹⁵³

През 1936 г. се създава фонд "Старозагорски областен музей", който има за цел да събира средства от всички общини в района за създаване на държавен Областен музей. През следващите две години във фонда се събират доста средства, което позволява да се проведат по-големи археологически разкопки. През 1939 г. отново е поставен въпросът за превръщането на музея на Археологическо дружество "Августа Траяна" в Областен държавен музей. Лично проф. Б. Филов предлага тази промяна в статута на музея, но няма документи, доказващи одържавяването му до края на Втората световна война.¹⁵⁴

От 1939 г. председател на Археологическо дружество "Августа Траяна" е Добри Христов, учител-художник. Независимо че той е оставил свои спомени за дейността на дружеството, в тях няма сведение кога то е преустановило дейността си. През 1943 г. Културно-просветното дружество "Театър" се преименува в читалище "Родина". В запазения му отчет за дейността през 1945 г. няма данни за работата на Археологическото дружество. Последният запазен документ на Археологическото дружество "Августа Траяна" е Протокол № 1 от заседание на Настоятелството му на 15 януари 1944 г. В него е отразена дискусията относно запазването на музейните ценности в условията на войната и опасността от бомбардировките.¹⁵⁵

Казанлък

През 1927 г. с методическата помощ на Ив. Велков и В. Миков музейните колекции и експозицията са пренаредени съобразно с постиженията на българското музейно дело по това време.¹⁵⁶ В резултат на това се оформят четири отдела: археологически, исторически, нумизматичен и художествен.

През 1930 г. директор на Казанлъшкия музей става Димитър Чорбаджийски – известният писател-хуморист Чудомир. По негова инициатива от началото на 30-те години на XX в. се разширява краеведският облик на музея, "за да придобие характер на местен, областен и да събира всичко, имащо историческо, археологическо или етнографско отношение към края".¹⁵⁷ През 1931 г. се създава етнографски отдел, разкриващ богатата духовна и материална култура на казанлъчани. За разкриване на паметните битки от Руско-турската освободителна война започва подготовката на отдел "Шипченска епопея".

Активната музейна дейност на Чудомир довежда до обогатяването на художествения отдел с нови произведения на изкуст-

вото. През 1933 г. Казанлъшкият музей притежава най-богатата художествена колекция извън столицата. В края на 30-те години се създават два нови отдела – филателен през 1937 г. и фотографски през 1938 г.¹⁵⁸ По такъв начин Казанлъшкият музей изпреварва народните музеи в страната, тъй като в никой от тях не се създава филателна сбирка. Във фонда на фотографския отдел се колекционират първите снимки на града, ето защо той е наречен "Старият Казанлък".

Чудомир започва и активни теренни проучвания на района при прилагане на научни методи за изследване. Така последователно се извършват археологически разкопки в районите на селата Турия, Павел Баня, Виден, Долно Съхране и др. През 1939 г. са поканени за сътрудничество младите учени Д. Димитров и Ив. Дуйчев. Под тяхното научно ръководство се проучват крепостта над с. Крън и могилите в района, крепостта "Челето" край Енина, Бузово кале и крепостите край с. Борисово и с. Александрово. Още по-мощабни са разкопките през 1940 г. Те обхващат землищата на селата Търничене, Габарево, Турия, Г. Черковище (Морозово), Г. Дряново, Розово, Мъглиж и др.¹⁵⁹

За оценка на нумизматичната колекция са поканени най-добрите специалисти от Народния археологически музей в София – Н. Мушмов и Т. Герасимов. През 1921 г. те дават висока оценка на сбирката, тъй като тя се състои от разнообразни монети от различни исторически епохи. При повторна оценка на колекцията през 1929 г. Н. Мушмов преглежда над 1 100 монети, сред които и уникални емисии от българските средновековни владетели: Иван Асен, Светослав Тертер, Михаил Шишман, Иван Александър и Иван Шишман. Постепенно колекцията нараства и през 1937 г. Т. Герасимов отчита, че в нея се намират над 2 хил. монети. Сред тях са интересни уникати като: монета от Пауталия с изображение на Хисарлъка в Кюстендил, бронзов медальон от Ахтопол, монета от тракийския град Тонзус с контрамарки.¹⁶⁰

През 30-те години на XX в. Етнографската колекция се допълва с разнообразни носии от района. Така например от с. Ветрен са събрани шити ръкави, тъкани пешкири, булчински мънестени накити. От Енина и Черганово постъпват сребърни чапрази, престилки, чорапи с каракачански мотиви. В Казанлъшкия музей се събират материали и от други етнографски райони: Чирпанско, Трънско, Пловдивско, Софийско, Крушевско, Серско, Етрополско, Луковитско.¹⁶¹ Много богата е сбирката от изделия на казанлъшки майстори бакърджии.

Художествената сбирка на музея се обогатява в резултат на активната работа в тази посока на Чудомир. Неговите лични контакти с най-добрите български художници през 30-те години на XX в. допринасят в колекцията на музея да има такива платна

като "Три моми от Кюстендилско" на Владимир Димитров – Майстора, "Ранна пролет" на Сирак Скитник, "Портрет на М. Тенев" от Дечко Узунов, "Есен" на К. Щъркелов, "Стария Пловдив" на Ц. Лавренов, "Пролет" от Зл. Бояджиев, "Бюст на Асен Златаров" от Иван Фунев и много др.¹⁶² Самият Чудомир подарява известни свои картини като: "Нашенци", "Семеен портрет", "Марна" и много пейзажи от стария Казанлък.

Интересна е и сбирката от литографии: "Русия освобождава България", "Свободна България", "Хаджи Димитър", "Ст. Караджа и четниците му", "Хвърковатата чета на Бенковски" и др. Запазени са и уникални картини от Възраждането – "Заробена България", рисувана през 1854 г. и имаща текст от Г. С. Раковски, "Портрет на Ботев", "Раковски през 1861 г." и др.¹⁶³

Казанлъшкият музей разполага в навечерието на Втората световна война и с една много богата архивна сбирка. В нея се съхраняват документи, свързани с революционните борби през Възраждането – писма и печати на БРЦК, писмо на Ст. Стамболов до БРЦК от 29 юли 1875 г. възвание на главнокомандващия руските войски до българския народ по случай подписването на Сан-Стефанския мирен договор, писма от българското училище в Букурещ, документи от Сръбско-българската война, от честването на 30-годишнината от Руско-турската освободителна война, множество документи от Балканските и Първата световна война.¹⁶⁴ Музеят разполага и с богата фотосбирка. В нея се съхраняват портрети на български революционери от Възраждането и от националноосвободителните борби в Македония.

Казанлъшкият музей е сред най-активните пазители на старините в страната. Неговият директор Чудомир изнася десетки лекции в Казанлък и околните села за значението на историческите паметници и начина за тяхното опазване и съхранение. Мощен стимул за това е образцовото поддържане на експозицията на музея. Така например през 1926 г. са поканени за нейното обновление И. Велков, В. Миков и Т. Герасимов. През 1935 г. експозицията отново е пренаредена с цел още по-точно да се представи хронологически историческото развитие на Казанлъшкия край. Така е представена най-подробно историята на края от най-дълбока древност до Възраждането и Руско-турската освободителна война. Най-ярки акценти в новата експозиция са подвигът на Хаджидимитровата чета и нейният последен бой на връх Бузлуджа, епопеята на Шипка и героичните боеве при Шипка и Шейново.

Независимо от ограниченото пространство в читалище "Искра" Казанлъшкият музей успява да разгърне една от най-интересните експозиции в страната. Благодарение на възрожденския ентусиазъм на неговия директор Чудомир музеят се развива успешно и успява да запази за поколенията най-ценните истори-

чески свидетелства от Казанлъшкия край. Ярък пример за това е откриването и документирането на Казанлъшката гробница по време на Втората световна война.

Казанлъшкият музей бележи своите успехи благодарение на добрата приемственост. След големия ентусиаст П. Топузов музеят е поет от големия български писател, художник и общественик Димитър Чорбаджийски – Чудомир. Той поддържа много тесни връзки с Н. Мушмов, Кр. Миятев, А. Протич, Ив. Велков и Т. Герасимов, благодарение на което Казанлъшкият музей е сред най-успешно развиващите се между двете световни войни и затова е предложен през 1939 г. за превръщане в областен музей наред с музеите в най-големите градове на страната.¹⁶⁵

Плевен

След Първата световна война музейното дело в Плевен е изправено пред огромни проблеми. По време на войните Куршум джамия, в която се помещава първата музейна експозиция в града, е изцяло заета от военните. Музейните предмети са разпръснати на няколко неподходящи места и част от тях са безвъзвратно изгубени. Благодарение на разрешението на настоятелството на Обществено-образователно дружество "Съгласие" музейната сбирка е пренесена и подредена в помещението на читалищната библиотека на дружеството. Така в началото на 1923 г. към читалището се създава "Археологическо-нумизматическа сбирка".¹⁶⁶ За съжаление в нея са останали само 150 експоната и около 500 монети.

Настоятелството на дружество "Съгласие" отчита необходимостта от опазване на паметниците в града и района и тяхното популяризиране. Затова се взема решение да се построи "специална сграда за библиотека-музей на културно-исторически сбирки и градски театър".¹⁶⁷ Предвижда се тези две обществени сгради да отговарят на тогавашните технически норми и да се строят с перспектива за тяхното развитие през следващите 75 г. За музейната експозиция се предвижда площ от 500 кв. м. В нея ще се разкрият три тематични комплекса – етнографски, исторически и нумизматичен. Тази прекрасна идея не се осъществява, защото на 25 април 1925 г. в сградата на дружество "Съгласие" избухва пожар, който нанася щети за над 1,5 млн. лв.¹⁶⁸ Така рухва идеята за създаване на модерна сграда за експозицията на музея.

До Втората световна война Археологическият музей при читалище "Съгласие" се помещава в същата сграда. Идеята за построяване на нова сграда на библиотеката, където ще има и "музейна зала и постоянна художествена галерия", се подема през 1940 г. Основният ѝ камък е положен на 21 септември 1941 г., но Втората световна война забавя построяването ѝ.

Независимо от непригодните условия за експониране уредникът на музея между двете световни войни Иван Данов успява да

представи пред плевенската общественост най-забележителните паметници, притежание на музея. Според изготвения от него опис на музейните ценности през 1939 г. общо музеят притежава 1962 музейни единици – 187 експоната, сред тях: бронзови статуи на Асклепий, Диана, Херкулес; барелефи на Аполон, Диана, Митра, Тракийския конник и Херкулес, керамични съдове, накити и др. и богата нумизматична колекция от 1775 монети от различен произход – антични, византийски, български и др.¹⁶⁹

Успехите на Археологическия музей към читалище "Съгласие" в периода между двете световни войни се дължат изключително много на упорития труд на неговия уредник Иван Данов. Той извършва системно изследване на археологическото и историческо наследство на Плевен и района. Винаги търси компетентното мнение на най-добрите специалисти в областта на археологията и нумизматика. Най-често при датиране на археологическите материали и монетните находки са търсени за консултации проф. Тодор Герасимов и д-р Иван Велков. Музейната сбирка служи за основа на историческото изследване на град Плевен на акад. Юрдан Трифонов.¹⁷⁰ Иван Данов изследва делото на най-заслужилите фамилии за просперитета на града. Така той съставя 114 родословни дървета на най-старите плевенски родове. Това е едно от най-големите краеведски проучвания в страната в периода между войните.

Русе

През периода 1921–1922 г. уредникът на Русенския музей Димитър Костов провежда разкопки на Селищната могила в Русе. Научен ръководител на обекта е Р. Попов, завеждащ праисторическия отдел на Народния археологически музей в София.¹⁷¹

Големите традиции в археологическото изучаване на Русе и региона водят закономерно и до учредяването на Русенското археологическо дружество на 13 февруари 1922 г. в аулата на Мъжката гимназия.¹⁷² По негова инициатива през следващите години започва изследване на средновековните стенописи в Ивановския скален манастирски комплекс. Последователно от 1922 до 1936 г. там работят Кр. Миятев, А. Грабар, а по-късно проф. Г. Мийе и Н. Мавродинов.¹⁷³

Богатото историческо наследство е отразено в пътеводителя "Русе в миналото и днес", публикуван през 1929 г. Неговият автор С. Симеонов изрично отбелязва, че музейното дело в Русе изостава и все още няма отделна музейна институция.

От 1932 г. уредник на Русенския музей става Васил Маринов. На него се възлага създаването на нова експозиция, посветена на 50-годишния юбилей на Мъжката гимназия "Княз Борис", отбелязан през 1934 г. В експозицията се представят последователно историческите епохи: Праисторическа, Римска, Тракийска, Сред-

новековна. В отделни витрини и кътове се показват и нумизматичната колекция, старопечатни книги и етнографски материали.¹⁷⁴

Археологическото дружество в Русе решава през 1934 г. да носи името на проф. Геза Фехер, ръководител на археологическите разкопки при Свещари край Исперих. С негово посредничество в Русенския музей постъпват няколко ценни тракийски паметника – сребърна апликация, представляваща глава на Дионис и шест златни розетки от IV в. пр. Хр.¹⁷⁵ По това време в Русенското археологическо дружество членуват 35 запалени родолюбци.

Най-накрая през 1937 г. Музеят на Русенската мъжка гимназия прераства в Градски музей. Той е подчинен на общинското ръководство и е настанен в един от салоните на Доходното здание, най-импозантната обществена сграда в Русе, един от символите на града.¹⁷⁶ Градският музей има три отдела: археологически, етнографски и художествен.¹⁷⁷

По време на Втората световна война най-ценните експонати на музея са преместени за съхранение в скривалищата на Съдебната палата. Фондът на музея наброява 2 377 експоната.

През 1933 г. се открива Художествената галерия в Русе.¹⁷⁸ Тя е една от първите градски галерии в страната. Последователно няколко сгради я приютяват – Домът на изкуствата и печата, Русенската библиотека и Драматичният театър.

През 1947 г. галерията е одържавена. В началото на 80-те години на XX в. тя получава собствена сграда, но с много малка експозиционна площ. Затова се налага в практиката да се експонират временни изложби.

Видин

На 1 март 1925 г. археологическото дружество във Видин възобновява своята дейност под името "Бонония".¹⁷⁹ Музеят е приет от учителя Васил Атанасов, който допринася много за развитието на музейното дело в града. Основната задача пред него е да намери подходяща за експозиция сграда. След много разговори в края на 20-те години на XX в. е получена старата турска поща, която предоставя необходимите условия за разгръщане на фондовете на музея. Официалното откриване на експозицията става чак през 1932 г.¹⁸⁰ Според едно описание на музея от 1937 г. става ясно, че предимство в експозицията имат колекциите от археологически и етнографски паметници. Така например музеят притежава 80 римски и византийски археологически експонати и около 2 500 шевици от видинския район. Експозицията е разгърната в 4 зали, а музейните предмети са подредени в 34 шкафа. Като цяло в нея се проследява историческото развитие на Видин и околностите му от праисторическо време до началото на XX в.

Благодарение на активната музеоложка дейност на "пазителя на старините" В. Атанасов многобройни паметници са спасени

за поколенията и прибрани в колекциите на музея. Той става спомагателен, а в последствие и дописен член на Българския археологически институт.¹⁸¹

Археологическото дружество във Видин и музеят развиват много активна дейност за опазване на старините в региона. Под специален надзор са поставени крепостите в Белоградчик и Кула, черквата в с. Върбово, единственият запазен у нас средновековен замък – "Баба Вида". Най-активните членове на дружеството между двете световни войни са видните общественици: Тодор Петров, Найчо Цанов, Димитър Цухлев, Никифор Недев, д-р Бърни Бончев, Кръстьо Ножаров, Лазар Филипов и разбира се завеждащият музея Васил Атанасов.

Шумен

След войните музейното дело в Шумен започва нов етап в своето развитие. По инициатива на Карел Шкорпил на 23 март 1924 г. във Варна с участието на "любители и почитатели на исторически паметници" от Варна, Шумен, Нови пазар, Абоба (Плиска) и Преслав се учредява археологическо сдружение "Българска старина".¹⁸² Постоянният комитет се оглавява от почетния председател митрополит Симеон и действащия К. Шкорпил. В ръководството на сдружението вземат участие най-активните сътрудници на шуменския музей – Иван Моллов, Дечко Симеонов, Илия Силвестриев и др.¹⁸³ След две години, по предложение на Шкорпил седалището на сдружението се премества в Шумен в резултат на активната дейност и на местния постоянен комитет, който координира работата на местните археологически дружества в Шумен, Плиска, Мадара, Преслав и Разград, а и заради местоположението на града в близост до първите български столици.

Археологическото сдружение "Българска старина" си поставя следните основни задачи:

- да запазва откритите до сега български и други старини по всички краища на Източна България;
- да взема почин за откриване на нови старини;
- да изучава по всички източници в страната и чужбина българската история;
- да урежда народни събори на исторически места в Източна България.¹⁸⁴

Не случайно на първо място е поставена отговорната задача да се опазват откритите при археологически разкопки старини, тъй като те са застрашени от разрушаване. Водените от началото на XX в. разкопки в Плиска от К. Шкорпил и Ф. И. Успенски и от проф. В. Златарски и Й. Господинов в Преслав така си и остават без да е извършена необходимата консервация.

През 1924 г. сдружението публикува брошурата "В защита на българските старини". В нея авторът ѝ Карел Шкорпил разяс-

нява голямата историческа стойност, която имат старините от региона. Той призовава: "Българи, пазете народните си старини, изучавайте миналото на народа си и културата му".¹⁸⁵

Музеят постоянно обогатява своята експозиция. На Четвъртия конгрес на Съюза на археологическите дружества в България, проведен през 1929 г. в Пловдив, се отбелязва, че "Шуменската експозиция е сред най-хубавите и има следните отдели: "Предистория и археология" – 200 експоната, подредени в 6 витрини, "Нумизматика" – 2000 монети, "Етнография" – 15 витрини, "Ръкописи и книги" – 465 бр."¹⁸⁶

Новите археологически изследвания започват по-интензивно от началото на 30-те години на XX в. В тях се включват войници от Шуменския гарнизон. Ползотворното сътрудничество с войската води до избирането на началника на гарнизона за председател на комитета. Всички археологически разкопки се провеждат съгласувано с Народния археологически музей в София, а за научни ръководители се канят най-утвърдените български учени. Към тях редовно се присъединяват и местните изследователи Иван Моллов и Йордан Господинов.¹⁸⁷

През 1933 г. Постоянният комитет на Археологическото сдружение "Българска старина" се обръща към всички училища и кметове на селищата в окръга да се включат активно в издирването на археологически и други паметници. Препоръчва се да предават на музея в Шумен старопечатни книги, ръкописи, етнографски материали и други старини.¹⁸⁸ Много скоро чрез дарения в музейните колекции постъпват оригинални музейни предмети. Повечето училища в района се включват активно в издирването на старини в своите землища. Те изпращат в музея не само откритите от тях паметници, но и чертежи, скици и карти на местностите, където са намерени находките.

Сред най-активните местни изследователи е Йордан Господинов, основателят на Преславското археологическо дружество "Тича", който е и член на Управителния съвет на Археологическото сдружение "Българска старина". Той проучва и заснема археологическите паметници в южния район на окръга. Дългогодишният секретар на сдружението Иван Моллов е сред най-активните изследователи на старините в региона. Той е открил не един археологически обект. Благодарение на създадената от него подробна документация съвременните изследователи могат със сигурност да се опират на негови обекти, вече заличени от времето.

Постъпващите многобройни паметници се съхраняват в двете експозиционни зали на Шуменския музей. Много скоро те се оказват твърде тесни. Нараства нуждата от изграждане на специална музейна сграда. Още през 1928 г. се учредява Фонд "Постройка на Окръжен музей", но до изграждане му не се стига. През 1937 г.

е създадена и Фондация "Народна библиотека, читалищна библиотека и Археологически музей" с емблема и девиз "Обичай и пази книгата и старините".¹⁸⁹ Шуменската общественост получава подкрепа от Министерството на народното просвещение, като през 1942 г. е откупен парцел в центъра на града за построяване на музейната сграда. Поради затрудненията в годините на Втората световна война проектът не се реализира. За да се гарантира сигурността на най-ценните експонати – златни накити и ценни монети, те са предадени за съхраняване в трезорите на БНБ.

Археологическото сдружение "Българска старина" има голямата заслуга държавата да отчужди земите в районите на Плиска, Преслав и Мадара и по такъв начин да гарантира опазването на тези национални археологически паметници. През 1936 г. със специален Наредба-закон се отстъпват държавните приходи от тези земи в полза на сдружението, като му се възлага "поддържането и украсата" на старините.¹⁹⁰ Така се гарантират доходи, които своевременно са използвани за създаване на удобна инфраструктура за улесняване достъпа на посетителите до музейните обекти. Изграждат се няколко стопански сгради, туристическа спалня в Плиска, база за археолозите в Мадара. Построен е и мост над р. Тича, за да могат посетителите на старините в Преслав да достигат и до Патлейна. Извършено е и залесяване на районите. Построени са музейните сгради в Плиска и Преслав.¹⁹¹

Последната по ред задача, която си поставя Археологическото сдружение "Българска старина" в своя устав, е провеждането на народни събори. Първият от тях се провежда на 15 май 1924 г. в прослава на делото на Св. Цар Борис I. Вторият събор е на 15 май 1927 г. в Мадара, третият е в Преслав и т. н.¹⁹²

Враца

След Първата световна война Първан Т. Първанов, председател на настоятелството на дружество "Развитие", отново застава начело на местните краеведи за опазване и съхраняване на историческата памет. През 1924 г. по негова инициатива във Враца е основан комитет за построяване на нов паметник на Христо Ботев и неговата чета в града. През 1936 г. той си поставя за задача "въздигане на паметници на Ботев и увековечаване на неговата епопея"¹⁹³. Комитетът е основен организатор на ежегодните Ботеви чествания. През 1926–1927 г. специална комисия установява лобното място на войводата на Околчица. По тяхно предложение се предвижда издигане на два големи паметника на Козлодуйския бряг и на върха.

През май 1926 г. във Враца се създава окръжен комитет за отпразнуване на 50-годишнината от Освобождението на България и 1000-годишнината от царуването на цар Симеон. Начело на този комитет е видният врачански общественик Първан Т. Пър-

ванов. За своята активна дейност във всички комитети по честванията на революционното дело на Христо Ботев и неговата чета той е удостоен с награда от фонд "Мито Орозов" при Ученолюбиво дружество "Развитие" като "най-заслужил просветен деятел на града".¹⁹⁴ Наред с него през 20-те години на XX в. във Враца работят самоотвержени краеведите, учители по история във Мъжката гимназия "Цар Борис III", Андрей Цветков и Иван Ангелов. А. Цветков е приет за спомагателен член на Българския археологически институт. Той проучва археологически обекти на територията на целия окръг. Ив. Ангелов съсредоточава своите изследвания, свързани с историята на Враца през Възраждането. За тях той е награден през 1929 г. с награда от фонд "Мито Орозов" при Ученолюбиво дружество "Развитие".

А. Цветков е инициатор за създаване на училищна музейна сбирка през 1924 г. Работейки преди това в Плевен, той е имал опит при създаването на подобна. На 23 януари 1924 г. Учителският съвет на Мъжката гимназия "Цар Борис III" взема следното решение: "В гимназията се образува ученическото археологическо д-во с уредник Андрей Цветков, което да си създаде и музей"¹⁹⁵. Дружеството получава и субсидия от Окръжната постоянна комисия, която то решава да използва за създаването на музей. Освен това Общинският съвет му предава старата градска кула.¹⁹⁶

На първо време музейната експозиция на училищното археологическо дружество се разполага в коридорите на гимназията. Интересът на учениците се запалва и те донасят най-различни старинни предмети. Така училищният музей в скоро време вече има няколко отдела: археологически, нумизматичен, етнографски, архивен и др. За да се реставрира старата кула и превърне в музей помага и Ученолюбиво дружество "Развитие". През 1925 г. то създава своя археологическа група, чиято цел е "да се съберат, съхранят и изучат ценностите на миналото в града и окръга".¹⁹⁷

В отговор на писмото на археологическата група при Ученолюбиво дружество "Развитие" Общинският съвет взема следното решение: "Кулата да се отстъпи във владение на археологическата група при д-во "Развитие" за постройка на музей."¹⁹⁸ Веднага се започва работа. От Народния археологически музей в София пристига архитект Александър Рашенов, който да проектира и ръководи реставрационните работи по преустройството на кулата в музейна сграда. Общинският съвет отпуска средства. Други са събрани от активисти на дружеството сред гражданите на Враца. В началото на септември 1925 г. реставрацията е пред приключване, като остава само покрива, за който са необходими още 10 хил. лв. Средства се търсят и от Министерството на народното просвещение, и от Народния археологически музей.

Същевременно в града се развива и широка разяснителна

работа за опазване на старините и създаването на местен музей. От началото на 1926 г. във Враца започва да излиза вестник "Читалищно дело". В него редовно се отпечатват статии като: "Да пазим старините" от А. Цветков, "Нашите стари ръкописи и първи печатни книги" от К. Събков, "Нуждата от историческо образование" от И. Ангелов и др.¹⁹⁹

А. Цветков отправя апел да се изгради Окръжен музей, дело на всички читалища от окръга. Той посочва ролята на историческото съзнание и значението му за бъдещето на нацията. Пропагандирането на тази идея се осъществява и от Народния университет към дружество "Развитие". През 1926 и 1927 г. по негова покана във Враца изнасят лекции д-р Богдан Филев, проф. Гаврил Кацаров, проф. Васил Златарски, Димитър Йоцов и др.²⁰⁰ В резултат на широката кампания за популяризиране на българската и местна история, към Ученолюбиво дружество "Развитие" се създава и историческа секция, наречена Историческо дружество. Неговата основна цел е: "разпространение на исторически знания, издирване, запазване и проучване на ценни документи и археологически находки, основаване и издържане на археологически музей"²⁰¹. Новото дружество работи изключително активно с учителите по история в града и окръга. Така например то провежда конференция на 2 и 3 юни 1928 г. На нея Васил Миков изнася доклад "Старините във Врачански окръг", а Иван Пастухов "Значението на историческата наука". Подобна конференция пред учителите по история се провежда и през 1931 г.

В началото на 1931 г. в местния периодичен печат се появява призив за създаване на Музей на Врачанските военни поделения, в който да се увековечат "делата на живи и паднали борци във войните за обединение на родното ни племе"²⁰². Приканват се служителите в 35-и, 48-и и 52-и пехотен полк офицери и войници да изпратят снимки, документи и трофеи за музея. Доказателство, че през 30-те години на XX в. военният музей във Враца е съществувал, е едно писмо на командира на 35-и пехотен Врачански полк от 22 февруари 1938 г. В него той моли Ученолюбиво дружество "Развитие" да върне "за съхраняване в музея на полка" подарените от полк. Васил Таслаков "дневници, реляции, заповеди и други документи от бойния живот на 35 пех. Врачански полк".²⁰³

Възниква идея за създаване на Ловен дом-музей. Ловното дружество във Враца разполага с голяма сбирка препарирани ловни трофеи, които могат да сложат началото на един музей, в който да "са изложени много представители на родната фауна. Този музей след построяването на ловния дом ще бъде разширен и всеотдайно застъпен, за да може да привлича вниманието на нашите ученици и да служи като най-добър просветен институт за нагледно обучение по естествена история на местната учеща се младеж."²⁰⁴

За съжаление тази много хубава идея се реализира отчасти.

През 30-те години на XX в. в центъра на Враца се построява митрополитски дом, който е замислен да бъде Дом-паметник "Софроний Врачански". В него се предвижда да има и църковен музей. В едно писмо от началото на 40-те години се твърди, че такъв музей съществува, но той остава недостъпен за местната общественост.

Идеята за създаване на градски музей отново е съживена от Димитър Бучински, който е бивш член на ученическото археологическо дружество. Като студент в Художествената академия той прави три изложби, посветени на паметници на културата от цялата страна. Във в-к "Вратчански новини" от 31 август 1936 г. Д. Бучински публикува статията "Музей във Враца". В нея той подчертава, че в града няма музей не защото няма подходящи старини, а защото липсва инициативност. Припомня, че в средата на 20-те години е реставрирана старата кула, но в нея не е открит археологически музей, за какъвто е била преустроена. Той предлага за Областен музей да се ремонтира Строшената джамия в кв. Кемера.²⁰⁵ В същия вестник на 4 юни 1937 г. Д. Бучински заявява, че "град без музей е като народ без история". Той предлага ново решение за помещение на музея – "Часовникът", кулата на Мешчиите. По това време Настоятелството на Ученолюбиво дружество "Развитие" обсъжда изграждането на нова читалищна сграда, в която да има помещение и за музей.²⁰⁶

В годишните отчети на Ученолюбиво дружество "Развитие" до края на 30-те години все се споменава за предстоящото уреждане на музея. Едно случайно археологическо откритие в района на м. Вратцата в началото на април 1941 г. дава нов стимул за разрешаване на музейния проблем във Враца. В открития средновековен надпис се говори за манастир край града Вратица. Това е най-ранният извор, съхранил средновековното име на Враца – Вратица.²⁰⁷

Това откритие дава импулс за по-бързо разрешаване на проблемите относно откриването на музей в града. На 8 юли 1941 г. настоятелството на д-во "Развитие" приема "Временен правилник на музея при Ученолюбиво дружество "Развитие". В него са изредени основните цели, начинът на работа и издръжка на музея. Той ще има следните отдели: археологически, етнографски, естественоисторически, "старозанаятчийски", църковен, военно-исторически, картинна галерия и др.²⁰⁸ Експозицията ще се разположи в новата читалищна сграда и кулата на Куртпашовите. Помещението в новото читалище е с размери 13 на 7 метра.

Никъде не се споменава за тържествено откриване на музейната експозиция. Във в-к "Читалищно дело" през октомври 1941 г. по повод питане от Бяла Слатина се казва, че музеят все още не е подреден, тъй като непрекъснато пристигат нови ценни

археологически находки и се добавя, че подреждането на експонатите ще се извърши от специалисти.²⁰⁹

За научното подреждане на експозицията допринася видният читалищен деятел и голям български писател-хуморист Димитър Чорбаджийски – Чудомир. Той предава своя опит от работата си в Казанлъшкия музей на своите врачански колеги в края на 1941 г.²¹⁰ От 23 февруари 1942 г. Министерството на народната просвета (МНП) назначава Димитър Бучински за учител в мъжката гимназия и уредник на музея към дружество "Развитие". Първият щатен музеен уредник е награден от МНП за научна дейност през 1941 г. Експозицията на музея посреща своите посетители с твърде разнородна подредба. Единствено "старозанаятчийският" отдел е разположен във витрини. Повечето археологически материали са поставени направо на пода, а много от тях се намират из дворовете на Враца. Експозицията е отворена за посетители в сряда и петък по 7 часа на ден. Постъпват много дарения. За времето от септември 1941 до септември 1942 г. подарените предмети са 1 028.²¹¹

На годишното събрание на Ученолюбиво дружество "Развитие" през март 1943 г. се утвърждава правилникът на музея и се избира Музеен съвет, който е преизбран и през пролетта на 1944 г.²¹² Независимо от военната обстановка музеят продължава да обогатява своите колекции. През 1943 г. в него се съхраняват 3 316 музейни единици, а през 1944 г. вече надминават 4 хил.

Жестоката бомбардировка на 24 януари 1944 г. нанася непоправими щети. Три бомби засягат библиотеката и музея. Така трагично завършва едно половинвековно трудно дело за създаване на музей във Враца.

Ловеч

Нов стимул за съживяване на музейната дейност в Ловеч след войните дава посещението през 1921 г. на група учени от Археологическия музей в София: проф. Гавраил Кацаров, нумизмата Никола Мушмов, археолога Иван Велков и уредника в Етнографския народен музей Ст. Л. Костов. През същата година учителите Михаил Хаджинеделчев, Димитър Василев и Гено Иванов провеждат със свои ученици от Мъжката гимназия първите археологически разкопки на Ловешката крепост.²¹³ Ученички от Девическата гимназия по време на трудова седмица помагат на уредника на музея да се почисти музея и да се препореди сбирката.

През 1921 се избира нов музеен комитет със членове: Станчо Сирков, Иван Караканов и Йосиф Радинов.²¹⁴ За нуждите на музея се набавя специализирана литература по нумизматика, както и "Известия" на Софийското археологическо дружество. На много интересен паметник се натъква уредникът на музея Марин Радков. През 1922 г. той открива в с. Орешак, Троянско, един

“предисторически” камък, на който е изобразен първообразец на Тракийския конник и други фигури на хора и животни, както и два свастични символа.²¹⁵

Читалищното настоятелство подкрепя провеждането на археологически разкопки на Ловешката крепост и манастира “Ястреб” през 1923 г., като отпуска за целта 500 лв. От следващата година музеят е отворен за посещения всяка сряда и събота.²¹⁶

През 1925 г. за уредник е избран Михаил Хаджинеделчев.²¹⁷ През същата година се създава и Историко-археологическо дружество “Васил Левски” към Ловешкото смесено педагогическо училище. Негов председател е Методи Георгиев, а ръководител – учителката по история Янка Иванова. През учебната 1929/30 г. в дружеството се записват около 500 члена.²¹⁸ Под ръководството на Васил Миков те провеждат археологически разкопки в Деветашката и Табашка пещери и продължават разкопките край манастира “Ястреб”.²¹⁹ В Деветашката пещера са открити над 500 праисторически предмета: кремъчни ножове, шила, еленови рога, каменни чукове, оброчни плочки и др.²²⁰

През 1934 г. се основава Археологическо дружество “Феликс Каниц” с 30 члена-учредители. То си поставя за задача да издирва старини из Ловешки окръг и да провежда археологически разкопки.²²¹ С основаването на дружеството се разширява археологическото проучване на района.

По инициатива на Михаил Хаджинеделчев музеят разширява своята събирателска дейност, в резултат на което постъпват многобройни паметници. Самият той прави щедри дарения на безценни книжовни паметници като: пергаментни листове на Октоих от втората половина на XIII в., пълен Требник с Номоканон, Четвероевангелия от манастира “Ястреб” (XVI в.), няколко дамаскина (XVII в.) и голям брой старопечатни книги.²²² Нарастването на музейния фонд налага той да бъде структуриран в няколко отдела: праисторически, старовековен, средновековен, нумизматичен, художествен, етнографски и книжовен. От 1925 г. редовно за музея се отпускат между 500 и 1 000 лв. Те се използват основно за нови шкафове и витрини. По предложение на Министерството на народната просвета, писмо № 894 от 20 ноември 1926 г., за първи път читалищното настоятелство напечатва инвентарна книга по даден образец за музея.²²³ Така започва ново инвентаризиране на музейните предмети.

През 1934 г. Христо Русков поставя въпроса за строеж на нова сграда за музей и библиотека, тъй като предоставените им помещения са крайно недостатъчни. Повече от десетилетие този въпрос стои пред Настоятелството на читалище “Наука” в Ловеч, но не намира положително решение. През 1937 г. се взема решение за закупуване на 965 кв. м дворно място на ул. “Булевар-

дна".²²⁴ Според уредника на музея Михаил х. Неделчев бъдещата сграда на музея трябва да разполага със следните зали – три за историческите колекции, по една за нумизматичната и етнографската, една за неговата лична колекция, която той ще дари на музея, две зали за картинна галерия и една канцелария. През 1943 г. в музея се експонират 3 798 предмета, а други 900 се съхраняват във фондохранилището. За същата година посетителите са 506, предимно ученици.²²⁵

В края на януари 1944 г. Михаил х. Неделчев прави своето голямо дарение на музея: етнографски материали – носии, шевици, икони, картини, монети, ръкописи, старопечатни книги и др. Ловчанската общественост е запозната със съдържанието на дарението чрез специална изложба. Тя предизвиква огромен интерес сред родолюбивите граждани. Поради опасност от бомбардировки музеят евакуира своите фондове в селата Българене, Микре и Сливек.²²⁶

Тетевен

През 1905 г. в Тетевен се основава благотворителен комитет "Бенковски" за набиране на средства за изграждане на паметник-музей. През 1932 г. е завършен "Дом-паметник" на загиналите тетевенци, борци за национална свобода, предназначен за музей, представящ героичното минало на Тетевен.²²⁷

В отчета на читалището за 1933 г. за музейната сбирка се казва: "Тя все още се намира в период на уреждане. Събират се разни материали, подреждат се и се чака деня, когато ще се разположат в музейния салон на Дом-паметника".²²⁸ За съжаление музеят не заема предвидените за него помещения в Дома-паметник, тъй като там временно се настаняват канцелариите на БНБ и Околийския съд.

Във всички годишни отчети до края на Втората световна война се отбелязва, че музейната сбирка се обогатява с нови музейни ценности. Съобщават се имената на техните дарители. Поставя се проблемът със заетото помещение, но реално той не се решава. През 1937 г. се създава фонд "Тома Васильов" с основно вложение от 20 хил. лв., чиито лихви се завещават да се ползват ежегодно от музея. В бюджета на читалището за 1941 г. се предвиждат 10 хил. лв. "за обзавеждане и уреждане на тази светиня на нашия град"²²⁹. През 1943 г. в отчета на читалището се изказва увереност, че "ще започне нагаждането на Дом-паметника към оправдаване на неговото предназначение".²³⁰ За съжаление тези надежди не се реализират чак до 1951 г.

Балчик

За съжаление периодът на войните отлага далеч във времето пренасянето на музейната колекция в специална сграда и създаването на експозиция. Едва през лятото на 1937 г. музеят е открит за посетители. Експозицията е разположена в красива

сграда на брега на морето. По същото време отваря врати и първата в Южна Добруджа картинна галерия.²³¹ Основната тематика на изложените картини е Балчик и Черноморското крайбрежие.

В края на 30-те години на XX в. в Балчик е открит още един музей – в двореца. В него са представени няколко колекции от етнографски материали, оръжие – хладно и огнестрелно, художествена сбирка – картини.

През 1936–1937 г. в Балчик се работи усърдно, за да се открие и Етнографски музей.²³² Независимо че по това време Южна Добруджа е в пределите на Румънската държава, в този музей се подготвя богата етнографска експозиция, която да представя цяла Добруджа, а етническият ѝ характер е преобладаващо български.

Музейният "бум" в Балчик през 30-те години на XX в. може да се обясни с няколко основни причини. Градът, той е "открит" като прелестен екзотичен кът от румънските интелектуалци. Второ, развива се морският туризъм. Все повече летовници се отправят към Балчик. Започва строежът на много вили в града и околностите. Същевременно, в отговор на денационализаторската политика на румънските власти, българите от региона започват организиран отпор. През 1937 г. българските културни общества са заличени от списъка на юридическите личности.²³³ Тази акция среща мощно противодействие на българската общественост. Една от формите за съпротива и демонстрация на националното самосъзнание е откриването на български музейни и художествени експозиции. В тях открито се демонстрира богатото историческо минало и културни традиции.

В навечерието на освобождението на Балчик през 1940 г. колекциите на музея и галерията са отнесени в Румъния.²³⁴ Така румънските власти, дни преди влизането в сила на Крайовската спогодба за връщането на Южна Добруджа в пределите на България, заграбват част от българското културно наследство.

Една година по-късно на страниците на в-к "Подем", излизащ в Силистра, се отправя призив към всички българи "да дадат подкрепата си за възстановяване на единствения добруджански музей в гр. Балчик. Всяка една археологическа вещ, картини, монети, статуи или документи и икони, които напомнят за далечното или близко минало от робството на Добруджа, представляват интерес за музея...".²³⁵ Фактът, че апелът е публикуван във в-к "Подем" – вестник за национална култура, орган на Общогражданския комитет за културно и стопанско повдигане на Силистра, показва уважението на силистренци към музейните традиции. Призивът има общобългарски характер. Подчертава се, че става дума за възобновяването на единствения музей в Добруджа.

Силистра

По време на Балканските войни колекциите на Силистренския музей се предават за съхранение в Русенския музей, за да не бъдат заграбени от румънците. Така те остават завинаги там. Едва след освобождението на Южна Добруджа през 1940 г. отново се подема инициативата за създаване на музей в Силистра. През март 1942 г. музеят е факт. За опазването на старините в музеите в-к "Подем" от 6 март 1942 г. пише: "Такива предмети трябва да бъдат запазени... Тяхното запазване е грижа на особени учреждения, наречени музеи. Такъв музей се основава и в Силистра, който ще съхранява всички предмети, останали от миналото..."²³⁶ По такъв начин музеят, създаден през 1898 г. към Държавното педагогическо училище в града, има свой продължител на патриотичното дело за опазване и популяризиране на българското културно-историческото наследство в Добруджа.

Селски музейни сбирки

Съществува и една не малка група музеи, които все още не са добре проучени, те се създават през различни периоди в селата, към читалища или училища. Така например в с. Бежаново, Луковитско, възниква музейна сбирка още през 1912 г. Повечето селски музеи се създават в периода между двете световни войни: през 1932 в Калково и Осенец, Разградско и Каменово, Кубратско; през 1934 г. във Водица, Садино и Дриново, Поповско; през 1940 г. в Букьовци (Мизия), Оряховско; както и в: Караш и Г. Пещене, Врачанско; Аксаково, Варненско; Алеково, Свищовско; Бяла Черква, Търновско; Чомаково, Търнак и Борован, Русенско; Велиново и Г. Белово, Пазарджишко; Българево и Черноград, Айтоско; Д. Василица, Ихтиманско; Пчеларово, Кърджалийско; Гинево, Хасковско; Г. Чардак, Пловдивско; Джиново, Сливенско и др.²³⁷

Малки градове

Тези многобройни, предимно читалищни музейни сбирки, както и музеите в малките градове като: Тетевен, Трявна, Етрополе, Ботевград, Балчик, Карнобат, Нова Загора, Дупница, Оряхово, Свети Врач (Сандански) и много др., показват огромния интерес към историческите старини по нашите земи. Те са издирвани и съхранявани от ентусиасти – учители и читалищни дейци. Общо в края на 1941 г. в страната има официално регистрирани 40 музейни сбирки, съхраняващи 22 475 музейни предмета, описани във фондовите им книги.²³⁸

5. Развитие на военноисторическите музеи.

Главен военноисторически музей

Нов етап от развитието на военноисторическите музеи и изследването на военната ни история започва след издаването на Заповед № 391 от 4 юли 1916 г. на Главнокомандувачия на Дейс-

твущата армия за създаване на Военноисторически музей.²³⁹ От своя страна началникът на Военното училище със заповед № 124 от 28 юли 1916 г. назначава за завеждащ Военноисторическия музей капитан Атанас Димитров.²⁴⁰ От 1917 г. музеят има два отдела – оръжеен и исторически. Събирането на материали за бъдещия Главен военноисторически музей е съпроводено със задълбочено проучване на историята на всеки един отделен паметник за живота и военното дело на притежателя на дадени бойни реликви и по такъв начин се допринася за изясняване на някои детайли и етапи от военната ни история. Главна заслуга за широкомащабната събирателска работа на бойни реликви по време на Първата световна война има създаденото със заповед № 961 от 16 юни 1917 г. Историческо отделение при Щаба на армията. За съжаление след края на войната то е закрито и Военноисторическият музей, който е към него, също преустановява своето съществуване. Дейността на Съглашенската контролна комисия на нашата територия налага укриването на най-ценните военни реликви и музейни предмети, събрани във Военното училище.

В края на 1920 г. се създава Военноисторическа комисия при Щаба на армията, която се заема и с възстановяването на Военноисторическия музей. Музейните предмети отново се събират във Военното училище, като се извършва нова инвентаризация и се оформят инвентарните книги. Големи заслуги за увеличаване фондовете на музея по това време има подполковник Иван Кръстев Стойчев. Въпреки многобройните инициативи, до разкриване на постоянна експозиция на Военноисторическия музей не се стига. Едва след създаването на отделение Военни музеи, паметници и гробове към Министерството на войната през 1931 г. можем да говорим за конкретни стъпки в тази насока.²⁴¹ На призивите към всички музеи в страната да се изпратят за Главния военен музей оръжия, бойни реликви и лични вещи, свързани с освободителните борби на българите, както и от участията ни във войните за защита на Отечеството, се отзовават много музейни дейци. Постепенно фондовете нарастват и дори организаторите са затруднени от липса на помещения, където да съхранят многобройните военни реликви. За обработката на стотиците музейни предмети и подбора на най-подходящите за постоянната експозиция на музея допринася и опитният руски музеен деец о. з. генерал В. Н. Смердов, който през 1913 г. е създал Руския военен музей.

След като извървява дълъг път на събиране на музейни предмети и разработване на експозиционен план, Главният военен музей е открит за посетители на 12 май 1937 г. на ул. "Московска" 15, в бившата сграда на Софийското офицерско събрание, построена още през Временното Руско управление.²⁴² Тъй като помещенията не са достатъчни за разгръщане на една предста-

вителна експозиция, през 1936 г. е приет Наредба-Закон за основаване на фонд "Военни музеи, паметници и гробове", чиято главна задача е да се наберат средства за нова сграда на Главния военен музей.²⁴³

Експозицията на Главния военен музей обхваща няколко основни теми: Национално-освободителните борби, Руско-турската война 1877–1878 г., Сръбско-българската война, Балканските войни и Първата световна война. За събиране и съхраняване на музейни предмети са създадени 22 отдела: Ръчно оръжие – тук се съхранява богата колекция от лично оръжие, притежание на: П. Хитов, Илю войвода, Ив. Кулин, Ангел войвода, капитан Дядо Никола, Г. С. Раковски, Г. Бенковски и др.; Артилерийска, бронетанкова и автомобилна техника; Произведения на изобразителното изкуство – с яркото представяне на картините на Ярослав Вешин, Николай Павлович и др.; фотосбирка от портрети на четници, членове на БРЦК и много др.; Знамена – на четите на Ф. Тотю, Х. Димитър и Ст. Караджа, на въстаници от Априлското въстание, Самарското знаме и много др.; в останалите отдели се събират: униформи, медали, технически и други военни средства от военновъздушните и военноморски сили, инженерни войски, медицински и тиловы служби и др. Музеят разполага и с архивна сбирка на документи, свързани с бойната слава на българската войска.²⁴⁴

Създаването на Главния военен музей бележи нов етап в музейната практика на страната. Някои специалисти определят военноисторическите музеи като ведомствени. Експонатите и техните експозиции далеч надхвърлят обсега на едно ведомство, в тях е съсредоточено национално историческо богатство, разкриващо българската държавна традиция и нейната защита от българската войска и армия през различните етапи на нейното съществуване. Тук са експонирани свидни за всяко българско сърце военни реликви – знамена на чети и бойни полкове, лично оръжие на революционери, генерали и офицери и т. н. Същевременно чрез създаването на експозицията на Главния военен музей се стимулира допълнително изучаването на националната ни военна история.

Военноморски музей – Варна

Друг важен военноисторически музей, открит в началото на 20-те години, е Военноморският музей във Варна. Още братята Шкорпил, основатели на Варненското археологическо дружество и музей, започват да събират отделни паметници, свързани с морския живот на града през различните исторически етапи от неговото развитие. В открития музей към Варненското археологическо дружество (създадено през 1901 г.) са експонирани и паметници, свързани с българското търговско и военно корабоплаване и корабостроене.²⁴⁵

Началото на събирателската работа за създаване на Морски музей започва през 1883 г. в Русе.²⁴⁶ Тогава командващият

Дунавската военна флотилия капитан-лейтенант Зиновий Петрович Рожественски (бъдещият адмирал от Руския флот, героят от морската битка при Цушима) започва събирането на материали за създаване на Морски музей. Основната цел, която си поставя З. П. Рожественски е огромяване на българите в областта на морското дело, тъй като ние не се славим като смели моряци, напротив, живеейки векове край бреговете на едно топло море, ние не ставаме морски народ. В писмо на командващия Дунавската флотилия от 1883 г. до военния министър ген. Паренсов се искат средства за откриване на Морски музей. Работата по издирване и събиране на морски реликви продължава и през следващите години. През 1885 г. руските офицери от Дунавската флотилия създават в Русе своя организация, наречена "Офицерско събрание" (Военен клуб).²⁴⁷ Към тази организация се предвижда и създаването на Морски музей. Кризата в отношенията между България и Русия след Съединението довежда до отзоваването на руските офицери и тяхното дело замира. Експонатите и архивните документи остават на съхранение в щаба на Дунавската флотилия. След създаването на Български военен флот във Варна през 1897 г. започва нов етап в събирателската работа.

По време на войните Българският морски флот се закалява в морските сражения. Събират се много наши и чужди (трофейни) военни реликви. След Първата световна война, според клаузите на Ньойския договор, България губи правото да притежава Военноморски флот. Тогава във Варна на 1 юли 1920 г. се основава най-голямата морска културно-просветна организация – Български народен морски сговор. Тази обществена организация си поставя като основна цел ускореното морско развитие на страната, както и създаването на Морски музей. От щаба на Военноморския флот са приети експонати, събирани още от руските офицери, служили в Дунавската флотилия, както и многобройни трофеи и военни реликви от войните. Стотици експонати са дарени от ветерани на Черноморския флот. Идеята за създаване на Морски музей е подкрепена от Министерството на народното просвещение и лично от министър Омарчевски. С отпуснатите 50 хил. лв. се подрежда експозицията в две стаи на Девическата гимназия във Варна.

Тържественото откриване на първия Морски музей в България се извършва на 20 май 1923 г.²⁴⁸ До 1955 г. той е под ръководството на Министерството на народното просвещение, а след това към Министерството на народната отбрана. За главен уредник на музея е избран всепризнатият музеен деятел на Варна Карел Шкорпил, негови помощници са руските емигранти Олга и Александър Полубояринови.²⁴⁹ В сегашната си сграда музеят открива постоянната си експозиция през 1956 г., а от 1957 г. е експониран и бойният кораб "Дръзки". Международните ограни-

чения задържат развитието на Българския военноморски флот, но в областта на военноморското музейно дело те не се отразяват. Морският музей събира не само военни реликви, но и експонати, свързани с гражданското и търговското мореплаване и корабостроене. През своите 70 години съществуване Морският музей във Варна събира музейни предмети, свързани с голямата тема "Българинът и морето". Техническият характер на част от експонатите, които се събират в Морския музей, го превръщат в родоначалник на бъдещите политехнически музеи.

Мавзолей "Владислав Варненчек"

Дело на военните във Варна е и мавзолеят "Владислав Варненчек". В центъра на бойното поле, където през 1444 г. водените от Владислав III Ягело и Ян Хуниади християнски войски от Европа срещат в жестока битка стохилиядната армия на Мурад II, през 1924 г. върху една тракийска могила е издигнат скромнен паметник на крал Владислав.²⁵⁰ Повече от 30 години варненската общественост се стреми да увековечи тази саможертва на полските и унгарски войски. Още през 1907 г. Варненското археологическо дружество под председателството на Х. К. Шкорпил учредява фонд за постройка на паметника през 1907 г. С финансовата подкрепа на правителствата на Полша и Унгария, както и на военните от Варна, се пристъпва към изграждане на огромен парк-мавзолей.²⁵¹

През 1934 г. се създава обществен комитет за издигане на мавзолея. В него влизат: командирът на 8-и пехотен полк полковник Петър Димков, кметът на Варна инж. Янко Мустаков, Н. Димитров, инж. Л. Димов, К. Шкорпил, полският почетен консул, а за председател е избран полският посланик Адам Тарновски.²⁵² С откриването на мавзолея "Владислав Варненчек" на 4 август 1935 г. се добогатяват музейните обекти в града. Така Варна се превръща в един от музейните центрове на България до Втората световна война.

Къщи-музеи

През различни периоди къщите-музеи са под върховния надзор на Министерството на войната или на Министерството на народното просвещение. В приетия през 1921 г. Закон за народното просвещение се посочва, че военноисторическите къщи-музеи и паметници се намират под върховния надзор на Министерството на народното просвещение.²⁵³ За тяхната дейност е изработен Правилник, с който се регламентират задълженията на служителите.²⁵⁴ Цялостната отговорност за дейността на къщите-музеи се носи от директора, който се назначава с указ. Уредникът носи главната отговорност за музейните експозиции, инвентарните книги, каталози и цялата документация, свързана с музейната и експозиционна дейност. Всяка къща-музей има надзирател, който се грижи за музейното имущество, хигиената и парка около къщата. Надзирателите изпълняват функциите и на екскурзоводи, те пос-

рещат посетителите и ги развеждат из експозицията, като водят месечна и годишна статистика за посещенията. Работата с посетителите е изведена на първо място сред задълженията на служителите, ето защо в "Правилник за военноисторическите къщи-музеи и паметниците при тях" изрично се посочва, че "къщите-музеи и паметниците служат за национално-патриотично възпитание на поколенията, затова директорът и целият друг персонал са длъжни да дават всички сведения и улеснения на посетителите".²⁵⁵

Независимо от промяната на подведомственото подчинение на къщите-музеи тяхната работа не се смущава поради факта, че от създаването им през 1907 г. до 1932 г. техен директор е видният възрожденец и уважаван общественик, един от строителите на следосвобожденска България – Стоян Заимов.²⁵⁶ Отбягвайки високите държавни постове, които е могъл да заема в първите години след Освобождението, Заимов завършва висшето си образование в Русия, а след завръщането си се отдава на културна и просветна дейност.²⁵⁷ Творчеството му е свързано с проучване на Българското възраждане – "Миналото" в 4 тома, Биография на В. Левски, както и "Светите места на признателна България". В редица публикации той доуточнява някои грешки в "Записки по българските въстания" на Захари Стоянов, както и в биографиите на Христо Ботев и Васил Левски. Богатото творчество на Ст. Заимов е поощрявано от големия му приятел Иван Вазов. Както е известно, в романа "Под игото" Вазов взема черти от характера на Стоян Заимов и Васил Левски за изграждане на образа на Бойчо Огнянов.²⁵⁸

Приемник на Ст. Заимов на директорския пост само за една година (от 22.09.1932 г. до 12.10.1933 г.) е Никола В. Ракитин.²⁵⁹ Той поема щафетата и достойно развива възпитателната им мисия. "Тия музеи не са само материален израз на дълбоката признателност към паметта на загиналите за родината величави личности или за увековечаване героични борби и подвизи, но са едно от най-мощните средства за национално-патриотично възпитание на поколенията".²⁶⁰

Н. В. Ракитин оценява високо дейността на военно-историческите музеи в Плевен. "Създадени преди десетки години, имат вече сами своя история" и това налага да се отреди една стая в къщата на управлението "за един вид музей на музеите". В тази стая да се експонират "портретите на всички лица, които са ратували за създаването на музеите и паметниците на нашето освобождение,... позиви, възвания, снимки, карти и предмети, свързани с изграждането на музеите".²⁶¹

Ракитин предлага музейните експозиции да се разширят, като в тях се покаже българският народ и неговата подкрепа за освободителните войски. "Би било добре, ако в тия музеи се съберат и запазят етнографски и други материали, свързани с

освободителната война, например стари народни носии от гр. Плевен, гр. Бяла, с. Пордим и с. Горна Студена, които интересни носии вече са изчезнали. Подредени, тия предмети в къщите-музеи, ще дават пълна представа, както от една страна за епичните борби на руския народ за нашето освобождение, така от друга, за бита на нашия народ през тази епоха".²⁶² Тази идея се реализира едва през 50-те години на XX в.

Ракитин предлага да се създаде специален фонд за поддържането и опазването на паметниците, тъй като "скромните суми, които държавата отпуска" са недостатъчни. Той е против прехвърлянето на музеите под юрисдикцията на Министерството на отбраната. Мястото на музеите е в Министерството на просвещението, защото "грижата на държавата за възпитанието на поколенията е съсредоточена в Министерството на народното просвещение..."²⁶³

Н. Ракитин разработва проект за Правилник на Военно-историческите музеи и паметници. В него той излага своите виждания за организацията, структурата и вътрешния ред на къщите-музеи. Предвижда се системна работа в областта на музейните фондове. Те трябва да се инвентаризират и документират в инвентарните книги на отделните къщи-музеи, както и в "системен (картонен) каталог, който е предназначен да служи за научно-исторически цели и да улеснява намирането на предметите в къщата-музей".²⁶⁴ Като цяло концепцията на Ракитин е въвеждане на научни форми на организация и управление на поверените му музеи. Добрите му намерения не срещат подкрепа в Министерството на войната и много скоро той е уволнен "по липса на ценз за служба по военното ведомство".²⁶⁵

До Втората световна война Военно-историческите музеи остават в рамките на Министерството на войната и за директори се назначават само офицери, които нямат музеен опит. Подофицери и фелдфебели от запаса се грижат за къщите-музеи. Те са пазители и "екскурзоводи" там. Формалното отношение към задължението им е критикувано остро от плевенската общественост. Далеч остава във времето пламенното слово на Ст. Заимов пред млади и стари посетители. Затова писателят Димо Сяров пише за него: "Ветеранът имаше една много мила черта – да смята всички, които посещават парка (Скобелевия) за свои лични гости".²⁶⁶ Затова Ст. Заимов заявява: "Аз и моите хора изпълняваме не служба, а свещен дълг към паметта на загиналите тук руски орли. Копнежът ми по тяхната необятна родина продължава и на стари години все така да обгаря душата ми, както някога, когато гниех из зловещите зандани на малоазиатската крепост Сен-Жан Д'Акр".²⁶⁷

За съжаление ентузиазмът на Заимов е заменен от носенето на служба от военните от запаса в къщите-музеи. В края на 30-те години на XX в. се откриват за посетители "Скобелевият музей"

и "Кът Заимов" в Скобелевия парк-музей. През 1937 г. излиза от печат пътеводителят на Борис Савов "Светите места в Плевен".²⁶⁸

Първоначално в къщите-музеи работят 33 души, а в навечерието на Втората световна война остават само 17. Това е почти половината от необходимия състав за правилното поддържане на музеите и посрещането на хилядите посетители. Най-тревожното е, че от тези 17 щатни работници в къщите-музеи нито един не е музеен специалист. Най-много са пазачите – осем, следват надзиратели – шест, по един – началник, секретар и писар.²⁶⁹ Тази кадрова политика на министерството на отбраната е в нарушение на Правилника за музейната служба във войската, в който е предвидено тази отговорна дейност по патриотичното възпитание на подрастващите да се извършва от учители или офицери.

Военноисторическите музеи имат решаващо значение за развитието на музейното дело в България. Чрез тях се създават нови музейни центрове в страната, каквито са Плевен и Варна. Независимо под чие върховно управление са през различните периоди – на подчинение на Министерството на войната или на Министерството на народното просвещение, военноисторическите музеи, наред с Народните музеи, са най-добре организирани и с най-голям принос за проучването на военната и националната ни история и за създаване на високо патриотични музейни експозиции.²⁷⁰

Полицейски музей

Нормативното основание за създаване на Полицейски музей е Законът за столичната полиция от 1907 г. В чл. 41 се отбелязва, че в музея ще се събират различни оръжия, инструменти и приспособления, с които са извършени престъпленията.²⁷¹ Първоначалният замисъл е само да се прибират на съхранение веществените доказателства след приключване на делата. През 1942 г. пред музея се поставят много по-широки цели: да се представя организацията на борбата с престъпниците, като се отдава дължимото внимание на тези, които са разкрили престъплението; да се издига авторитетът на българските полицаи като защитници на реда в страната; да не се забравя паметта на загиналите полицаи при изпълнение на служебния им дълг; музеят да се превърне в институт за нравственото и политическо възпитание на младото поколение.²⁷²

В навечерието на Втората световна война в България има следните държавни музеи: Народен археологически музей, Народен етнографски музей, Естественоисторически музей (Царския природонаучен музей), Държавна художествена галерия (открита през 1942 г. и унищожена от бомбардировките през 1944 г.), Археологически музей при Народната библиотека в Пловдив, къщите-музеи "Алеко Константинов" в Свищов и "Иван Вазов" в София и Сопот.

Съществуват и няколко ведомствени музея. Към Министер-

ството на войната се числят: Главен военноисторически музей, Военноисторическите къщи-музеи в Плевен, Пордим, Горна Студена, Бяла и мавзолея в Гривица, Военноморски музей – Варна, Мавзолей "Владислав Варненчик". Продължава съществуването и на учебния музей към Министерството на народното просвещение, както и на Полицейския музей. Столична община създава също свой музей, а в Пловдив се открива и закрива Областен музей, който в навечерието на Втората световна война е наречен Общинска къща-музей. Наред с тези субсидирани от държавата, отделните министерства и общините музеи съществуват и десетки други към читалища и училища. Официално признати от Министерството на народното просвещение чрез приемане на правилниците им са само около 40.

В неприетия през 1939 г. Проектно-закон за старините се предвижда създаването на областни държавни музеи в Пловдив, Варна, Видин, Стара Загора и Казанлък, а в Търново и Шумен читалищните музеи да се присъединят към Народните библиотеки в тези градове, но тази навременна идея не е реализирана.²⁷³

Музейното дело в България през междувоенния период преживява трудно, но градивно време. Многократно нарастват музейните фондове. Провеждат се системни археологически разкопки, чиито открития намират място в експозициите на централните и местни музеи. Полагат се огромни усилия да се построят нови сгради или да се получат подходящи помещения за създаване на нови експозиции на читалищните музеи в различните райони на страната. Разработва се много ценен Проектно-закон за старините, но за съжаление той не е приет и оставя българските музеи и цялото ни наследство без модерен закон, който да ги закриля и да им дава перспектива за развитие. Тежките военни години донасят огромна разруха за музеите, преди всичко в столицата. По-голямата част от тях са разрушени до основи, а останалите имат частични повреди. Всичко това изправя малката музейна общност пред нови изпитания.

БЕЛЕЖКИ:

¹ ДВ, бр. 87, 21.VII.1921, чл. 395–399.

² ДВ, бр. 69, 30.III.1927.

³ ДВ, бр. 221, 19.XII.1927.

⁴ Наредба-закон за запазване на старинните постройки в населените места. – ДВ, бр. 135, 20.VI.1936.

⁵ Пак там.

⁶ ЦДА, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 281.

⁷ Пак там, л. 137.

⁸ Пак там, чл. 2.

⁹ Пак там, чл. 9 и 10, л. 140.

¹⁰ Пак там, чл. 21–30, л. 144, 145.

¹¹ Пак там.

- ¹² **Пак там**, Глава VII. Музеи, чл. 44–61, л. 148–150.
- ¹³ **Пак там**.
- ¹⁴ **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 3.
- ¹⁵ **Пак там**, чл. 5.
- ¹⁶ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 550, л. 63.
- ¹⁷ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 665, л. 119.
- ¹⁸ Водач..., с. 14.
- ¹⁹ **ДВ**, бр. 87, 21.VII.1921, чл. 369–399.
- ²⁰ Водач..., с. 14.
- ²¹ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 668, л. 2–23.
- ²² Правилник на Народния археологически музей. – Училищен преглед, кн. 1–3, 1923, 1–11.
- ²³ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 904, л. 10.
- ²⁴ **Соколова, Д.** Националната галерия. Етапи и система на формиране на институцията (1892–1944). – Проблеми на изкуството, кн. 1, 1994, с. 48.
- ²⁵ **Соколова, Д.** Невидимата страна на айсберга. За изграждането на структурата и функциите на Народния музей. – Изкуство, кн. 3, 1990, 9–20.
- ²⁶ **Соколова, Д.** От Народния музей към Националната галерия. – Изкуство, кн. 4, 1993, с. 28.
- ²⁷ **Соколова, Д.** Националната галерия..., с. 48.
- ²⁸ **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а. е. 1185, л. 123.
- ²⁹ Постъпва дарението на габровеца Й. Узунов - комплект - струг за дърво (за гаванки) на вода. Вж. **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 9.
- ³⁰ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 550, л. 5.
- ³¹ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 28, 39, 58.
- ³² **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 15–17.
- ³³ **Ковачева-Костадинова, В.** Цит. съч., с. 84.
- ³⁴ **Пак там**.
- ³⁵ **Пак там**, с. 86.
- ³⁶ **Радонов, З.** Международни културни връзки и изяви на българските музеи в миналото (1878–1944 г.). – Исторически преглед, кн. 4, 1974, с. 58 и сл.
- ³⁷ **Ковачева-Костадинова, В.** Цит. съч., с. 86.
- ³⁸ **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а. е. 791, л. 100.
- ³⁹ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 749, л. 1.
- ⁴⁰ **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а. е. 889, л. 164.
- ⁴¹ **Пак там**, л. 344 а.
- ⁴² **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а. е. 889, л. 163.
- ⁴³ **Ковачева-Костадинова, В.** Цит. съч., с. 85.
- ⁴⁴ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 889, л. 162 и сл.; а. е. 1203, л. 205.
- ⁴⁵ **Пак там**, а. е. 665, л. 118 и сл.; а. е. 1583, л. 61 и сл.
- ⁴⁶ **Радонов, З.** Музейното дело през управлението на БЗНС (1920–1923 г.). – Известия на Българското историческо дружество, кн. XXXIII, 1980, с. 136.
- ⁴⁷ **Радонов, З.** За възникването и началната дейност на Народния археологически музей в Пловдив (1879–1944). – Музеи и паметници на културата, 1970, кн. 2, с. 35.
- ⁴⁸ **Пак там**.
- ⁴⁹ **Пак там**, с. 36.
- ⁵⁰ Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1920 г. П., 1920, с. 3.
- ⁵¹ **Радонов, З.** За възникването и началната дейност на Народния археологически музей в Пловдив (1879–1944). – Музеи и паметници на културата, 1970, кн. 2, с. 36.
- ⁵² **Пак там**.
- ⁵³ **Пак там**.
- ⁵⁴ **Пак там**.
- ⁵⁵ **Пак там**, с. 37.
- ⁵⁶ Земетресението и пловдивската народна библиотека. Коя е истината? – Юг (Пловдив), бр. 2807, 9.V.1928.

⁵⁷ 100 години..., с. 9.

⁵⁸ Станев, Ив. История на Народния етнографски музей – Пловдив. Годишник на Народния етнографски музей – Пловдив, т. I, 1970, с. 8.

⁵⁹ Шивачев, Ст. Стою Шишков като историк на Пловдив. – Известия на музеите от Южна България, т. XXI, 1995, с. 152.

⁶⁰ Станев, Ив. Цит. съч., с. 8.

⁶¹ Пак там.

⁶² Пак там, с. 10.

⁶³ Пак там, с. 11.

⁶⁴ Пак там.

⁶⁵ Пак там, с. 12.

⁶⁶ Пак там.

⁶⁷ Савов, Н. Цит. съч., с. 115.

⁶⁸ Пак там.

⁶⁹ Столичен общински вестник, бр. 15, 8.VIII.1931.

⁷⁰ Пак там, чл. 2.

⁷¹ Пак там, чл. 3.

⁷² Столичен общински вестник, бр. 16, 5.IX.1931.

⁷³ Пак там, чл. 35.

⁷⁴ Савов, Н. Цит. съч., с. 116 и сл.

⁷⁵ Пак там, с. 117.

⁷⁶ Пак там, с. 121.

⁷⁷ Пандурски, В. Църковен историко-археологически музей - София. С., 1973, с. 3.

⁷⁸ Пандурски, В. Паметници на изкуството в Църковния историко-археологически музей - София. С., 1977, с. 7 и сл.

⁷⁹ Пандурски, В. Централният Църковен историко-археологически музей. Известия на Църковноисторически и архивен институт. – Централен църковен историко-археологически музей, т. I, 1978, с. 22 и сл.

⁸⁰ Пандурски, В. Иконното богатство на Църковния историко-археологически музей - София. Албум. С., 1974, с. 1.

⁸¹ Пак там, с. 2, 3.

⁸² Пандурски, В. Църковният музей в София. – Духовна култура, 1965, кн. 10, с. 19.

⁸³ Пандурски, В. Църковен..., с. 5.

⁸⁴ Боев, З. Националният природонаучен музей през годините. – Природа, кн. 3, 1994, с. 88.

⁸⁵ Пак там.

⁸⁶ Консулов, Ст. Царския естествено-исторически музей в София. – Природа, кн. 6, 1922.

⁸⁷ Илчев, Д. Естествено-Исторически Музей на Н. В. Царя. – Ловец, кн. 7, 1927, с. 131 и сл.

⁸⁸ Атанасов, Н. Природонаучният музей при Българската академия на науките. – Природа, кн. 1, 1955, с. 98 и сл.

⁸⁹ Дренски, П. Природонаучни институти на Негово Величество Царя. – В: Юбилейна книга на град София (1878–1928). С., 1928, с. 150 и сл.

⁹⁰ Костов, Ив. 95 години Национален природонаучен музей. – Списание на БАН, кн. 2, 1984, с. 86 и сл.

⁹¹ Атанасов, Н. Какво загубиха Царските природонаучни институти от бомбардировките. – Природознание, 1946, кн. 1–2, с. 66 и сл.

⁹² ДВ, бр. 178, 9.XI.1921.

⁹³ Столичен общински вестник, бр. 17, 26.IX.1931.

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ Неделчева, Цв. 60 години къща-музей "Иван Вазов" - гр. Сопот. 60 години храм на българщината. – Музей, бр. 6, юни, 1995, с. 2.

⁹⁶ Вазова, В. Имаме си нещо вазовско по наследство. Интервю с госпожа Вера Вазова, дъщеря на генерал Георги Вазов. – Музей, бр. 6, юни, 1995, с. 4.

⁹⁷ Неделчева, Цв. Цит. съч., с. 8.

- ⁹⁸ **Пак там**, с. 9.
- ⁹⁹ **Радонов, З.** За възникването..., с. 156, 157.
- ¹⁰⁰ **Радонов, З.** Възникване и първоначална дейност на държавните музеи в България (1878–1944 г.). – ИДА, кн. 22, 1971, с. 255.
- ¹⁰¹ **Райчев, М.** Музеи, старини и паметници в България. С., 1981, с. 283.
- ¹⁰² **Радонов, З.** Възникване..., с. 255.
- ¹⁰³ **Райчев, М.** Цит. съч., с. 284.
- ¹⁰⁴ **Минчева, Т.** Основоположниците на музейното дело във Велико Търново. – В: "История на музеите и музейното дело в България" – Доклади и съобщения от Национална научна конференция (Плевен, 27–28 март 2003). Плевен, 2003, с. 133.
- ¹⁰⁵ **Бъчварова, Н.** 120 години исторически музей в град Велико Търново. – Известия на историческия музей – В. Търново, т. VI, 1991, с. 7.
- ¹⁰⁶ **Пак там**.
- ¹⁰⁷ **Минчева, Т.** Цит. съч., с. 133.
- ¹⁰⁸ **Бъчварова, Н.** 120 години..., с. 8.
- ¹⁰⁹ **Пак там**.
- ¹¹⁰ 120 години музей Велико Търново. Изследвания и публикации на музейните работници 1927–1990. Био-библиографски справочник. В. Търново, 1991, 112–117.
- ¹¹¹ **Минчева, Т.** Цит. съч., с. 134.
- ¹¹² **Пак там**, с. 135.
- ¹¹³ Леон Филипов достига преклонна възраст. Той умира на 96 г. през септември 1976 г. Цялото си творчество, заедно с родния си дом на ул. "Кифалов" 11, дарява на Историческия музей (сега РИМ) във Велико Търново. Колекцията е експонирана в къщата-музей в родния му дом и в музея "Възраждане и Учредително събрание".
- ¹¹⁴ **Бъчварова, Н.** 120 години..., с. 8.
- ¹¹⁵ **Пак там**.
- ¹¹⁶ **Пак там**.
- ¹¹⁷ **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика и проблеми на музея при читалище "Надежда" във Велико Търново (1871–1945 г.). – Известия на Историческия музей – В. Търново, т. VIII, 1993, с. 68.
- ¹¹⁸ **Пак там**, с. 69.
- ¹¹⁹ **Бъчварова, Н.** 120 години ..., с. 9.
- ¹²⁰ **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика..., с. 70.
- ¹²¹ **Бъчварова, Н.** 120 години ..., с. 9.
- ¹²² **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика..., с. 71.
- ¹²³ **Бъчварова, Н.** 120 години ..., с. 9.
- ¹²⁴ **Цончев, д-р П.** Из общественото и културно минало на Габрово. – Исторически приноси. Вт. изд., Габрово, 1996, с. 503 и 799; Устав на историографическото дружество "Габрово". Габрово, 1920, с. 1 и сл.
- ¹²⁵ **Петров, Ц.** и др. Габрово и околностите му. С., 1963, с. 81.
- ¹²⁶ **Андрейчин, Р.** Спомени за моя баща – Еким Стоянов Андрейчин, първия уредник на музея в Габрово. – В: Юбилеен сборник с доклади и научни съобщения от научната сесия посветена на 100-годишнината от създаването на окръжния исторически музей в гр. Габрово, проведена на 12 май 1983 г. Габрово, 1986, с. 121.
- ¹²⁷ **Пак там**, с. 122.
- ¹²⁸ **Цончев, П.** Из стопанското минало на Габрово. С., 1929; Същия, Из общественото и културно минало на Габрово. Исторически приноси. С., 1934.
- ¹²⁹ **Андрейчин, Р.** Цит. съч., с. 122.
- ¹³⁰ **Пак там**, с. 124.
- ¹³¹ **Явашов, А.** Разград и неговото археологическо и историческо минало. Разград, 1930, с. 3 и сл.
- ¹³² **Воденичаров, П.** Музейното дело в Бургас. – Юбилейна книга на гр. Бургас. Бургас, 1939, с. 155 и сл.
- ¹³³ **Радонов, З.** За възникването..., с. 156.
- ¹³⁴ **Пак там**.

- ¹³⁵ **Теофилов, П.** Копривщица. Пътеводител. С., 1966, с. 104 и сл.
- ¹³⁶ Правилник на етнографския музей в село Устово, Смолянско. Пловдив, 1937, с. 1 и сл.
- ¹³⁷ **Хайтов, Н.** Родопският музей през вековете. С., 1953, с. 5 и сл.
- ¹³⁸ **Пак там**, с. 21.
- ¹³⁹ **Пак там**.
- ¹⁴⁰ **Пак там**, с. 23.
- ¹⁴¹ **Пак там**.
- ¹⁴² Отчетъ на Археологическото дружество "Августа Траяна" въ гр. Ст. Загора за изтеклите 1922–1924 год. Ст. Загора, печатница "Светлина" 1925, 68 стр.
- ¹⁴³ Известия на Българския археологически институт. III, С., 1925, с. 258.
- ¹⁴⁴ **Пак там**, 258–259.
- ¹⁴⁵ **Буюклиев, Хр.** По богатство и уредба на сбирките на предно място... – Музеи и паметници на културата, кн. 4, 1987, с. 27.
- ¹⁴⁶ Известия на Българския археологически институт. III, С., 1925, с. 259.
- ¹⁴⁷ **Мушмов, Н.** Една археологическа екскурзия из България. Мир, бр. 6428, 5.11.1921.
- ¹⁴⁸ **Филипова, Л.** Цит. съч., с. 25.
- ¹⁴⁹ **Пак там**.
- ¹⁵⁰ **Пак там**.
- ¹⁵¹ **Филипова, Л.** Цит. съч., с. 26.
- ¹⁵² Писмо № 12 от 17 юли 1932 г. на Управителния съвет на археологическо дружество "Августа Траяна" до Културно-просветно дружество "Театър".
- ¹⁵³ **Филипова, Л.** Цит. съч., с. 19.
- ¹⁵⁴ **Пак там**, с. 27.
- ¹⁵⁵ **Пак там**, с. 28.
- ¹⁵⁶ **Радонов, З.** За възникването и първоначалната дейност на Казанлъшкия музей (1901–1944). – Музеи и паметници на културата, 1978, кн. 1, с. 54.
- ¹⁵⁷ **Пак там**.
- ¹⁵⁸ **Пак там**.
- ¹⁵⁹ **Пак там**.
- ¹⁶⁰ **Пак там**.
- ¹⁶¹ **Пак там**, с. 55.
- ¹⁶² **Пак там**.
- ¹⁶³ **Пак там**.
- ¹⁶⁴ **Пак там**.
- ¹⁶⁵ **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а. е. 1186, л. 148.
- ¹⁶⁶ **Грънчаров, М.** Музейното дело в Плевен (1903–1944). – Известия на музеите в Северозападна България, т. 20, Враца, 1993, с. 217.
- ¹⁶⁷ **Пак там**.
- ¹⁶⁸ **Пак там**, с. 218.
- ¹⁶⁹ **Пак там**, с. 219.
- ¹⁷⁰ **Трифонов, Ю.** История на града Плевен до Освободителната война. С., 1933.
- ¹⁷¹ **Бърчева, М., Н. Стоянова.** Сто години Русенски музей. – В: 100 години Русенски музей. Био-библиографски справочник. Русе, 2004, с. 7.
- ¹⁷² Летопис на Историческия музей – Русе. – Вестник "Музей", бр. 4, април 1999, с. 12
- ¹⁷³ **Пак там**.
- ¹⁷⁴ **Бърчева, М., Н. Стоянова.** Цит. съч., с. 7.
- ¹⁷⁵ **Пак там**.
- ¹⁷⁶ Летопис на Историческия музей – Русе. – Вестник "Музей", бр. 4, април 1999, с. 12.
- ¹⁷⁷ **Бърчева, М., Н. Стоянова.** Цит. съч., с. 7.
- ¹⁷⁸ **Великова, Е.** Русенската художествена галерия на 70 г. – галерия в рамка, извън рамка. – В: Сборник "Художественият музей и XXI век", Пловдив, 2003, с. 82.
- ¹⁷⁹ **Атанасова, Й., Н. Илиев, П. Никодимов.** 75 години организирано музейно дело във Видинския край. – Известия на музеите в Северозападна България. т. 12, 1987, с. 201.

- 180 Пак там.
- 181 Пак там, с. 202.
- 182 Лечев, Д. Археологическото сдружение "Българска старина" и музейното дело в Шуменския край. – В: "История на музеите и музейното дело в България" – Доклади и съобщения от Национална научна конференция (Плевен, 27–28 март 2003). Плевен, 2003, с. 125.
- 183 Лечев, Д. Исторически бележки за Шуменския край и музейното дело. – В: 100-годишния Исторически музей Шумен. Варна, 2004, с. 12.
- 184 Лечев, Д. Археологическото сдружение..., с. 126.
- 185 Хараланова, Б. Основни етапи в развитието на музейното дело в Шумен. – В: "История на музеите и музейното дело в България" – Доклади и съобщения от Национална научна конференция (Плевен, 27–28 март 2003). Плевен, 2003, с. 122.
- 186 Лечев, Д. Исторически бележки..., с. 12.
- 187 Лечев, Д. Археологическото сдружение... с. 127.
- 188 Окръжно № 15437 от 15 октомври 1933 г.
- 189 Хараланова, Б. Цит. съч., 122–123.
- 190 Лечев, Д. Цит. съч., с. 128.
- 191 Пак там.
- 192 Пак там.
- 193 Райкински, Ив. Музейното дело във Враца до 1952 г. – Известия на музеите в Северозападна България, т. 19, Враца, 1992, с. 165.
- 194 Пак там, с. 166.
- 195 Пак там.
- 196 Пак там, с. 167.
- 197 Пак там.
- 198 Пак там, с. 168.
- 199 Пак там.
- 200 Пак там, с. 169.
- 201 Пак там.
- 202 Пак там, с. 170.
- 203 Пак там.
- 204 Пак там.
- 205 Пак там, с. 171.
- 206 Пак там.
- 207 Пак там, с. 176.
- 208 Пак там.
- 209 Пак там, с. 177.
- 210 Пак там.
- 211 Пак там.
- 212 Пак там, с. 179.
- 213 Лалев, Ив. 100 години в служба на народа. – Юбилеен вестник "100 години Исторически музей – Ловеч (1895–1995), с. 2.
- 214 Драгнев, К. Развитие на музейното дело. – В: 100 години Народно читалище "Наука", С., 19, с. 165.
- 215 Пак там, с. 166.
- 216 Пак там.
- 217 Лалев, Ив. Цит. съч., с. 2.
- 218 Драгнев, К. Цит. съч., с. 168.
- 219 Лалев, Ив. Цит. съч., с. 2.
- 220 Драгнев, К. Цит. съч., с. 168.
- 221 Борисов, Хр. Деветдесет години музейно дело в Ловеч. – В: Сборник, Ловеч, 1985, с. 5.
- 222 Лалев, Ив. Цит. съч., с. 2.
- 223 Драгнев, К. Цит. съч., с. 168.
- 224 Пак там, с. 169.
- 225 Пак там.

- ²²⁶ **Пак там**, с. 170.
- ²²⁷ 75 години музейно дело в Тетевен. – Доклад, изнесен на Тържественото събрание, 6 декември 1986 г. Архив на исторически музей Тетевен, с. 4.
- ²²⁸ **Пак там**.
- ²²⁹ **Пак там**.
- ²³⁰ **Пак там**.
- ²³¹ **Канавров, Д.** Първи музеи в Южна Добруджа. – В-к "Морски телеграф", бр. 18, 2–8 октомври 1995.
- ²³² **Пак там**.
- ²³³ **Пак там**.
- ²³⁴ **Пак там**.
- ²³⁵ **Пак там**.
- ²³⁶ **Пак там**.
- ²³⁷ **Радонов, З.** За възникването..., с. 158, 164.
- ²³⁸ Статистически годишник на Царство България за 1942 г. С., 1943, с. 772 и сл.
- ²³⁹ **Радонов, З.** Някои моменти..., с. 40.
- ²⁴⁰ **Драев, Ив.** Петдесет години Централен музей на народната армия. – Музеи и паметници на културата, кн. 4, 1966, с. 39.
- ²⁴¹ Културно-просветни учреждения в БНА. С., 1984, с. 73.
- ²⁴² **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а. е. 642, л. 94.
- ²⁴³ **Радонов, З.** Някои моменти..., с. 41.
- ²⁴⁴ **Калонкин, М.** Национален военно-исторически музей. Пътеводител. С., 1982, с. 7 и сл.
- ²⁴⁵ Военноморски музей - Варна. Пътеводител. С., 1982, с. 5.
- ²⁴⁶ **Пак там**.
- ²⁴⁷ **Павлова, Г.** Петдесет години Военноморски музей. Юбилеен сборник. ч. I, Варна, 1974, с. 44.
- ²⁴⁸ Военноморски..., с. 6.
- ²⁴⁹ Културно-просветни..., с. 85.
- ²⁵⁰ Варна през вековете. Варна, 1960, с. 36.
- ²⁵¹ **Кръстева, Ст.** Студии по музеология. кн. I, С., 2003, с. 246.
- ²⁵² Културно-просветни..., с. 88.
- ²⁵³ **ДВ**, бр. 87, 21.VII.1921, чл. 395.
- ²⁵⁴ **ЦДА**, ф. 177, оп. 2, а.е. 376, л. 291–292.
- ²⁵⁵ **Пак там**.
- ²⁵⁶ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 671, л. 38.
- ²⁵⁷ **ЦДА**, ф. 177, оп. 1, а. е. 665, л. 3.
- ²⁵⁸ Стоян Заимов (1853–1932). Военно-исторически сборник, 5, 1967, с. 91.
- ²⁵⁹ **Бошнаков, Н. Г.** Военно-историческите музеи в Плевен (създаване, етапи на развитие и роля в изграждането на музейното дело в България). – Известия на музеите в Северозападна България, т. 21, Враца, 1993, с. 316.
- ²⁶⁰ **Пак там**.
- ²⁶¹ **Пак там**.
- ²⁶² **Пак там**.
- ²⁶³ **Пак там**, с. 317.
- ²⁶⁴ **Пак там**.
- ²⁶⁵ **Пак там**.
- ²⁶⁶ **Пак там**, с. 315.
- ²⁶⁷ **Пак там**.
- ²⁶⁸ **Савов, Б.** Светите места в Плевен. Плевен, 1937, с. 144.
- ²⁶⁹ **Горова, Св.** Музейното дело в България (1944–1945). – Известия на музеите в Северозападна България, т. 17, С., 1991, с. 166.
- ²⁷⁰ Военноисторическите къщи-музеи и обекти са преминавали под различно подчинение през различните исторически етапи:
– от 1907 до 1909 г. към Комитета "Цар Освободител";
– от 1909 до 1914 г. към Министерството на войната;

- от 1914 до 1934 г. към Министерството на народното просвещение;
- от 1934 до 1951 г. към Министерството на войната;
- от 1951 до 1954 г. към Комитета за наука, изкуство и култура;
- от 1954 към местната общинска власт. Вж. Културно-просветни..., с. 73.

²⁷¹ **Кръстева, Ст.** Цит. съч., с. 249.

²⁷² **Пак там.**

²⁷³ **СЪЗДАВАНЕ НА МУЗЕИТЕ В ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ:**

1880 - Ст. Загора; 1883 - Габрово; 1888 - Варна; 1895 - Ловеч; 1897 - Видин, Кюстендил; 1900 - Шумен; 1901 - Казанлък; 1903 - Плевен; 1904 - Русе, Етрополе; 1905 - Елена; 1906 - Преслав, Мадара, Плиска, Хисаря; 1913 - Тетевен; 1920 - Сопот; 1921 - В. Търново, Карнобат, Белоградчик; 1922 - Разград; 1923 - Пазарджик; 1925 - Ямбол, Лом, Трявна, Бургас; 1926 - Асеновград; 1929 - Сливен; 1930 - Копrivщица, Нова Загора; 1931 - Самоков, Лясковец, Никопол; 1932 - Дупница; 1935 - Хасково, Смолян; 1937 - Карлово, Троян, Дряново, Ботевград; 1938 - Кърджали; 1941 - Гиген; 1942 - Силистра.

L'IDEE POUR UN MUSEE BULGARE DANS LA PERIODE ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES

SIMEON NEDKOV

(Résumé)

On présente la réglementation de normes pour conserver le patrimoine historique, pour le développement des musées populaires, des musées de la capitale et le pays, et des musées spécialisés. L'analyse montre que l'activité des musées en Bulgarie, dans la période entre les deux guerres mondiales est bien difficile mais d'un sens créatif. On fait des fouilles archéologiques, on construit des édifices nouveaux, on renouvelle les expositions.

ХРИСТО ХАРИТОНОВ. СТАРИ МЕРКИ, ТЕГЛИЛКИ И МОНЕТИ
В БЪЛГАРИЯ VII–XX ВЕК.
ВЕЛИКО ТЪРНОВО, "АБАГАР", 2004, 295 с.

Николай Колев

След поредицата от книги: "Монетите в българската народна култура през XV–XVII в.", 1994 г.; "Антична нумизматика", 1996 г.; "Енциклопедия нумизматика, Монетите на Европа в България, XV–XVIII в."; "Нумизматика на България", 2000 г.; "Златото на Византия" и "Среброто на Византия", 2003 г.; "Арбанаси" в съавторство с Галя Чоухаджиева и Светозара Ръцева, 2003 г., в края на 2004 г. ст. н. с. д-р Христо Харитонов предлага на вниманието ни "Стари мерки, теглилки и монети в България VII–XX век", един труд, който заслужава адмирация.

Темата за мерките и теглилките не е нова в българския книгопис. По нея имат публикации Г. Георгиев, Д. Коев, М. Веков, В. Шарланова, която защити дисертационен труд на тема "Традиционната българска народна метрология". Но всички тези автори са разглеждали темата едностранчиво – или като историци, или като нумизмати, или като етнологии.

Ст. н. с. д-р Христо Харитонов се е заел и трябва да кажа, че се е справил отлично, да разгледа темата интердисциплинарно – и като историк, и като нумизмат, и като етнолог. Тук е и първият принос на изследването, авторът е погледнал на темата широко, всеобхватно. Съжалявам, че не е потърсил мерките и във фолклора.

Изследването обхваща 295 страници и е структурирано в Предговор, Библиография, Енциклопедия и Приложения.

Предговорът, както трябва да се очаква, е мястото, където авторът се мотивира, защо се е заел с тази трудоемка и непrestiжна задача, мястото, където определя времето на своето изследване, обема на статиите и илюстрациите, тяхната организация, метода на изложението.

Библиографията, обхващаща 328 публикации ни дава представа за големия труд, който е положил д-р Харитонов, както и за неговата научна осведоменост.

Същината на представяната книга е в Енциклопедията, обхващаща 1600 статии и 615 илюстрации, от които 499 фотоси и рисунки и 116 мерки, теглилки и уреди, свързани с метрология-

та и бита на българина, понятия, които са били в употреба и са познати на българите за периода VII–XX в.

В тази част на изследването се вижда отличното познаване на материята, с която Харитонов борави, умението да я представи на достъпен и в същото време на научен стил и език. Етимологията на понятията, анализът на семантичната стойност на българската метрологична и нумизматична лексика на мерките и теглилките показват способността му да интерпретира тези термини. Именно тук се откроява вторият значим принос на книгата. Това придава научноизследователска характеристика. Цитираните извори и изследвания след всеки термин говорят за етичността на автора.

Много често ст. н. с. д-р Харитонов търси съответстващата стойност според съвременната метрична система. Но това не винаги е възможно, тъй като античните и средновековни мерки не са имали строгата прецизност на съвременните. До появата на съвременните метрологични системи и тяхното нормативно легализиране, старите мерки и теглилки са в безкрайно разнообразие, основно поради незавършения процес на формиране на единен национален пазар. Само така може да се обясни наличието на повече от 40 различни мерки, носещи названието *киле*, *кило* и обозначаващи зърнено тегло от 10–20 до 400 оки.

Монетите като еквивалент на стоката също се намират под влиянието на разнообразността. Традицията по формирането на тяхната стойност е значително по-устойчива, отколкото при мерките и теглилките. Повишена строгост е имало особено към монетите от благороден метал.

Предмет на изследване на първо място са българските термини, като са засегнати и всички гръцки и турски, свързани с мерки и теглилки. Не са пропуснати и тези, свързани с антично наследство, както и библейски термини, употребявани от българите през изследвания период.

Искам да обърна специално внимание на *Приложенията*, където е представен *илюстративния материал*, който е от особена важност за едно енциклопедично издание. Той изпълнява както онагледяваща функция, така и документираща, доказваща функция. Тази част от изследването е особено полезна за подрастващото поколение, което не познава голяма част от монетите, банкнотите, предметите от бита, изпълнявали функцията на метрични единици. Авторът е използвал: *илюстрации* от книгата на Ф. Каниц, Дунавска България и Балканът, (51/42, 141/68, 308/131, 500/204; *банкноти*: 79/51, 176/79, 226/96, 366/157, 476/193; 531/212; 545/218; 568/225; 584/234; 598/241); многобройни образци на монети. Като етнолог искам да посоча предмети и уреди от материалната култура на българите, използвани като мерни единици: *брадва* (50/41), *бъкли* (53–56/43, 63/45), *вед-*

рица (66-69/47), дисаги (162/74), мотика (179/81, 569/227), казан (234/99), каца (590/236), кораб (256/111, 300/126), познат още като *постав* (416/172) или *шарпана* (592/237), *кошове* (263/113), *кошници* (265/113); *лъжица* (306/а/130, 306/б/130), *стомна* (341/147, 482/196), *павурче* (367/158), *пинта* (394/а/165; 296/б/165), *плуг* (396/166), *рала* (426/177), *тагарче* (487/199); *футия* (542/ а/217 и 543/ б/217). Съжалявам, че липсват илюстрации на *крина*, наричана още *шиник* и на *тенекия*, основни мерни единици, които иначе са описани в статии.

В приложението има *таблици* за мерни единици от различно време, списък на *василевси* и *султани*, при които са сечени различни монети, азбучни указатели на мерки и теглилки. Подготовката на тези указатели е трудоемка и отговорна работа, но те облекчават читателя на книгата, особено когато са посочени и страниците, където се разглежда съответният термин.

Книгата завършва с *резюмета* на български, руски, английски и френски, което я прави достъпна и за чуждоезични читатели.

Смятам определено, че трудът на ст. н. с. д-р Христо Харитонов е принос в историята на метрологията, в българската история, в нумизматиката, в етнологията и в краезнанието.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 2004–2005 г.

Експозиции

2004 г. – Продължение от т. XX

Възстановена е музейната сбирка "Капитан Райчо Николов" в с. Райковци, Великотърновско. Открита на 19 ноември.

2005 г.

Подготвена и открита е музейната сбирка в читалище "Светлина", с. Хотница. Съвместно с читалище "Светлина" и Кметство Хотница. Открита на 1 май.

Възстановена е възрожденската част на "Затвора-музей" в гр. В. Търново. Открита на 18 юни.

Изложби

2004 г. – Продължение от т. XX

"Никога не е късно да се изложиш" – дружески шарж по повод 60-годишнината на н.с. д-р Васил Мутафов. 3 ноември, Сарафкина къща.

"40 години Съюз на учените в България-клон В. Търново". 12 ноември, Дом на учените-В. Търново.

"Седемдесет години Военен клуб-В. Търново". Съорганизатор: Гарнизонен военен клуб-В. Търново. 1–31 декември, Гарнизонен военен клуб.

2005 г.

"Свободата българска – реликви на Васил Левски". Съорганизатор: Регионален исторически музей-Варна. 15 февруари–15 март, музей "Възраждане и Учредително събрание".

"Писателите и Народното събрание". Съорганизатори: Наци-

онален литературен музей–София, Къща-музей "Емилиян Станев"–В. Търново и Регионална библиотека "П. Р. Славейков"–В. Търново. 21 март–21 април, музей "Възраждане и Учредително събрание"–В. Търново.

Изложба на икони от фонда на Регионален исторически музей–В. Търново. 21 април, църква "Св. Димитър" в квартал "Асенов", В. Търново.

"Тъкани от Великотърновския край от края на XIX–началото на XX век". 21–24 април, Изложбени зали–В. Търново.

"Десетте най-добри спортисти на В. Търново за 2004 година". 21 март–7 септември, Община В. Търново.

"Съкровищата на музея – накити от старо време". Съорганизатор: Община В. Търново. 22 март, Община В. Търново.

"Калоян от църквата "Св. Четиридесет мъченици във Велико Търново". Съорганизатори: Монетен двор ЕООД и Община В. Търново. 14–20 април, Национална художествена галерия–София.

"А можеха да бъдат и такива... Неосъществени идеи за български банкноти и монети". Съорганизатори: Българска народна банка и Община В. Търново. 18 май–16 юни, Археологически музей – В. Търново.

"80 години от основаването на Балканска популярна банка в Килифарево и Банка на Съединените индустрии със седалище Варна". 19 май–19 октомври, Изложбена зала в Градски исторически музей, Килифарево.

"Домашната банка". 17–18 юли, Инвест Банк–В. Търново.

"Дарители на отдел "Етнография" за 2004–2005 година". 29 август–29 септември 2005, Сарафкина къща.

"А. Топалова – европейски шампион по вдигане на тежести". 7 септември, Община В. Търново.

"Свидетелства за достойното ни минало. Отличия от наши и чуждестранни търговско-промишлени изложения от края на XIX и началото на XX в., съхранявани в Регионален исторически музей–В. Търново". 20–30 септември, музей "Нова и най-нова история"–В. Търново.

"Църквата "Св. Димитър" и 820 г. от обявяването на въстанието на Асен и Петър". 23–26 октомври, църквата "Св. Димитър" в квартал "Асенов", В. Търново.

"Коледни и новогодишни картички от началото на XX век". 31 октомври, Сарафкина къща.

"Крепостта на царете – възродена от руините". 1–30 ноември, музей "Нова и най-нова история"–В. Търново.

"Вълшебната пръчица на българина". 28 ноември, Сарафкина къща.

Научни конференции, организирани от Регионален исторически музей-В. Търново

2005 г.

Девети музейни четения "Монетите и банкнотите – възможни прочити", посветени на Международния ден на музеите – 18 май, 775 г. от отсичането на първите средновековни български монети в Търновград, 125 г. от излизането на Закона за праворязане на монети в Княжество България, 120 г. от отпечатването на първите банкноти на България и в чест на 60-годишнината на ст.н.с. д-р Христо Харитонов. Съорганизатори: Българска народна банка, Съюз на нумизматичните дружества в България и Съюз на краеведите в България. 18–20 май, Регионален исторически музей–Велико Търново.

Кръгла маса "Родният край и ролята на читалищата за запазване на националната идентичност. 100 години читалище "Съгласие"–с. Ветринци, Великотърновско". Съорганизатори: Община В. Търново, Сдружение "Устойчиво Ветринци", Кметство с. Ветринци. 23 септември, с. Ветринци. Научен ръководител е ст.н.с. д-р Христо Харитонов.

Дарители и дарения

2004 г. – Продължение от т. XX

Кирил Петров (Килифарево) дарява дванадесет снимки.

Ганка Кръстева (Килифарево) дарява сукман и джубе от началото на XX в.

Цанка Попова (Килифарево) дарява две вълнени черги.

2005 г.

Анастасия Георгиева (Бяла Черква) дарява авторска книга.

Бонка Тодорова (В. Търново) дарява четири броя тъкани.

Н.с. д-р Валентин Плетньов (Варна) дарява книга.

Владимир Давидов (В. Търново) дарява четири книги.

Георги Хараламбиев (В. Търново) дарява плакет и две нумизматични брошури.

Д-р Даниела Тодорова (Париж) дарява албум и карта.

Димитър Димов (Плевен) дарява авторска книга.

Проф. Димитър Овчаров (София) дарява книга.

Захари Кожухаров (В. Търново) дарява авторска книга.

Иван Марков (Русе) дарява авторска книга.
Н.с. Иван Църов (В. Търново) дарява войнишка шапка от 1915–1918 г.

Исторически музей (Сливен) дарява книга.

Йорданка Чавдарова (В. Търново) дарява шест броя тъкани.

Кирил Гайдаров (В. Търново) дарява две книги.

Костадин Костов (В. Търново) дарява тетрадка с чертежи от Стопанско училище "Трудолюбие"–В. Търново за учебната 1903–1904 г.

Мария и Христо Бодакови (В. Търново) даряват снимки, документи и обушарски инструменти, общо сто тридесет и осем броя.

Мария Кирова и Росица Георгиева (Сливен) даряват авторска книга.

Неда Стефанова (В. Търново) дарява книги и тъкани, общо шест броя.

Никола Атанасов (Килифарево) дарява снимки, документи, пълни течения на в. "Балкански зов" (Килифарево) за периода 1959–1973 г., общо сто и тридесет броя.

Николай Арабаджиев (Стара Загора) дарява личния архив на баща си Димитър Арабаджиев, дългогодишен читалищен деец в Килифарево.

Доц. Николай Колев (В. Търново) дарява научна литература.

Д-р Николай Панайотов (Варна) дарява две авторски книги.

Радослав Радославов (В. Търново) дарява книга.

Румен Горанов (В. Търново) дарява 100 лв. за отпечатване на дипляни за историята на "Затвора-музей"– В. Търново.

Румяна Янчева (В. Търново) дарява четири броя тъкани.

Руса Петрова (В. Търново) дарява тъкани, керамика и предмети от дърво, общо двадесет броя.

Христо Стайков (В. Търново) дарява тъкани, накити и предмети от градския бит, общо седем броя.

Христо Станев (В. Търново) дарява пет авторски книги и албум със стари карти от XV–XIX в.

Цанка Петкова (В. Търново) дарява кърпа с образа на княз Александър I Батенберг.

Цвятко Кръстев (В. Търново) дарява снимка на личния състав на 18 Етърска пехотна дружина от 1935–1936 г.

Хроника

2004 г. – Продължение

1 ноември – открита е паметна плоча на Райчо Деветиков, дългогодишен председател на читалище "Напредък" в Килифа-

рево. Слово за живота и дейността му изнася Елена Мачковска.

Извършен е водосвет при откриването на обновения Градски исторически музей в Килифарево.

Излезе от печат справочникът "Васил Мутафов. Биобиблиография". Съставители: Виолета Павлова и Галя Чохаджиева.

Екип в състав: Светлозара Станева, Стефан Бейков, Весела Мартинова и Тодорка Недева разработва тематико-експозиционен план на музейната сбирка "Капитан Райчо Николов".

12 ноември – екип в състав: ст.н.с. д-р Вълка Илчева, н.с. д-р Хитко Вачев, Евгени Дерменджиев, Недко Еленски, Сава Русев, Диана Косева-Тотева, Венцислав Цонев и Светла Атанасова разработва програма за музейните прояви по случай 820 години от въстанието на Асен и Петър и възобновяването на българската държава.

16 ноември – в кръглата маса "160 години от рождението на Георги А. Живков", проведена във Военен клуб–В. Търново, участват: Елена Мачковска с научно съобщение на тема "Просветителят Никола Атанасов Живков", Цветана Генчева и Тодорка Недева – "Приносът на Георги Живков за развитието на просветното и музейно дело".

17 ноември – н.с. д-р Хитко Вачев с екип представи резултатите от археологическите проучвания в църквата "Св. Димитър"–с. Арбанаси.

24 ноември – в рубриката "Лабиринти" на КТ "Видеосат" Елена Мачковска представя Саралиевата къща в Килифарево (днес музей) и скулптора Валентин Вълев, живял в нея.

Светла Атанасова участва в реализирането на изложбата "Френскоезична литература от български автори от XIX в. до сега", организирана от Френския културен център–София, Алианс Франсез–В. Търново и Регионална библиотека "П. Р. Славейков"–В. Търново. Експонирана във фойето на Археологически музей – В. Търново.

ноември

В Международната научна конференция "Ранното християнство по Черноморското крайбрежие", проведена в Познан, Полша, участва н.с. Павлина Владкова с доклад на тема "Още веднъж за некрополите и базиликата extra muros в Нове".

Н.с. Иван Цървов е на едномесечна специализация в Лондон и Нотингам, Великобритания, във връзка с българо-британския археологически проект "Никополис ад Иструм: градът и селото в административната му територия".

10 декември – в Културен клуб на пенсионера–В. Търново е изнесена лекция от Елена Мачковска на тема "Просветителят Никола Атанасов Живков".

декември

Излезе от печат книгата на ст.н.с. д-р Христо Харитонов "Старинни мерки, теглилки и монети в България през VII–XX век".

Излезе от печат справочникът "Христо Харитонов. Биобиблиография". Съставители: Галя Чохаджиева и Белослава Спартянова-Рашкова.

2005 г.

10 януари – в музей "Нова и най-нова история" е отбелязана 95-та годишнина от основаването на дружество "Здравец"–В. Търново.

9–10 март – Евгени Дерменджиев участва в обучение за осъществяването на ефективен контрол при износа на движими паметници на културата, организирано от Министерството на културата и Агенция "Митници".

март

Екип в състав: Тянка Минчева – ръководител, н.с. д-р Васил Мутафов, Стефан Бейков, Цветана Генчева и Татяна Кънчева разработва тематико-експозиционен план за възрожденската част на "Затвора-музей".

Подготвена и предоставена е информация и снимков материал на издателство "Летера" за музейните обекти на Регионален исторически музей–В. Търново във връзка с юбилейното издание "Музеи и галерии в България", посветено на 150 год. от началото на музейното дело в България.

Излезе от печат справочникът "Вълка Илчева. Биобиблиография". Съставители: Виолета Павлова и н.с. Павлина Владкова.

Недко Еленски, Александър Чохаджиев, н.с. Иван Църов, н.с. Павлина Владкова и Евгени Дерменджиев участват в отчетите на секциите Праистория, Античност и Средновековие при АИМ при БАН, като представят резултатите от археологическите си проучвания през 2004 г.

7–8 април – в Националната научна конференция "България и Втората световна война 1939–1947 г.", проведена в Сливен, участват: Виолета Драганова и Цветана Генчева с доклад на тема "Реликви от Втората световна война във фонд "Нова история" на Регионален исторически музей–В. Търново", н.с. Невяна Бъчварова – "Резултати от проведена анкета сред участници във Втората световна война от Великотърновския регион" и Тодорка Недева – "Ролята на читалище "Надежда" за опазване на културно-историческото наследство на В. Търново през периода на Втората световна война".

21–24 април – Регионалният исторически музей участва в Националната туристическа борса за културен туризъм, състояла се във В. Търново.

април

В Националната етнологка конференция "Обредната трапе-

за", проведена в Пловдив, участва Галя Чохаджиева с доклад на тема "Златна, пречестна трапеза. За някои особености на трапезните песни".

Н.с. Павлина Владкова е на едномесечна специализация в Лондон и Нотингам, Великобритания, във връзка с българо-британския археологически проект "Никополис ад Иструм: градът и селото в административната му територия".

4 май – Руският културно-информационен център при ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" и РИМ-В. Търново провеждат тематична вечер, посветена на 60-годишнината от Втората световна война. Н.с. Невяна Бъчварова говори по темата "Участието на населението от Великотърновския регион във Втората световна войната".

10–11 май – Евгени Дерменджиев участва в семинара "Циркулацията на културни ценности в Европейския съюз – българското измерение", организиран от НЦМГИИ при Министерството на културата.

12 май – в музей "Възраждане и Учредително събрание" е проведена викторина на тема: "129 години от Априлското въстание 1876 г." с ученици от Езикова гимназия, Старопрестолна гимназия по икономика и Хуманитарна гимназия "Св. св. Кирил и Методий", В. Търново. Съорганизатор: Общински комитет "Васил Левски", В. Търново.

18–20 май в Деветите музейни четения представят доклади и съобщения: А. Ангелов, А. Георгиева, д-р А. Гоев, гл. ас. д-р А. Ковачев, А. Коев, А. Константинов, А. Стефанова, доц. д-р Б. Борисов, Б. Боянкинска, Б. Гърдев, н.с. Б. Хараланова, д-р В. Буковинова, В. Деневски, В. Добрев, В. Драганова, ст.н.с. д-р В. Илчева, В. Маринова, н.с. д-р В. Мутафов, В. Павлова, н.с. В. Спасова, В. Цонев, Г. Куманов, Г. Патриков, Г. Хараламбиев, Г. Чохаджиева, Г. Шейлева, ст.н.с. д-р Д. Аладжова, Д. Берова, Д. Вачева, Д. Косева-Тотева, д-р Д. Станчев, Д. Чернаков, Е. Бъчварова, доц. д-р Е. Данков, Е. Димитрова, Е. Енчев, Е. Мачковска, д-р Ж. Жекова, проф. д.и.н. З. Гочева, И. Александров, доц. д-р И. Дончева, проф. д.и.н. И. Йорданов, ст.н.с. д.и.н. И. Карайотов, И. Лазарова, И. Петракиев, ст.н.с. д-р И. Прокопов, И. Цветков, доц. д-р Й. Аврамов, проф. д.и.н. Й. Андреев, Й. Колимечкова, ст.н.с. д-р К. Дочев, К. Кръстев, К. Митова-Ганева, ст.н.с. д-р К. Панайотова, К. Стефанова, К. Томова, М. Димоларева, н.с. М. Долмова-Лукановска, М. Калчева, проф. М. Ковачев, М. Маринова, М. Минкова, М. Русева, М. Славова, М. Тошев, н.с. Н. Бъчварова, Н. Василева, доц. д-р Н. Колев, Н. Недялков, Н. Русев, Н. Филева, Н. Цонева, О. Цанкова, П. Бънов, П. Владева, н.с. П. Владкова, проф. д-р П. Горанов, П. Дилков, П. Коскина, гл. ас. П. Лунгарова, доц. д-р П. Павлов, д-р П. Станев, П. Стоянова, Р.

Гущераклиев, доц. д-р Р. Данкова, Р. Кожухаров, Р. Павлова, Р. Пенчева, инж. Р. Тодорова, С. Атанасова, С. Бейков, С. Димитров, н.с. Св. Димитрова, н.с. Ст. Димитрова, С. Калпушков, С. Колева, н.с. д-р С. Кръстева, С. Михайлов, доц. д-р С. Недков, С. Паскалев, С. Петрова, ст.н.с. д-р С. Ракшиева, С. Станев, С. Станева, С. Филипова, Т. Бозова, Т. Георгиева, Т. Кънчева, Т. Минчева, Т. Недева, доц. д-р Т. Овчаров, Т. Тонков, Х. Станев, ст.н.с. д-р Х. Харитонов, Ц. Генчева и Ю. Денчева.

20 май – участниците в Деветите музейни четения посещават Градския исторически музей в Килифарево и Килифаревския манастир.

май

Александър Чохаджиев участва с доклад "Археологически проучвания на халколита по средния басейн на р. Янтра" в Националната археологическа конференция във Видин.

Излезе от печат справочникът "Невяна Бъчварова. Биобиблиография". Съставител Виолета Павлова.

май-юни, октомври-ноември – Евгени Дерменджиев участва в екипа, проучващ средновековната църква "Св. 40 мъченици" във В. Търново и некропола към нея.

5 юни – в Научната конференция "Иларион Макариополски и Българското възраждане", организирана от Сдружението на еленчани във В. Търново и проведена в читалище "Искра"–В. Търново, участва Тянка Минчева с доклад на тема "Приносът на Иларион Макариополски за културно-просветното развитие на Търново през Възраждането".

7 юни – в Научната конференция "Иларион Макариополски и Българското възраждане", проведена в Елена, участва Тянка Минчева в доклад на тема "За заслугите на Иларион Макариополски към женското дружество в Търново и към Първото българско богословско училище в Петропавловския манастир".

16 юни – в Археологически музей – В. Търново е показана първата българска банкнота, емисия 1885 г., съхранявана в Исторически музей–Габрово.

30 юни – Румяна Павлова и Наталия Найденова завършиха курс по испански език, I квалификационно ниво, към Свободния факултет на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий".

юни

С проведен изпит на АМР "Царевец" приключва двугодишния курс по екскурзоводство, организиран от Общински детски комплекс – В. Търново. Ръководител на курса е Мария Джамбазова, завеждащ теоретичната част, а Светла Атанасова и Румяна Павлова отговарят за обучителната практика по музейните обекти.

юни-юли – н.с. Павлина Владкова проучва западната част на резиденция, разположена западно от крепостните стени на Нове,

като част от програмата на българо-полската археологическа експедиция, финансирана от Познанския университет.

7 юли – в кръглата маса "170 години от рождението на Бачо Киро Петров", организирана в гр. Бяла Черква, участват: ст.н.с. д-р Христо Харитонов с доклад на тема "Нумизматичните интереси на Бачо Киро и неговият принос за развитието на българската възрожденска нумизматика", Тянка Минчева – "Извънредният турски съд в Търново 1876 г. и Бачо Киро", Татяна Кънчева и Стефан Бейков – "Пътуванията на Бачо Киро", Цветана Генчева – "Спомени за дъщерята на Бачо Киро Петров", Невяна Бъчварова и Е. Димитрова – "Връзките между читалище "Надежда", В. Търново и Народно читалище "Бачо Киро 1869 г." и Виолета Драганова – "Бачо Киро в паметта на съвременниците".

28–29 юли – Галя Чохаджиева участва в семинар на тема: "Визуална антропология", организиран от Института за фолклор при БАН.

5 август – Недко Еленски направи презентация на ранно-неолитното селище Смърдеш-Джулюница пред участниците във френско-българската експедиция, проучваща раннонеолитното селище Ковачево до Сандански.

август

В реализацията на програмата "Леонардо", младежки проект на СОУ "Вичо Грънчаров"–Г. Оряховица за обучение на чуждестранни доброволци в България, като партньори участват Регионален исторически музей–В. Търново и Регионална библиотека "П. Р. Славейков"–В. Търново.

Александър Чохаджиев с екип продължава проучването на халколитната Хотнишка селищна могила.

29 август–3 септември – в Петата международна среща на Групата за изследване на обработената кост към Международния съвет по археология, проведена във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", участват: д-р Иван Чокоев с доклад и постер на тема "Експериментално изследване на стари рецепти за оцветяване на кости от XII–XV в." и д-р Милена Станчева в съавторство с Кирил Томанов – "Обработката на кост в Средновековна България: занаят, базиран на една суровина или на определен краен продукт?"

1–3 септември – в Международната научна конференция "Народните занаяти – минало, настояще и бъдеще", проведена в ЕМО "Етър", участва Надка Василева с доклад на тема "Бубарството и копринарството във Великотърновския край".

3–5 септември – в Международният симпозиум "Културното наследство на Балканите в контекста на обединена Европа", проведен в Кърджали, участва д-р Иван Чокоев с доклад на тема "Литургичните одежди на ахридоските епископи".

15–17 септември – в Международната конференция в памет на

ст.н.с. Милко Мирчев "Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие", организирана от Регионален исторически музей-Варна, участват: д-р Иван Чокоев с доклад на тема "Бележки за одеждата с монограми на цар Иван Александър (1331-1371), от разкопките на църквата "Св. Никола" до с. Станичене, Пиротско", д-р Милена Станчева и н.с. д-р Хитко Вачев – "Два златни пръстена-печата от Арбанаси".

20 септември – започва реализацията на съвместен двугодишен проект на Регионален исторически музей-В. Търново и Общински детски комплекс-В. Търново за обучение на новосформирана група екскурзоводи. Ръководители: Мария Джамбазова и Светла Атанасова.

23 септември – в кръглата маса "Родният край и ролята на читалищата за запазване на националната идентичност. 100 години читалище "Съгласие"–с. Ветринци, Великотърновско" участват: ст.н.с. д-р Х. Харитонов с доклад на тема "Една неизвестна находка от византийски монети от село Ветринци", н.с. П. Владкова – "Една интересна находка от землището на село Ветринци", Н. Василева – "Демографска и социална структура на населението на село Ветринци през вековете", Е. Мачковска – "Един щрих към историята на читалището в село Ветринци отпреди 75 години", Т. Минчева – "Просветната и революционната дейност във Ветринци през Възраждането", Ц. Генчева – "Село Ветринци, Великотърновско в периодичния печат и изследванията на археолози, историци, краеведи и общественици", Т. Недева – "Образователното дело в село Ветринци от Освобождението до 40-те години на XX в.", К. Митова-Ганева – "Основаване и развитие на Земеделската дружба в Балванска махала (Ветринци), Великотърновско (1900-1923 г.)", В. Мартинова – "Кредитна кооперация "Земеделец" – с. Ветринци 1931-1950" и инж. Р. Тодорова в съавторство с Е. Миланова – "Никола Русинов – учител и читалищен деятел".

26 септември – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", групите за изворен фолклор от гр. Дебелец и с. Вонеща вода, Великотърновско представиха характерните за месец октомври народни обичаи "Мишин ден" и "Балканджийска сватба".

септември

Н.с. д-р Хитко Вачев участва в разкопки в Евксиноград, организирани от Регионален исторически музей-Варна, където са проучени части от жилищни постройки и църква от XIII-XIV в.

септември-октомври – Недко Еленски ръководи археологическите разкопки на раннонеолитното селище Смърдеш-Джулюница, финансирани от АИМ при БАН.

6-7 октомври – в Международната археологическа конференция "Долният Дунав през античността", проведена в Тутракан,

участва н.с. Иван Църков с доклад на тема "Водоснабдяването на Ескус, Нове и Дорусторум".

22–26 октомври – Регионалният исторически музей–В. Търново участва в тържествата, посветени на 820 г. от обявяването на въстанието на Асен и Петър и Димитровден.

27 октомври – в кръглата маса "Будителството и измеренията му днес", организирана от Общински комитет "В. Левски"–В. Търново, Регионален инспекторат по образование на МОН и ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" участват: Елена Мачковска със съобщение на тема "Името на Св. Иван Рилски през вековете" и Цветана Генчева – "Търновските будители за народната просвета".

27–28 октомври – в Националната научна конференция "Казанлък в миналото и днес", посветена на 10-годишния юбилей на дружество "Иван Енчев-Видьо", участват: ст.н.с. д-р Христо Харитонов с доклад на тема "Монети и банкноти за историята на Казанлък и Казанлъшко", Галя Чохаджиева – "Фолклорни аспекти на клюката в разказите на Чудомир", Тянка Минчева – "Строителният предприемач от Казанлък Теню Ибушев построява паметника "Майка България" във Велико Търново".

28 октомври – в Юбилейната научна сесия "Димо Минев – преподавател, учен и общественик", проведена във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", участва н.с. Невяна Бъчварова с доклад на тема "Димо Минев и приносът му за основаването на Великотърновския клон на СНРБ".

31 октомври – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", групата за изворен фолклор от с. Леденик, Великотърновско представи характерния за месец ноември народен обичай "Костумбер".

31 октомври–1 ноември – в Националната научна конференция "170 години новобългарско образование", проведена в Габрово участват: Елена Мачковска с доклад на тема "Райчо Деветаков – заслужил учител, общественик, дарител и будител (1862–1928 г.)", Тянка Минчева – "Новобългарското образование във Велико Търново", Боряна Боянkinsка – "Учителско въздържателно дружество "Обнова" и дейността му в Търново през 1924–1934 г.", Весела Мартинова и Катя Митова-Ганева – "Димитър Багрилов и приносът му за В. Търново като учител, художник и общественик" и Тодорка Недева – "Приносът на великотърновските учители в издирването, съхраняването и популяризирането на културно-историческото наследство (1878–1944)".

4–5 ноември – в Националната научна конференция "Етнологията – вчера, днес и утре", посветена на 65-та годишнина на доц. д-р Николай Колев, проведена във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" участват: ст.н.с. д-р Христо Харитонов с доклад на тема "Етнологът в контекста на краезнанието. (По повод 65-годишния

юбилей на доц. д-р Николай Колев)", Галя Чохаджиева – "Селският рицар с европейските доспехи (Писменият автобиографичен разказ – жанрови особености и приложимост в етнологикото проучване на градската култура – един конкретен пример)", Венцислав Цонев – "Календарни и космологични идеи в украсата на златния нагръдник от Големане", д-р Иван Чокоев – "Археологически данни за покриването на мъртвите в гроба", Снежана Иванова – "Люлката – знакът на повторното Рождество", Темнуга Георгиева – "Приносът на Ст. Л. Костов в проучването на българската народна култура", Надка Василева – "Към въпроса за местата на общуване на великотърновци от втората половина на XIX до средата на XX в.", Павлина Владева – "Разводът през XIX в. според документи от Стария търновски църковен кодекс и Новия кодекс на Търновската митрополия" и Тодорка Недева – "Хазартните игри в бита на великотърновци (1878–1944)".

28 ноември – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", групата за изворен фолклор от с. Хотница, Великотърновско представи традиционния за месец декември народен обичай "Бъдни вечер".

15 декември – РИМ-В. Търново участва с 45 бр. материали от раннонеолитното селище Смърдеш-Джулюница в изложбата "Нови експонати във фондовете на Националния археологически музей", организирана от АИМ при БАН.

19 декември – в Сарафкината къща, под надслов "По колелото на живота", групата за изворен фолклор от с. Леденик, Великотърновско представи традиционния за месец февруари народен обичай "Сивойница".

22 декември – н.с. Павлина Владкова защити докторат на тема "Технология, типология и класификация на предметите от кост в Долна Мизия и Тракия през I–IV век (в границите на днешна България)" пред СНС по стара и средновековна история, археология и етнология при ВАК. Рецензенти: ст.н.с. д-р Александра Милчева и ст.н.с. д-р Евгения Генчева.

декември

Излезе от печат Юбилеен сборник в чест на ст.н.с. д-р Христо Харитонов с материали от IX-те музейни четения. Съставители: н.с. Павлина Владкова, Галя Чохаджиева и Весела Мартинова.

Забележка: Данните за хрониката отчитат времето от 1 ноември 2004 г. до 31 декември 2005.

Съставил: Виолета Павлова

КНИГООБМЕН - INTERLIBRARY LOAN
1.XI.2004 – 31.XII.2005

БЪЛГАРИЯ

Благоевград

Известия на Исторически музей–Благоевград, IV, 2005.

Варна

Известия на Народния музей – Варна: 36–37 (51–52), 2000–2001;
38–39 (53–54), 2002–2003.

Враца

Известия на музеите в Северозападна България: 27, 1999; 28,
2000.

Кюстендил

Известия на Исторически музей Кюстендил, X, 2005.

Омуртаг

Град Омуртаг и Омуртагският край, 3, В. Търново, 2004.

Пазарджик

Колев, Й. Константин Величков, 2005.

Русе

Известия на РИМ–Русе, IX, 2005.

София

Исторически преглед: 3–4, 5–6, 2004.

Родознание: 1–2, 3–4, 2002.

Славянски календар 2005, 2005 – 2 бр.

Славянско дружество в България, 2004.

Търговище

Известия на Исторически музей–Търговище, I, Варна, 2005 – 2 бр.

Хасково

Известия на Историческия музей–Хасково, т. 2, София, 2004.

ČESKA REPUBLIKA

Praha

Průvodce po fonděch a sbírkách archivu Národního muzea, 1998.

Časopis společnosti přátel starožitnosti: 2, 3, 4, 2003; 1, 2, 2004.

Časopis národního muzea: 1-2, 3-4, 2004; 1-2, 2005.

DEUTSCHLAND

Baden

Archäologische Nachrichten aus Baden, 70, 2005.

Dresden

Archäologie aktuell, 4, 1996; 5, 1997.

Stuttgart

Archäologie im Rheiland: 2003; 2004.

Mainz

Bericht der Römisch-Germanischen Kommission: 76, 1995; 84, 2003; 85, 2004.

Trier

Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier, 36, 2004.

Wünsdorf

Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte: 33, 1999, 2002; 34, 2000, 2003; 35, 2001, 2004.

HRVATSKA

Zagreb

Opuscula archaeologica: 27, 2003; 28, 2004.

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu: XXXVI, 2003; XXXVII, 2004.

HUNGARY

Debrecen

A Debreceni Deri múzeum évkönyve, 2002-2003, 2003.

Communicationes archaeologicae Hungariae: 2002, 2003.

JUGOSLAVUA

Београд/Beograd

Поповић, М., В. Бикић. Комплекс средновековне митрополје у Београду, 2004

Поповић, Д., М. Поповић. Манастир Куманица на Лиму, 2004.

Стојић, М. Пањовачки рит, 2004.

МАКЕДОНИЈА

Прилеп

Телески, Б. Кузман Јосифовски-Питу, 2004.

POLSKA.

Katowice

Badania archeologiczne na górnym śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2001-2002, 2004.

Kraków

Sprawozdania archeologiczne: 52, 2000; 53, 2001; 54, 2002; 55, 2003; 56, 2004.

Warszawa

Bitner-Wróblewska, A. From Samland to Rogaland, 2001.

Wiadomości archeologiczne: LV, 1999-2001; LVI, 2002-2003.

ROMANIA

Alba Julia

Apulum: XXXIX, 2002; XL, 2003; XLI, 2004; XLII, 2005.

București

Arheologia Moldovei: XXV/2002, 2004; XXVI/2003, 2005.

Dacia, XLVI-XLVII, 2002-2003.

Romanian art and society 14th-18th century, 2004.

Cluj-Napoca

Acta musei Napocensis, 39-40/I, 2002-2003.

Constanța

Pontica, XXXV-XXXVI, 2002-2003.

Deva

Sargetia: XXVI/1, XXVI/2, 1995–1996; XXVII/1, XXVII/2, 1997–1998.

Piatra Neamț

Memoria antiquitatis, XXIII, 2004.

РУСИЯ**Москва**

Византийский временник, 62 (87), 2003.

УКРАЇНА**Київ**

Археологія, 1, 2005.

Съставил: *Весела Мартинова*

ИЗИСКВАНИЯ

КЪМ АВТОРИТЕ В ИЗВЕСТИЯ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВЕЛИКО ТЪРНОВО

1. ТЕКСТ.

Текстът се предава на електронен носител (в Microsoft Word), придружен от разпечатка – до 27000 знака (15 стандартни машинописни страници), шрифт Times New Roman 12; ляво подравнен, без параграфно форматиране и сричкопренасяне, специалните знаци да бъдат нанесени върху разпечатката и да бъдат маркирани в цвят. При използване на специфичен шрифт е желателно той да бъде предоставен на електронния носител.

2. ИЛЮСТРАЦИИ.

Илюстрациите да бъдат в разумно количество (до 5 стр. А4) – качествени графични изображения или снимки, номерирани на гърба с арабски цифри, като със стрелка се показва посоката на изображението.

При изображения на предмети да има линеен мащаб.

При предаване на илюстрации на електронен носител чертежите трябва да са с резолюция не по-малко от 600 dpi във формат TIFF или PSD, а снимките – с размер не по-малък от 1535x1062 при 300 dpi, в JPEG, TIFF или PSD формат. Електронните илюстрации задължително се предоставят с разпечатка, на която е обозначена номерацията им.

Трябва да бъде приложен пълен списък на текстовете към илюстрациите. Текстовете към илюстрациите да бъдат кратки, но максимално информативни. Илюстрациите се обозначават като Обр. (включително и при позоваване в текста). Когато илюстрацията е съставена от отделни изображения, те също се обозначават с арабски цифри (напр. Обр. 1.1).

3. НАУЧЕН АПАРАТ

Научният апарат се представя по т.нар. Оксфордска система: в скоби в текста се изписва фамилното име на автора, без запетая следва годината на публикуване, а след запетая – страницата или илюстрацията, напр. (Дерменджиев 2003, 51), (Дерменджиев 2003, обр. 4). След текста се прилага списък на цитираната литература, в който първо се представят заглавията на кирилица, след това на латиница и накрая на други азбуки. Публикации-те във всяка група се подреждат по азбучен ред според фамил-

ното име на автора. Когато един автор е цитиран с повече от една публикация в година, след годината без интервал се добавя малка латинска буква. Наименованията на периодичните издания не се съкращават. Ако монография е публикувана в поредица, след заглавието ѝ, в скоби се изписва наименованието на поредицата и съответния том). Ако се цитира статия в сборник, преди заглавието му се поставя "– В:" или съответното "– In:", а името на редактора се поставя след името на сборника, като в скоби се пише Ред. или Съст.

Примери:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейския свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). С., 1988.

Дерменджиев 2003: Е. Дерменджиев. Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – Археология, 2003, 3, 50–58.

Харитонов 2003: Х. Харитонов. Унгарският художествен вкус на една търновка от 1190 година. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Йордан Йорданов. Х. Харитонов, Св. Атанасова, Г. Чохаджиева (Съст.). В. Търново, 2003, 313–315.

4. РЕЗЮМЕ.

Статиите се предават с резюме. То трябва да бъде максимално информативно, а не само аотиращо статията. Като обем да представлява около 1/8 от текста. Желателно е да се предаде на английски, немски или френски език.

Некомплектвани материали или такива, които не отговарят на изискванията НЯМА ДА СЕ ПРИЕМАТ за печат.

